

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

KÖZÖSSÉGTANULMÁNY

MÓDSZERTANI JEGYZET

Szerkesztette: Kovács Éva

KOVÁCS ÉVA

KÖZÖSSÉGTANULMÁNY
Módszertani jegyzet

KÖZÖSSÉGTANULMÁNY

Módszertani jegyzet

Szerkesztette:

KOVÁCS ÉVA

Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet

Szerkesztette:

KOVÁCS ÉVA

A kötet megjelenését
A Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal
NKFP 5. keretprogramja
támogatta

© A szerzők, 2007

© Néprajzi Múzeum, 2007

Címlapon:

Lévai Gábor illusztrációja

Nyomdai előkészítés:

Kalonda Bt.

Olvasószerkesztő:

KASZNÁR VERONIKA KATALIN

ISBN 978-963-642-156-4

ISSN 0866-1251

TARTALOM

A közösségtanulmányoktól a lokalitás megismeréséig <i>Kovács Éva</i>	7
I. MAGYAR KÖZÖSSÉGGKUTATÁS A 20. SZÁZADBAN	
1. A magyar közösségkutatások huszadik századi története	23
<i>Kotics József</i>	
2. Utak, elágazások – a közelmúlt falukutatásai.....	43
<i>Váradi Monika Mária</i>	
II. „FORRÓ TÉMÁK”	
1. Szegénység, kirekesztettség	69
<i>Váradi Monika Mária</i>	
2. Romakutatások	88
<i>Szuhay Péter</i>	
3. Migráció, etnicitás és munkaerőpiac	103
<i>Pulay Gergő</i>	
4. Társadalmi nemek, aprófalú- és közösségtanulmányok	115
<i>Timár Judit</i>	
5. Migrációs folyamatok az aprófalvakban	134
<i>Virág Tünde</i>	
6. Falusi politikák	147
<i>Glózer Rita</i>	
7. Tér, kultúra, kommunikáció.....	160
<i>Szijártó Zsolt</i>	
8. Falu és turizmus: képek és gyakorlatok	176
<i>Bódi Jenő</i>	
9. Rezidenciaturizmus, élmény- és jóléti migráció.....	186
<i>Járosi Katalin</i>	

III. TEREPIJÁRÁS

1. Felkészülés a terepmunkára	203
<i>Virág Tünde – Váradi Monika Mária – Koós Bálint</i>	
2. Az antropológiai terepmunka módszerei	223
<i>Feischmidt Margit</i>	
3. A megalapozott elmélet	234
<i>Feischmidt Margit</i>	
4. A sűrű leírás	243
<i>Feischmidt Margit – Szuhay Péter</i>	
5. Diszkurzív módszerek	260
<i>Glózer Rita</i>	
6. Interjú módszerek és technikák	269
<i>Kovács Éva</i>	
7. A fókuszcsoport	278
<i>Oblath Márton</i>	
8. Mentális térképezés	296
<i>Mester Tibor</i>	
9. Fotózás a terepen	317
<i>Béres István</i>	
10. Filmezés a terepen	332
<i>Szuhay Péter</i>	

IV. TECHNIKÁK ÉS PÉLDÁK

1. Felkészülés a terepmunkára	349
<i>Virág Tünde</i>	
2. Diskurzuselemzés	360
<i>Glózer Rita</i>	
3. Narratív biográfiai elemzés.....	373
<i>Kovács Éva</i>	
4. Strukturált interjú	397
<i>Váradi Monika Mária</i>	
5. Fókuszcsoportos interjú.....	427
<i>Váradi Monika Mária</i>	

A közösségtanulmányoktól a lokalitás megismeréséig

KOVÁCS ÉVA

A nyolcvanas-kilencvenes évek posztstrukturalista elméletei – a *cultural studies* és a nemzetkutatások – kísérletet tettek arra, hogy újragondolják a közösség, a közösségiség fogalmait. (Shields 1991; Geertz 1993; Featherstone – Lash – Robertson 1995; Appadurai 1996; Featherstone – Lash 1999) Ezt többnyire arra a feltevésre alapozták, hogy a modern kapitalizmus olyan exkluzív demokráciákat teremtett, melyekből széles társadalmi rétegek és csoportok egyszerűen kiszorultak. A posztstrukturalista kritika végül a közösség, a közösségiség helyett a lokalításra helyezte a hangsúlyt. A lokalitás komplex elméletét azonban máig nem dolgozta ki senki sem – e jegyzet célkitűzései is szerényebbek. Rövid bevezetőnkben szükségszerűen elnagyolt, sok momentumában csupán katalógusszerű felvillantását adhatjuk annak az elmélet- és kutatástörténeti háttérnek, melybe jelen vállalkozásunkat illeszteni szeretnénk.

I. Tudománytörténeti előzmények

Nagy utat tett meg a közösségtanulmány Ferdinand Tönnies¹ és Max Weber² elméleti megalapozása óta. A mai *mainstream* mindazonáltal azzal,

¹ Tönnies definíciója: „Az emberi akaratok viszonyait, tehát a kapcsolatot vagy valóságos és szerves életnek tartjuk, ez a közösség (Gemeinschaft) lényege –, vagy ideális és mechanikus képződménynek – ez a társadalom (Gesellschaft) fogalma.” (Tönnies 1983: 9) „A közösség öleli fel 1. a családi életet, melybe az ember egész érzületével, gondolkodásmódjával beletartozik és sajátos alanya a nép; 2. a falusi életet, melybe az ember egész kedélyével tartozik és sajátos alanya a község; valamint 3. a városi életet, melyhez az ember egész lelkiismeretével kapcsolódik, s sajátos alanya az egyház.

² Weber definíciója: „Közösségnek nevezzük azt a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést a résztvevők szubjektíve átértett (érzelmi-indulati vagy tradicionális) összetartozásán alapuló beállítottság jellemzi.” (Weber 1987: 66) E meghatározáshoz elengedhetetlen a társadalmi kapcsolat weberi kategóriájának felelevenítése is: „Társadalmi 'kapcsolatról' beszélünk, ha többek magatartása értelmi tartalmának megfelelően kölcsönösen egymáshoz igazodik, és magatartásukat ez a kölcsönös

hogy – legalábbis a tudatos elvárások szintjén – szakított az esszencialista megközelítésekkel, a weberi iskolát követte. Ehelyütt nincs módunk a weberi alapfogalmak részletes elemzésére, csupán azt emeljük ki, hogy Webernél a társadalmi kapcsolat „nagyon heterogén tényállás”, hiszen minden egyes résztvevő más értelmet tulajdoníthat neki. Így például lehetnek olyanok, akik a nemzeti vagy etnikai azonosságot célzó társadalmi kapcsolatot közösségként élik meg, de olyanok is, akik társulásként. Utóbbiak tehát nem a szubjektív összetartozás érzése okán vesznek részt benne, hanem érdekiegyenlítődési vagy -kapcsolódási alapon. Közös tulajdonságok, helyzetek vagy viselkedési formák még nem elégségesek egy közösség létrejöttéhez. Az esetleges kirekesztésre adott egyforma válaszok összessége sem teremt önmagában közösséget. A közösség az együttes válasszal születik meg: az egymáshoz (és nem a környezethez) igazodással.³

A közösségtanulmány (*community study*) „mint módszer lényege egymással összefüggő, egymást átható társadalmi folyamatok leírása és értelmezése egy világos társadalmi kereten belül, melynek körvonalait mind a kutató, mind a vizsgált csoport tagjai személyesen érzékelik. Voltaképpen a törzsi társadalmak kutatásában érvényesített holizmus elvének és a terepmunkának mint kutatási módszernek alkalmazása ez komplex társadalmak esetében, ahol a társadalmi mező ritkán tekinthető át, ragadható meg a maga egészében, ám kisebb alakulatok esetén, mint amilyen egy település, több esély adódik az életviszonyok teljességének érzékelésére, olyan egymást kiegészítő anyaggyűjtési technikák alkalmazására, amelyekről joggal remélhető az egyéb társadalomtudományi módszerekkel készült, jobbára a kívülálló álláspontjából írott beszámolóknál, elemzéseknél részletgazdagabb, az adott társadalmi közeget alkotók kulturális eszköztárát, motivációit és a külső hatásokat egyaránt tekintetbe vevő ábrázolás.” (Sárkány 2000: 57) Sárkány Mihály pontos definíciója szükségszerűen eltakarja a közösségtanulmány körül születése óta kavargó – s korántsem érdelemmentes – vitákat, az azonban tisztán

igazodás irányítja. A társadalmi kapcsolat tehát teljes egészében és kizárólag azt az esélyt jelenti, hogy a cselekvés (értelme szerint) megadható társadalmi cselekvésként játszódik le. [...] A kapcsolat tartalma a legkülönfélébb lehet: [...] rendi, nemzeti vagy osztályközösség (feltéve, hogy a pusztán együvé tartozáson túl 'társadalmi cselekvés' is létrejön) A fogalomról tehát egyértelműen nem derül ki, hogy a cselekvők 'szolidárisak-e' egymással, vagy sem.” (Weber 1987: 54–55)

³ A közös nyelv – az identitás- etnicitás- és nacionalizmus kutatások egyik sarkköve – a weberi gondolatmenet szerint csupán eszköze a megértésnek, s nem a közösség értelmi tartalma. Csak a nyelvi csoport tagjai és a kívülállók között létrejövő tudatos ellentétek teremtenek olyan közösségeket, melyeknek aztán a nyelv lesz az egyik – szintén tudatos – létalapja. (Weber 1987: 68)

kiviláglik a szövegből, hogy e kutatási tradíció semmiképp sem aldiszciplínája a szociológiának, a néprajznak, az antropológiának, netán a kultúrakutatásnak. Sokkal inkább módszer, műfaj és zsáner ezeken belül vagy ezek elegyében. A módszerrel szemben megfogalmazott örökzöld és globális kritika egy magyar résztvevőjét idézzük: „E könyvek inkább irodalmi, mint szociálpolitikai értékű alkotások, amelyeket a rendszerint parasztszármazású, de városiassá polgárosodott író homályos és átszűrt gyermekkori emlékei alapján, vagy sorozatos falusi kirándulásai eredményeképpen költött. Verista stílusú, görög-tüzi fényében azonban a köztudatban megjelent a falusi nyomor ijesztő képe.” (Heller András 1940-es írását idézi Rézler Gyula 1987 [1943]: 153)⁴ Ugyanilyen hevesen bírálták egykoron a *community studies* angolszász és olasz művelőit is. Mindazonáltal talán mégis Szelényi Ivánnak van igaza: „A *community studies* [az amerikai szociológián belül is] többnyire módszertanilag igen feszes kutatást jelentett.” (Szelényi 2001: 20)

A Nyugati közösségtanulmány alapvetően a szociológiából, elsősorban a chicagói iskolából (Lynd – Lynd 1929, 1937; Park – Borgess – McKenzie 1925; Zorbaugh 1929; Whyte 1943; stb.) és a brit imperializmus szociális antropológiájából nőtt ki (Evans-Pritchard 1940; Rees 1950; stb.), és hasonló utakat járt be a többi nyugat-európai országban is (Jahoda – Lazarsfeld – Zeisel 1999 [1933]; Arendberg – Kimball 1940, stb.). Ezzel szemben Kelet-Európában – így Magyarországon is – megelőzte a szociológiát, mi több, a magyar szociológia mintegy a falukutatások ellenében jött létre.⁵

A közösségtanulmányok első „nemzedéke” a közösséget adottnak vette, statikus, harmonikus és funkcionálisan egészséges közösséggel operált, nemigen törődött a történeti perspektívával és – ahogy kritikusai is szemére vetették – túlhangsúlyozta a népet (a ruralitást) illetve a kisvárost. Ez utóbbit átörökítette a „második nemzedékbe” is, noha a kritikai hangok immár a kutatói közösségen belül is felerősödtek (Bell – Newby 1971; Minar – Greer 1969; Nisbet 1970, 1973; Parsons 1960; Stacey 1969; Young – Willmott 1957, stb.). A második nemzedék bírálói erősen általánosító ítélete szerint a közösség deskriptív leírása helyett a közösség preskriptív normáját állította fel.

A fordulat itt is – mint sok rokon tudományterületen – a hetvenes évek táján következett be. Barney Glaser és Anselm Strauss kidolgozta a megalapozott elméletet (*grounded theory*)⁶, és ezzel módszertani szempontból

⁴ A harmincas években megjelent kritikákból nyújt válogatást Némedi 1984: 89–142.

⁵ A magyar falukutatásokról lásd e kötet *A magyar közösségkutatások huszadik századi története* c. fejezetét!

⁶ Lásd e kötetben *A megalapozott elmélet* c. fejezetét!

is új alapokra helyezte a közösségkutatást (Glaser – Strauss 1967). Clifford Geertz „sűrű leírása” máig követendő példa a kutatók számára (Geertz 1994 [1973]). Mark Granovetter kapcsolatháló elemzése (Granovetter 1973) és Kevin Lynch mentális térképezési eljárása⁷ (Lynch 1960) paradigmává vált. A „harmadik nemzedék” szakítani kívánt a közösség ideájával, ezért mozgásba hozta kutatásának tárgyát: arra volt kíváncsi, hogyan definiálják és képzelik újra az emberek közösségeiket és identitásaikat (Cohen 1985). A kutatások középpontjába az etnikai illetve kisebbségi közösségek kulturális változásai⁸, a nemi szerepek közösségi újratermelődése⁹, a lokális politikák¹⁰ és a közpolitikák (*policies*) kerültek. Kelet- és Közép-Európában mindez a szegénységgel egészült ki.¹¹

II. Kulcsfogalmak és jellegzetességek

Egy közösségnek Antony Cohen szerint¹² négy feltételt kell teljesítenie. Ezek a következők.

1. Társadalmi tér illetve lokalitás.¹³ Területi közösségről akkor beszélünk, ha az emberek a közösségüket egyfajta geográfiai entitásban – a „helyiségben”, az idevalósiságban – élik meg. (Ez a „helyiség” egy *cyber* közösség is lehet.)
2. Érdekek, *issue*-k, identitások, melyek személyeket arra ösztönöznek, hogy csoporttá formálódjanak. A közösséget azonos érdekek határozzák meg (vallás, szexuális orientáció, etnikai azonosság, stb.), melyekre identitáspolitikákat alakítanak ki.
3. A közösség tagjai között társadalmi interakciók zajlanak.
4. A közösség feltétele, hogy önmagát kollektív társadalmi cselekvések folyamatában azonosítsa. A közösség hely, csoport és idea gyújtópontjában áll, s tagjait a kultúrájuk vitalitásába vetett hit illetve várakozás tartja össze. A közösségek e tekintetben szimbolikusak. (Cohen 1985: 118)

⁷ Lásd e kötet *Mentális térképezés* c. fejezetét!

⁸ Lásd e kötetben a *Romakutatások* c. fejezetet!

⁹ Lásd e kötet *Társadalmi nemek, aprófalú és közösségkutatás* c. fejezetét!

¹⁰ Lásd e kötetben a *Falusi politikák* c. fejezetet.

¹¹ Lásd e kötetben a *Szegénység, kirekesztettség* c. fejezetet!

¹² A közösség fogalma vad változatosságot mutat a szakirodalomban és a világhálón (vö. Hillary 1955; The British Columbia Resource Communities Project 2005). Cohen egyébként – jó harminc év után – hasonló „közös nevezőre” jut, mint George Hillary (idézi Sárkány 2005: 58).

¹³ Lásd e kötetben a *Tér, kultúra, kommunikáció* c. fejezetet!

A közösségkutatók rendszerint a kutatott közösségben élnek, vagy legalábbis jelentős időt töltenek ott: tapasztalatokra és ismeretségekre tesznek szert az adott lokalitásban – azaz egyben terepmunkások is. Ezáltal nemcsak fizikailag, hanem érzelmiileg is közel kerülnek az adott lokalitáshoz, úgy is mondhatjuk, hogy a *community study* erősen szimpatizál a vizsgált lokalitással.

A közösségtanulmány módszertanában továbbra is eklektikus maradt: bizonyos elemeket kiválaszt, és azok kapcsolódását, interakcióit megfigyeli a térben; bizonyos közösségeket, szomszédságokat kiemel, amelyek relevánsak a kutató kérdésvizsgálatához a lokalitáson túl is; továbbá általában nem téziseken, hanem adatokon keresztül teoretizál, és elsődlegesen csoportmagatartások megmutatására képes.¹⁴ Máig elmondható róla, hogy elméletben nem kifejezetten erős, illetve eredményeit nehezen teoretizálja. (McFarlane – Harrison – Jardine 1977; McFarlane 1977)

III. A közösségtudomány fejlődése a kritikák keretében

Mind a kulcsfogalmak, mint a módszer jellegzetességei erősen – és a reflexív kutatási stratégiának megfelelően: vállaltan – problematikusak, ezért számos támadási felületet nyitnak. Ahogy a közösség mítoszába vetett hit kopott, úgy váltak egyre fontosabbá a közösség határai (Barth 1969; 1996), a lokális társadalmi rendszerek és hálók. A hálófelfogás azért is lett divatos, mert ábrázolhatóvá és mérhetővé tett bizonyos társadalmi viszonyokat. (Stacey 1969)

Ezzel egy időben fontossá vált az a kritikai szempont is, hogy vajon hol helyezkedik el a hatalom *locusa*: a közösségen belül, avagy azon kívül? Világossá vált, hogy a történeti, nemzetállami és globális folyamatok ismerete nélkül a lokalitás sem értelmezhető. Ez ahhoz vezetett, hogy egyfelől a későmodern kor hatalomszociológiai aspektusai a közösségtudományba is beszivárogtak; másfelől a nemzetállami politikák transznacionális piaccal szembehelyezkedő menedzselése felértékelte a lokalitást.¹⁵ (Appadurai 1996; Leys 2001)

A globalizáció delokalizáló, szuprateritorializáló hatására Manuel Castells hívta fel a figyelmet. (Castells 1996–1998 I) Elemzéseivel kimutatta, hogy a termelékenység és a kiegészíthetőség feltétele az ezredfordulóra a tudásgenerálás és az információfejlesztés lett; a vállalkozásokat és a területeket

¹⁴ Ezt kívánja meghaladni a narratív módszer. Lásd e kötetben az *Interjú módszerek és technikák* és a *Narratív biográfiai elemzés* c. fejezeteket!

¹⁵ Lásd e kötetben a *Migrációs folyamatok az aprófalvakban*; a *Migráció, etnicitás és munkaerőpiac*; a *Falu és turizmus: képek és gyakorlatok* és a *Rezidenciaturizmus, élmény- és jóléti migráció* c. fejezeteket!

a termelési, menedzsment és elosztási *network*-ök szervezik; és a gazdasági aktivitás globális (Castells 2000: 52). Más vizsgálatok alapján azonban az is világossá vált, hogy a globalizáció új lokalitásokat termel (Robertson 1995; Cvetkovich – Kellner 1997). A legvonzóbb talán Arjun Appadurai kísérlete, aki nemcsak a lokalitás összetettségét, szimbolikus és konnotatív mivoltát hangsúlyozta, hanem a lokalitás és a szomszédság fogalmainak elkülönítésével a lokalitás termelésének modelljét is megrajzolta. Appadurai olyan fogalmat kínál, mely megóv bennünket attól az elképzeléstől, „mely szerint a csoportidentitásoknak szükségszerű velejárójuk, hogy a kultúrákat térbelileg elkülönített, történelmileg öntudatlan és etnikailag homogén formának kell látnunk”. (Appadurai 2001: 9)

Az etnikai táj (*ethnic landscape*), noha a társadalmi élet fontos jellegzetessége, mégsem adott, hanem állandóan újra kell teremteni. Ez teremti meg (mint társadalmi kapcsolat) a valóságos társadalmi forma, a szomszédság (közösség) kontextusát és érzelmi szerkezetét, mely aztán ezt a kontextust értelmezi, fessegeti, alakítja. Ezzel Appadurai nemcsak megfosztja a csoportidentitásokat az etnikai homogenitás követelményétől, hanem abban is radikálisan szakít a korábbi közösségelméletekkel, ahogyan az etnicitás és a szomszédság közötti kapcsolatot bemutatja. Az etnikai közösség weberi fogalmát áthúzza, a lokális etnoszt pedig etnikailag is heterogén társadalmi kapcsolatként ábrázolja.

A szomszédság bevezetésével olyan közösségiségre irányítja a figyelmet, mely az egyik leglazább formája a szubjektív összetartozás érzésétől vezérelt, társadalmi cselekvésekkel jellemzett csoportosulásoknak, hiszen a szomszédság egyik alapelve éppen az, hogy tagjai a fizikai közelség ellenére (vagy lehet, hogy éppen a miatt) lehetőleg távolságot tartsanak egymástól. (Weber 1987: 63) A szomszédságok csak ritkán – rendszerint a külső fenyegetésre vagy annak érzetére válaszolva – lépnek fel közösen, és öltenek határozott alakot. A veszély elmúltával azonban újra szétesnek, fellazulnak, vagy szunynyadó társadalmi kapcsolatokká szűkülnek. A szomszédság határai a legkevésbé rögzítettek, paradox módon rendszerint csak akkor látszanak, ha már megszűntek, és valamilyen „zárt társulássá alakultak”. A távolságtartás és az egymásra utaltság dialektikája, a közösségi cselekvések alacsony intenzitása és időszakossága, továbbá a résztvevők képlékeny halmaza és nyitott köre jól rímél a későmodern társadalmak konkrét csoportalakzataira.

Az etnikai táj törékeny és érzékeny, és létére a nagyméretű társadalmi formációk a legveszélyesebbek – ideértve a diskurzusokat is. Appadurai

ezek közül a nemzetállamot véli a legellenségesebbnek.¹⁶ Ráadásul a lokalitás az etnikai táj létrehozásához és fenntartásához szükséges jártasságok segítségével jön létre. Így viszont nem a kollektív összetartozás érzete a tét, „csupán” a társulások önérvényesítő és önelismertető erejének biztosítása más, rájuk nehezedő társadalmi formációkkal szemben.

A globalizáció a centralizáció felerősödéséhez vezetett a *policy*-k kialakításában (azaz lokális ágensek valósítanak meg központi célokat) és fordítva, a lokális szolgáltatásokban is jelentősen megnőtt a transzlokális ágensek szerepe. A közpolitikák reflektorfényében mintegy modernizálódott a *community study* – nemcsak Nyugaton, de Kelet-Közép-Európában is. Egyúttal azonban olyan fogalmak is másodvirágzásnak indultak, mint a *tolerancia* (Walzer 1997), a *reciprocitás* (Putnam 2000) és a *bizalom* (Putnam 1993; Coleman 1988; 1990). Újra felvetődik tehát az a kérdés, hogy mi szervezi a közösségséget? A közösségtudomány ismét a szociológiához fordul segítségért, jelestül Pierre Bourdieu társadalmi tőke-fogalmához (Bourdieu 1997). A mai *mainstream* közösségtanulmányok egyik mérvadó képviselője, Robert Putnam a fizikai, emberi (humán) és társadalmi tőkék és erőforrások vizsgálatához az alábbi társadalmi tőkefajtákat határozza meg (2000: 296–331).

1. A közösségbe beágyazott civil kurázsi.
2. Nevelés és iskoláztatás.
3. Nyilvános közösségi helyek közös gondozása.
4. Gazdasági virágzás elősegítése.
5. Egészség.

¹⁶ „A modern nacionalizmus nézőpontjából ugyanis a szomszédságok elsődlegesen azért léteznek, hogy szolgálatkész nemzeti állampolgárokat keltsenek életre és reprodukáljanak – és nem azért, hogy lokális szubjektumokat hozzanak létre. A modern nemzetállam számára a lokalitás vagy a nemzetileg kisajátított nosztalgiák, ünnepek és megemlékezések helye, vagy az állampolgár teremtésének szükséges előfeltétele. Mint társadalmi formációk, a szomszédságok szorongással töltik el a nemzetállamot, mivel olyan nagy vagy fennmaradó terek tartoznak hozzájuk, ahol a nemzethez tartozás technikai (születésszabályozás, nyelvi egységesítés, gazdasági fegyelem, a kommunikáció hatékonysága, a politikai hűség) aligha életképesek, vagy vita tárgyát képezhetik. Ugyanakkor, a szomszédságokból kerülnek ki a helyi politikusok és párthivatalnokok, a tanárok, katonák, tévészerelők és mezőgazdasági termelők. A szomszédságok nélkülözhetetlenek, még ha esetleg hűtlenek lennének is a nemzetállamhoz. A nemzetállami vállalkozások számára a szomszédságok az entrópia és a félrecsúszás állandó veszélyét hordozzák. Majdnem olyan alaposan kell ügyelni rájuk, mint az országhatárookra.” (Appadurai 2001: 17–18)

Valószínűleg nem túlzunk, amikor azt állítjuk, hogy ma mind a hazai, mind a külföldi, *policy*-orientált kutatások fókuszában is ezek a témák (illetve a közpolitika értelmében e célkitűzések) állnak.

IV. Filozófiai kitérő: A komunitárius nézetek

Ezen a ponton szükséges egy rövid kitérőt tennünk a nyolcvanas években kialakuló új filozófiai irányzat, a kommunitarizmus¹⁷ felé, melyet Amitai Etzioni, Charles Tylor, Michael Sandel, Aisdair MacIntyre és a már idézett Michael Walzer fémjeleznek. Ahogy bevezetőnk elején utaltunk rá, a modern kapitalizmus és a liberalizmus a nyolcvanas évekre olyan exkluzív demokráciákat teremtett, melyekből széles társadalmi rétegek és csoportok kiszorultak. Az erre replikázó komunitárius szellemi irányzat (mely empirikus municióját a közösségtanulmányokból gyűjtötte) a fogékony, érzékeny közösségre (*responsive community*) helyezte a hangsúlyt és – a liberalizmus káros individualizációs folyamataira felelve – a *self*-et, a szubjektumot állította a középpontba. Ez a szubjektum a történelemben ágyazott, döntéseit és viselkedését tapasztalatai, kulturális és történelmi meghatározottságai befolyásolják, és a különbözőségen alapuló méltóság társadalmi elismerésével (*recognition*) jön létre. Az így elképzelt közösségnek két sajátossága van.

1. Vonzalommal teli kapcsolatok hálója az individuumok csoportjában, mely kapcsolatok gyakran keresztezik és erősítik egymást.
2. Elkötelezett értékek, normák, jelentések, történelem és identitás – röviden egyfajta partikuláris kultúra – iránt (Taylor 1988; Taylor 1994). A kilencvenes években és az ezredfordulón született közösségtanulmányok teoretikus, filozófiai háttere egy csapásra a kommunitarizmus lett. (A fent idézett, amerikai Putnam 2000-es munkája mellett helyszükében egy másik, hajléktalanokról szóló európai giga-kutatást említünk. [Council of Europe 1993])

Ahogy a közösségtanulmányok, úgy a komunitárius filozófia sem kerülhette el a heves kritikát. Elsősorban azt vetették és vetik ma is a szemére, hogy a közösségek általában tekintélyelvűek, és konformitásba szorítják, individuális ereje korlátozására kényszerítik a szubjektumot (Kymlicka 1993; Kymlicka – Straehle 2005). Nagyon úgy tűnik, hogy bár a kommunitarizmus – természetesen más, itt nem tárgyalt tudományos és politikai hatások-

¹⁷ A komunitárius nézetek rövid összefoglalását lásd egyik szülőatyjától. (Etzioni 2003: 224–228)

kal együttesen – szélesítette a közösségkutatások teoretikus bázisát, a támadásoktól semmiképpen sem mentesítette őket.

V. Vonzások és taszítások: a közösségtanulmány a humán- és társadalomtudományok hálójában

A közösségtanulmány – ahogy korábban már utaltunk rá – nemcsak a filozófiával, hanem már születése pillanatától a szociológiával is ellentmondásos viszonyban áll. E megismerési módszer, írásműfaj vagy zsáner máig nem vívta ki az önálló diszciplína rangját a humán tudományok között. Ennek vélhetően az oka az, hogy önmaga számára sem tudott megnyugtató választ adni a következő alapvető elméleti dilemmákra. A közösséget tételezve (legyen az akár szimbolikus is):

1. mit kezd a társadalmi tények folyamatosságával;
2. hogyan viszonyul a térbeliséghez, a határokhoz és a hálózatokhoz, ha azok nem zárhatók egy fizikai térbe (településbe)
3. és milyen kapcsolatot tud teremteni mikro-; mezo- és makroszintek között.

Ebben, ahogy a szociológia, úgy a hagyományos történetírás sem sietett a segítségére, hiszen e diszciplínák, amennyiben mikrojelenségekkel foglalkoznak, arra kíváncsiak, hogy eredményeik mennyire reprezentatívak, azaz, hogyan viszonyul a „rész” az „egészhez”. Ehhez pedig rendszerint eleve körülhatárolt és korlátozott adat- illetve forrásegyütteseket vizsgálnak kelendő technikai apparátussal. Meggyőződésük, hogy az eredmények a történelmi illetve szociológiai *puzzle* egy darabjaként a nagy egészbe illeszthetők. A közösségkutatás a történelmi monográfiára vagy a leíró szociográfiára sem támaszkodhatott, mert azok maguk sem léptek fel az általánosítás vagy egyfajta teoretizálás igényével: hasonló zsánertanulmányok tehát, mint maga a közösségtanulmány.

Sokat köszönhet ezzel szemben a *community study* a kulturális antropológiának – valószínűleg ez kölcsönös. Különösen Clifford Geertz (1973) és Fredrik Barth (1969) hatása mérvadó. A geertzi sűrű leírás (*thick description*) a nyelv makrostruktúráin keresztül vállalkozik az individuális „mondott” rekonstrukciójára, azaz az interpretációknak a nyelv által egyfajta makroszöveget, hálóját hozza létre.¹⁸ Ez épp a zsáner-jellegből kínál kitörési lehetőséget. A barthi *scale*-fogalom pedig arra ad lehetőséget, hogy a viselkedésformák

¹⁸ Lásd e kötetben a *Sűrű leírás* c. fejezetet!

holisztikus megközelítésével általánosíthatjuk az adott közösségben megfigyelt jelenséget.

Hasonlóan termékeny lehet a mikrotörténelem/*microstoria* és a közösségtanulmány találkozása – bár egyelőre még csak elméleti alapvetésekben valósult meg.¹⁹ A mikrotörténelem paradigmája a lépték-váltás és a jelzés. A lépték megválasztása (ahogy Barth-nál is) az ismereti szempont megválasztását jelenti, így a lépték-váltással a reprezentáció tartalma módosul. (Rosenal é.n.) Mikro- és makroszint között nincs többé hierarchikus kapcsolat, hanem különböző történelmek vannak. A mikrotörténelem arra törekszik, hogy a múlt embereit mint saját célokkal és stratégiákkal rendelkező, cselekvő individuumokat értse meg, akik nem elszigetelt egyének, hanem társadalmi kapcsolatok működtetői egy lokalitáson belül.²⁰ A mikrotörténelem a mindennapi életvitel politikáit tárja fel, ezáltal hite szerint a globális történelem egy variánsát adja. A jelzés paradigma pedig arra utal, hogy a mikrotörténelem szerint a jelenségek okai nem reprodukálhatók, ezért az okozatokból kell dedukálni őket.

Ezek az irányzatok vonzóvá válhatnak – s részben már vonzóvá is váltak – a közösségkutatásban. Az általuk követhető dedukciós és abdukciós eljárások ugyanis olyan teoretizálási lehetőségeket rejtenek, melyeket a *community study* még nem aknázott ki.

VI. Témák, módszerek és technikák – a kötetről

Nincs tehát könnyű dolga a kutatónak és oktatónak, ha olyan jegyzetet akar a diákok kezébe adni, amely a közösségtanulmányozás módszereit – egy módszer módszereit – foglalja össze. Talán nem is véletlen, hogy hasonló szemléletű segédlet nem született még Magyarországon.²¹

Vállalkozásunk kísérlet. Egy nagyobb volumenű kutatás keretében magyar aprófalvak, aprófalvas térségek életlehetőségeit vizsgáltuk – ennek ku-

¹⁹ A történettudományban zajló mikro-makro vitáról lásd Schlumbohm 2000. A mikrotörténeti megközelítésről Czoch – Sonkoly é.n.

²⁰ „Minden egyes társadalmi szerkezeten számtalan egyéni stratégia interakciójának eredményét kell értenünk, s éppen ennek a szövevényes hálózatnak a rekonstruálása jelenti a mikroelemzés egyik speciális feladatát.” Carlo Ginsburgot (1988[1979]) idézi Schlumbohm 2000.

²¹ Ezzel nem azt állítjuk, hogy nem készült kiváló településkutatás-kézikönyv – v.ö. Letenyei 2005 – és azt sem, hogy nem születtek korszakos munkák itthon a falu-és közösségkutatás témájában. Lásd e kötetben a következő két fejezetet.

tatás-módszertani segédanyaga e kötet.²² A kutatás és a tananyagfejlesztés előkészítése során a fent említett dilemmákkal és ellentmondásokkal magunk is szembesültünk. Településeket kutattunk, ahol a közösségek a település határaitól jelentősen eltérő alakzatokat vettek fel. „Közösségeket” vizsgáltunk, melyek a „közösségiesedés” meglehetősen felbomlott, töredezett mintázatait mutatták. „Falusi politikákat” kerestünk és azt tapasztaltuk, hogy a lokális ágensek központi célokat valósítanak meg, és fordítva, a lokális szolgáltatókban transzlokális ágensek működnek. Etnikai „csoportokat” azonosítottunk, s egyúttal az is világosan kitűnt, hogy a csoportosodás térben és időben nagyon is változatos formációival van dolgunk. Térségeket értelmeztünk, noha érzékeltünk, hogy Appadurai „etnikai tája” – mely egészen más etnikai fogalommal operál – olykor relevánsabb értelmezési keret volna számunkra.

A terepen töltött napokkal egyenes arányban egyre szimpatikusabbak lettek a vizsgált közösségek és települések, és szükségszerűen – ha olykor tudattalanul is – konfrontálódtunk a komunitárius eszmeiséggel és a közpolitikák iránti érzékenységgel. A „tanulmányozás” és a *policy* óhatatlanul összefonódtak.

Biztosak vagyunk abban, hogy szerény jegyzetünk sem fog hozzájárulni a közösségtanulmány tudományosításához, s nem is ez volt a célunk. Egy olyan anyagot szerettünk volna összeállítani, amely bevezet a magyar *community studies* rövid történetébe (I. fejezet), és felvázolja azokat a „forró témákat” (II. fejezet), melyek az elmúlt két évtizedben meghatározókká váltak a tárgyban. Ezek után olyan módszereket (III. fejezet) ismertet a kötet, melyek kipróbált eszközei a közösségek tanulmányozásának, végül ezek alkalmazásába (IV. fejezet) is bepillantást enged.

A könyv szerzői – noha van köztük egyetemi oktató, társadalom-földrajzos, néprajzos, antropológus és szociológus is – egytől egyig terepmunkások, és „módszertani fessségen” edződött, gyakorlott kutatók, akik reményeik szerint kellő alázattal vették tudomásul, hogy egy rengeteg értékítélettel terhelt vállalkozáshoz adják a nevüket. Közös célunk az, hogy a kvantitatív kutatásoknak tulajdonított „fegyelmezett megfigyelést” a kvalitatív vizsgálatokban is meghonosítsuk.

²² NKFP 5. program „Az aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenlőségéért – Életlehetőségek, fejlődési pályák és jó fejlesztési gyakorlatok az aprófalvas régiókban” MTA Regionális Kutatások Központja és a Pécsi Tudományegyetem Konzorciuma 2005–2007. (Szerződésszám: NKFP-5/051/2004)

IRODALOM

- Appadurai, Arjun (1996): *Modernity at Large. Cultural Dimension of Globalisation*, Minneapolis/London, Univ. of Minnesota Press.
- Appadurai, Arjun (2001): A lokalitás teremtése, *Regio* 2001/3; 3–31.
- Arensberg, Conrad M. – Kimball, Solon T. (1937) [1968]: *Family and Community in Ireland*, Oxford, Oxford University Press.
- Barth, Fredrik (1969): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*, London, Allen&Unwin.
- Barth, Fredrik (1996): Régi és új problémák az etnicitás elemzésében, *Regio* 1996/1; 3–25.
- Bell, Colin – Newby, Howard (1971): *Community studies*, London, Unwin.
- Bourdieu, Pierre (1997): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke, in Angelusz Róbert szerk. *A társadalmi rétegződés komponensei*, Budapest, Új Mandátum 156–177.
- The British Columbia Resource Communities Project (2005), <http://www.unbc.ca> (2005–03–02).
- Castells, Manuel (1996–1998): *The Information Age: Economy, Society, and Culture*, I. II. III; Oxford, Blackwell.
- Castells, Manuel (2000): Information technology and global capitalism, in Hutton, William – Giddens, Anthony eds.: *On The Edge. Living with global capitalism*, London, Vintage. 52–74.
- Cohen, Antony P. (1985): *The Symbolic Construction of Community*, London, Tavistock.
- Coleman, James S. (1988): Social capital in the creation of human capital, *American Journal of Sociology* 94; 95–120.
- Coleman, James S. (1990): *Foundations of Social Theory*, Cambridge, Mass; Harvard University Press.
- Council of Europe (1993): *Homelessness*, Strasbourg, Council of Europe Press.
- Cvetkovich, Ann – Kellner, Douglas (1997): *Articulating the Global and the Local*, Boulder/Oxford, Westview Press.
- Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (é. n.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*, Debrecen, Csokonai.
- Etzioni, Amitai (2003): Communitarism, in Christensen, Karen – Levinston, David eds.: *Encyclopedia of Community: From the Village to the Virtual World* Vol. 1. London, A-D. Sage, 224–228.
- Evans-Pritchard, Edward E. (1940): *The Nuer. A description of the modes of livelihood and political institutions of a Nilotic people*, New York, Oxford University Press.
- Featherstone, M. – Lash, S. – Robertson, R. (1995): *Global Modernities*, London/Thousand Oaks/New Delhi, Sage.

- Featherstone, M. – Lash, S. (1999): *Spaces of Culture*, London/Thousand Oaks/New Delhi, Sage.
- Tomlinson, J. (1999): *Globalisation and Culture*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Geertz, Clifford (1993): *Local Knowledge*, New York, Basic Books.
- Geertz, Clifford (1994)[1973]: Sűrű leírás: „A bennszülöttek szemszögéből”. Az antropológiai megértés természetéről, in: Niedermüller Péter szerk.: *Az értelmezés hatalma*, Budapest, Századvég, 170–216.
- Ginsburg, Carlo (1988) [1979]: Spurensicherung. Der Jäger entziffert die Fährtem, Sherlock Holmes nimmt die Lupe, Freud liest Morelli – die Wissenschaft auf der Suche nach sich selbst; in: Ginsburg, Carlo: *Spurensicherungen. Über verborgene Geschichte, Kunst und soziales Gedächtnis*, München, Suhrkamp, 78–125.
- Glaser, Barney – Strauss, Anselm (1967): *The Discovery of Grounded Theory: Strategies of Qualitative Research*. Chicago, Aldine.
- Granovetter, Mark (1973): The strength of weak ties, *American Journal of Sociology* 78; 1360–1380.
- Jahoda, Marie – Lazarsfeld, Paul F. – Zeisel, Hans (1999) [1933]: *Szociográfiai kísérlet a tartós munkanélküliség hatásairól*, Budapest, Új Mandátum.
- Kymlicka, Will (1993): Appendix I: Some Questions about Justice and Community, in: Bell, Daniel: *Communitarianism and its Critics*, Oxford, Clarendon, 208–221.
- Kymlicka, Will – Straehle, Christine (2005): Kozmopolitanizmus, nemzetállamok, kisebbségi nacionalizmus. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest, Rejtjel, 17–42.
- Letenyei László (2005): *Településkutatás*, Budapest, Ráció.
- Leys, Colin (2001): *Market-Driven Politics. Neoliberal democracy and the public interest*, London, Verso Books.
- Lynch, Kevin (1960): *The Image of the City*. Cambridge (Mass.), MIT Press.
- Lynd, Robert S. – Lynd, Merrell H. (1929): *Middletown. A study in American culture*, New York, Harcourt Brace.
- Lynd, Robert S. – Lynd, Merrell H. (1937): *Middletown in Transition. A study in cultural conflicts*, New York, Harcourt Brace.
- McFarlane, Alan – Harrison, Sarah – Jardine, Charles (1977): *Reconstructing Historical Communities*, Cambridge, Cambridge University Press.
- McFarlane, Alan (1977): History, Anthropology and the Study of Communities, *Social History* 5. <http://www.alanmacfarlane.com/TEXTS/DISCUSSI.pdf> (2007–03–04).
- MacIntyre, Alisdair (1999): *Az erény nyomában*, Budapest, Osiris.
- Minar, David W. – Greer, S. eds. (1969): *The Concept of Community*, Chicago, Aldine.
- Némédi Dénes szerk. (1984): *A régi szociográfia. Dokumentumok 1934–1940*. Budapest, Népművelési Intézet.
- Nisbet, Robert A. (1970): *The Quest for Community*, New York, Oxford University Press.

- Nisbet, Robert A. (1973): *The Social Philosophers. Community and Conflict in Western Thought*, London, Heinemann.
- Park, Robert – Burgess, Ernest W. – McKenzie and Roderick D.(1925): *The City*, Chicago, University of Chicago Press.
- Parsons, Talcot (1960): *Structure and Process in Modern Societies*, Glencoe, Free Press.
- Plant, Raymond (1974): *Community and ideology*. London/Boston, Routledge.
- Putnam, Robert D. (2000): *Bowling Alone. The collapse and revival of American community*, New York, Simon and Schuster.
- Putnam, Robert D. (1993): *Making Democracy Work. Civic traditions in modern Italy*, Princeton NJ, Princeton University Press.
- Rees, Alwyn D. (1950): *Life in a Welsh Countryside*, Cardiff, University of Wales Press.
- Rézler Gyula (1987) [1943]: Falukutatók és szociográfusok, in: Nagy Endre – Némédi Dénes – Tóth Pál Péter szerk.: *Magyar szociológiatörténeti szöveggyűjtemény II*. Budapest, Tankönyvkiadó, 141–166.
- Robertson, Ronald (1995): *Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity*, in: Featherstone, M. – Lash, S. – Robertson, R. (1995): *Global Modernities*, London/Thousand Oaks/New Delhi, Sage, 8–30.
- Rosental, Paul-André (é.n.): A „makro” felépítése a „mikroszinten” keresztül: Fredrik Barth és a microstoria, in: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor szerk.: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*, Debrecen, Csokonai, 71–88.
- Sárkány Mihály (2000): Közösségtanulmányok és összehasonlításuk lehetőségei, in: Sárkány Mihály: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*, Budapest, L'Harmattan, 56–71.
- Schlumbohm, Jürgen (2000): Mikrotörténelem – makrotörténelem. *Aetas* 2000/4. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00016/2000-4-19.html> (2007-03-03)
- Shields, Rob (1991): *Places on the Margin*. Routledge: London, New York.
- Stacey, Margaret (1960) *Tradition and Change. A study of Banbury*, Oxford, Oxford University Press.
- Stacey, Margaret (1969), The Myth of Community Studies, *British Journal of Sociology* 20. No 2; 34–47.
- Szelényi Iván (2001): Mit csinál egy szociológus? *Magyar Lettre Internationale* 40; 20–22.
- Taylor, Charles (1988): Humanizmus és modern identitás, in: Michalski, Krzysztof szerk.: *A modern tudomány emberképe*, Budapest, Gondolat, 150–216.
- Taylor, Charles (1994): The Politics of Recognition, in: Amy Gutmann ed.: *Multiculturalism, Examining the Politics of Recognition*, Princeton, Princeton Univ. Press, 25–74.
- Tönnies, Ferdinand (1983): *Közösség és társadalom*, Budapest, Gondolat.
- Walzer, Michael (1997): *On Tolerance*, New Haven, Yale University Press.

- Weber, Max (1987): Szociológiai alapfogalmak 9. §. Közösség és társulás, in: *Gazdaság és társadalom I*; Budapest, KJK, 66–68.
- Whyte, William F. (1943) *Street Corner Society. The social structure of an Italian slum*, Chicago, University of Chicago Press.
- Young, Michael – Willmott, Peter (1957) *Family and Kinship in East London*, Harmondsworth, Penguin.
- Zorbaugh, Harvey W. (1929) *The Gold Coast and the Slum*, Chicago, University of Chicago Press.

I. MAGYAR KÖZÖSSÉGGKUTATÁS A 20. SZÁZADBAN

1.

A magyar közösségtanulmányok huszadik századi története

KOTICS JÓZSEF

A magyar társadalomtudományi vizsgálatokban kezdetektől kiemelt szerepet kap a különböző módon felfogott közösségek tanulmányozása. A kulturális antropológiában létrejött, Tönnies szociológiai közösségfogalmához erősen kapcsolódó, később más társadalomtudományokban is elterjedt közösségtanulmányok a társadalmi entitások megközelítésének sajátos módszerét foglalják magukban. A közösségtanulmány mint módszer lényege egymással összefüggő, egymást átható társadalmi folyamatok leírása és értelmezése egy világos társadalmi kereten belül. Az antropológiai kutatás a *community study* fogalma alatt a törzsi társadalmak kutatásában érvényesített holizmus elvének érvényesítését és a terepmunkának mint módszernek a komplex társadalmak elemzésére való alkalmazását érti (Sárkány 2000: 57). Az összetett társadalmak egy jól körülhatárolható egységének tanulmányozása olyan eljárás, amely egy település (általában falu) sokrétű leírására és elemzésére törekszik, mert itt lát esélyt az életviszonyok teljességének érzékelésére, az adott társadalmi közeget jellemző kulturális *eszköztárakat*, motivációkat és külső hatásokat egyaránt figyelembe vevő ábrázolására. Conrad Arensberg klasszikus tanulmányában szétválasztja azokat a közösségtanulmányokat, amelyek magának a közösségnek (mint működő helyi társadalomnak) megismerése, leírására, bemutatására törekkenek és azokat, melyek a közösséget mint keretet használják arra, hogy valamely kérdésre, például egy intézmény működésére választ kapjanak (Arensberg 1954: 112). Más országok komoly

eredményeket felmutató monografikus falukutatásaival szemben a magyar társadalomtudományi vizsgálatokban a kutatás Arensberg által említett módjai nem rendelkeznek erős hagyományokkal (Kiss 2004).

Ha a fenti módon konceptualizált fogalmat szigorú értelemben kívánnánk alkalmazni, nehéz lenne magyarországi közösségtanulmányokról beszélni (Sárkány – Vágvölgyi – Jávör – Tagányi 1982: 131). Az alábbiakban – a közösségtanulmány fogalmát jóval szélesebb értelemben használva – a magyar falukutatásnak minden olyan vonatkozását beleértjük, amely igényei szerint egy lokális életvilág komplex szemléletű feldolgozását célozza. Néhány kiemelkedő példát leszámítva azonban ezekben az esetekben nem jut érvényre a holisztikus felfogás, s a szisztematikus igényű antropológiai terepmunka módszertani eszköztárának alkalmazása ugyancsak hiányolható.

E fejezet nem tekintheti céljának a magyarországi monografikus igényű falukutatás teljes körű számbavételét. Célja csupán a két világháború közötti tudományos-közéleti diskurzus főbb vonatkozásainak áttekintése lehet. A falukutatás társadalomtörténeti, intézményi, elméleti, módszertani kereteinek bemutatása után három esettanulmányban kísérel meg az eltérő megközelítések felvillantását. Erdei Ferenc mikroszemléletű társadalomrajzait követően egy kollektív falumonográfia, a Kemsét bemutató kötet, majd Fél Edit nagy ívű, a közösségtanulmányokat érintő művei kerülnek a vizsgálat fókuszába.

I. Magyar falukutatók a két világháború között

A falukutatás hosszú ideig központi helyet foglalt el a társadalomtudományi érdeklődésben. E kitüntetett figyelemnek az oka Magyarország agrárjellege, a falusi népesség magas aránya volt, amely állapot tartós fennmaradása azt eredményezte, hogy hosszú ideig a modernizáció kérdésköre is erőteljesen a faluhoz és a mezőgazdasághoz kötődött. Tematikailag tehát hosszú ideig a falu problematikája, módszertanilag pedig a falu monografikus igényű kutatása dominálta a két világháború közötti kutatásokat. A vizsgálatok erősen alapoztak Ferdinand Tönnies *Gemeinschaft-Gesellschaft* különbségtételére, amelyben a közösség az érzület és akarat egységét hozza létre egy eleven szervezetben (Tönnies 1983; vö. Somlai 1983; Tóth G. 2002).

Az 1920-as évek elejétől a korszak politikai-közéleti diskurzusa a parasztságban látta a magyar társadalomfejlődés lényegét kifejezni képes erőt. Arra az értelmezési keretre építettek, amely az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása után a nemzeti középosztályt és az arisztokráciát tekintette alkalmatlannak a társadalom vezetésére, az első világháborút követő

forradalmak kudarca után pedig a polgárságot és a munkásosztályt (Bognár 2005). A parasztságban társadalmi bázist kerestek a gyökértelesen tekintett polgári társadalommal szemben. E felfogásban az állam és a nemzet pillére a parasztság. A rurális, harmadikutas elméleti tradíció a parasztságban látta az egyetlen pozitív, nemzetmegtartó társadalomtömböt. Az elit szubjektív elkötelezettsége morálisan és etikailag telített volt. A megismerő, és az ebből kiinduló reformprogram kezdettől harmadikutas indíttatásúnak számított: a falu, a paraszt szociokulturális struktúrája vált a nemzetépítés archetípusává (Pászka 1998). A falu ebben a diskurzusban a nemzet mentális központja, az a mikrovilág, ahova visszaszorultak, és ahol fennmaradtak a nép (parasztság) életének legjellemzőbb vonásai. A falu a nemzet metafizikája, és mint ilyen, nemcsak a nemzet szimbóluma, hanem magának a nemzettudománynak a legegzaktabb jelképe is (Pászka 1988).

A társadalmi valóság tanulmányozásában a fentiek alapján a falu lesz a kiindulópont. Ezt az eredeti, esszenciális társadalmi egységet összetételében és struktúrájában kell tanulmányozni, úgy, ahogy az adott pillanatban van. A társadalmi valóság megismerése nem az elméleti előfeltevésekből indul ki, hanem az empiriából. A közvetlen megfigyelés szerepe a megismerésben felértékelődik a másodkézből származó információkkal szemben. Az empirikus kutatások pedig a minél szűkebb, körülhatároltabb társadalmi egységek vizsgálatára törekednek. A valóság integrált és részletes megismerésének a legkisebb társadalmi egységből, mint egészből kell kiindulnia. Így válik a vizsgálatok alapjává a kicsi, áttekinthető, és egészében megragadható falu.

A harmincas évekre az amatőr és hivatásos társadalomvizsgálók egész serege látott munkához. A társadalomismeret – a szociográfia, a falujárás, a „falumunka” – értelmiségi szervezkedések mozgalmi követelménye lett. Ugyanakkor a mozgalmakkal párhuzamosan a tudományos igényű társadalmi tényfeltárás, a módszeres táj- és népkutatás és monográfiaírás műhelyei is létrejöttek, vagy újjáalakultak. Az államhatalom részéről folyamatosan próbálkoztak a falujáró mozgalom és a szociográfia szervezésével, intézményesítésével, konstruktív keretek között tartásával (Kósa 1989). A falukutatás néven működő szellemi mozgalom igen sokrétű és összetett jelenség volt (Keményfi 2003: 581). A falukutatásban a falu életének legteljesebb megismerése és leírása gyakran összefonódott az ismeretterjesztéssel és népműveléssel. A falukutatás ezt a kettős feladatot az egyéni kutatóktól az alkalmi vagy rövid ideig fennálló kutatócsoportokon át a tudományos intézetekben folyó munkáig, a harmincas és negyvenes években szinte divattá szélesedően a legkülönbözőbb módon és eredményekkel igyekezett megoldani. A falukutatók nézeteiben megtalálható volt a parasztság haladó forradalmi és

romantikusan idealizáló szemlélete is. A falukutatást mégis határozott politikai állásfoglalás, jelentős részét ellenzéki, társadalmi változásokat követelő szellem jellemezte (Sárkány 1979: 35). A művei közös vonása az átpolitizáltság: a kutatásokat a politikai cselekvés szolgálatába akarták állítani. Az elhivatottság, elkötelezettség, a „nemzetszolgálat” morálisan telített eszménye jellemezte a falukutatók írásait. Az erős politikai színezet valamint a megfelelő módszertani felkészültség hiánya, a gyenge állami támogatás, majd a második világháború kitörése miatt a falukutatóknak általában nem nyílt alkalmuk arra, hogy vizsgálataikat elmélyítsék, adatgyűjtésüket feldolgozzák. Munkájuk ezért legtöbbször torzó maradt (Sárkány 1979: 34).

A rendkívül összetett és heterogén törekvéseket több elemző is irányzatokra osztotta (Rézler 1943; Paládi – Kovács 2002; Kósa 1989; Kósa 2002; Némedi 1985).

I. 1. Diák falukutató törekvések

Az első diák falukutató mozgalom – mely egyben a magyar falukutatás kezdetét is jelentette – a csehszlovákiai magyar fiatalok szervezete, a *Sarló* indította el. A sarlósok a népi kultúrából akarták megújítani a nemzeti kultúrát, és kutatóútjaikon döbbsentek rá a falu szociális nyomorára. Az 1927-től kezdődő falujárásokban előbb a népművelés kapott nagy szerepet, majd a néprajzi gyűjtés, végül a szociografikus falukutatás. Monografikus terveiket nem tudták megvalósítani, de példájuk ösztönzően hatott a hazai és a romániai magyar falukutatásra. A társadalmi bajok fokozódó jelentkezése, az 1929. évvel kezdődő gazdasági világválság új helyzetet teremtett. A magyar értelmiség legjobbjait arra ösztönözte, hogy a magyar falut, ahol az ország lakosságának többsége lakott, mind jobban megismerje, problémáit, melyek a legsúlyosabbnak mutatkoztak, az egész társadalom elé tárja, s azok orvoslásán és megoldásán gondolkodjék. Az 1930-as évek elején kibontakozó, társadalmi mozgalommá szélesülő falukutatást nevezték falukutató mozgalomnak (Sárkány 1979: 36). A falukutató mozgalom a legkülönbözőbb pártállású emberek, egyházak, ifjúsági és társadalmi egyesületek, tudományos intézetek törekvéseit foglalta magába. Bár az elméleti ismeretek a falukutatók legjobbjainál nem hiányoztak, a falukutatás egészét mégis módszertani tisztázatlanság jellemezte. Műfaja a szociográfiai riport lett, és elsősorban a jelenségek konkrét leírására vállalkozott.

A magyarországi falukutatás 1928 tavaszán a szegedi egyetemisták radikális szellemű *Bethlen Gábor Körében* kezdődött. Az 1930 őszen megalakult *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának* tagjai ennek résztvevőiből ke-

rültek ki (Sárkány 1979: 37). A szegediekkel egy időben indult a romániai magyar fiatalok falukutató mozgalma. Népművelői és felvilágosító munkájuk közben elsősorban a nemzetiségi kérdésre fordítottak nagyobb figyelmet. 1941 nyarán az *Erdélyi Fiatalok* egykori tagja, Venczel József egyetemi intézeti tanár a mezőségi Bálványosváralján egyetemi hallgatók bevonásával komplex falukutatást szervezett. A falukutató tábor eredményeiről azonban csupán beszámolók és résztanulmányok láttak napvilágot (Venczel 1993).

A szegedi egyetemisták falujárásaival majdnem egy időben a budapesti *Bartha Miklós Társaság* is falukutatást kezdeményezett. Az 1925-ben alakult társaság 1928-tól kezdte meg szélesebb körű működését. 1929 végétől radikalizálódott a társaság, a gyökeres földreformot, a munkássághoz való közeledést és a marxizmus megismerését propagálta. Fábíán Dániel, a társaság akkori elnöke József Attilával együtt 1930 májusában Hódmezővásárhelyen fogalmazta meg a *Ki a faluba!* című kiáltványt, amely a magyar falu társadalmi és gazdasági helyzetét, a parasztság nemzeti szerepét vizsgáló pályázati felhívás is volt. A felhívásnak jelentős eredménye nem lett.

A *Sárospataki Református Főiskola Faluszemináriuma* 1931 végén alakult. A sárospataki faluszeminárium kérdőíves adatgyűjtése és falujárásai azt is szolgálták, hogy a főiskola hallgatói megismerjék jövőendő munkaterületüket, a falut, annak minden problémájával együtt.

A *Pro Christo* diákszövetség budapesti főiskolai internátusában 1934 elején indult a falukutatás, falugondozó-népművelő munkával. Célkitűzései hasonlóak voltak a többi diák falukutató mozgaloméhoz: megismerni a falut, és keresni a bajok orvoslását. „Kemsei munkaközösségük”, melynek többek közt tagjai voltak Elek Péter, Gunda Béla, Hirscher (Mády) Zoltán, Kerényi György és Kovács Imre, a magyar falukutatás egyik legértékesebb munkáját alkotta meg, az *Elsüllyedt falu a Dunántúlon* (Budapest 1936) című könyvet. (Lásd még II.2. fejezet)

I. 2. A népi írók szociográfiái

A harmincas évtized a népi írói szociografizálás évtizede, melyet az ismert irodalmi szociográfiák – Illyés Gyula, Veres Péter, Darvas József, Kovács Imre, Féja Géza munkái – mellett Erdei Ferenc és Szabó Zoltán társadalomelméleti megalapozottságú művei fémjeleznek. A szociográfia szó azt az igényt fejezte ki, hogy az ideológiai, elméleti tételeken túl pontosabban meg kellene ismerni, hogyan is állnak a dolgok valójában Magyarországon. A társadalomvizsgálat, a szociográfia megismerői és politikai feladatokat egyszerre kapott. A lényeg nem a helyes módszerek kidolgozása volt, hanem

a „valóság” felmutatása az előítéletek ellenében, a tudatos elleplezés ellehetetlenítése. A szociográfia szónak ez a tudományelméletileg naiv és problémamentes, az uralkodó ideológiával szemben kritikai használata végigkísérte több mint fél évszázados magyarországi pályáját (Némedi 1985: 22).

A szociográfus fiatalság is úgy képzelte, hogy a társadalomkutatás nemcsak a valóság megismerését jelenti, hanem egyben a fiatalok átalakulását is: közeledésüket a parasztsághoz, középosztályi mentalitásuk levetkezését, szemléletük és erkölcsük megváltozását. Ez a morális és szemléleti változás az első szociográfus programokban legalább olyan fontos helyet foglalt el, mint a szociografizálás másik oldala: a tényleges helyzet megismerése (Némedi 1985).

Az 1920–30-as évek fordulóján több olyan szociológiai jellegű mű látott napvilágot, melyek nagy figyelmet fordítottak a magyar falu, elsősorban a földbirtok kérdésére. Szerzőik (Weiss István, Matolcsy Mátyás, Kerék Mihály) nem tartoztak egyetlen falukutató közösséghez sem. Munkáik fontos problémaföltáró művek voltak, de mégsem ők, hanem a velük párhuzamosan jelentkező, a népi írók közé tartozó „falukutató írók” szociográfiai indítású könyvei fordították a közvélemény figyelmét a magyar parasztság sorsának alakulása felé (Kósa 1989). Ezeket a műveket a fennálló renddel szemben erős kritikai magatartás jellemezte. Többségükben nem tudományos, adatokkal megalapozott, anyagukat rendszeresen tárgyaló tudományos művek, hanem a szociográfiát a riport közvetlenségével és szépirodalmi stílussal oldó, érzelmekre is ható olvasmányok voltak. A kormányzatot akarták nyíltan változásokra bírni, illetve a közvéleményt mozgósítani az általuk felvetett kérdések ügyében. Emiatt többször összeütközésbe kerültek a hatalommal. A falukutató írók igazságait, megfigyeléseiket és tapasztalataikat gyakran erős érzelmi telítettséggel adták elő. Szépirodalmi fogantatásuk ellenére mondanivalójuk egésze, és főleg részletmegfigyeléseik gazdagsága tudományos értékeket tartalmaz. Az egész falukutatásra igen nagy hatással volt Illyés Gyula *Puszták népe* című könyve. Életrajzi élményeken alapulnak Veres Péter *Számadás* és *Falusi krónika* című írásai; Darvas József *Elindult szeptemberben*; Balázs Ferenc *Rög alatt* című kötetei. A riportszociográfiák körébe sorolhatók Erdei Ferenc *Futóhomok*; Féja Géza *Viharsarok*; Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság*; Bözödi György *Székely bánja* című művei. Több más probléma mellett elsősorban az „egykeről” íródtak Kodolányi János *Baranyai utazás*; Illyés Gyula *Magyarok*; Hidvégi János *Hulló magyarság* című könyvei. Kovács Imre *A néma forradalom (szekták)* és a *Kivándorlás* című munkáiban a magyar parasztság nyomor elől való menekülését írta meg. Veres Péter *Az Alföld parasztsága*; Darvas József *Egy parasztesalád*

története; Illyés Gyula *Lélek és kenyér* című írásában az alföldi falu és mezőváros anyagi és szellemi képét más-más szemszögből tárták az olvasó elé (Kósa 1989).

I. 3. Helytörténeti, honismereti irány

A kezdettől ellenzéki hangvételű falukutatással szemben hamarosan jelentkeztek az „ellen-falukutatók” (Rézler 1943: 139). Beállítottságuk általában konzervatív volt, és lojálisak maradtak a társadalmi renddel és a kormányzattal. Rendszerint megkerülték a falu égető társadalmi kérdéseinek tárgyalását. Az 1917-ben alakult *Magyar Társaság* az 1930-as évek elején a falukutató mozgalom indulása után létesítette *Falukutató Intézetét*. A Falukutató Intézet kiadványainak, falumonográfiáinak módszerét Bodor Antal alapozta meg *A falukutatás vezérfonala* című tanulmányában (1935), melyben szempontokat kívánt adni a falukutatók számára. Kérdéseit tíz nagy csoportba rendezte, s a tárgyszavakat a kötet végén betűrendes mutatóban is közölte. Az útmutató azonban túlzottan részletező, a fennálló rend iránt lojális, s minden eszmeiséget nélkülöző iromány lett. Sem a radikális népieket, sem a szaktudományuknak elkötelezett kutatókat nem elégítette ki. A következő években a Falukutató Intézet kiadásában megjelent falumonográfiák szerzői szinte szolgálai módon követték Bodor útmutatóját: Élő Dezsőtől *Saród monográfiája* (1936); Seres Józseftől *Kunágota társadalomrajza* (1936); Hunyadi Ferentől *A kismarjai kerület községei* (1936); Földes Ferentől *Vereb község monográfiája* (1936); Rozsondai Károlytól és Sümeghy Józseftől a *Sopronbánfalva* (1937), Dömötör Sándortól a *Dunaszentgyörgy népe* (1937) című monográfia. Ezek a helytörténeti, honismereti célkitűzésű munkák aránytalanul nagy teret szenteltek a falu földrajzának, történetének, s megfutottak a falu társadalmi kérdéseinek alapos tárgyalása előtt (Paládi Kovács 2002: 43). Rézler úgy látja, hogy e falumonográfiáknak inkább a földrajz és történettudomány vehetné hasznát, ha adataikat nem feldolgozásokból, másodkézből merítették volna (Rézler 1943: 139). Bodor Antal és konzervatív agráriusként jellemzett köre valójában helytörténeti, honismereti munkálkodást folytatott még akkor is, ha könyveiket és intézetüket a falukutató jelzővel illették. Az országismeret, honismeret, helytörténet kívül maradt a népi szociográfia és a hatalom, sőt az írói szociográfia és a rendszeres társadalomtudomány vitáin, s a falukutatás egyfajta apolitikus válfajaként élte a maga nyugalmas életét a tudomány és az ismeretterjesztés határvidékén (Paládi Kovács 2002: 42).

II. Példák

II. 1. Társadalomrajz és politikai program: Erdei Ferenc mikrovizsgálatai

Erdi Ferenc nagy jelentőségű és hatású munkásságának csak kezdeti periódusát vizsgáljuk. Az Erdei korai munkásságának részét jelentő kismonográfákat többnyire szociográfiai témájú szárnybontogatásnak tekintik (Némedi 1985). Ezek a korai tanulmányok nem csupán a makói helyi társadalom szociográfiáját tartalmazzák, hanem a rendies paraszti státusz felbomlásának és a parasztság polgári társadalomba való betagozódásának elméletét is. Erdei életművének egyik jellegzetessége, hogy abban nem választhatók külön társadalomelméleti, társadalomtörténeti és politikusi megállapításai. Társadalomkonceptiója a nemzeti és kulturális értékek őrzőjének tekintett parasztság problematikájából bontakozik ki (Bognár 2000). Ezekben a korai írásokban a tényleírás a meghatározó. Szerzőjük azt a felfogást képviseli, hogy politikai szándékai csak úgy valósíthatók meg, ha azok szaktudományos érvrendszerre alapozódnak. Ezek az írások kivétel nélkül Erdei szűkebb pátriájának, Makónak és környékének parasztságával foglalkoznak. Kishegyesről szóló írását, amely a Makó melletti kistelepülést mutatja be, még egyetemistaként, 1931-ben publikálta (Erdi 1931). Ennek a munkának is jellemzője, hogy Erdei – a legkisebb falusi közösségről is értekezve – mindig a paraszti társadalom egészét szemléli, és ennek a paraszti világnak a társadalom egyéb nagycsoportjaihoz fűződő viszonyát mutatja be. Az írás alapvetően a parasztság társadalmi átalakulását és a polgárosodó társadalomba való betagozódását mutatja be egy lokális térben. A helyi társadalom szerkezetét több dimenzió keresztül elemzi. Nem pusztán a birtoknagyság által kijelölt társadalmi csoportokat mutatja be, hanem egy azt átmetsző szerveződési elvet, „a polgárosodáshoz való viszony” alapján kirajzolódó hierarchiát is megállapítja. Ezeken túl az életkort is csoportképző erőnek tekinti, amivel a generációk eltérő társadalmi tapasztalatának szempontját is megjeleníti a társadalmi rétegződésben. A királyhegyesi társadalomszerkezet tehát egy háromdimenziós viszonyrendszer alapján rajzolódik ki, amelynek egyes ágait a birtoknagyság, a korszerkezet és a polgárosodáshoz fűződő viszony jelenti. Erdei már ebben a munkájában is lényegi megállapításokat tesz a paraszti polgárosodás lehetséges útjairól. Polemizál a harmincas évek paraszttromantikus felfogásával, amelyben a parasztság a társadalom megújulásának letéteményeseként, az organikus társadalomfejlődés alapjaként jelenik meg (Bognár 2000). A romantikus felfogás képviselői úgy látják, hogy az autentikus léttel még rendelkező parasztság lehet a magyarság felemelkedésének alapja. Erdei erről

a parasztságról mondja ki az elemzett lokális társadalom példája alapján, hogy válságban van, többnyire már felszámolódott, s legfeljebb külsőségeiben őrzi azt a paraszti állapotot, amelyet sokan a jövő zálogának tekintenek. Rámutat, hogy Kishegyesen a városi kultúra folyamatosan kiszorítja a falusi műveltséget. Erdei megállapítása rímél a népi szociográfusokéra. Utóbbiakat ez a jelenség a polgári kultúra elleni állásfoglalásra sarkallja. Erdei azonban a paraszti állapot megszűnését természetes jelenségnek, a történeti átalakulás magától értetődő részének tekinti. A paraszti társadalmi állapotot nem tekinti öröktől fogva létező entitásnak, hanem abban a társadalomfejlődés bizonyos pontján megjelenő alakulatot lát (Bognár 2000).

A makói parasztság társadalomrajzában nagyobb szerepet kapnak a földrajzi illetve gazdasági, termelési szempontok (Erdei 1934). A mű elemzésének középpontjában – hasonlóan a Királyhegyesről szóló tanulmányhoz – a paraszti társadalom átalakulásának kérdése áll, a korábban megfogalmazott társadalomszerkezeti dilemmákkal együtt: a paraszti társadalom megszűnése, a magyar polgári társadalomba való betagozódása megtörténjen-e, vagy egy a parasztságból építkező új társadalmi berendezkedés létrehozatala lenne kívánatos (Bognár 2000).

Erdei a makói parasztságban találja meg azt a paraszti erőt, amely a polgári átalakulás útján elől jár, és ebbe a folyamatba organikus módon, belső társadalmi fejlődés eredményeként került. Ahol a parasztság az alávetett, társadalom alatti helyzetből saját társadalmi aktivitásának eredményeképpen (belső erejéből egy organikus társadalomfejlődés eredményeként) nő ki, ott Erdei szerint ez a csoport képes lehet a társadalmat alapvetően átalakító szerepre. A tanyák példáján keresztül fogalmazza meg a polgári individualizmuson túlmutató, új típusú paraszti kollektívizmus lehetőségét, és a tanyában látja az átmeneti társadalmi helyzetből adódó dezintegráltság feloldásának útját is. A magyar polgári társadalom keretén túl mutatnak az egyéniség és a közösség viszonyáról írt gondolatai. A rendi és polgári társadalom különbsége az egyénnek a közösséghez fűződő viszonyában is megjelenik. A paraszti társadalomban a szervezetlen közösség gyakorolja a társadalmi kontrollt. A tanyai termelés megteremtheti a parasztság társadalmi felemelkedésének gazdasági bázisát, és a polgári társadalom individualizmusán túllépő csoport-szervező elvek is a tanyához köthetők (Bognár 2000).

A parasztságnak a szélesebb társadalmi viszonyrendszerben való elhelyezése készíti Erdeit arra is, hogy megfogalmazza a magyar társadalomfejlődés jellegéről vallott álláspontját. Felfogásában ráismerhetünk a korszak politikai-közéleti diskurzusának több jegyére is. A parasztság felemelkedésének kérdése nála is központi jelentőségű. Ez az oka annak, hogy sohasem

képes ideológiától mentes társadalomrajzot adni. Némedi szerint Erdei nem abból a szempontból értékelte a parasztság átalakulását, hogy az hogyan lehet alapja egy mások által végigvitt társadalmi reformfolyamatnak, hanem abból, hogy hogyan lehet egyenrangú része a nemzeti társadalomnak (Némedi 1985). Erdei, hasonlóan a kortársi parasztfelfogásokhoz, különös minőséget tulajdonít a parasztságnak, és képesnek érzi a társadalmi reform és egy sajátos, harmadikutas társadalomfejlődés megvalósítására. A konzervatív gondolkodók ezt a minőséget nem a polgárosodó parasztságban vélték megtalálni, hanem a rendies társadalomszerkezet parasztságában. Erdei a polgárosodó, az alávettetésből kilépő parasztságon felépülő társadalomszerkezet programját képviseli (Bognár 2000).

E társadalom-felfogás alapján értekeznek a magyarság „sorstudományáról”, amely a magyar jegyeknek, a sajátos társadalomfejlődésnek megfelelő polgárosodást, társadalmi reformot hozna magával. A parasztság az egész társadalom felemelkedésének a záloga, és Erdei úgy látja, hogy a parasztság társadalmi emancipálásával szüntethetők meg a magyar társadalomfejlődés zavarai.

Erdei első korszakának írásait a tényyszerűsége törekvés jellemzi. A valóságelv érvényesítésének akarata miatt nem helyezheti vissza a parasztságot a kortársi felfogásnak megfelelően a rendi állapotba. *A Futóhomoktól* (1935) kezdve az ideológiai pozíciót (a parasztság felemelésének szándéka) fontosabbnak tartva mégis ebbe az irányba mozdul el társadalom-felfogása: a parasztság a polgári társadalomba való betagozódásának ellenére is külön minőségévé válik. A térség polgárosodási deficitjével magyarázza a parasztság kulturális különállásának és szerkezeti homogenitásának megőrzését (Bognár 2005).

II. 2. Módszertani szigorúság és parasztromantika: monográfia egy elsüllyedt dunántúli faluról, Kemséről

A Pro Christo 1934-ben alakult falukutató csoportja tevékenységében nem a mozgalmi jelleget tekintette elsődlegesnek. A falukutatást választott értelmiségi hivatásukkal, szakmájukkal – a néprajzzal, geográfiával, közgazdaságtannal – próbálták összekapcsolni. Tudományos ambícióval láttak neki a falukutatásnak. A tagok többsége Teleki Pál tanítványa volt: ez egyszerre jelentett tudományos igényt és kötődést a konzervativizmus egy sajátos, reformoktól sem visszariadó ágához (Némedi 1985: 48).

A Pro Christo falukutató csoportja egyidőben kezdett elméleti kérdésekkel foglalkozni, ugyanakkor gyakorlati falumunkát is akart végezni (Némedi 1985: 48). Ahogy leírásaikból kiderül, ez a falumunka szociális segélyakciókkal összekapcsolt népművelés volt. Többek között azzal a céllal

művelték, hogy az igazi népkultúrát visszavigyék a nép közé, amely már ki-
vetkezett abból a város közelsége folytán. A Pro Christo csoportja 1935 nya-
rán vállalkozott az első kollektív falumonográfia elkészítésére. Elégedetlenek
voltak fóti munkájukkal, ahol már nem az „igazi” parasztsággal, hanem a vá-
ros által el- vagy megromtott falusiakkal találkoztak. Abban azonban, hogy
egykes ormánsági kisközséget választottak ki, más megfontolások is szerepet
játszottak. Mindenekelőtt kézenfekvő, hogy Dimitrie Gusti¹ példája is hatott.
(Gustiék ugyanis általában kisközségeket vizsgáltak, előszeretettel választ-
va ki archaikus paraszti közösségeket.) Gunda a Kemse kötet módszertani
kérdéséről szólva megvallja, hogy munkamódszerében és elvi felfogásában
„Gusti román szociológusnak és iskolájának elméleti és gyakorlati munkássá-
ga, eredménye szolgált irányítóként” (Gunda 1935: 97).

Közvetlenebb és nyilvánvalóbb a hatása Illyés Gyula *Pusztulás* című
útirajzának, illetve a nyomában kirobbant vitának. A kötet szerzői termé-
szetesen elfogulatlanságukat hangsúlyozták. Azt elismerték, hogy általá-
nos „sorsproblémák” ösztönözték őket is. „Vállalkozásunk indító motívuma
a mai magyar élet szemléletéből eredt.” (Elek – Gunda – Hirschler 1936: 10).
A romantikus-idilli parasztszemlélettől való függetlenségüket hangsúlyozták,
noha a kutatás alapján megírt könyv tele van nosztalgiával. Érdekes meg-
figyelni, hogy az egyik résztvevő, Kovács Imre még több mint negyven év
után is egy mondatban állítja, hogy elfogulatlanok voltak, s közli, hogy mi-
lyen alapvető értékeléssel mentek le eleve a faluba: „Nagyon komolyan elha-
tároztuk, hogy minden befolyástól mentesen fölmérünk egy falut, amelyikről
ugye azt tudtuk, hogy haldokló, elsüllyedt falu.” (Némédi 1985: 50).

Mindemellett a kemsei kutatást igen alaposan előkészítették. Előzetesen
szemináriumokon dolgozták fel a hozzáférhető anyagot, megegyeztek a kö-
vetendő módszerben. Elméletileg Gustira támaszkodtak, használták a ma ke-
véssé ismert francia René Maunier² szociológiai írásait is. Két alkalommal,
összesen három hetet töltöttek a faluban, 1935 júliusában és novemberében.
Igyekeztek részt venni a falu életében, elsősorban megfigyeléssel dolgoztak,
de egyes kérdésekre nézve ki is kérdezték a falusiakat (Némédi 1985: 50).

Az Elsüllyedt falu a Dunántúlon (1936) annak a Teleki Pálnak az elő-
szavával jelent meg, akinek a hivatalos ajánlólevelével a terepmunka
elkezdődhetett. Teleki pontosan tisztában volt azzal, hogy a Mády (Hirschler)

¹ Dimitrie Gusti (1880–1955) román szociológus, a szociológiai monográfia mód-
szerének létrehozója és nagyhatású alkalmazója. Tanítványaival több száz román
falú monografikus feldolgozását végezte el 1925 és 1948 között. *A szociológiai
monográfia* című könyve magyarul 1975-ben jelent meg a Kritérionnál.

² René Maunier (1887–1951) francia jogszociológus.

Zoltán felügyeletével dolgozó fiatalok az Ormánságban a rendszer számára kényes témákat feszegetnek (Paládi-Kovács 2002: 47). A Pro Christo munkaközösség felkészültségét, Wiese³, Gusti, Le Play⁴ módszertani elveire építő igényességét a szigorú kritikus, Rézler is elismerte (Rézler 1943: 139).

Az *Elsüllyedt falu* a nosztalgikus szemlélet jegyeit mutatja, ez áll legközelebb a romantikus konzervativizmushoz. E szociográfia írói a városi és polgári társadalom és kultúra elől a parasztsághoz tértek vissza, az értékek forrásához. A könyvben az egyke okaira keresték a választ. „Nem vezetheti tehát a kutatásra vállalkozó munkásokat sem az ötletszerűség, sem a véletlen játékából kínálkozó alkalom, hanem kizárólag a nagy népi problémáknak a magyarság egyetemes szempontjai alapján megállapított értékrendje és az ezzel minden körülmények között végzetesen összefüggő veszélyeztetettség.” (Elek – Gunda – Hirschler 1936: 7–8).

A mű módszerét, formáját tekintve „etnográfus” beállítottságú, s a legtudományosabb a harmincas évek szociográfái között. Módszeres volt az anyaggyűjtés, a falu életének különböző oldalait alaposan próbálták feltárni, az adott körülményekhez képest módszeres és elég széleskörű volt a szakirodalmi tájékozódásuk (Némedi 1985: 182). A kutatók számára a kiindulópontot a közösség képezte. Az egyke kialakulását vizsgálva a régi paraszti világhoz tértek vissza. „Rendezett életkörülmények, jövőben bízó, erőshítű társadalom” (Elek – Gunda – Hirschler 1936: 42). Ez a társadalom még nem egykezett, mert képes volt terjeszkedni, a földbirtokviszonyok még nem állták útját belső kibontakozásának. A kollektív munka egyes részeinek szerzői némileg eltérő véleményen voltak több vonatkozásban, de abban, hogy a régi paraszti világ harmonikus és közösségi volt, egyetértettek. A természeti viszonyok és a gazdálkodási forma ekkor még egyensúlyban voltak (Elek – Gunda – Hirschler 1936: 21). Valamifajta közösségi gazdálkodás és közösségi életforma állt fenn (Elek – Gunda – Hirschler 1936: 37), társadalmi szempontból a falu szinte tökéletes egység volt, amelynek fenntartója a gazdasági együttműködés (Elek – Gunda – Hirschler 1936: 56). A szellemi élet terén a jelenben megállapított önzéssel és vitalitáshiánnyal egy olyan állapotot állítottak szembe, ahol még megvolt a vitalitás, és nem uralkodott el az amorális önzés (Elek – Gunda – Hirschler 1936: 93–94). Az egykéért azokat a folyamatokat okolták, amelyek felbomlasztották ezt a régi állapotot. Kül-

³ Leopold von Wiese (1876–1969) német szociológus, a formális szociológia egyik létrehozója.

⁴ Pierre La Play (1806–1882) francia szociológus, a 19. század jelentős társadalomteoretikusa, a család kutatás módszertanának megalapozója.

ső hatásokról van itt szó. Ezek a külső folyamatok a polgári átalakulás folyamatai: a birtokelkülönözés, a polgári gazdálkodás kialakulása és az ezzel járó szellemi jelenségek (az individualizálódás és a városi kultúra). Ezen az általános felfogáson belül a kutató kollektívában konzervatív nézet élt a súlyyedségről, a polgárosodásról. A Kemsén megfigyelt negatív jelenségeként a városi szellem és a kultúra beáramlását okolták, és morális kritikát gyakoroltak az egykézű parasztok felett. A terjedelmes „lelki élet”-fejezet a vallási és erkölcsi közömbösséget, fáradtságot, fásultságot vetette a kemseiek szemére. Az összes erkölcsi vonásból társadalomellenes tendenciák derülnek ki. A könyv nagy paradoxona, hogy kutatási módszereiben, szakirodalmi tájékozottságában – Erdei mellett – ez a vállalkozás volt a legszínvonalasabb, azonban a szerzők romantikus parasztfelfogása erősen tükröződik a kötet szemléletében. A könyvből áradó lemondás és reménytelenség az elképzelés lényegéből származott: szerintük a polgárosodás folyamata semmilyen esélyt nem ad a parasztságnak, a parasztság esélytelensége pedig a nemzeti esélyek kimerülésével egyenlő. A kemsei kutatás a nemzeti diskurzusában közelített a kihalt, egykézű falu problematikájához. A kutatás előtt ismert volt, hogy az egykézűs sem nem etnikai, sem nem vallási alapon elkülöníthető társadalmi jelenség, hiszen a református baranyai egykézűs területek mellett a bánsági katolikus német és a krassó-szörényi ortodox románok körében éppúgy megjelent a születéskorlátozásnak ez a formája. Ez is utal a kutatási koncepció etnocentrizmusára.

II. 3. A néprajzi falurajztól az antropológia monográfiáig: Fél Edit munkássága Hartától Atányig

A harmincas évek néprajzi felfogásában a hagyományos paraszti kultúra mint makrostrukturális entitás tértől és időtől független, állandó tartalommal rendelkezett. Bár a kutatók tisztában voltak vele, hogy társadalmi, vallási, etnikai stb. dimenziók mentén erősen tagolt ez a társadalmi formáció, azonban mindenhol érvényes közös tartalmakat, jellemzőket rendeltek hozzá. Ebből a szemléletből következett, hogy a terepmunka folyamatában a lokális térben empirikusan megragadott paraszti kultúra a makrostrukturális tartalmak derivátumaként tételeződött. A néprajzi kutatásokban a mikro-, mezo- és makrostruktúra fogalmi keretet alkotó falu (mezőváros), etnikai csoport, tradicionális paraszti kultúratagolás volt érvényben. A harmincas évek közepéig a recens helyi társadalom módszeres néprajzi kutatása még korántsem volt napirenden. Fél Edit volt az első, aki egy-egy helyi társadalomban egyre

mélyebbre hatolva próbálta föltárni egyes intézmények, egyes emberek viselkedésének, cselekedeteinek összefüggését, értelmét (Sárkány 2002).

Fél Edit Vierkandt⁵ szociológiájából, Thurnwald⁶ funkcionalista etnológiájából kiindulva társadalmi tényezőkben kereste a kulturális jelenségek magyarázatát. Kutatási problémáit a településegységenként adott helyi társadalmak alakulásában találta meg. Felismerésükben, értelmezésükben a korabeli, főként a német és a francia etnográfiai-etnológiai elképzelésekre támaszkodott.

Első nagyobb lélegzetű munkája, Harta német lakossága eredetének tisztázása elsősorban nyelvi tények segítségével, célkitűzésében az etnikum-történeti nyomozásnak volt példája (Fél 1935). Ez a munka a néprajz „kulturális” vonulatához tartozott, de a kulturális elemek már nem szakadtak el hordozóiktól, hanem azok életvitele szerint oszlottak meg.

Még hangsúlyosabbá vált a társadalmi szempont előtérbe kerülése a Kocsról készült monográfiában (Fél 1941). Ez a munka egy átfogóbb szociológiai kutatás keretében született azzal a céllal, hogy feltárja a közigazgatás működését az 1930-as évek derekán. Fél Edit feladata „egy társadalmi rétegek, vagyoni rétegek, társadalmi csoportok szerint tagolt állapotrajz” (Fél 1991: 170) készítése volt. A monográfia, ahogy címe is utal rá, a jelenben megfigyelt, megtapasztalt állapotot kívánta bemutatni, s ez továbblépés volt a néprajzi leírások kortárs gyakorlatához képest, mely a történetileg pontosan nem meghatározott, a városi-polgári befolyások előtti „hagyományos” állapotra fordította a figyelmet. A koci kutatás módszertani kerete, az élő, közvetlenül megfigyelt valóság rögzítésének igénye számos olyan jelenséget is bevont a tárgyalásba, amely az ekkoriban készült néprajzi munkákból hiányzott: teljes felszerelési leltárakat, jövedelemkimutatásokat. A rögzítésen túl általános törekvésnek számított a leírt jelenségek társadalmi struktúrában, rétegződésben való elhelyezése is. A falu egészét összefűző, identitástudatról, kommunikációs hálótól kiindulva a belső etnikai, lokális és vagyoni tagolódást számba véve halad a társadalomba való belenevelődés, a családszervezet típusai és annak a vagyonnal való összefüggése felé. Fél Editnek végül is sikerült Kocsról írt néprajzi monográfiájában szakszerűen rögzíteni és közölni anyagát, valamint a messzebb vezető, jórészt továbbgondolandó kérdések ötvözetét létrehozni. A példa azt sugallta, hogy lehetséges volna egy olyan

⁵ Alfred Vierkandt (1867–1953) német etnológus a természeti és kultúrnépekről írt könyvével vált igazán híressé.

⁶ Richard Thurnwald (1869–1954) német etnológus a társadalmi intézmények összehasonlító kutatásában ért el komoly eredményeket.

kutatási ág kifejlesztése, amely a falusi életformákat kiteljesedésük állapotában értelmezné, de jelenkori alakulásukban is tanulmányozná, s ennek során figyelemmel lenne a hordozók helyzetére a maguk szűkebb társadalmi környezetében (Sárkány 2002).

Fél Edit már a hartai és kocsi monografikus szemléletű kutatásai során is egy-egy családtól, a családtagok egymás közötti kapcsolataitól indult el, majd követte a rokonság, műrokonság, szomszédság szétágazó vonalait, mígnem kirajzolódott a közösség kapcsolatainak hálózata, benne kisebb-nagyobb társulásokkal, kapcsolat-sűrűsödésekkel és ritkulásokkal, közösen elfogadott erkölcsi elvekkel. Ez a szemlélet más volt, mint az addigi kultúraelemeket kutató néprajzé, amely a társadalomból egyes, többnyire a kontextusból kiemelt szokás- és magatartáselemeket vizsgált. Különbözött az akkoriban szerveződő falukutató mozgalmak „népi társadalom” szemléletétől is. Ezek a csoportok, ha kutatásaik egy-egy konkrét településre koncentráltak is, mindenekelőtt a falu s a külső „befoglaló” társadalom hatalmat gyakorló részeinek egyenlőtlen kapcsolatát akarták megváltoztatni. A falukutatók írásaikban is aktivisták maradtak: a falu kiszolgáltatottságát, torzulásait világították meg. A falukutatók és az etnográfusok között határt vont az „elfogulatlan” kutatás ideálja, amely a tudomány rangjára igényt tartó néprajzot elválasztotta a mozgalmi emberektől.

Fél Edit munkásságának betetőzése a Hofer Tamással közösen készített *Átány-trilógia*. Eredetileg mindhárom kötet külföldön jelent meg angol és német nyelven. A rendszerváltás óta is csak az egyik kötet vált magyarul hozzáférhetővé. Ahogy Hofer Tamás fogalmazta meg kissé kesernyésen, az átányi kötetek még mindig „emigrációban” vannak (Fél – Hofer 1997).

Fél Edit 1951-ben megindult, 1954-től Hofer Tamás részvételével több mint húsz éven át folyó átányi kutatásai (Hofer 1979: 85) már túlnyomórészt az amerikai kulturális antropológiából vett kutatási elgondolásokat tükröznek. Az átányi kötetek a saját földjükből megélő parasztek állapotrajzát adják. Az első monográfiából (Fél – Hofer 1969) megtudható, hogy milyen történeti folyamat vezetett az átányiak szóhasználatában „korrekt” parasztek létfeltételeinek kialakulásához. Ennek fényében értékelhető az egyedülállóan részletező leírás a paraszti létet szinte eszményi teljességében megvalósító életmenetéről, családi kapcsolatairól, társadalmi érintkezési formáiról; a második kötetben (Fél – Hofer 1972/1997) a gondolkodásmódjáról; a harmadikban pedig a tárgyaikról és használatuk módozatairól (Fél – Hofer 1974). A kötetek konkrét dokumentációval bőségesen alátámasztott és megismételhetetlen leírását nyújtják egy falusi réteg, a saját földjükből élők

életmódjának, kultúrájának, társadalmi viszonyainak egy – de nem a – magyar faluban (Sárkány 2002).

A kortárs néprajzi terepmunka az atomisztikus kultúrafelfogásra alapozva voltaképp a tárgyi és szellemi elemek teljességre törekvő leltározását vette célba. Ez a cél egy-két hetes helyszíni tartózkodás alapján is elérhető volt. Ebből a gyakorlatból alakította ki Fél Edit az egyes lokális világoknak az állomásozó terepmunka, a rendszeres kutatás azon formáit, amelyben a társadalom szerkezetére, intézményeire, magatartásformáira vonatkozó kérdések is fölvethek voltak. A Hartáról és Kocsról készített monografikus feldolgozások egy szilárd koncepció részeként próbálták tematikusan szélesíteni és a megfigyelések, interjúk egyre sokrétűbb jellegével elmélyíteni, gazdagítani az ábrázolt lokális társadalom mindennapi életének képét (Hofer 1993). Az átányi kutatás során előtérbe kerültek a terepmunkának olyan formái, amelyek módot adtak egy-egy helyi társadalom életének, kapcsolatrendszerének a megismerésére, az egyes társadalmi intézmények, magatartásminták, kapcsolattípusok természetes kontextusba illesztett megfigyelésére, leírására. Az átányi kötetekben megvalósított részletek iránti figyelem, a sok esettanulmány és elbeszélő illusztráció annak idején már a terepmunka új szemléletű felfogásáról tanúskodott. A néprajz korábban kultúraelemekre, tárgyakra, szövegekre, formalizált viselkedésmintákra irányított figyelme helyett egy olyan analitikus, elemző igény jelentkezett, amely ezeket az elemeket megkísérelte beilleszteni a társadalmi kapcsolatok és helyzetek, az ismeretek, az erkölcsi elvek, a presztízs összefüggéseibe. Egy-egy tárgy, munkafolyamat, rítus körül így a kulturális összefüggések gazdag, bonyolult szövedéke volt feltárható. A korábban uralkodó művelődéstörténeti hatások és átvételek, lezármazási vonalak, elterjedési területek rekonstruálására irányuló értelmezések mellett/helyett teret nyertek a társadalomtudományi, kultúratudományi interpretációk. Az átányi vállalkozás e törekvést tovább víve, az eddig egy-egy résztermán kipróbált elemzési technikát kiterjesztette a gazdálkodás, a paraszti munka és a háztartásvitel egészére (Fél – Hofer 1997).

Fontos körülmény, hogy az átányi gyűjtés és a kézirat megírása is a szocializmus éveiben folyt. A szocialista átalakulás következtében a néprajzkutató és a falusi adatközlő kapcsolata is gyökeresen megváltozott. A hagyományos néprajznak a tárgyakra, szövegekre, formalizált ismeretekre való beállítottsága visszatükrözte a parasztok és a városi értelmiségiek közti konvencionális viszonyt. Ez megváltozott, amikor a városi néprajzkutató és a falusi paraszt egyaránt kiszolgáltatott lett. Olyan közeli és bizalmas kapcsolatok alakulhattak, és olyan szolidaritás bontakozott ki szinte egy egész falu népével, amilyenre korábban nem lett volna lehetőség (Fél 1983).

Hofer Tamás említi az ötvenes években kibontakozó „parasztság-tanulmányok” inspiráló hatását. Ezek legfőbb szerepét abban látja, hogy kiszabaddították kutatási terveiket abból a néprajzi hagyományból, hogy a vizsgálatnak etnikusan, regionálisan sajátosat kell kimutatnia. Tiszta leírást kívántak adni egy paraszti közösségről, vagyis nem kulturális elemek, történeti hagyományok, etnikus sajátosságok előfordulását illetve társadalmi problémák tüneteit keresték a faluban külső indítékok alapján, hanem egy önmagában értékes, sajátos életformát. A parasztság-tanulmányokból több ihletet kaptak – írja Hofer – mint az ekkoriban szaporodó európai közösségtanulmányokból, amelyek többnyire átmeneti, utóparaszti életformákat, társadalmi problémákat ábrázoltak (Fél – Hofer 1997). Bár Átányon a hosszú terepmunka ideje alatt komoly változások következtek be – például 1959-ben lezajlott a szövetkezetesítés –, Fél Edit és Hofer Tamás szándéka mégsem a változás folyamatának rögzítése volt, hanem az ötvenes években még működő paraszti életforma dokumentálása (Fél – Hofer 1997). „Annak idején azonban az átányi kutatás témaválasztásában is és az átányi adatközlőkkel kialakult kapcsolatunkban is fontos szerepe volt ennek az általában ki nem mondott nemzeti vonatkozásnak. Átányt azért választottuk ki, hogy [...] a szemünk előtt felbomló paraszti életforma fontos belső összefüggéseit próbáljuk megörökíteni, amelyet elődeink, kortársaink még nem írtak le, és amelynek leírására az utánunk jövőeknek már nem lesz lehetőségük.” (Fél – Hofer 1997: XXI).

III. Kitekintés

Fél Edit és Hofer Tamás Átányról készült monográfiái elvezetnek bennünket a második világháborút követő falukutatás kérdéseire. Itt nincs mód arra, hogy az 1945 és 1990 közötti időszak és a rendszerváltást követő korszak falukutatásáról áttekintő képet adjunk, csak arra van lehetőségünk, hogy néhány kiemelkedő kutatási törekvést röviden megemlítsünk. A szálak két szálon bizonyos értelemben folytonosnak nevezhetők: a néprajzi kutatás és az irodalmi ihletettségu szociográfia műfaja mutat ilyen jellegzetességeket, míg a hatvanas években újra önálló tudományágként megjelenő szociológiának is vannak jelentős eredményei a közösségtanulmányokban. A néprajzi kutatásra a Fél Edit és Hofer Tamás által kialakított terepmunka koncepciója és értelmezési eljárásai nem gyakoroltak érdemi hatást. Ez egyfelől annak tulajdonítható, hogy a művek csak idegen nyelven voltak elérhetőek, de még inkább annak, hogy a néprajz hagyományos szemléletű megközelítésmódja továbbra is meghatározó szerepet játszott. Bár nagy számban jelennek meg – különösen a hetvenes-

nyolcvanas években – többnyire kutatócsoportok közös munkájaként készített falu és város monográfiák, azonban ezek sem a terepmunka módszerében, sem a megközelítésmód tekintetében nem sorolhatók a közösségtanulmányok körébe – jóllehet több esetben igen alapos, árnyalt ábrázolás is található közöttük. Külön említést érdemel a Bodrogi Tibor vezetésével megvalósuló varsányi kötet, amely egy nógrádi kisfalú jelenkutatására vállalkozott a hetvenes évek állapotának rögzítése és elemzése céljával. Itt az alkalmazott módszerek és koncepció egyértelműen a kulturális antropológiához köti a vállalkozást (Bodrogi 1978). Figyelemreméltó, hogy ezt a kutatást Sárkány Mihály vezetésével néhány éve megismételték, így összehasonlíthatóvá válik a 25 évvel ezelőtti varsányi életvilág a mai állapotokkal.

Bár az újrainduló szociológiai kutatásokban nem kap kiemelt szerepet a faluszociológia, ennek ellenére születnek fontos munkák. Módszertanilag a kemsei kötettel vállal szoros kötődést a Kiss József által koordinált homokmégyi falukutató munkacsoport. Szemléletmódjában azonban teljes mértékben eltér a kiindulópontként tekintett munkától, hiszen módszertana a szociológia és a szociális antropológia eszköztárából merít, s szemléletmódja szigorúan tudományos, a legkevésbé sem nosztalgikus (Kiss 1990).

1960-tól a szociológiai kutatások megindulásával párhuzamosan – mintegy a belőle kimaradó konkrét faluszociológiát „pótolandó” – ismét életre kelt a harmincas évekhez hasonló, szociografikus hangvételű szépirodalmi irány, mely felhívta a figyelmet a parasztság (és a vidék) problémáira. Művelőit elsősorban a közös gazdálkodás útjára lépett falu élete, a város és a falu új típusú viszonya, a magyar parasztság gyökeresen megváltozott sorsa érdekelte (Csák Gyula, Csoóri Sándor, Sántha Ferenc, Mocsár Gábor, Végh Antal, Zám Tibor, Galgóczy Erzsébet, Féja Géza és mások munkái). Mindez azonban már alig néhány szálon kapcsolódott a falukutatás két háború közötti klasszikus korszakához (Sárkány 1979: 38).

A rendszerváltozást követő időszak törekvései közül a módszertanilag igen kimunkált, és sikeresen megvalósított Borsos Endre, Csité András és Letenyei László által irányított kutatást kell kiemelni (Borsos – Csité – Letenyei 1999). A magyar-román-ukrán határ térségéből kiválasztott három település szociológiai és antropológiai vizsgálata és az összehasonlíthatóság igénye kiemeli e munkát a rendszerváltást követő időszak vidékkutatói írásai közül.

Bár az áttekintésből kitűnik, hogy vannak komoly eredményei a magyar közösségtanulmányoknak, mégis kijelenthető, hogy az érdemi feladatok a jelen társadalomkutatóira várnak.

IRODALOM

- Arensberg, W. Conrad (1954): The Community Study Method, *American Journal of Sociology* 60; 109–124.
- Bognár Bulcsu (2000): Társadalomrajz és politikai program. Erdei Ferenc korai írásairól, *Korall* 2; 128–148.
- Bognár Bulcsu (2005): Egy parasztpolitikus szociológiája. Erdei Ferenc szociográfáinak társadalomszemlélete (1931–1938), *Valóság* 48/1, 48–73.
- Borsos Endre – Csité András – Letenyei László (1999): *Rendszerváltás után. Falusi sorsfordulók a Kárpát-medencében*, Budapest, MTA Politikatudományi Intézete.
- Elek Péter – Gunda Béla – Hilscher Zoltán (1936): *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*, Budapest, Sylvester.
- Erdei Ferenc (1931): Királyhegyes, *Századunk* 6; 25–35.
- Erdei Ferenc (1934): *A makói parasztság társadalomrajza*, Makó, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- Fél Edit (1935): *Harta néprajza*, Karcag, kn.
- Fél Edit (1941): *Kocs 1936-ban*, Budapest, A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarisztudományi Intézete.
- Fél Edit (1983/1991): A saját kultúrájában kutató etnológus, in Fél Edit: *Régi falusi társadalmak*, Pozsony, Kalligram, 370–378.
- Fél Edit (1991): Összegző visszatekintés a paraszti társadalom kutatására, *Ethnographia* CII; 168–180.
- Fél Edit (2001): *Régi falusi társadalmak*, Pozsony, Kalligram.
- Fél Edit – Hofer Tamás (1969): *Proper Peasants. Traditional life in a Hungarian Village*, Chicago, Viking Fund publications in anthropology 46.
- Fél Edit – Hofer Tamás (1972): *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt*, Göttingen, Otto Schwartz and Co.
- Fél Edit – Hofer Tamás (1974): *Geräte der Átányer Bauern*, Kopenhagen – Budapest, Gyldendal-Akadémiai.
- Fél Edit – Hofer Tamás (1997): *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*, Budapest, Balassi.
- Gunda Béla (1935): Kutatómunka egy ormánsági faluban, *Magyar Szemle* 1, 46–52.
- Gusti, Dimitrie (1976): *A szociológiai monográfia*, (Fordította Balázs Sándor) Bukarest, Kriterion.
- Hofer Tamás (1993): Fél Edit gyűjtőútjai, in Fülemlé Ágnes- Stefány Judit szerk.: *Emlékezés Fél Editre*, Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 27–37.
- Keményfi Róbert (2003) Társadalomtörténet és néprajz, in Bódy Zsombor – Ö. Kovács József szerk.: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Budapest, Osiris.
- Kiss Dénes (2004): Román faluszociológia a posztszocialista korszakban, *Szociológiai Szemle* 1; 94–122.
- Kiss József (1990): *Egy falukutatás vázlat. Homokmégy, 1984–1987*, Budapest, Országos Közművelődési Központ.

- Kósa László (1989): *A magyar néprajz tudománytörténete*, Budapest, Gondolat.
- Kósa László (2002): A néprajztudomány és a falukutatás, in Pölöskei Ferenc szerk.: *A falukutatás fénykora*, Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 57–67.
- Némédi Dénes (1985): *A népi szociográfia 1930–1938*, Budapest, Gondolat.
- Paládi Kovács Attila (2002): A társadalomtudományok és a falukutatás, in Pölöskei Ferenc szerk.: *A falukutatás fénykora*, Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 47–57.
- Pászka Imre (1998): *Sociologia militans*, *Szociológiai Szemle* 4; 69–111.
- Rézler Gyula (1943/2005): Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben, in Tóth Pál Péter szerk.: *Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944*, Budapest, Gondolat, 121–163.
- Sárkány Mihály (1979): Falukutatás, in *Néprajzi Lexikon*, Budapest, Akadémiai, 34–40.
- Sárkány Mihály (2000): A társadalomnéprajzi kutatás hazai története, in Paládi Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*, Budapest, Akadémiai, 8–29.
- Sárkány Mihály (2000): Közösségtanulmányok és összehasonlításuk lehetőségei, in Sárkány Mihály: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*, Budapest, L'Harmattan, 57–73.
- Sárkány Mihály – Vágvölgyi András – Jávor Kata – Tagányi Zoltán (1982): Rural Community Studies in Hungary, in Durand-Drouhin, Jean Luois – Swengub, Lili Maria eds.: *Rural Community Studies in Europe*, Oxford, Pergamon, 131–165.
- Somlai Péter (1983): Gondolatok egy közösség-elmélet viszontagságos történetéről, in Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom*, Budapest, Gondolat, 335–352.
- Tóth G. Péter (2002): A közösség. Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása, in Pócs Éva szerk.: *Közösség és identitás*, Budapest, L'Harmattan, 9–33.
- Tönnies, Ferdinand (1983): *Közösség és társadalom*, Budapest, Gondolat.
- Venczel József (1993): *A falumunka útján*, Székelyudvarhely-Budapest, Orbán Balázs Közművelődési Egyesület – Magyar Művelődési Intézet.

2.

Utak, elágazások – a közelmúlt falukutatásai

VÁRADI MONIKA MÁRIA

A „falukutatás” képlékeny, szigorúan nem körülhatárolható kategória; geográfia, település- szociológia, agrárszociológia, néprajz, antropológia, szociográfia, tehát tudománysszakok, módszerek, műfajok sokasága és elegye fér meg benne egymás mellett. E bőség lehetetlenné teszi azt, hogy e fejezetben az elmúlt bő harminc évben a magyar vidékről született akárcsak legfontosabb munkákat is leltárba vegyük, s a szűkítés akkor is elkerülhetetlen, ha a közösségtanulmányokhoz legközelebb álló, egy-egy falu, mezőváros lokális világához kötődő, különböző összetettségű és mélységű kutatásokra figyelmeztünk. Óhatatlanul önkényes, s így vitatható az a mód, ahogy a közelmúlt szociológiai és szociográfiai terméséből kiemeltünk néhány munkát, amelyeket a falu- vagy közösségkutatás fontos eredményeinek tekintünk. A „fontos” itt legalább három szempont mérlegelését jelentette. Az egyik az volt, hogy azokat a tanulmányokat, könyveket mutassuk be, amelyek a maguk korában, megjelenésük idején, ha mégoly szűk körben is, de revelatív erejűek voltak, illetve amelyek a falvak, a vidék életét alakító folyamatokról lényeges megállapításokat tettek, esetleg új diskurzusokat indítottak el. Másrészt a jelen módszertani jegyzet létrejöttét lehetővé tevő, s ehhez szorosan kapcsolódó aprófalvas kutatás előzményeihez kötődő írásokat sem mellőzhettük. Végül, ám korántsem utoljára azt is mérlegeltük, hogy e jegyzet lehetőséget nyújt arra, hogy a következő kutatói nemzedék mellett a feledékeny szakmát is emlékeztessük arra, hogy nem velünk kezdődött az élet.

I. A múlt árnyai, a szembenézés dokumentumai

A nyolcvanas évek puhuló diktatúrája a magyar szociográfia „második virágkorának” időszaka,¹ amely tematikájában kapcsolódott a két világháború

¹ Marelyn Kiss József, a nyolcvanas évek homokmégnyi tereptáborainak, kutatásaink irányítója, a Jelenkutató Alapítványt létrehozó történész-szociológus fogalmazott így. Marelyn Kiss eltökéltségének köszönhetően az alapítvány és az Új Mandátum „Terepmunkák” címmel elindított egy sorozatot, amelyben a falu- és agrárkutatók jeleseinek összegyűjtött művei mellett a nyolcvanas évek szociográfiai termésének

közötti szociográfiához, amennyiben a falvak társadalmának megrázkódta-
tásokkal teli, visszafordíthatatlan átalakulását mutatta be társadalomkritikai
élel, ám amely módszertani eszköztárát tekintve differenciáltabbá, tudomá-
nyosabbá vált. Ez természetesen összefügg azzal, hogy miután a szociológia
levetette magáról a burzsoá tudomány bélyegét, s megkezdődött intézménye-
sülése, a vidék kutatása is „professzionálissá” vált, s a kor szociográfiai ter-
mésének (számunkra) kiemelkedő teljesítményei szociológusok, társadalom-
kutatók² tollából születtek. Önkényes választásunk három, a maga korában
is nagy hatású, fontos munkára esett.

Csalog Zsolt *Parasztregénye* (1985 [1978]) egy csodás elbeszélői tehet-
séggel megáldott tiszaroffi református parasztasszonnyal évek hosszú sora
alatt készült interjúkból, beszélgetésekből keletkezett. Az ő hangzó történe-
teit Csalog nagy szabadsággal, de az elbeszélések tartalma, stílusa, íze és
az elbeszélő iránti alázattal egy olyan közös szöveg univerzummá formálta,
amelyből egy parasztasszony és családja, az őt körülvevő falu huszadik szá-
zadi története elevenen, az élőbeszéd erejével bontakozik ki. A *Parasztre-
gény* egyszerre szociológiai és írói teljesítmény – Csalog nagy tehetséggel
mozgott e két világ mezsgyéjén. Kiegészül egy majd százoldalas tanulmány-
nyal, amelyben Csalog a „szerzőtárs”, Mohácsi Bálintné Muka Eszter szö-
vegrepertoárját a paraszti epikus művészet racionális szemléletmóddal és az
„igaztörténetek” dominanciájával jellemezhető stílusprovinciájaként mutatja
be, melynek kialakulását a tiszántúli református parasztság polgárosodásá-
val összefüggésben értelmezi. A kiegészítő tanulmány végigvezeti az olvasót
Tiszaroff történetén, és dokumentálja a parasztregény „végkifejletét”, a pa-
raszti világ és közösség eltűnését és elsorvadását, a hajdan prosperáló falu
perifériává válását, a helyi társadalom fogyását, csonkulását.

újbbli kiadását tervezik. A sorozat első kötete Juhász Pál tanulmányait, írásait tar-
talmazza (Juhász 2006), a második Őrszigethy Erzsébet környei szociográfiája
(Őrszigethy 2006).

² Csalog Zsoltot elsősorban íróként jegyezzük, de rendszeresen részt vett a kor fon-
tos szociológiai kutatásaiban, így Kemény István szegénységkutatásában, Márkus
István nagykorósi vizsgálatában, vagy akár Magyar Bálint dunaapáti munkájában
is. Regényei, elbeszélései szintén elválaszthatatlanul egybefonódnak kutatási ta-
pasztalataival. Závada Pál és Magyar Bálint is szociológusként indultak, s ekként
jegyezték e fejezetben bemutatott munkáikat is, hogy azután a rendszerváltást kö-
vetően egyikükből író, másikükből hivatásos politikus váljon. Itt kell megemlé-
keznünk Vági Gáborról, a tragikusan korán eltávozott neves szociológusról is, aki,
megszakításokkal több, mint húsz éven át kutatott Mezőhegyesen, s akinek fa-
nyar íróniájú, szépírói tehetséggel megírt szociográfiáját halála után adta ki a barát,
Závada Pál (Vági 1994).

A *Parasztregényben* egy asszony monológja majdnem egy évszázadot fog át, a *Kulákprés* (Závada 1984) pedig egy tótkomlói evangélikus szlovák parasztcsalád gazdálkodási erőfeszítéseit és elbukását mutatja be az 1945 és 1956 közötti években. Závada Pál a padlásán véletlenül fellelt iratos doboz tartalmát akarta megérteni, s ehhez a család élő tagjának (a szerző apjának) segítségét kérte. Sajátos műfajú szociográfia keletkezett, amelyben a családfőnek címzett, személytelen iratok, hivatalos rendeletek, a családi gazdálkodás részletes és pontos leírása, a családtagok levelei, a korszak hivatalos parasztpolitikájáról szóló fejezetek váltják egymást. Závada egyetlen parasztgazdaság történetébe sűrítve mutatja be azt az évtizedet, amelyben a hatalom kíméletlenül térdre kényszerítette a kulákok közé sorolt parasztságot, és végképp ellehetetlenítette a paraszti gazdálkodást. A *Kulákprés* egyik újdonsága éppen abban rejlett, hogy a családi irattárban megőrzött levelek, dokumentumok képezték a szociográfia legfontosabb forrását, alapját, s kiderült, hogy az iratokból is kibontható egy teljes történet.

A község történetét taglaló bevezető tanulmánytól eltekintve, mindenféle magyarázatról, értelmezésről lemond Magyar Bálint szociográfiája, a *Dunaapáti 1944–1958*, amelynek három kötetében az egymás után sorjázó éveket községi tanácsi, általános iskolai, presbitériumi, múzeumi, megyei levéltári és magánszemélyeknél gyűjtött iratok, hivatalos és magánjellegű dokumentumok mutatják be, s ezek mellett az egyes fejezetekben a korszakot átélt apáti emberekkel készített interjúk részletei olvashatók (Magyar 1988 [1986]). Hadifoglyok levelei, kibombázottak, deportálásból hazatértek kérelmei, adóbehajtási, rekvirálási listák, hirdetémények, jegyzőkönyvek, kuláklisták, az 56-os elítéltek tárgyalásának tanúvallomásai, jegyzőkönyvei; e dokumentumok sorából bontakoznak ki a magyar falvak társadalmát radikálisan, visszafordíthatatlanul és kíméletlenül átalakító évek, amelyeket a világháború, a kuláküldözés és beszolgáltatás, az erőszakos téjeszesítés, 1956 majd a megtorlás fémjeleznek. Az interjúrészletekben pedig egykori kommunista pártvezetők, a parasztok padlásait söprő „üldözők” és egykori üldözöttek, a rendszer haszonélvezői és kárvallottai szólnak meg egymás mellett – s a szövegek nemcsak a diktatúrába forduló történelem lenyomatai, hanem ékesen beszélnek a kádári konszolidáció alapvető társadalmi feltételéről: a traumák, sérelmek, veszteségek elhallgatásának, elfojtásának bensővé vált kényszeréről, a csöndről.

A történeti, hivatalos és személyes iratok, dokumentumok szociográfiává formálása kiválóan alkalmas volt arra, hogy nyersen szembesítsen a közelmúlt történelmével, s ma úgy tűnik, hogy a korszak faluszociográfiai irodalmának fő vonulata a múlt feldolgozása, értelmezése körül forgott. A múlt egyik

nagyon érzékeny témájával foglalkozott Albert Gábor, aki tarka nemzetiségű baranyai és tolnai falvak sváb, Bukovinából és Szlovákiából érkezett székely és magyar lakosainak elbeszéléseiből, s korabeli dokumentumokból bontotta ki a második világháborút követő, erőszakban fogant népmozgásokat: a kitelepítést, a népességcserét, az elűzetést és ezek traumatikus hatásait (Albert 1983). Másfajta, a gazdasági, megélhetési stratégiákban, életformákban, mentalitásokban megmutató folytonosság, vagyis a továbblépő történelem iránti érdeklődés vezette Mátyus Alizt és Tausz Katalint egy hajdani kisbirtokos paraszток lakta észak-magyarországi, és egy uradalmi cselédek által benépesített Tisza-menti faluba. Míg a „maga ura” paraszтоkat a tévesztés traumája után is vitte és megtartotta a megfeszített munka, a gyarapodás belső és a közösség által közvetített, ellenőrzött parancsa köré szerveződött élet, amelynek legfontosabb terepe a háztáji gazdálkodás lett, addig a hajdani, parancshoz és engedelmességhez szokott uradalmi cselédek és leszármazottaik könnyen belesimultak a szocialista nagyüzemek hierarchikus formáiba, alá- és fölérendeltségi viszonyaiba, s életüket, háztáji gazdálkodásukat is a biztonságra való törekvés irányította (Mátyus – Tausz 1983).

A szociográfia mint falukutatói műfaj, módszer, szemlélet, stílus harmadik virágkora egyelőre – s meggyőződésünk szerint tartósan – várat magára. Ma egyetlen törölmetszett leíró szociográfusunk van, Őrszigethy Erzsébet, aki az emberi sorsok, élettörténetek gazdag tárházából bontja ki egy-egy falu: Dormánd, Besenyőtelek, Környe összetett, érzékeny, egyedi rajzát (Őrszigethy 1995, 2006). A nyolcvanas évek szociográfiája – múltfeltáró szerepe mellett és éppen e múlt jellegéből fakadóan – olyan korlátozott, értelmiségi körökben dekódolt rendszerkritikai funkciót is betöltött, amelyet felülírt a rendszerváltó történelem. Az értelmiségi, társadalomkutatói szerepekből utak nyíltak a korábban elfojtott ambícióknak teret nyitó politikai és piacgazdasági szerepek felé,³ a demokratikus politikai berendezkedés keretei között a rendszerkritika lehetőségei is kiszélesedtek, s alapvetően a politika színtereire helyeződtek át. Ugyanakkor a rendszerváltás óta eltelt bő másfél évtized alatt „felgyorsult” az idő, a folyamatos gazdasági, társadalmi, politikai változások jószerivel egyidejű kutatói jelenlétet, kritikai reflexiót követelnek, és ez alapvetően a jelen átalakulásai felé fordította a figyelmet, háttér-

³ Magyar Bálint nevét már az előző jegyzetben említettük, de emlékeztetünk arra, hogy a hajdani liberális ellenzéki értelmiség jó néhány tagja lett parlamenti képviselő, s még ha ki is koptak a parlamenti patkóból, politikai tanácsadók, szakértők maradtak.

be szorítva a (közel)múlttal való kritikai szembenézés amúgy is halványuló igényét.⁴

II. Folytonosság és megszakítottság

II. 1. Utóparasztság

Márkus István nevét és Nagykőrösről szóló monográfiáját (Márkus 1979) említhettük volna a kor mérvadó szociográfiai munkái között – hogy mégsem tettük, annak legfontosabb oka az, hogy Márkus, miközben az alföldi mezőváros átalakulását dokumentálta, a parasztság megszűnésének folyamatát elméleti igénnyel értelmezte és elemezte. Márkus személyében is kapcsolódik a két világháború faluszociológiai hagyományhoz, hiszen Erdei Ferencsel és annak feleségével, Majláth Jolánnal kezdte meg három évig tartó nagykőrösi munkáját 1940-ben. Ennek eredményei részben még akkoriban megjelentek, részben megsemmisültek Budapest ostromában, részben azonban a *Nagykőrös monográfia* történeti fejezetévé csiszolódtak. Márkus azután a történelem lelkes és érdeklődő alakítójaként, földosztóként, népi kollégiumi tagként, újságíróként⁵ a negyvenes és ötvenes években egy-egy alkalomra visszatért Nagykőrösre, nagy és átfogó kutatását azonban 1973-ban és 1975-ben végezte.⁶

⁴ Talán szokatlan, hogy a szociográfiát búcsúztató sorainkat, ha csak egy lábjegyzet erejéig is, de egy olyan mű említésével zárjuk, amely noha szintiszta irodalom, tárgyában a faluszociográfiákkal rokon. Oravecz Imre Szajláról szóló különös hangulatú verses faluregénye a századelős amerikai kivándorlástól majdnem az ezredfordulóig fogja át egy Heves megyei falu és egy család egybefonódó történetét, amelyeket a legszorosabban a veszteségek kapcsolnak össze. A falu s a táj a költő számára a száz éve tartó folyamatos, szakadatlan romlás-rombolás, emberek és állatok halálának, és egyúttal az emlékezésnek, a visszatérésnek megkötő színhelye (Oravecz 1998).

⁵ Márkus István munkáiban, életkora, történelmi és politikai tapasztalati, elköteleződési és mindenekelőtt a hosszú távú társadalmi folyamatokra, a struktúrák, életformák tartósságára és változására összpontosító kutatói szemlélete okán nem találkozhatunk a hetvenes-nyolcvanas években színre lépő szociográfusok műveiben megjelenő rendszerkritikai attitűddel.

⁶ Nem árt egy villanásra felidézni azt a képet, amelyet majd harminc év távlatából visszatekintve Márkus a negyvenes évek nagykőrösi társadalmáról rajzolt; már csak azért sem, mert a földesúri nagybirtokkal fejlődésében nem béklyózott, szabadságjogokat élvező, és az árutermelő paraszti gazdálkodás talaján hamar polgárosodni kezdő Duna-Tisza közti tanyás mezővárosokban, a homoki kertészeti

Márkus István elsősorban a hetvenes években szerzett nagykőrösi kutatási tapasztalatai alapján alkotta meg az utóparasztság társadalomtörténeti kategóriáját (Márkus 1979; 1991a; 1991b). Márkus szerint a parasztság felszámolódása három ütemben történt a szocializmus évtizedeiben. Elsőként és nagyon gyorsan ment végbe a gazdaparaszt réteg gazdasági és politikai ellehetetlenítése, amire a gazdaparaszti családok túlnyomó többsége mobilitással, a mezőgazdaságon és paraszti léten kívüli szakmaválasztással, gyermekei taníttatásával válaszolt. Elhúzódott azonban a nagykőrösi paraszti társadalom súlyos talapzatát alkotó, javarészt a tanyavilágban élő szegényparasztság megszűnésének folyamata. Míg a szegényparasztság mobilabb, korábban is törekvő, igényesebb, ambiciózusabb rétegei már a hetvenes évekre maguk mögött hagyták a szegényparaszti és tanyasi létet, és városi ipari munkásként, alkalmazottként keresték kenyerüket, addig a kevésbé mobil, tehetetlenebb, elesettebb szegényparaszti rétegek a hetvenes évek derekán még nem tették meg a döntő lépést, és tanyán, a mezőgazdasági nagyüzemekben és családi kisüzemeikben éltek és dolgoztak – utóparaszti módon.

Az utóparasztságról tehát nem beszélhetünk a szegényparasztság és a mezőváros tanyavilága nélkül. Márkus a két világháború közötti időszak szegényparasztságát olyan történelmi „főszereplő” osztálynak tekintette, amelynek tagjait és leszármazottait a háborút követő évtizedekben robbanó erejű, a szegényparaszti lét fölszámolásán munkálkodó felemelkedési ambíciók feszítettek, lett légyen ennek útja a gyári munkássá válás vagy a háztáji termelés. A hetvenes évek nagykőrösi tanyavilágában élő egykori szegényparasztok és leszármazottaik „úton”, átmeneti helyzetben voltak; az állami gazdaság dolgozóiként, termelőszövetkezetek tagjaiként, háztáji családi kisgazdaságaikban (szegény)paraszti módon, tehát önkíméletet nem ismerve, „örökös erőfeszítésben”, szorgalommal és a mindenkori lehetőségekhez iga-

kultúrákban a korszak faluszociológusai, politikusai, köztük is Erdei Ferenc, egy sajátos magyar paraszti polgárosodás, a parasztság gazdasági, társadalmi és politikai emancipáció modelljét, csiráját vélték fellelni. Nos, Márkus kutatása nem igazolta a reményeket. Nagykőrösön az árutermelő tanyás kisparaszti gazdálkodás, ezen belül az intenzív kertészet térnyerése nem eredményezte a mezővárosi társadalom polgárosodását, hanem sajátos módon a késő feudális létformák konzerválódásához vezetett. Az egyik oldalon ugyanis a föld- és tanyatulajdonos mezővárosi civis parasztság munka nélkül jutott a megélhetését bőségesen biztosító járadékhoz a tanyás bérlők különböző csoportjainak bérbe adott birtokrész után. A másik oldalon a tanyás kisparaszti üzemek megrekedtek egy, a teljes család munkaerejét lekötő korszerűtlen agrártechnika szintjén, s így a gyarapodás, megkapaszkodás kényszerétől vezérelt szakadatlan, paraszti munka nem volt elég ahhoz, hogy ez a mezővárosi réteg kiemelkedjen kisparaszti sorából (Márkus 1979: 130–132).

zodó tanulékonyssággal dolgoztak azért, hogy maguknak, elsősorban azonban gyermekeiknek a paraszti létformán kívül (mező)városi egzisztenciát teremtsenek. Ez a szegényparaszti gyökerű utóparaszti gazdálkodási és életforma eltűnőben van, mondta Márkus negyedszázada, csupán fölszámolódásának üteme, gyorsasága kérdéses (Márkus 1979, mindenekelőtt 375–395).

Az „utóparasztság arcképét” Márkus mindenekelőtt a nagykőrösi tanyavilágban élő hajdani szegényparasztok és leszármazottaik vonásairól mintázta, ám a nem paraszti és paraszti életformaelemek keveredésével jellemezhető utóparaszti állapotot nem szegényparaszti eredetű közösségekben is megtalálta (Márkus 1991a). Első pillantásra vajmi kevésbé hasonlítanak a saját városi családi házba igyekvő nagykőrösi tanyasi szegényparasztokra azok a fővároshoz közeli, piacozó faluban élő kertészcsaládok, amelyek tagjai a hagyományos termelést és piacozást teljes mértékben alárendelik a presztízsfogyasztásban kíméletlenül vetélkedő közösség normáinak. Ami mégis azonos: az új, városias igényekért – legyen szó a tanyába szánt szőnyegről, tévéről, éveig épülő szerény városi házról vagy többszintes családi házról és új autóról –, a régi módon, önkíméletet nem ismerő, paraszti munkával kell dolgozni, és a szülők generációja azért töri magát, hogy gyerekei már ne kényszerüljenek úgy élni, mint ők.

III. Folytonosság és megszakítottság

III. 2. Polgárosodás, proletarizálódás

A mezőgazdasági kistermelés jelentőségét Márkus abban látta a hetvenes években, hogy az a szegényparaszti családokból verbuválódó szegényparasztság paraszti létből való kiszakadását segíti. Az évtized végére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a második gazdaság legelterjedtebb formája, a kisüzemi, háztáji termelés nem átmeneti jelenség a vidéki Magyarországon. A mezőgazdaság kollektivizálása után kezükön hagyott földeken – kertekben, szőlőben, gyümölcsösben, háztájiban, illetményföldön stb. – családok tömegei kapcsolódtak a kisüzemi mezőgazdasági áruterelésbe, javarészt a szövetkezetek integrációján keresztül, ami az állatok ellátásának, a szaporítóanyag kihelyezésének, a pénzügyi hitelezésnek és a termékek értékesítésének bonyolítását jelentette. A gazdaság és társadalom kettős szerkezetének egyik, Márkustól eltérő értelmezését adta a „megszakított polgárosodás” Juhász Pál és Szelényi Iván nevéhez köthető elmélete.

Juhász Pál volt az, aki különböző írásaiban⁷ bemutatta, hogy az első és második gazdaság tartós kettősségére berendezkedő vidéki háztartások tagjai az első gazdaságban bémunkásként, míg a második gazdaságban vállalkozóként viselkednek, s utóbbiként egyúttal a parasztpolgári életformákat vizsik tovább. Míg a parasztság árutermelő gazdálkodásának kibontakozásával összefüggő polgárosodása előtt az ötvenes évek „parasztpolitikája”, a mezőgazdaság kollektivizálása végképp elzárta minden lehetőséget és utat, addig a második gazdaság, a mezőgazdasági kistermelés kiterjedése e megszakított polgárosodás folytatásának lehetőségét és keretét teremtette meg. Juhász felfigyelt arra is, hogy ha a kisüzemi gazdálkodás lehetőségei a szocialista nagyüzem kétségbevonhatatlan dominanciája, földtulajdoni monopolhelyezete s a valódi piac hiánya mellett korlátozottak voltak is, mégis a társadalom széles, s nem csupán a mezőgazdasági nagyüzemekhez tagként, dolgozóként kötődő csoportjai számára kínáltak megélhetési, gyarapodási és vállalkozási lehetőséget, és így egyfajta társadalmi nivellálódást, közeledést is elősegítettek a falusi, mezővárosi társadalom hagyományos csoportjai között. A háztáji, kisüzemi gazdálkodás kínálta lehetőségek az aprófalvas szerkezetű térségekben is fontos migrációs folyamatokat indítottak el, hiszen különböző, korábban a fálvából elvándorolt vagy városokban, nagyobb községekben boldogulni nem tudó, s az elköltözött parasztek által hátrahagyott tágas portákon gazdálkodásba kezdő csoportok beköltözését, egyfajta „visszatorlódást” eredményezett (Juhász 1985; 1986/1987; 1988; Juhász – Kovács 1988).

A megszakított polgárosodás folytatásának, folytonosságának egyik kulcskérdése éppen az volt, hogy mely társadalmi csoportok a letéteményesei. Szelényi Iván szerint a mezőgazdasági kisvállalkozáshoz köthető polgárosodás hordozói a késő szocializmus éveiben a hajdani közép- illetve gazdag-parasztság leszármazottai voltak, mert képesek voltak a maguk és családjuk társadalmi státuszát az első gazdaságtól, az államszocialista redistributív hatalomtól viszonylag függetlenül, a második gazdaság terepén újratertemni, reprodukálni (Szelényi 1992 [1988]).

Kovács Imre mezőgazdasági kistermelők körében folytatott, kérdőíves és interjúk megkeresésen alapuló szociológiai kutatásai arról tanúskodtak, hogy a nyolcvanas években a mezőgazdasági kisüzemek között döntő túlsúlyban voltak a kizárólag vagy részben önellátó valamint a hagyományos

⁷ Az agrárszociológus, agrárközgazdász Juhász Pál elméletének elemeit több korabeli tanulmányában találjuk meg, szerzőként nem könnyítette meg az olvasó dolgát egy átfogó, összefoglaló tanulmány megírásával. Vonatkozó tanulmányai részben megtalálhatók a 2006-ban kiadott gyűjteményes kötet „*Institucionalista elemzések*” fejezetében (Juhász 1988; 2006).

középparaszti mintára (a háztartás és a gazdaság szétválaszthatatlan egysége, vegyes termelési szerkezet, a háztartás tagjainak munkaerejére való támaszkodás) alapozott üzemformák. A gazdaságok ötödét jellemezte az áruterelés dominanciája, s az összes kisgazdaságnak mindössze öt százalékát tette ki a szabadpiaci, tehát a mezőgazdasági nagyüzemi integrációhoz sem kapcsolódó vállalkozás. Kovách úgy találta, hogy az intenzív kisüzemi termelésben a középrétegek és a leghátrányosabb társadalmi helyzetűek egyes csoportjai vesznek részt, s hogy a középréteghez tartozó termelők egy része a hajdani birtokos parasztok leszármazottja. Kovách szerint a mezőgazdasági kistermelés egy szűk réteg polgárosodását segítette elő, és tömeges középrétegesedést eredményezett (Kovách 1988).

A mezőgazdasági kistermelés, a második gazdaság strukturális jelentőségéhez szolgált adalékkal az akkoriban az ország gazdag vidéki települései közé tartozó két Duna-Tisza közti község, Tiszakécske és Soltvadkert összehasonlító elemzése (Módra – Simó 1988). Tiszakécske az első gazdaságnak, az állami redisztribúció csatornáin érkező forrásoknak köszönhetette prosperálását, s a helyi társadalom alapvetően az első gazdaság struktúráiban elfoglalható pozíciók mentén, hierarchikusan strukturálódott. Soltvadkert ezzel szemben jómódját a második gazdaságának köszönhetette. Ama települések közé tartozott, ahol a mezőgazdaság kollektivizálása során nem termelőszövetkezeti, hanem az egyéni áruterelésnek, a piaci viszonyoknak nemcsak, hogy teret engedő, hanem azt támogató szakszövetkezeti forma alakult ki.⁸ A szerzők szerint Vadkerten világos, áttekinthető érdekviszonyok és egy olyan társadalmi modell alakult ki, amely az alulról jövő, szegényebb csoportokat sem zárja ki a második gazdaság kínálta lehetőségekből, esélyekből.

⁸ A szakszövetkezeti forma Bács-Kiskun megye (és az ország néhány más vidékének) szőlő- és gyümölcstermelő vidékén terjedt el, mert nyilvánvaló vált, hogy nagyüzemi keretek között a szőlőművelés nem folytatható hatékonyan. A szakszövetkezetek termelőszövetkezetektől eltérő sajátossága az volt, hogy a szövetkezeti közös vállalat mellett megmaradt a tagi gazdaság mint áruterelő kisüzem is. Soltvadkerten a tagi gazdaságok egyéni művelésében maradtak az ültetvények, s a szövetkezeti tagoknak az állataikat, termelőeszközeiket sem kellett beadni a közösbe. A szövetkezet koordinálta a tagi gazdaságok termésének értékesítését is, amelyek árbevételének 10%-át a tagok a szövetkezet fejlesztési alapjába fizették be. Módra László és Simó Tibor után fiatal szociológusok, néprajzkutatók érdeklődését is felkeltette a soltvadkerti példa. Az egyik, több szerző által jegyzett tanulmány a szakszövetkezeti modell társadalmi és gazdasági hatásaira fókuszált, míg a jóval a rendszerváltás után születő dolgozat a vadkerti szőlőtermelő, borász társadalom rétegződését elemezte (Módra – Simó 1988; Fertő – Lénárt – Maurer – Winkler 1990; Schwarcz 2002).

Kovács Katalin nyolcvanas években Baranya megyei falvakban folytatott kutatásai a falusi polgárosodás különböző aspektusait járták körbe, s egyúttal új szempontokkal gazdagították a polgárosodásról szóló diskurzust. A bolyi társadalom két világháború közötti szerkezetét vizsgálva Kovács a „sváb parasztpolgárosodás” sajátosságát a birtok és a családi üzem törzsöröklési rend által biztosított oszthatatlanságának tisztelete és megőrzése mellett a következőkben látta. A parasztcsaládok már a 19. század végétől iparosnak küldték a gazdaságból kiszoruló fiaikat, a 20. század tízes éveitől pedig korlátozták a megszülető gyermekek számát, s így körükben a kétgyermekes modell vált elterjedtté. A parasztcsaládok házassági stratégiáikkal továbbá arra törekedtek, hogy gyerekeik egy másik parasztpolgár vagy iparos családba kerüljenek, s így elkerüljék a proletarizálódást. A bolyi parasztek a két világháború közötti években gazdaságuk modernizálására, intenzív fejlesztésére törekedtek, és azért tanították tehetségesebb fiaikat, hogy a következő generáció parasztszajai műveltebbek legyenek, de továbbra is parasztek maradjanak, mondhatni földművelő polgárokká váljanak (Kovács 1990a; 1994).

A paraszti polgárosodás egy másik mintáját Kovács a baranyai aprófalvas térségekben zajló folyamatok elemzése kapcsán írta le, amikor a kedvezőtlen természeti adottságú, nagybirtokok közé beszorított, terjeszkedni nem tudó, és az oszthatlan örökösödés eredményeként a birtokaprózódás szakadatlan veszélyében élő ormánsági református magyar falvak népességfogyását és az egykézést egy a parasztcsaládok proletarizálódásának, lecsúszásának elkerülését, a birtokok és a „polgári” státusz megőrzését szolgáló stratégia-ként értelmezi (Kovács 1990c; 1994).

A bolyi polgárosodó paraszti- és iparostársadalom két világháború közötti teljesítménye: a széles középrétegek gazdasági hatékonysága, autonómiája, a helyi társadalmat szinte teljes mértékben lefedő, és „felfelé nivelláló” egyházi, polgári szervezetek gazdagsága és mintaadó ereje a második világháborút követő traumák ellenére is rendelkezett olyan erővel, hatással, amely a szocializmus időszakában is a (kis)polgárosodás mintájaként szolgálhatott (Kovács 1990a; 1994). Az aprófalvak sorsa azonban a proletarizálódás lett. A parasztság felszámolásának, a mezőgazdaság kollektivizálásának erőszakos hullámai menekülésre kényszerítették/készítették a gazdatársadalom tagjait, akik e taszító erőket csak az aprófalvakból való elvándorlással voltak képesek „kivédni”. Az aprófalvak egy részét ráadásul különösen védtelenné tette a németek ki-, a felvidékiek betelepítésének, szegényparaszti családok érkezésének sokkja. A gazdacsaládok helyét elfoglaló cselédsorsú szegények, majd a telepi roma csoportok megjelenése, s később a települési autonómiát és fejlődési lehetőségeket végképp lezáró gazdaság-, település- és fejlesztés-

politikai döntések felerősítették azokat a szelektációs folyamatokat, amelyek eredményeként a hetvenes-nyolcvanas évekre végbement az aprófalusi társadalmak proletarizálódása, és az addig társadalom-földrajzi értelemben létezett aprófalvas térségek társadalmi térben való elkülönült régióvá válása (Kovács 1987; 1990b; 1990c; 1994; Juhász – Kovács 1988).

IV. Rendszerváltás és mezőgazdaság: nagy struktúrák

Reméljük, nem tűnik meglepőnek az, hogy a falukutatás közelmúltjáról szóló fejezetben a rendszerváltást követő időszak tárgyalásakor nagyobb teret biztosítunk az agrárgazdaságban lezajlott folyamatokat elemző munkák bemutatásának. Azért tesszük ezt, mert a kilencvenes években a földtulajdon visszarendezését (kárpótlás) és a mezőgazdasági termelőeszközök újraelosztását (nagyüzemek vagyongegosztása, átalakulása) egy új prosperáló, versenyképes agrárgazdaság és egy tulajdonos polgárság kialakulásának reménye kísérte – nem csupán e folyamatok törvényi kereteit megteremtő politikai pártokban, hanem a vidéki társadalom földben, gazdálkodásban a megélhetés, megkapaszkodás, gyarapodás és a jóvátétel lehetőségét váró csoportjaiban is.

A piacgazdaságra való áttérés, a kapitalista viszonyok térnyerése az agrárgazdaságban a szövetkezeti átalakulás, a földtulajdon-rendezés sajátos, ellentmondásokkal terhelt viszonyai között ment végbe egy olyan időszakban, amelyben az ágazatot átfogó tőkehiány és igen kedvezőtlen jövedelmességi viszonyok jellemezték. A kilencvenes évek kutatásai elsősorban arra a kérdésre kerestek választ, hogy kik voltak az átalakulás főszereplői – ha úgy tetszik, nyertesei és vesztesei –, s hogy a magyarországi agrárátalakulás után milyen tulajdoni, eszköz- és földhasználati, üzemszervezeti struktúrák vannak kiépülőben, illetve azt vizsgálták, hogy az agráriumban lezajlott tulajdon- és gazdaságszerkezeti változások miként alakítják át a magyar vidék helyi társadalmait.

A kutatások markáns regionális különbségekre hívták fel a figyelmet: a kisüzemi termelés az alföldi régióban (mindenekelőtt Szabolcs-Szatmár-Bereg valamint Bács-Kiskun megyében) lett/maradt meghatározó, a Dunántúl agráriumát viszont a nagy- illetve középüzemek kontinuitása jellemzi. A kis- illetve nagyüzemi dominancia kialakulásában a táji-termelési hagyományok éppen úgy szerepet játszanak, mint a mezőgazdasági nagyüzemek átalakulása. Míg például Bács-Kiskun megyében a (fentebb bemutatott) szakszövetkezeti rendszernek köszönhető a kisüzemi termelés folytonossága,

addig Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a nagyüzemi szerkezet gyors és drámai összeomlása és más megélhetési lehetőségek hiánya terelte nagy tömegben az embereket a kisüzemi, döntően önellátó agrártermelés felé (Kovács – Kovács – Bihari 1998).⁹

A mezőgazdasági nagyüzemek átalakulása az Alföldön és az észak-magyarországi régióban vezetett gyors széteséshez: e vidékeken a kedvezőtlen termőhelyi adottságok között a mezőgazdasági termelés csak jelentős állami szubvenció mellett volt folytatható, ám e támogatás a nyolcvanas évektől folyamatosan apadt. Részben éppen a termőhelyi adottságoknak köszönhetően virágoztak ki e nagyüzemekben az ipari és szolgáltató melléküzemágak, amelyeket azután a nagyüzemmel együtt temetett maga alá a magyar gazdaság válsága. Ugyanakkor azonban a rapid válság e térségekben nem csupán a csődbe, felszámolásra és végelszámolásra jutott szövetkezetek nagy számát eredményezte, hanem a volt nagyüzemek menedzsmentjét is arra készítette, hogy a radikális tulajdoni és szervezeti változtatással próbáljon kikerülni a válságból. Tipikusan a holdingosodás bizonyult megoldásnak. A holding szövetkezetek megalakulása a menedzsment számára olyan inkubációs időnek bizonyult, amelynek során felkészülhetett valódi kapitalista tulajdonosá/vállalkozóvá válásra. A holding ugyanis fontos, ám átmeneti szakasz az átalakulásban, a holding szövetkezet ernyője alatt működő kft.-k, előbb vagy utóbb, jellegzetesen a menedzserek kizárólagos vagy többségi tulajdonában lévő gazdasági társasággá válnak, amelynek már csak genezisében van köze az egykori anyaszövetkezethez (Bihari – Kovács – Váradi 1996; Kovács – Kovács – Bihari 1998; Kovács 1998a; 1999).¹⁰

A mezőgazdasági nagyüzemek földtulajdoni és -használati monopóliumának megszűnése után folyamatos volt az egyéni földhasználat térnyerése, amely mögött azonban a földtulajdon és a földhasználat elválása és elaprózódása, a vállalkozásszerűen működő gazdaságok viszonylag csekély száma illetve a kisgazdálkodók milliós száma húzódott meg. A kutatások már a kilencvenes

⁹ Az aprófalvas kutatás mélyfűrésai megerősítették az összehasonlító statisztikai elemzés eredményeinek relevanciáját: a dunántúli terepeken volt nagyüzemek még talpon maradt utódszervezetei uralják a mezőgazdaságot, csak ritkán találkoztunk egy-egy középzemmel, s kisüzemi termelésnek nyomait is alig fedeztük fel. Ezzel szemben a szatmári falvakban a kisüzemi gazdálkodás ma is meghatározó szerepet játszik a megélhetésben.

¹⁰ A holding szövetkezetek a mezőgazdaság átalakulásának sajátos átmeneti képződményei voltak, amelyekben a termelést és a termelőeszközöket jellemzően a korábbi ágazatok mentén, önállóan gazdálkodó gazdasági társaságokba, kft.-kbe szervezték, míg a többségi tulajdonosi jogokat a holding szövetkezet gyakorolta. A folyamat vége a holding szövetkezetek megszűnése és az életképes kft.-k önállósodása lett (Lásd ehhez Kovács 1998).

években a földtulajdonban és a földhasználat koncentrációjának folyamatát jelezték, és az 1000–1500 hektáros középüzemek pozíciójának erősödését prognosztizálták (Kovács – Kovács – Bihari 1998; Kovács 1999).

A magyar agrárgazdaságban vegyes tulajdoni és üzemszerkezet alakult ki a szövetkezetek átalakulása és a földprivatizáció után. E vegyes szerkezetben állami tulajdonú vagy privatizált kapitalista nagyüzemek, szövetkezeti utódként keletkezett vagy vállalkozásból kinőtt középüzemek, gazdasági társaságok, fő- vagy mellékfoglalkozású egyéni agrárvállalkozások, családi gazdaságok, kisüzemek, östermelők, illetve a termelők terjedőben lévő, önkéntesen alakított beszerző és értékesítő szervezetei¹¹ élnek egymás mellett. A kutatók a vegyes üzemszerkezet fennmaradása mellett a középüzemek megerősödését prognosztizálták (Kovács 1998a; Csíte – Csurgó – Himesi – Kovách 2002), s e jóslat beteljesedését a volt nagyüzemek oldalán az elhúzóó átmenet, vagyis az utódszervezetek további megszűnése-átalakulása,¹² a másik oldalon pedig a kisüzemek folyamatos, majd az ország uniós csatlakozása után felgyorsuló fogyatkozása biztosította.¹³

V. Rendszerváltás és mezőgazdaság: megszakítottság és folytonosság

Amikor a kutatók az agrárgazdaságban zajló átalakulás legfontosabb szereplőiről, a tulajdoni és gazdaságszerkezeti változások társadalmi hatásairól be-

¹¹ A termelők közötti kooperáció formáihoz lásd Rác 2005. Az aprófalvas kutatás szatmári terepén találkozhattunk a kistermelők integrációjának és kooperációs formáinak gazdagságával.

¹² Az aprófalvas kutatás során is tapasztalhattuk, például a zalai terepen, hogy voltak olyan szövetkezetek, amelyek a törvények előírta átalakulás után még néhány évig elvegetáltak, majd amikor már nem tudták elkerülni a felszámolást, a megmaradt termelőeszközök, vagyontárgyak a téesz-menedzsment által alapított vagy tőkeerős külső gazdasági társaságok tulajdonába vándoroltak. A volt tagságnak, tán mondanunk sem kell, semmi nem jutott a vagyonból.

¹³ Az új tulajdonosok egy része, a birtok kicsinysége, tőke- és eszközhiány miatt, rögtön vagy némi próbálkozás után megszabadult földjétől, megint mások azért bocsátották áruba területüket, mert már régen elköltöztek a hajdani családi birtoknak helyet adó településről, s az egyszeri bevételt választották a föld bérbeadása és a bérleti díj helyett. Aprófalvas kutatásunk során majd mindenütt azt tapasztaltuk, hogy még ma is van mozgás a földpiacon, a közepes és nagyobb vállalkozók, gazdasági társaságok illetve azok vezetői a termelés biztonsága érdekében igyekeznek saját tulajdonba illetve tartós használatba venni az általuk megművelt földterületet. Természetesen spekulációs célú, többszörösen elfedett termőföldvásárlásról is hallottunk, elsősorban Nyugat-Magyarországon.

szélnek, akkor tulajdonképpen a megszakítottság-folytonosság dimenzióját is mérlegelve tesznek kísérletet a folyamatok értelmezésére. A kilencvenes években legalábbis úgy tetszett, hogy sokszereplős a magyar agrárgazdaság, s hogy összetett, ellentmondásos folyamatok jellemzik, hiszen a vidéki tulajdonos polgárság kétségtelen megjelenése nem zárja ki az „újra-paraszto-sodás” folyamatát. A specializált, árutermelő társas és családi vállalkozások különböző csoportjai mellett ugyanis nagy számban jelentek meg olyan nem specializált gazdaságok, amelyek célja elsősorban az önellátás és a munkaerő lekötése (Kovách 1997). Eme újraparaszto-sodó gazdaságok egyik altípusát képezik középparaszti mintára szerveződő, vegyes termékszerkezettel jellemezhető családi kisüzemek.

Ami a társadalmi folytonosság kérdését illeti, a kárpótlás folyamatának köszönhetően a jelentősebb földön gazdálkodók között felülreprezentáltak tekinthetők a volt nagy- és középparaszti réteg leszármazottai (Harcsa István 1996), ugyanakkor a volt szövetkezeti vezetők, agrárértelmiségiek nem pusztán az átalakulás menetét tudták irányítani, menedzseri illetve vállalkozói pozíciójuk erősítésével/megteremtésével egyidejűleg, hanem maguk is jelentős földtulajdonosokká válhattak. Négy poszt-szocialista országban zajlott az összehasonlító vizsgálat, amelynek során tíz magyarországi községben készült esettanulmány a nagyüzemi átalakulást és a földtulajdon rendezését követően kialakult helyzetről. A kutatás tanulságai szerint a régen földbirtokkal rendelkező családok leszármazottainak mindössze 68 százaléka volt birtokos a kilencvenes években; a közvetett kárpótlás¹⁴ ugyanis nem kényszerítette ki a földtulajdon folytonosságát. A kutatók a földbirtoklás családi folytonosságának megszakadásáról beszélnek: a vizsgált falvakban mindenütt létrejövő 120–300 ha nagyságú birtokok zöme a hajdani téeszkek vezetői, agrárértelmiségiek birtokában/használatában állt, akik között a többség nem volt a helyi közösség tagja (Andor – Kuczi – Swain 1996). Az agrárgazdaság átstrukturálódása a helyi társadalmakban természetesen nem pusztán a törzsökös lakók és beköltözöttek között vezethetett konfliktusokhoz, hanem a törzsökö-

¹⁴ Az tudniillik, aki az igénylés után a hajdani tulajdonosként vagy leszármazottként kárpótlási jegyet kapott, amellyel a földárveréseken licitálnia kellett a földre, nem kapta vissza automatikusan az elvett, kisajátított birtokot. A kárpótlás részleges is volt, mert felső értékhatára 5 millió forint volt, és 200 ezer forint fölött a volt tulajdon értékének egyre kisebb százalékát kaphatta meg a kárpótlott. A kárpótlási jegyet ráadásul szabadon lehetett értékesíteni, ami különösen a frekventált ingatlanpiaci térségekben, mint például a főváros agglomerációjában vezetett tömeges felvásárláshoz. Az, hogy végül is kinek mekkora birtok jutott, a kárpótlási jegyek értéke mellett a licitálók számától és a helyi egyezségek sikerétől is függött.

sök különböző csoportjai között is. A helyi elit jelentős gazdasági, kapcsolati tőkével rendelkező tagjainak módja nyílt arra, hogy legnagyobb földtulajdonossá/agrárvállalkozóvá váljanak, és ez különösen akkor gerjeszt tartós konfliktusokat illetve bizalmatlanságot, ha az újsütetű gazdálkodó nem a hajdani gazdatársadalom leszármazottja (Thelen 2000).

Az említett összehasonlító vizsgálat az új birtokosok között egy, a szocializmus kori nagyüzemi és kisüzemi kooperáció virágzása idején kialakult majd megerősödött csoportról, a speciális szakértelemmel rendelkező dolgozókról is említést tesz, akik az átalakulás idején gépet, eszközt illetve földtulajdont szerezve léptek az önállóság útjára. A szerzők szerint a társadalomtörténeti értelemben vett folytonosság a két világháború közötti szerkezettel éppen a háztáji gazdaságok talaján szakadt meg. A hetvenes évektől kezdve egyre inkább olyan specializált kisüzemek jöttek létre a sajátos nagyüzem-kisüzem „szimbiózis” keretén belül, amelyek biztos alternatívát nyújtottak a képzettebb, fiatalabb, megélhetésüket az első gazdaságban a mezőgazdaságon kívül találó családok, és nem csupán a volt gazdák utódai számára is (Andor – Kuczi – Swain 1996). Másfelől saját, Nagykovácsoson és térségében végzett kutatási tapasztalataink szerint a földtulajdon rendezésének magyarországi sajátosságai, hogy ti. tagi-alkalmazotti részarány formájában azok is – ha mégoly csekély – földtulajdonhoz jutottak, akik munkaerejükön kívül semmit nem hoztak magukkal a szövetkezetbe, a háztáji funkciók továbbélésén túl, a vegyes szerkezetű, paraszti kisgazdaságokat erősítik, különösen a tanyás térségekben (Kovács – Váradi 2002).

A már említett megélhetési kényszer különösen Magyarország ipari és mezőgazdasági válságövezeteiben eredményezte/eredményezi a kisüzemek „kivirágzását”. Ezek a kisüzemek, méreteiket tekintve legalábbis, hasonlítanak a szocializmus korabeli háztáji gazdaságokra¹⁵, ám lényeges különbség, hogy a háztáji gazdaságokhoz képest a mezőgazdasági kistermelés árutermelői szegmense jóval zártabbá vált, s már az induláskor olyan tőkebefektetést igényel, amelyet a kényszerből gazdálkodók nem képesek finanszírozni (Laki 1997). Míg a szocializmus idején a háztáji gazdálkodásba való bekapcsolódás lehetősége a magyar vidéken élők széles köre számára volt elérhető és – igaz, jelentős többletmunka árán – jövedelmező alternatíva (Spéder 1997), addig a kilencvenes évektől az ipari vagy mezőgazdasági

¹⁵ A szövetkezeti átalakulás során nem egy példa volt arra, hogy a tagság azért nem mutatott hajlandóságot arra, hogy a szövetkezetből a rá eső értékű vagyontárgyat, eszközöket kivigye és önálló gazdálkodásba fogjon, mert abban bízott, hogy megmarad a munkahelye, s hogy tovább él majd a szövetkezet és a háztáji biztonságos „szimbiózisa”. Mindkét reményben csalatkozniuk kellett.

munkahelyüket elveszítők számára a mezőgazdasági termelés az önellátó gazdálkodás terepére való kényszerű visszaszorulást jelenti. Nem véletlenül használta néhány kutató a „kényszerparasztok” fogalmát (Borsos – Csíte – Hella 1999). S ami a folytonosságot illeti, a „szegénység tarkasága”, amely a mindent termelő és tartó kisgazdaságokat jellemzi, egyfelől a pénz-, a tudás- és kapcsolati tőke teljes hiányából fakad, másfelől igencsak hajaz a harmincas és hatvanas évek válságos és túlélésre berendezkedő világára (Laki 1996; 1997; 2002; Csanády 1998).

Melyek a különböző kutatások tanulságai? Az egyik kétségtelenül az, hogy a rendszerváltás után elindult folyamatok nem igazolták a „megszakított polgárosodás” elméletének ama feltételezését, reményét, hogy a vidék polgárosodása a második gazdaság talaján, a mezőgazdasági vállalkozói réteg megerősödésével bontakozik ki (Kovács 1994). A szövetkezeti átalakulás és a földtulajdon rendezésének folyamatában a hajdani tulajdonos parasztpolgárság leszármazottai megjelentek ugyan, a főszereplők (nyertesek) mégis a volt nagyüzemi menedzserek, agrárértelmiségiek lettek, akik között természetesen találhatunk gazdamúltú családi háttérrel rendelkezőket is, de akik elsősorban nem ennek, hanem korábbi pozíciójuknak köszönhetően lettek föld és vagyon tulajdonosai, közép- és nagyvállalkozások vezetői.

A hajdani háztájira hajazó kisüzemi gazdálkodás ugyan tömegesen jelen van a periférikus térségekben, válságövezetekben, de ahogy Laki László Kunhegyes mikrokörzetében folytatott kutatásai meggyőzően bizonyítják, szemben a szocializmus időszakának második gazdaságával, a kisüzemi termelés nem az első gazdaságban megszerezhető jövedelmet kiegészítő, és a családi gyarapodás szolgálatába állított életstratégia, hanem a végső társadalmi, gazdasági lecsúszást, ellehetetlenülést kivédeni hivatott megélhetési kényszer. A munkahelyek tartós hiányából, a formális munka világában elérhető minimális jövedelemből fakadó szegénység mérséklésének érdekében van szükség a jellemzően az önellátást szolgáló kisgazdaságok fenntartására (Laki 1996; 1997; 2002; Laki – Bíró 2002).

A mezőgazdaságban a kilencvenes évek sokkja óta, amikor is jószerevel egyik évről a másikra az ágazatban dolgozók kétharmada veszítette el munkahelyét, folyamatosan csökken a foglalkoztatottak aránya, a korszerű, gépesített nagyüzemekben (néhány ágazat idénymunka-igényétől eltekintve, ami viszont a foglalkoztatási statisztika szintjén nem jelenik meg) nincs szükség jelentős számban munkaerőre. A mezőgazdaság foglalkoztatási kapacitásainak drasztikus csökkenése mellett azonban, minden reményt meghazudtolva, nem ment végbe az új versenyképes kis- és középparaszti gazdálkodói réteg megizmosodása, s ezzel egy régi/új falusi, mezővárosi polgárság

kialakulása sem. Az „új földosztás” Laki szerint végső soron az alacsony béreket és/vagy a szociális transzferjövedelmeket a természetes önellátással kombináló szegénység kialakításának és tartós fenntartásának eszköze lett (Laki – Bíró 2002).

VI. És még néhány szó az utóparasztságról, Nagykőrösről és Márkus Istvánról

A kilencvenes évek második felében Kovács Katalinnal éveken át kutattunk Nagykőrösön, érdeklődésünk kiterjedt a mezőgazdasági nagyüzemek átalakulására (Kovács 1998b), a kertész vállalkozások és a tanyás kistermelők gazdálkodási stratégiáira (Kovács – Váradi 2002; 2005)¹⁶, s viszonylag hosszabb jelenlétünk egyúttal arra is lehetőséget adott, hogy a körösi tanyavilágban megnézzük, beigazolódtott-e Márkus prognózisa az utóparasztság megszűnésének üteméről.

Ami a szocialista éra utolsó másfél évtizedére végleg megszűnt Nagykőrösön, az a sok gyermekre, gyermekmunkára (is) építő tanyasi gazdálkodás.¹⁷ Ami született helyette, az a fél lábbal a nagyüzemben, fél lábbal a kisüzemben álló, tanyán élő, legfeljebb két-három gyermeket nevelő család, amelyben a családfő legalább betanított, de jellemzően inkább szakmunkás, a feleség nyolc osztályt végzett, szakmát nem szerzett, és mihelyt tehetette, otthon maradt a gazdaságban és a gyerekek mellett. A háztáji gazdálkodásnak kedvező körülmények között a családok jelentős gyarapodást tudtak felmutatni, és ez a tény nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a szegényparaszti háttérből induló csoport megmaradt a tanyavilágban.

Tapasztalataink szerint e szegényparaszti háttérből érkező gazdálkodó réteg számára alapvetően újszerű, és tartást, önbizalmat nyújtó tény volt, hogy a szövetkezeti átalakulás és a földtulajdon rendezése során, ha mégoly

¹⁶ Emellett a mezővárosban élő nőkről, a református egyház rendszerváltás utáni politikai és társadalmi szerepéről írtunk tanulmányokat (Kovács – Váradi 1997; Váradi 1998), folytattunk kérdőíves és interjú vizsgálatot a nagykőrösi munkás-ság és a helyi elit körében, amelynek eredményei azonban csupán egy OTKA zárójelentésben kaptak publicitást.

¹⁷ Márkus a szegényparaszti lét fölszámolódásának első szakaszához köti az egykori parasztcsalád szerkezetének átalakulását, amely a gyermekszám csökkenésével, és az új igényekhez, ambíciókhoz igazodva a gyermekmunka eltűnésével jár együtt. A felszámolódás második szakaszában már a paraszti munka is megszűnik, vagy minimálisra zsugorodik. (Márkus 1979: 380–382)

csekély, mégis saját tulajdonhoz jutottak, önállóak, a maguk urai lettek akkor is, ha netán egy-egy családtag állandó munkaviszonyban állt egy szövetkezeti utódszervezetnél, esetleg valamely városi cégnél. Ezek a családok végre parasztnak, paraszti birtok tulajdonosának érezhették magukat, ami első sorban az idősebb generáció számára jelentett személyes elégtételt, hiszen „mindig cseléd voltam, előbb a gazdánál aztán a téeszben”; ez a generáció már nem vágyik el a tanyáról, s ameddig erővel, egészséggel bírja, viszi gazdaságát. A harmincas-negyvenes éveikben járó tanyasi gazdálkodók a maguk számára a tanyasi és paraszti életformát tartották kívánatosnak és megőrzendőnek, ugyanakkor a márkusi értelemben vett utóparaszti ambícióikkal gazdálkodtak, hiszen azért dolgoztak keményen, paraszti szorgalommal és kitartással, hogy a „gyerekeknek jobb legyen”, mert „hátha nekik jobb lesz, mint nekünk”, „hogy ne kelljen ennyit dolgozniuk, mint nekünk”. A kilencvenes évek második felében azonban az is látható volt, hogy az agrárágazat tartós mélyrepülése, a piaci viszonyok ingadozása milyen nagymértékben veszélyezteti a több lábbon álló tanyasi kisgazdaságokat.

A szegényparaszti háttérből érkező, utóparaszti módon és ambíciókkal gazdálkodó középgenerációhoz tartozó családok a kilencvenes években föld- és eszköztulajdonhoz jutottak, ami a tanyavilágban paraszti kisüzemek kialakítására nyújtott lehetőséget. Megkésett lehetőségről, történelmi csillagóráról beszélhetünk; a tulajdon, a „magam ura vagyok” paraszti öntudata, a családtagok és a gazdaságok közötti kooperáció nem volt képes védelmet biztosítani a piaci viszonyok kiszámíthatatlanságával, a tőkehiánnyal szemben, s ez védtelenné, sebezhetővé tette e kisgazdaságokat. Hiába kívánt a szülők generációja tartósan berendezkedni az önálló kisüzemi gazdálkodásra, a romló piaci viszonyok sorra kirántották a talajt a vegyes gazdálkodásra berendezkedett üzemek ágazatai alól, s ennek eredményeként az ezredfordulóra e tanyasi kisüzemek termelése visszafordíthatatlanul összezsugorodott, a piaci értékesítés súlya és a piacról származó jövedelem egyre csökkent, és a szülők arra kényszerültek, hogy újra alkalmazottá váljanak, hogy egyikük vagy mindkettő állandó munkahellyel és fizetéssel rendelkezzenek, hiszen csak így biztosítható a család megélhetése.

Ma úgy látszik, hogy a következő generációnak, még ha valamelyik tagja érezne is „huzalmat” a gazdálkodáshoz, nemigen lesz mit átvennie szüleitől, az összezsugorodott családi kisüzemekben – a jó esetben legalább egy-egy ágazatban megmaradó piaci értékesítés mellett és mindenekelőtt – az önellátást szolgáló jószágtartás és/vagy kertészeti termelés emlékeztet a nagykőrösi (utó)paraszti hagyományokra. És természetesen az átörökített munkaszertet, szor-

galom és ambíció – ami akkor is tovább él és hat a gyerekek nemzedékében, ha boldogulásukat tanárként vagy ipari munkásként keresik és találják meg.

Ami a *történelmi távlatokat* illeti, annyit bizton állíthatunk, hogy míg korábban a szövetkezeti munkavégzés és háztáji gazdálkodás egymásba fonódott terepén nyílt mód az utóparaszi ambíciók érvényesítésére, addig a szövetkezeti átalakulást követően a mégoly csekély saját tulajdonon alapuló paraszti kisgazdaságok kínálták a megkapaszkodás, gyarapodás váratlan és örömmel fogadott esélyét. S ha a piaci viszonyok és az agrárágazat tartós válságának szorításában ez a lehetőség törékenynek is bizonyult, a kilencvenes évek változásainak köszönhetően felvillanó perspektívák és a tanyavilágban maradt szegényparaszi háttérű tanyasi családok gazdálkodási és munkakultúrájának, ambícióinak találkozása további legalább egy évtizeddel meghosszabbította az utóparaszság eltűnésének múlt század dereka óta zajló folyamatát. Föltartóztatni azonban nem tudta (Kovács – Váradai 2005).

Márkus István a kilencvenes évek első felében visszalátogatott Nagykőrösre (1996b), s a mezőváros fejlődési esélyeit latolgatva véglegesen lezártnak tekintette az (utó)paraszság felszámolódását, s prognózisa akkor is pontos volt, ha 1993-ban még nem láthatta, hogy a szegényparasztok leszármazottai milyen ambíciókkal feszülnek neki saját paraszti kisgazdaságuk kiépítésének. „[L]esznek családok, akik a munkanélküli lesüllyedés ellen és tartalékaik végső felélése ellen úgy védekeznek, hogy – felhasználva megőrzött javaikat és öröklött készségeiket meg esetleg a visszakapott kis földet és tanyát – visszalépnek egyfajta majdnem-paraszi vagy „másodlagos utóparaszi” életformába. [...] A mai középnemzedék számára, nem szólva a fiatalságról, a tanyai lét – ha nem átmenet, aminek a végét és célját világosan látja az ember – inkább rabság és robot, mint megszokható és értelemmel kitölthető életforma. És nehezen viselhető kényszer – tanyától függetlenül is – minden olyan megélhetési forma, mely hajnaltól estig, télen és nyáron földhöz és jószághoz köti az embert. Bármit is hisz a nosztalgikus politika néhány apostola, a parasztság – mint tömeges létforma és mint öntörvényű műveltségi állapot – Nagykőrösön sem állhat már vissza.” (Márkus 1996b: 117–118)

VII. S végül: falukutatások – színek és árnyalatok

Méltatlanok lennének, ha a vidéki társadalomban, a falvakban, s ami ettől sokáig olyan magától értetődően elválaszthatatlan volt, a mezőgazdaságban lezajlott folyamatok és az ezekhez kapcsolódó kutatási kérdések folytonosságára

fókuszáló fejezetünk végén ne ejtenénk szót a falukutatás vagy közösségkutatás eddig nem vagy nem kellő hangsúllyal említett törekvéseiről, irányairól.

Sajátos módon a néprajzi szakma érzi rendszeresen a késztetést arra, hogy egy-egy konferencia majd tanulmánykötet erejéig egybetերelje a falvakkal, vidéki társadalmak átalakulásával foglalkozó éltesebb és ifjabb néprajzos, antropológus és szociológus kollégákat (Szilágyi 2002; Schwarcz – Szarvas – Szilágyi 2005). E kötetek az agrárgazdaságban zajló folyamatokra, a kisüzemi gazdálkodás rendszerváltozás utáni esélyeire, a parasztság felszámolódásának folyamatára, a vidéki vállalkozások keletkezésére és működésére, mentalitások és értékrendek változására fókuszálnak, de néhány tanulmány foglalkozik a lokális, elsősorban a migrációs folyamatokból fakadó konfliktusokkal is, amelyek aprófalvakban éppúgy jelentkezhetnek, mint a szuburb övezetek duzzadó népességű településein.

Meg kell említenünk a falu- és vidékkutatás egy fontos fórumát; Kovács Teréz szociológus, a *Regionális Kutatások Központjának* munkatársa évek óta lelkesen és rendszeresen – a legutóbbi kivételével – kétévenként Pécssett szervez falukonferenciát, amely különböző jelentős témákat jár körül. A legutóbbi, immár hatodik falukonferenciára 2003-ban került sor, a Magyarországi uniós csatlakozását megelőző évben – a központi téma úgymond az utcán hevert. A pécsi falukonferenciák sajátossága a multidiszciplinaritás, hiszen a különböző szekciókban közgazdászok, szociológusok, néprajzkutatók, ökológusok mutathatják be kutatási eredményeiket, valamint az, hogy a tudomány képviselői mellett helyet és szót kapnak az agrár- és vidékpolitika irányítói, teoretikusai és szereplői is (Kovács 2005).

Az említett, többé-kevésbé intézményesült fórumok tanulmánykötetei – amelyeket jó szívvel ajánlunk olvasásra – a vidék, a falu iránti érdeklődés tartósságáról tanúskodnak, amely szerencsére nem egy diszciplína sajátja, s egyúttal arról is, hogy ma is vannak olyan lokális terekhez kötődő kutatások, amelyek többnyire nem a klasszikus közösségtanulmányok mintáját követik, hanem egy-egy kiemelt fontosságúnak tartott problémát járnak körül. Ami már a problémákat, témákat illeti, jó, ha emlékeztetünk arra, hogy noha a nagyobb figyelem és érdeklődés – némileg érthetően – a periférikus térségek, válságövezetek felé irányul, vannak olyan lokális kutatások, amelyek „sikerés”, a rendszerváltás, a piacgazdaságra való áttérés után (is) prosperáló településeken többek között e siker gazdasági, társadalmi, mentalitásbeli, kulturális okait és főszereplőit keresik (Csíste 2001; Baumgartner – Kovács – Vári 2002; Kovács 2004). Kovács Éváék jánossomorzjai, villányi kutatásainak újszerűsége ezen túlmenően a lokalitás és etnicitás kapcsolódási pontjainak elemzésében rejlik.

Az elmúlt néhány évben a vidék, a falvak kutatásában is nyomot hagyó fontos folyamat ment végbe, nevezetesen a fejlesztési politika s ezzel összefüggésben a tervezés iránti fokozatosan növekvő igény megjelenése a vidéki terekben (lásd ehhez részletesen Csité – Kovách 2002). A hazai tendenciák is érthetővé teszik e folyamat kiteljesedését, hiszen láthattuk, hogy a rendszerváltással egyfelől megszűnt a vidék és a mezőgazdaság évszázadokon át tartó, bár a szocializmus időszakában már megbomló szimbiózisa; a mezőgazdasági termelés, mint emberek tömegének munkát, megélhetést, gyarapodást biztosító tevékenység végérvényesen a múlté lett, falu és mezőgazdaság egybetartozása nem magától értetődő többé. A (vidék)fejlesztési politika egyik alapvető és máig nem megnyugtatóan megválaszolt kérdése az, hogy mi lesz a falvak sorsa a mezőgazdaság radikális és visszafordíthatatlan összezsugorodása után? Másfelől nyilvánvalóvá vált, hogy a kilencvenes években a mezőgazdasági és ipari üzemek, munkahelyek megszűnésével, radikális összeszűkülésével az ország vidéki térségeinek jelentős részéből eltűntek, és máig hiányoznak azok a külső erőforrások (tőkebefektetések, beruházások), amelyek kibillenthetnék e településeket, térségeket, régiókat a leépülés spiráljából. Nehezíti a helyzetet, hogy a leghátrányosabb helyzetű, aprófalvas, periférikus vidékeken, válságövezetekben a népesség képzetlensége, szegénysége, motivátlansága, a csonka, torz, gettósodott helyi társadalmak kialakulása és megmerevedése a belső erőforrások hiányát eredményezi; ha vannak is olyan értékek – mint például aprófalvas vidékeken rendszerint a természeti környezet, a táj –, amelyet egy korlátozott piacon akár értékesíteni is lehetne, lámpással sem igen találni a kimozdulásra alkalmas, képes, mobilizálható embereket. A települési önkormányzatok, kistérségi társulások kénytelenek mindent megtenni azért, hogy külső fejlesztési forráshoz jussanak, s ez nem megy tervezés nélkül. Mindenekelőtt azért nem, mert az Európai Unióhoz csatlakozó Magyarország átvette mindazokat a térség- és vidékfejlesztési elveket és gyakorlatokat, amelyek adaptálása szükséges az egyre bővülő és egyre inkább csak az unió felől érkező támogatási források elnyeréséhez. Eme elvek és gyakorlatok kardinális pontja a tervezés, amelynek végső produktumait, a tervdokumentumokat¹⁸ ideális esetben a térség

¹⁸ Az előcsatlakozási szakaszban, noha az unió csak országos szinten kívánta e dokumentum elkészítését, a tárca az ország összes kistérségében támogatta az ún. *SAPARD*, vagyis agrár- és vidékfejlesztési stratégiai program kidolgozását. Az NFT I vidékfejlesztési forrásaiból a *LEADER* és a *LEADER+* érdemel említést. A pályázó, nem feltétlenül teljes statisztikai kistérségeket lefedő térségi csoportoknak el kellett készíteniük egy olyan stratégiát és operatív programot, amelynek megvalósítására (s ez az egyetlen ilyen típusú fejlesztési program) kapott összeget a térség maga osztja szét belső pályázatok alapján. Túl ezen, hazai források is támogatták

érintett szereplői, az alulról építkező és a valódi igényekre alapozott tervezés jegyében, maguk készítenek el. Az elvek azonban a gyakorlatban igen gyakran sérülnek, mert nagyon kevés olyan kistérségi társulás, fejlesztő szervezet működik (még?) az országban, amely a maga kapacitásaira alapozva képes, alkalmas a tervezési folyamat lebonyolítására s a megfelelő – tehát támogatásra esélyes – tervdokumentumok elkészítésére. Vagyis külső szakértők bevonására van szükség. Az elmúlt években kialakult az a meglehetősen sokszereplős, erős versennyel jellemezhető tervezési piac, amelynek egyik aktív és viszonylag keresett figurája a falvak, a vidék kutatója. A kutatónak – saját tapasztalataink alapján próbájuk rekonstruálni a dilemmákat – azzal kellett szembesülnie, hogy a terepen, amelyen mozog, a fejlesztési források megszerzése az önkormányzatok, térségek elemi érdeke, s ehhez a polgármesterek, elnökök azonnali segítséget remélnek (hozzá kell tennünk ehhez, hogy a határidők általában lehetetlenül rövidek). Kétségtelenül dönthet úgy a kutató, hogy ragaszkodik a tisztán tudományos érdeklődés semlegesnek tűnő pozíciójához (ez persze végső soron habitus kérdése), mindamelllett túl a nem tagadható megélhetési szempontokon, komoly szakmai érvek és érdekek szólnak amellett, hogy a vidék kutatója ne hártsa el a tervek elkészítésében való közreműködés lehetőségét. Az egyik a kutatási eredmények gyakorlati használhatóságát érintő kihívás, hogy ti. mennyire fordíthatók a kutatás felismerései azok hasznára, akik nélkül azok nem születhettek volna meg. A másik az, hogy látnunk kell: a rendszerváltást majd az uniós csatlakozást követően a források lehívásának képessége, felhasználásuk eredményessége és hatékonysága nagymértékben függ a különböző szinteken zajló, érdekütközések, egyeztetések sorával kísért tervezési folyamatától; s az ezekben való részvétel, közvetítő, generáló szerep nemcsak a tervezés befolyásolására ad módot, hanem sajátos, kutató szerepben nem feltétlenül megszerzhető tudáshoz, ismeretekhez is juttathat bennünket.

Ilyen értelemben beszélhetünk a település- és térségkutatás alkalmazott tudománnyá válásáról (Letenyei 2005a), ami egyben azt is jelenti, hogy a megismerő és tervező, s ezen belül a tervezésben érintett társadalmi csoportok, szereplők igényeinek feltárását, artikulálását, egyeztetését szolgáló közvetítő pozíció hasonló módszertani eszköztárat igényel. Ezt ismerte fel

és támogatják a statisztikai kistérségek térségfejlesztési programjainak elkészítését illetve felújítását, amelyek úgy készülnek, hogy tartalmazzák azokat a fejlesztési elképzeléseket, amelyekre a térség és a települések pályázni kívánnak. Az egyes ágazatok sem maradnak tétlenek: a településeknek illetve kistérségi társulásoknak el kell készíteniük az oktatási intézkedési tervüket, a szociális feladat-ellátási koncepciót, várhatóan az esélyegyenlőségi tervet, s a lista csak bővülni fog.

Letenyei László, aki egy módszertani kézikönyvet, s mellette egy, a módszerek elméleti hátterét, történetét és alkalmazásának példáit bemutató, külföldi tanulmányokat tartalmazó szöveggyűjteményt adott közre. A kétkötetes munkát ugyan elsősorban a térség- és településfejlesztésben dolgozó szakembereknek szánja – akik között felsőoktatási képzettségű fejlesztők, tervezők éppen úgy találhatók, mint kistérségi menedzserek, civil szervezetek munkatársai –, de azokat a módszereket veszi sorra, amelyek a (vidéki) társadalom kutatásában is nélkülözhetetlenek és használatosak. Éppen ezért felsőoktatási jegyzetként is forgathatók (Letenyei 2005a; 2005b).

A módszerek tudományos és tervezői gyakorlatban való alkalmazhatósága a határok átjárhatóságát, képlékenységét jelzi. A vidék, a falu kutatóinak megjelenése a fejlesztési piacon részben ugyanerre az átjárhatóságra hívja fel a figyelmet, de arra is, hogy gyorsan alakuló világunkban korlátozottak a tisztán kutatói pozíció megőrzésének lehetőségei és esélyei. A feladat ekkor már „csak” az, hogy az átjárhatóság mindkét irányban biztosított legyen, tehát hogy az alkalmazott tudomány eredményei valóban tudományosak legyenek. Kétségtelen: nem túl széles, és nem is járható könnyen ez a mezsgye.

IRODALOM

- Albert Gábor (1983): *Emelt fővel*, Budapest, Szépirodalmi.
- Andor Mihály – Kuczi Tibor – Swain, Nigel (1996): Közép-európai falvak 1990 után, *Szociológiai Szemle* 3–4., 95–121.
- Baumgartner, Gerhard – Kovács Éva – Vári Attila (2002): *Távoli szomszédok: János-somorja és Andau 1999–2000*, Budapest, Regio Könyvek.
- Borsos Endre – Csíte András – Hella Ferenc (1999): *Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*, Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete – SZÁMALK.
- Bihari Zsuzsanna – Kovács Katalin – Váradi Monika Mária (1996): Pest megyei közlekedés a szövetkezeti átalakulásról, *Tér és Társadalom* 4: 139–152.
- Csalog Zsolt (1985) [1978]: *Parasztregény*, Budapest, Szépirodalmi.
- Csanády András szerk. (1998): *Hagyományos térségek megélhetési szerkezete*, Budapest, AB AETERNO.
- Csíte András (2001): Turizmus és politika: a kispolgárság felemelkedése a Nyugat-Balatonnál, in Keune, Maarten és Nemes Nagy József szerk.: *Helyi fejlődés, intézmények és konfliktusok a magyarországi átmenetben*, Budapest, Regionális Tudományi Tanulmányok 5. Eötvös Lóránd Tudományegyetem regionális Földrajzi Tanszék, 53–70.

- Csíte András – Csurgó Bernadett – Himesi Zsuzsa – Kovách Imre (2002): Agrárpolitikai „hatásvizsgálat”: földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet, in Kovách Imre szerk.: *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége, Szociológiai tanulmányok*, Budapest, Napvilág, 309–362.
- Csíte András – Kovách Imre (2002): Vidéki történet, in Kovách Imre szerk.: *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége, Szociológiai tanulmányok*, Budapest, Napvilág, 219–309.
- Fertő Imre – Lénárt Zsolt – Maurer György – Winkler Tamás (1990): A siker titka: a magánéros modernizáció, *Tér és Társadalom* 1; 77–88.
- Harsa István (1996): *Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók 1991–1995*, Budapest, KSH.
- Juhász Pál (1988 [1982]): Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem, in Miklós Tamás szerk.: *Medvetánc. Magyar gazdaság és szociológia a 80-as években*, Budapest, Minerva, 24–50.
- Juhász Pál (1985): A visszatörődésről (és a nőhiányról), *Kritika* 1; 6.
- Juhász Pál (1986/1987): Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről, *Medvetánc* 4–1; 5–19.
- Juhász Pál (1988): A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete. Emberképünk tizenöt évvel ezelőtt, *Tér és Társadalom* 2., 3–19.
- Juhász Pál (2006): *Emberök és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*, Terepmunkák 1; Budapest, Új Mandátum – Jelenkutató Alapítvány.
- Juhász Pál – Kovács Katalin (1988): Láp és orom az Ormánságban, avagy hendikeptallózás egy hátrányos helyzetű régióban. Társadalom- és gazdaságszerkezeti vázlat, in Priszter Andrea szerk.: *Egyetem és Társadalom, 1987–1988*, Budapest, k.n. 61–115.
- Kovács Imre (1988): *Termelők és vállalkozók*, (Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban, Rétegződés-Modell Vizsgálat IX; Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Kovács Imre (1997): Poszt szocializmus és polgárosodás, *Szociológiai Szemle* 4; 19–47.
- Kovács Csaba – Kovács Katalin – Bihari Zsuzsanna (1998): Az agrárgazdasági folyamatok térségi összefüggései a kilencvenes években in Hamar Anna szerk.: *Agrárátalakulás Magyarországon a kilencvenes években – I. kötet*, Szolnok, Phare, KGF, 81–165.
- Kovács Éva szerk. (2004): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*, Budapest, Teleki László Alapítvány, PTE-BTK Kommunikációs Tanszék.
- Kovács Katalin (1987): *Integráció vagy széttöredezés? Társadalomszerkezeti változások egy dunántúli aprófaluban, Magyarlukafa példáján*, Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja.
- Kovács Katalin (1990a): Polgárok egy sváb faluban. *Tér és Társadalom* 1; 33–76.
- Kovács Katalin (1990b): Levelek egy aprófaluból. *Tér és Társadalom* 1; 67–72.
- Kovács Katalin (1990c): Urbanizáció alulnézetből. (Az utóbbi évtizedek társadalomszerkezeti változásai az aprófalvas régióban, in Dr. Tóth József szerk.: *Tér-Idő-*

- Társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek*, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 272–303.
- Kovács Katalin (1994): *A falvak sorsa polgáraik sorsa. A falusi polgárosodás dilemmái*, Budapest, Kandidátusi értekezés.
- Kovács Katalin szerk. (1998a): Bomlás és sarjadás a magyar mezőgazdaságban, *Replika* 33/34; 105–195.
- Kovács Katalin (1998b): Elfújja a szél? Esettanulmány a 'Homokvár' szövetkezeetről, *Replika* 33/34; 137–150.
- Kovács Katalin (1999): Agrárgazdasági szereplők az átmenet éveiben, in Dr. Hantó Zsuzsa szerk.: *Magyar falvak a szocializmus után*, Szolnok, Phare, KGF, GATE, 109–133.
- Kovács Katalin – Váradi Monika Mária (1997): Kisvárosi nők, *Beszélő* 1; 38–60.
- Kovács Katalin – Váradi Monika Mária (2002): Kutyaszorítóban: tanyás kisgazdaságok, kertészvállalkozások és az uniós csatlakozás, in Szilágyi Miklós szerk.: *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest, MMTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ, 19–34.
- Kovács Katalin – Váradi Monika Mária (2005): Utóparaszti hagyományok egy mezővárosban, in Schwarcz Gyöngyi, Szarvas Zsuzsa és Szilágyi Miklós szerk.: *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*, Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport – MTA Társadalomkutató Központ, 75–82.
- Kovács Teréz (2003): *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt*. Pécs, VI. Falukonferencia. MTA Regionális Kutatások Központja – Magyar Regionális Tudományi Társaság.
- Laki László (1996): Egy alföldi község megélhetési-, földbirtok és gazdálkodási viszonyai, in Csanády András szerk.: *Hagyományos térségek megélhetési szerkezete*, Budapest, Ab Aeterno, Budapest, 40–73.
- Laki László (1997): A háztájizás tegnap és ma. (A problémáról egy empirikus kutatás kapcsán), *Szociológiai Szemle* 1; 39–63.
- Laki László (2002): A szegénység közelebről, in Kovách, Imre szerk.: *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége*. Budapest, Napvilág, 113–131.
- Laki László – Bíró A. Zoltán (2001): *A globalizáció peremén. Kunhegyes térsége és a Csiki-medence az ezredfordulón*, Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Letenyei László (2005a): *Településkutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása*, Budapest, L'Harmattan – Ráció.
- Letenyei László szerk. (2005b): *Településkutatás. Szöveggyűjtemény*, Budapest, L'Harmattan – Ráció.
- Magyar Bálint (1988 [1986]): *Dunaapáti 1944–1958. I–III.* (Dokumentumszociográfia) Budapest, Művelődéskutató Intézet és Szövetkezeti Kutató Intézet.
- Márkus István (1979) *Nagykőrös*, Budapest, Szépirodalmi.
- Márkus István (1991a): Gernelyapáti magnószalagok. Az utóparasztság arcképehez; in Márkus István: *Az ismeretlen főszereplő*, Budapest, Szépirodalmi, 222–241.
- Márkus István (1991b): Az ismeretlen főszereplő: a szegényparasztság, in Márkus István: *Az ismeretlen főszereplő*, Budapest, Szépirodalmi, 267–304.

- Márkus István (1996a): Nagykőrös, avagy a hosszú távú folyamatok ereje, in Márkus István: *Polgárosodó parasztság*, Budapest, Dinasztia, 104–112.
- Márkus István (1996b): Egy pillantás Nagykőrösre, in Márkus István: *Polgárosodó parasztság*, Budapest, Dinasztia, 113–118.
- Mátyus Aliz-Tausz Katalin (1984): *Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek. (szociográfia)* Budapest, Magvető.
- Módra László – Simó Tibor (1988): *A társadalom szerveződésének két modellje*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Oravecz Imre (1998): *Halászóember. Szajla. Töredékek egy faluregényhez (1987–1997)*, Pécs, Jelenkor.
- Őrszigethy Erzsébet (1995): *Birsalmasajt. Két szomszéd falu az Alföld peremén*, Budapest, Sík.
- Őrszigethy Erzsébet (2006): *A nép keveredik, a falu kerekedik. Találkozások Környén*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, Jelenkutató Alapítvány.
- Rácz Kata (2005): A kalákától a TÉSZ-ig. A termelői együttműködések formaváltozásai az agrárszektorban, in Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós szerk.: *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*, Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 89–104.
- Schwarcz Gyöngyi (2002): A soltvadkerti szőlő-és bortermelők megélhetési stratégiái a kilencvenes években, in Szilágyi Miklós szerk.: *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*, Budapest, MMTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ, 35–64.
- Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós szerk. (2005): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*, Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- Spéder Zsolt (1997): Háztartások egy kistérségben. *Szociológiai Szemle* 1; 5–39.
- Szelényi Iván (1992) [1988]: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*, Budapest, Akadémiai.
- Szilágyi Miklós szerk. (2002): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*, Budapest, MMTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ.
- Thelen, Tatjana (2000): „*Wer ist Bauer?*” *Institutionelle Transformation und kollektive Selbstbilder in einer ländlichen Gemeinde Ungarn (Mesterszállás)*, Kézirat.
- Vági Gábor (1994): *Mezőhegyes. Kardos Sándor képeivel*, A kötetet gondozta és szerkesztette Závada Pál, Budapest, Századvég.
- Váradi Mónika Mária (1998): Rendszerváltó kálvinisták, 5; 55–74.
- Závada Pál (1986): *Kulákprés. Dokumentumok és kommentárok egy parasztgazdaság történetéhez*, Műhelysorozat 6; Budapest, Művelődéskutató Intézet.

II. „FORRÓ TÉMÁK”

1.

Szegénység, kirekesztettség

VÁRADI MONIKA MÁRIA

I. A fogalomhasználat nehézségei és rejtelmei

A szegénység (európai) történetét sommásan az abszolút szegénységtől a relatív szegénységig ívelő történetként olvashatjuk. Abszolút szegénység a tömeges nélkülözés, nincstelenség állapota, a társadalmi biztonság hiánya, mely az általános gazdasági fejlődés és a társadalmi biztonság széles körű kiterjesztésének eredményeként a jó vagy átlagos helyzetektől való viszonylagos elmaradásként értelmezett szegénységgé alakul. A szegénységhez azonban közelíthetünk praktikusán is, hiszen amikor arra vagyunk kíváncsiak, hogy adott társadalomban nagy valószínűséggel kit is mondhatunk szegénynek, könnyen megragadható, lehetőleg számszerűsíthető kapaszkodókra van szükségünk. A legkézenfekvőbb és legáltalánosabb mutató a jövedelmi helyzet. Különböző számítások készülnek ama jövedelmi vagy létminimum, szegénységi küszöb meghatározására, amellyel meghúzható a szegényeket a társadalom nem szegény részétől mindenkor elválasztó határvonal, s ami egyúttal azt is kifejezi, hogy egy adott társadalom, közösség mely szükségletek milyen mértékű kielégítését tekinti a méltányos és méltó emberi élet minimális feltételének. A szegénység megragadásához azonban olyan tényezőket is figyelembe lehet és szokás venni, mint a vagyoni állapot, a lakásviszonyok, a lakások és a háztartás felszereltsége, a fogyasztás, az életkor, az iskolai végzettség, a munkahely, a felnőttek családi állapota, a családban nevelt gyermekek száma vagy éppen a szubjektív szegénység, vagyis hogy a megkérdezett emberek magukat szegénynek tekintik-e. E rövidségében esetleges lista is felhívja a figyelmet arra, hogy a szegénységet nem tekinthetjük homogén,

s főként nem statikus állapotnak. Létezik átmeneti, az élethelyzetek változásához köthető szegénység, amely egy újabb életszakaszban megszűnik, és/vagy hatékony támogatási rendszer mellett áthidalható; ugyanakkor létezik tartós (újabban közkedvelt fordulattal mély), újratermelődő, generációk sorát csapdában tartó szegénység is, amely nem orvosolható pusztán a gazdaságban keletkező jövedelmek újraelosztásával.

Kompetenciahiány és a szűkös terjedelem egyaránt indokolja, hogy ebben a fejezetben a szegénységről szóló történeti és elméleti munkák erdejét, és a szegénység mérésének módszertani útvesztőit is elkerüljük. (A tájékozódni kívánók számára ajánljuk Robert Castel, Ferge Zsuzsa, Spéder Zsolt és Szalai Júlia hivatkozott tanulmányait, könyveit.) Ehelyett a magyarországi szegénységről szóló tudományos diskurzus fő vonulatait tekintjük át, és számba vesszük azokat a szegénységgel összefüggő jelenségeket, problémákat, amelyek segíthetnek az aprófalvakban szerzett kutatási tapasztalataink megértésében és értelmezésében.

A címben szereplő két fogalom egyaránt előfordul ebben a fejezetben. Míg a szegénység régi, a társadalmi kirekesztés vagy kirekesztettség, kirekesztődés újkeletű fogalom – Szalai Júlia (2002) felhívja a figyelmet az *exclusion* és ellentétpárja, az *inclusion* magyarosításának nehézségeire. A társadalmi kirekesztettség fogalma az 1970-es évek Franciaországából indult el sikeres hódító útjára, s gyakran bukkan fel a szegénység szinonimájaként vagy szomszédságában. Amartya Sen a társadalmi kirekesztés fogalmának ázsiai viszonyokra való alkalmazhatóságát vizsgálva figyelmeztet „a fogalom tartalmának robbanásszerű növekedésére”, és óva int attól, hogy stilisztikai vonzereje és rugalmassága okán tartalmának pontos vizsgálata nélkül alkalmazzuk. A Sen által alkalmazott szegénységfogalom megítélésünk szerint nagyon közel áll a magyarországi kutatók megközelítéséhez: a szegénységet az esélyektől, lehetőségektől, másként fogalmazva a „minimálisan tisztességes élet lehetőségétől való megfosztottságnak” tartja. A társadalmi kirekesztést a szegénység sajátos értelmezésének tekinti, amelyben a hangsúly a társadalmi viszonyokból, társas kapcsolatokból való kirekesztettségen van, ami önmagában további kirekesztés és megfosztottság forrása lehet (Sen 2003–2004: 7). A kirekesztés és befogadás problémakörének magyar elemzői mellett, hogy a szegénység és a kirekesztettség tartalmi rokonságára is felhívják a figyelmet, az utóbbi előnyét abban látják, hogy nemcsak az anyagi forrásoktól való megfosztottságra, hanem egyéb forrásokból, intézményekből, jogokból, cselekvési lehetőségekből való kirekesztettségre is utal, vagyis a társadalmi integráció vagy befogadás hiányára (Ferge 2001; Szalai 2002).

II. A szegénység mint tabu

Nehéz ma már elképzelni, miért volt (bátor) politikai tett kimondani azt, hogy Magyarországon a szocializmus évtizedei alatt sem szűnt meg a szegénység. Márpedig szegénységről a nyolcvanas évek derekáig csak az ún. második (tiltott) nyilvánosság szerzői beszéltek, a tudományos diskurzusban a depriváció, a hátrányos helyzet, társadalmi egyenlőtlenségek semleges fogalmi nyertek fokozatosan teret. Kemény István a hatvanas évek végén ugyan megkezdte a maga „szegénység”-vizsgálatát – hivatalosan az alacsony jövedelmű népesség életviszonyait kutatván –, ennek eredményeit azonban titkosították. A Kemény István nevével fémjelzett szegénységvizsgálatokban, majd a hetvenes évek elejének cigányságvizsgálatában részt vett, s időközben állását vesztett szociológusok, társadalomkutatók hozták létre 1979-ben Solt Ottilia kezdeményezésére a *Szegényeket Támogató Alapot (SZETA)*. A SZETA gyűjtéseket, akciókat szervezett, és főként Solt Ottiliának köszönhetően a második nyilvánosság orgánumban, az illegálisan nyomtatott *Beszélőben* adott közre metszően pontos tudósításokat a szegények Magyarországról (Solt 1998a).

A szegénység tabusításának ideológiai sarokköve a szocializmus egyenlősítő politikája volt. Egy olyan társadalomban, amelynek politikai elitje a szocialista modernizációt, a rendi-feudális és kapitalista eredetű egyenlőtlenségek radikális felszámolását tűzte zászlajára, s vitte véghez gyorsan és erőszakosan (vö. államosítás, erőltetett és az emberek tömegeit kényszerűen mobilizáló iparosítás, kuláküldözés, internálások, végül a mezőgazdaság teljes kollektivizálása), a szegénység létének elismerése a rendszer célkitűzéseit és deklarált alapértékeit kérdőjelezte volna meg. A szocializmus egyenlőtlenségeket, szegénységet fölszámoló politikájának legfontosabb eszköze a teljes foglalkoztatás volt, ami ugyan korántsem jelentette azt, hogy mindenki értelmes és jól fizetett munkát végezhetett, hiszen a „kapun belüli munkanélküliség” léte közismert volt, mégis hozzájárult ahhoz, hogy a szocializmus évtizedei során a munkaviszonnal járó, és viszonylagos létbiztonságot jelentő garanciák (társadalom- és egészségbiztosítás) fokozatosan elérték a társadalom többségét.

A nyolcvanas évek derekára azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a szocialista gazdasági rendszer eresztékeinek megroppanása mellett nem tartható fenn az amúgy csak papíron létező teljes foglalkoztatás, s ugyan a politika már a rendszerváltás előtt megjelenő munkanélküliségre annak kriminalizálásával válaszolt, e fejleményekről már nem csak a szamizdat irodalomból, de hivatalos, tudományos elemzésekből is értesülhetett az érdeklődő

közönség (Solt 1998; Ferge 2001 [1986]). Az üzemek kapuin kívülre került, s így láthatóvá vált munkanélküliséget a rendszer büntetőtörvénykönyvben kodifikáltan szigorított javító-nevelő munkával honorálta, ami a demokratikus minimumok teljes hiánya mellett azt jelentette, hogy a legképzetlenebb, legkiszolgáltatottabb, javarészt cigány emberek a hatósági önkény teljesen védtelen, több hónapra elítélhető áldozataivá váltak. (Erről meggyőző képet festenek Solt korabeli empatikus és megrendítő tudósításai. Vö. Solt 1998a: 330–334. Lásd még Ferge 2001 [1986]: 112–113) S hiába figyelmeztettek az elemzők a munkanélküliség várható terjedésére és a szegénység mélyülésére utaló jelekre, a politika a rendszerváltás küszöbéig büntetendő devianciának tekintette a munkahely hiányát: a közveszélyes munkakerülés (kmk) fogalmát csak 1989-ben törölték a büntetőjogból.

III. A rejtekező szegénység folytonossága és újratermelődése

A mezőgazdaság kollektivizálása, az extenzív iparosítás kényszerűen mobilizálta a magyar társadalom többségét, így a vidéki Magyarország százezres tömegű szegényeit: a hajdani agrárproletárokat, mezőgazdasági cselédek, földtelenek, törpebirtokosok is léptek valamennyit előre. Az elemzésekből mégis egyértelműen látszik, hogy a szocializmus időszakának szegényei a hajdani vidéki nincstelenekből és leszármazottaikból verbuválódtak. Belőlük lettek a mezőgazdasági és ipari nagyüzemek képzetlen bérmunkásai, akiknek a háború előtti idősakkal szemben az állandó munka és jövedelem ugyan korábban nem ismert biztonságot jelentett, de továbbra is a munkamegosztás és a társadalom hierarchiájának legalján, gyakran a korábbi rendies függőségi viszonyok között rekedtek. A szocializmus tehát javarészt csupán transzformálta, ám nem orvosolta a két világháború közötti szegénységet (Szalai 1998a: 53; Solt 1998; Ferge 2000a).

Két érzékeny csoport, a nőké és a romáké külön figyelmet érdemel. Iskolázottság, foglalkoztatás, jövedelem szempontjából ugyan kétségtelen tény volt tömeges munkába állásuk emancipáló hatása a háború után, de a nők továbbra is felülreprezentáltak maradtak a betanított és segédmunkások között, a romák bevonását a szocialista iparba pedig nem követte iskolázottságuk jelentős javulása, és a foglalkozási hierarchia legalsó fokáig sikerült csak felkapaszkodniuk (Ferge 2002; lásd még Kertesi Gábor munkaerő-piaci hátrányokkal foglalkozó tanulmányait, Kertesi 2005). A cigányok alkották a „vándorló proletariátus” derékhadát, ők voltak azok, akik kénytelenek voltak tartósan berendezkedni az ingázó életformára (Solt 1998b: 345).

Az aprófalvakban, aprófalvas térségekben a képzetlen falusi nők java-részt a vidéki ipartelepítés lázában alakított szövetkezeti melléküzemágakban (például varrodákban, összeszerelő üzemekben) jutottak tömegesen munkához, viszonylag alacsony, de biztos fizetéshez. A nyolcvanas években a piaci válság azonban arra kényszerítette a vállalati központokat, hogy elsőként telephelyeiket számolják fel, így e nők előbb-utóbb munkanélkülivé váltak. A távolsági, hetes ingázás kutatási terepeink között mindenekelőtt a szatmári falvakban élő cigány férfiak körében volt elterjedt megélhetési forma. Ők elsősorban fővárosi építkezéseken, útépitéseken dolgoztak. Az ipari kapacitások radikális összezsugorodása, a munkásszállások bezárása után e vándormunkások nagy számban torlódtak vissza a falvakba, ahol viszont nem várt rájuk semmilyen legális munkalehetőség.

A szocializmus viszonyai között az állami, szövetkezeti – más néven az ún. első vagy formális – gazdaságba való integrálódás mértéke és mélysége mellett újabb törésvonal keletkezett a szegények és a társadalom boldogulni képes többsége között. A konszolidálódó Kádár-rendszer megengedte, hogy jelentős többletmunka és önkiszákmányolás árán ugyan, de a családok az ún. második (vagy informális) gazdaságban megteremtsék saját gyarapodásuk, előrejutásuk, ha úgy tetszik, polgárosodásuk feltételeit. (Az elnyomó hatalom és a boldogulni kívánó társadalom eme „egyezségének” köszönhetőek a „gulyáskommunizmus” vagy a szocialista táboron belüli „legvidámabb barakk” akkortájt elterjedt metaforái.) A második gazdaság a vidéki Magyarországon mindenekelőtt a háztáji gazdálkodás terepén virágzott, ám gazdagon burjánzott az ipari üzemeken belül engedélyezett kvázi piaci alapon működő munkaszervezetekben (gazdasági munkaközösségekben, gmk-kban, amelyek nem egyszer a piacgazdasági viszonyok között újjászerveződő vállalkozások csírái voltak) és az informális szolgáltatások területén is (a vidéki családi házak zöme kalákában épült). A magyarországi családok többsége az első és második gazdaságban való egyidejű részvételre épített életstratégiát alakított ki magának. A második gazdaságba való eredményes bekapcsolódásnak, így a kétpillérű életberendezkedés sikerének kemény feltételei voltak. A második vagy informális gazdaság szorosan ráépült az első vagy formális gazdaságra: aki gyengén, periférikusan kötődött az utóbbihoz, annak esélye sem volt arra, hogy második gazdaság működtetéséhez szükséges tőkéhez, kapcsolatokhoz, időhöz jusson. Szükség volt egy rugalmas, differenciált munkamegosztásra, szerepek kialakítására képes családi munkaszervezetre valamint a helyi közösségi viszonyokba való beágyazottságra. Mindkét feltétel tartós, kiszámítható jelenlétet követelt a családban és a helyi közösségben. Aki mindezekkel a feltételekkel nem rendelkezett, annak nem volt esélye arra, hogy a kvázi

piaci viszonyok között olyan tudást, készségeket, képességeket sajátítson el, és olyan anyagi, kapcsolati tőkét halmozzon fel, amelyek a piacgazdaságra való átmenet időszakában lehetőséget nyújtottak a megkapaszkodásra, a piaci viszonyokba való többé-kevésbé sikeres integrálódásra. S akiknek nem volt esélye, azok a formális munka világához gyengén kötődő, ám kizárólag erre a világra ráutalt, képzetlen betanított és segédmunkások, az otthonuktól távol lévő ingázó cigányok, az előregedett, csonka társadalmú és elcigányosodó aprófalvak lakói: vagyis a szocializmus szegényei voltak (Solt 1998c; Szalai 1996; 1998a; 1998b; 1999).

Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a mezőgazdasági nagyüzem és a háztáji kisüzem szimbiózisára épülő gazdálkodási lehetőségek nem átmeneti, hanem tartós elemei a kádári szocializmusnak, az aprófalvakban megindult egyfajta „népesség-visszatorlódás”, amelynek hullámai a kiürülő falvakba sodortak másutt boldogulni nem tudó szegény egzisztenciákat, akik a kisüzemi, háztáji gazdálkodással igyekeztek megkapaszkodni, gyarapodni. (Egy ilyen kudarcos kísérletről szól ifj. Schiffer Pál *Kovbojok* (1987) című filmje.) Ugyanakkor azonban tovább zajlott a módos paraszti háttérű családok elvándorlása az aprófalvakból, nem kis részben éppen a háztáji gazdálkodás által lehetővé tett felhalmozásnak köszönhetően (Juhász 1986; Kovács 1990; lásd még ebben a kötetben Virág Tünde tanulmányát). A második gazdaság az aprófalvak jelentős részében a mobil, vagyonosabb elemek elvándorlását segítette elő, ezzel szemben a legritkább esetben vezethetett a megfelelő képességek, készségek, tudás híján lévő, s a nagyüzemeknek kiszolgáltatott szegény egzisztenciák gyarapodásához és meggyökerezéséhez. A cigányok között – legalábbis korábbi és jelen aprófalvas kutatásaink tanúsága szerint – inkább szabályt erősítő kivételként fordult elő a szövetségi tagság illetve tartós alkalmazotti viszony és így a háztáji gazdálkodás – a romák többsége betanított munkásként dolgozott az iparban, a bányászatban vagy a téészek melléküzemágaiban.

A rendszerváltás közvetlen környékén tehát már pontosan látszott, hogy a piaci viszonyok között azokat fenyegeti (újra és folyamatosan) a szegénység, akiktől az omladozó szocialista gazdaság már a nyolcvanas évek derekán gyorsan szabadulni igyekezett, s akik nem rendelkeztek eszközökkel a második, informális gazdaságban való sikeres részvételhez. Az is újra nyilvánvaló lett, hogy a szegénység nem pusztán egyenlőtlenségi probléma, amit a jövedelmek egyszerű újraelosztásával orvosolni lehet, hanem abból fakad, hogy a szegény családok nem képesek sem az első és második gazdaság, sem a kibontakozó kapitalizmus intézményeihez integrálódni. Azaz a szegénység dezintegrációs jelenség, s mint ilyen, kezelése átfogó integrációs politika ki-

munkálását igényli. A politikai elit azonban újra elkövetette azt a hibát, hogy a gazdaság és a társadalom kapitalista modernizációjától várta az automatikus megoldást (hogy ti. a jólét általános emelkedése mintegy magával húzza a rossz helyzetben lévöket is), s lényegében máig adós egy valódi integrációs politikával.

IV. Új szegénység, kirekesztés – és a metszéspont: a munka és hiánya

A piaczgazdaságra való átmenettel megjelenő tömeges munkanélküliség, amely nem csupán a szegény családokat érintette, valósággal sokkolta a társadalmat, s egyúttal a szegénységről való tudományos diskurzusba is változást hozott. Míg ugyanis a nyolcvanas években lezajlott különböző *survey-típusú* vizsgálatok szerint a szegénység kockázata elsősorban demográfiai tényezőkhöz kötődött, és így mindenekelőtt az időseket, sokgyermekes családokat, elváltakat, gyermeküket egyedül nevelő szülőket veszélyeztette, addig e „régii” szegénységgel szemben az „új szegénység” fogalma (Andorka – Spéder 1996; Simonyi 2001; Spéder 2002; Szalai 2002; Szelényi 2001) a piaczgazdaságra való átmenet, a tömeges munkanélküliség hozadékaként jelent meg. Ha úgy tetszik, a körülöttünk lévő világ változásával a szegénységről alkotott képünk és fogalmi rendszerünk is gazdagodott, hiszen látható, hogy ma is sokféle szegénység él egymás mellett – az aprófalvakban is találkozhatunk az életkorhoz, családi állapothoz, családnagysághoz kötődő, úgymond régi típusú szegénységgel.

Az előregedő aprófalvak karakterét a szerény nyugdíjból élő idős, gyakran egyszemélyes, csak asszonyokból álló háztartások határozzák meg. Az ilyen helyi társadalmakban az idősök alacsony jövedelemből fakadó szegénységét gyakran enyhíti az, hogy köztük még él a háztáji, kisüzemi gazdálkodásból vagy még gyermekkoruk paraszti világából eredő tudás, tapasztalat, s képesek legalább a minimális önellátásra. Az előregedő aprófalvakban élő idősök szegénységét növelheti a fiatal családtagok távolléte, a helyben elérhető szolgáltatások és az idős generáció mobilitásának hiánya. A szegénység és a térbeli, társadalmi kirekesztődés így keletkező kockázatát azonban az aprófalvakban jelentősen mérsékelheti a falugondnoki szolgáltatás működtetése, az tehát, hogy van, aki beszerzi a gyógyszereket, a beteg időseket elviszi a szakrendelésre, elintézi a kisebb bevásárlásokat.

Az új szegénység ugyanakkor mintegy felülírta a szegénység hagyományos formáit, mert nyilvánvalóvá vált, hogy a legnagyobb szegénységi

kockázatot a szervezett munka világától, más szóval az elsődleges munkaerőpiactól való távollét jelenti. S ez az a kardinális pont, ahol a szegénységről és a társadalmi kirekesztésről szóló diskurzus érintkezik egymással. A társadalmi kirekesztődés és integráció problémája ugyanis akkor merült fel különös élességgel a nyugat-európai országokban, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy véget ért a bérmunka társadalma, vagyis a magas szintű foglalkoztatás és az ezzel járó biztonság (Castel 1998; 2005), amikor kiderült, hogy a viszonylag magas munkanélküliség nemcsak, hogy nem átmeneti zavar a nemzetgazdaságok működésében, de a globális gazdasági versenyben gyengíti az Unió gazdasági pozícióját az Egyesült Államokkal és Japánnal szemben. Nem véletlen tehát, hogy szegénység és a társadalmi kirekesztés mérséklődését célzó uniós stratégia és politika centrumában a mindenki számára nyitott, befogadó (*inclusive*) munkaerőpiac kialakítása, a foglalkoztatás bővítése, a foglalkoztatásban való részvétel mindenki számára biztosított jogként és lehetőségként való érvényesítése áll. Az uniós szegénység és társadalmi kirekesztés elleni politika tehát felismerte azt a társadalomkutatók által régóta hangsúlyozott ténytet, hogy a társadalmi kirekesztődés, a szegénység elsődlegesen a munkaerőpiacról kiszorult, marginális munkaerő-piaci pozícióban lévő csoportokat veszélyezteti, hogy a hiányzó vagy gyenge munkaerő-piaci kötődés csökkenti a széles körben hozzáférhető javak, szolgáltatások, jogok elérhetőségének esélyeit, és a társadalmi kapcsolatok megritkulásához, a biztonság elvesztéséhez vezet. Másként fogalmazva a befogadásnak/integrációnak – ami a kirekesztett csoportok számára a teljes társadalmi tagság elnyerését, a társadalom számára az összetartozás (kohézió és szolidaritás) megerősödését jelenti – magától értetődő feltétele a munkaerőpiacon, a munka világában való jelenlét. (Néhány fontos munkát említve: Castel 1993; 1998; Ferge 2000; Ferge – Tausz – Darvas 2002; Havasi 2002; Sen 2003–2004; Spéder 2002; Simonyi 2001; Szalai 2002)

Kutatási tapasztalataink is nyilvánvalóvá tették, megerősítették ezt az összefüggést. Noha vidékenként és településenként eltérő mértékben, de minden aprófalvas terepen a legsúlyosabb gondot az elsődleges, legális munkaerőpiacon elérhető munkahelyek tartós hiánya illetve szükségése jelenti. A szövetkezetek, ipari telephelyek összeomlásával eltűntek a helyi gazdaság említésre méltó foglalkoztatási potenciállal rendelkező szereplői (Kovács 1998), a térségi központok, városok gazdasága nem volt képes olyan mértékű regenerálódásra, hogy fel tudná szívni az első munkaerőpiacról kikerülőket se regét, s ha akadna is munkahely, a munkaadók zöme jellemzően nem a távoli, rossz közlekedési adottságú falvakban élő dolgozókat keresi (Kertesi 2005; Köllő 2006). S még ha itt keresné is, nem feltétlenül találna alkalmazható

embert. Egyrészt, mert az aprófalvakban élő munkaképes korú nők és férfiak többsége, különösen, ha cigány származású, alacsony iskolai végzettségű és szakképzetlen. Másrészt a tartós munkanélküliség állapota, amelyben az aprófalvak jelentős részének lakosai élnek, már nagyon hamar a folyamatos munkavégzéshez szükséges képességek és készségek elvesztéséhez, remény- és motivációvesztéshez vezet, amelyekből jó esetben komplex (képzéssel, személyre szabott mentorálással egybekötött) és költséges foglalkoztatási programok tudják kimozdítani őket, miközben az elsődleges munkaerőpiac gyengesége miatt e programok tartós eredményessége is megkérdőjelezhető. Vannak olyan falvak, településrészek, telepek, ahol fehér holló az a család, amelyben legalább egy felnőtt állandó munkahellyel és jövedelemmel rendelkezik, ahol már a harmadik generáció válik úgy felnőtté, hogy esélye sincs elhelyezkedésre, munkatapasztalatok szerzésére, ami viszont e családokban gyakran a gyermekek amúgy is kudarcokkal kísért iskolai előmenetelének leértékeléséhez, s végső soron az iskolázatlanság, munkanélküliség, szegénység újratermelődéséhez, a kirekesztődés/kirekesztettség csapdájának bezáródásához vezet.

V. A szegénység etnicizálódásáról és feminizálódásáról

Jószérivel szakmai és politikai közhely az a kijelentés, hogy a piacgazdaságra való átmenet legnagyobb vesztesei a romák. A rendszerváltást kísérő tömeges munkanélküliség alapjaiban rengette meg a törékenynek bizonyuló társadalmi integrációt, az évtizedek során kialakuló magas szintű foglalkoztatás és az ezzel járó megélhetési biztonság helyén néhány év leforgása alatt – a nem csekély regionális különbségek mellett is – egy a harmadik világbeli viszonyokat idéző, alacsony szintű, instabil, alkalmi munkákon alapuló foglalkoztatás, és a rendszertelen bevételeken valamint a munkanélküli-szociális ellátó rendszerektől való tartós függőségen alapuló megélhetés vált tömegessé (Kertesi 2005). Az új szegénységgel, a kirekesztődéssel összefüggő szakmai és politikai diskurzusok egyik neuralgikus problémája a szegénység etnicizálódásának kérdése. Kutatási eredmények (és a mindennapi tapasztalat) igazolják, hogy a szegények többsége nem cigány (Ferge – Tausz – Darvas 2002), hogy Magyarországon megindult az etnikai csoport osztályhelyzetek szerinti differenciálódása, megindult egy mégoly keskeny réteget érintő, mégis fontos középosztályosodási folyamat, ugyanakkor kialakult a mély kirekesztő szegénységben élő roma *underclass* is (Ladányi-Szelényi 2002). Másként fogalmazva: nem minden cigány embert, családot sújt a szegénység

és a végleges kirekesztődés veszélye, de a romák többségét a területi hátrányok – mivel ők az ország válság sújtotta és/vagy kedvezőtlen, aprófalvas településszerkezetű régióiban, megyéiben tömörülnek –, a foglalkoztatási és iskolai hátrányok családi szintű kumulálódása és a ténylegesen tetten érhető diszkrimináció egymást erősítő hatásai a mély, tartós szegénység és kirekesztettség csapdájában tartják (Kertesi 2005). A különböző kutatások tapasztalata az, hogy a szegénységhez, a kirekesztéshez nem tapadnak kizárólag etnikus jegyek, vagyis a szegények többsége nem roma, ahogy a romák kirekesztődésének problémája sem csupán szociálpolitikai, hanem más például emberi jogi megoldásokért is kiált. A szegénység etnicizálása, az etnikai és szociális kérdések összemosása a romák integrációját veszélyezteti (Ferge – Tausz – Darvas 2002; Ladányi – Szelényi 2002; Spéder 2002; Szalai 2000; 2002; Szelényi 2001). A cigány származás ugyanakkor mára már önmagában a halmozott szegénységet, kirekesztődést valószínűsítő és magyarázó tényezővé vált (Ferge – Tausz – Darvas 2002; Kapitány – Spéder 2004).

A szegények menedékeiként szolgáló baranyai faluban és a hajdani munkáskolónián roma és nem roma szegények élnek egymás mellett. Itt a szegénység, a térbeli és társadalmi kirekesztettség közös sors. A terepmunka során azonban az is kiderült, hogy a romákat sújtó diszkrimináció még szorosabbra zárja a kirekesztettség csapdáját. A történetek elhelyezkedési nehézségekről, a megkülönböztetés különböző formáiról és fokozatairól szólnak iskolában, hivatalban, egészségügyben.

A piacgazdaság viszonyai között a szocializmus időszakának integrációs (asszimilációs) törekvései, a sikeresnek gondolt egyéni és családi életstratégiák drámai módon váltak semmissé, és ez a tény nem csupán szegénységet, kirekesztődést, de a korábbinál mélyebb és új típusú szegregációt is eredményez – különösen a gazdaságilag depressziós térségekben, az aprófalvas vidékeken. Ez egyrészt úgy történik, hogy a sikeresebb, ambiciózusabb cigány családok a többségi társadalom tagjaihoz hasonlóan a munka- és megélhetési lehetőséget nyújtó központok felé húzódnak, maguk mögött hagyva az immobil, munkanélküli, szegény cigány népességet és megüresedő, olcsó ingatlanait, ahová – s ez a szegregációt mélyítő, ellenkező irányú migrációs folyamat – könnyebb megélhetést remélő, döntően roma egzisztenciák költöznek a közeli falvakból és városokból. A cigányság szegregációjához és kirekesztődéséhez a másik út az iskolarendszeren keresztül vezet: a szabad iskolaválasztás alkotmányos joga ugyanis lehetőséget nyújt arra, hogy a válságrégiók településein élő nem cigány családok legalább gyermekeik mobilitása révén kitörjenek helyzetükből, és olyan, a térségi központokban, városokban működő iskolákba írássák őket, ahol a magasabb színvonal,

a továbbtanulás esélye többek között a roma gyerekek alacsony arányának köszönhető. Az eredmény: a településen belüli cigánytelepek újrabeleerdése, a gettósodó kistelepülések, aprófalvak gyarapodása, egész kistérségek elgettósodása, a reménytelen szegénység újratermelődése, valamint a többségi és kisebbségi közösségek közötti határok szakadékká mélyülése (Virág 2006).

Az átmenet társadalmainak új szegénységével foglalkozó irodalom másik kérdése, hogy a szegénység mennyire feminizálódik, hogy vajon a nők könnyebben válnak-e szegénnyé, mint a férfiak. A vélemények nem egyöntetűek. Egyes elemzések szerint Magyarországon nem mutatható ki számottevő különbség a nemek között a szegénységi kockázatok, így a munkanélküliség tekintetében sem (Glass – Kawachi 2001; Fodor 2001), noha bizonyos veszélyeztetett háztartástípusokban (egyedülálló idős, gyermeküket egyedül nevelő nők) nagyobb a nők érintettsége (Spéder 2002: 118–120). A kutatók ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy csökkenni látszik a nők relatíve kedvezőbb, a férfiakénál magasabb iskolai képzettségi szintjével összefüggő munkaerő-piaci helyzete (Glass – Kawachi 2001), a férfiak ugyanis fokozatosan elfoglalják a munkaerő-piaci szempontból értékesebb képzési irányokat (Ferge 1999). Mások attól tartanak, hogy a családtámogatási politika változásai – a gyese, a gyed alanyi jogú visszaállítása – gyengítik a nők pozícióját a munkapiaccon. Egy közelmúltban lefolytatott reprezentatív vizsgálat eredményei szerint a halmozottan – jövedelem, fogyasztás, lakáskörülmények, lakásfelszereltség és szubjektív megítélés tekintetében – szegény, kirekesztettségben élő családok között felülreprezentáltak azok, amelyek női háztartásfővel rendelkeznek (Havasi 2002: 64), és közép-kelet-európai összehasonlításban is úgy tűnik, hogy az egyedülálló vagy legalább egy kiskorú gyermeket nevelő női háztartásfők családjaikat az átlagosnál nagyobb mértékben fenyegeti a szegénység, s hogy a „gender-hatás” nem strukturális meghatározottságokon (például iskolai végzettségen) keresztül, hanem önmagában magyarázza a szegénység gyakoriságát (Ladányi – Szelényi 2002: 84).

Mivel a Timár Judit jegyezte fejezet részletesen foglalkozik a nők rendszerváltás utáni helyzetével, e helyt csupán két, egymással összefüggő, és az aprófalvas kutatásban is tapasztalt fejleményre hívnánk fel a figyelmet. Az egyik az, hogy a nők számára a munkanélkülivé válással szemben lehetséges és tipikus alternatívaként merül fel az inaktívvá – eltartottá, háztartásbelivé – válás, vagyis a végleges visszavonulás az elsődleges munkaerőpiacról. A másik fejlemény abból fakad, hogy jelentősen romlottak a gyermekgondozási támogatást igénybe vevő nők esélyei a munkaerőpiacra való visszatérésre, s ezzel párhuzamosan emelkedett az otthon maradni szándékozók aránya is. Noha kutatók a folyamat háttérében a tradicionális férfi és női szerepek

(újra-) felértékelődését is üdvözlük, vagy éppen félik, a vizsgálatok szerint a háztartásban, a családért végzett munka felértékelődése elsősorban az alacsony iskolai végzettségű nők körében jellemző, illetve ott, ahol tömeges tapasztalat a nők kiszorulása a munkaerőpiacról (Frey 2001; Lakatos 2001; Pongrácz 2001). Vagyis az aprófalvakban, aprófalvas térségekben is, ahol a kisgyermeket nevelő nők munkaerőpiacra való belépésének, visszatérésének esélyei jószerivel lehetetlenek.

VI. A szegénység, kirekesztettség látható és láthatatlan tartópillérei

Ahol nincs munka az elsődleges piacon, ott a megélhetés kényszere az informális (fekete/szürke/láthatatlan) gazdaság kínálta lehetőségek felé szorítja a munkanélkülieket, szegényeket. Az informális, fekete gazdaság ugyan a gazdaság- és foglalkoztatáspolitikai Don Quijote-i küzdelmeinek örökké kitérő ellenfele, ám léte a rendszer működőképességének elengedhetetlen eleme, hiányában például a szegénység is elviselhetetlen mértékűvé, robbanásveszélyessé válna. Mert ugyan az idős lakosok házában, kisebb paraszti gazdaságokban vagy nagybirtokokon, erdőgazdaságokban végzett napszám után csak a legszükségesebb (értsd a lebukás veszélyét rejtő) esetekben keletkezik adózott jövedelem, de a napszámosok a szociális transzferjövodelemek (mint a gyeg, gyed, álláskereső járadék, rendszeres szociális segély, rokkant nyugdíj, stb.) mellett legalább időszakosan jövedelemhez jutnak, s ez a jövedelem az aprófalvas kutatási tapasztalataink szerint elengedhetetlen ahhoz, hogy a családok például a téli tüzelőt vagy a gyerekek iskolakezdéséhez szükséges dolgokat be tudják szerezni.

Az informális gazdaságban való részvétel a felvásárlóknak értékesített gyógynövények, gomba, csiga gyűjtésétől a már említett napszámos munkáig terjedhet. A napszámot baranyai falvakban csak „cigánymunkaként” említették. Itt is, és tiszántúli, északon településeken is éles a verseny a napszámos munka piacán, ahogy a bandákat szervező vállalkozók, úgy a potenciális munkavállalók között is, akik kénytelenek elfogadni a mindenkor kínált munka- és fizetési feltételeket. A napszámos munkára illik a lehetőségektől való megfosztottság egyik eseteként értelmezett „igazságtalan beillesztés” Amartya Sen-i fogalma, ami az olyan helyzetekre utal, amikor valaki, mert nincs lehetősége választásra, beillesztődik egy számára kedvezőtlen, egyenlőtlen, hátrányos viszonyba (Sen, 2003–2004: 6, lásd még Kozma – Csoba – Czibere é.). Az informális gazdaságban való részvétellel épített családi stratégiák ugyan segítik a túlélést és a felszínen maradást, de az talán különö-

sebb merészség nélkül állítható, hogy ez nem a társadalmi integráció ideális útja, hiszen szegénységben tartja, és megfosztja az érintetteket az elsődleges munkaerőpiacon való részvételtől, különböző ellátásoktól, intézményektől, lehetőségektől.

Az informális gazdaságban való részvétel bizonyos módjai a kriminalitás határát súrolják, vagy már át is lépték. Egy észak-magyarországi falu cigánysorán mi is sikeres falopási akció akaratlan tanúi lehettünk, megélhettük ugyanitt a providenciás kölcsön hetente aktuális törlesztőrészleteit behajtó, sötét üvegű autó felbukkanását. A példák is jelzik, hogy a szegénységben élő családok aktív részesei is lehetnek az illegális tevékenységeknek, ám vélhetően többen vannak közöttük a nyomorúság vámszedőinek áldozatai. A vámszedő lehet a jogilag legalábbis látszólag körülbástyázott, jó nevűnek tűnő „cég”, a középső láncszemként beiktatott munkaközvetítő vállalkozó, és lehet a szegény roma közösségből kiemelkedett, jómódú ember, aki a kamatos pénzzel vagyis uzorakamattal megterhelt kölcsönökkel segíti, és tartja az adósságspirál reménytelen csapdájában a legnagyobb szegénységben élő családokat. Az aprófalvas kutatás tapasztalatai is megerősítik mások eredményeit: az észak-magyarországi falvakban jóval elterjedtebb az uzorakamat intézménye, mint a dél-dunántúli roma közösségekben (Durst 2002; Messing 2006). Pusztító következményei akkor válnak egészen nyilvánvalóvá, amikor – ahogy erről éppen az északi vidéken hallhattunk – az iskolában, a tanulók között is megjelenik a kamatos kölcsön.

A rendszerváltás után a szociális problémák, a szegénység, a munkanélküliség kezelése a helyi önkormányzatok felelőssége és kompetenciája lett. A Szalai Júlia szavaival „iparággá terebélyesedett helyi szegényellátás” több sebből is vérzik. Tovább élteti a magyar szegénypolitikát jellemző, önhibáján kívül rászoruló, és önhibájából szegény dichotómiáját. A szociális segítők, támogatások megítélése fejében túlzottan erős hatalmi kontrollt biztosít a helyi szociálpolitika gyakorlóinak és a hatalom képviselőinek, méltatlan versenyt és ellentétet szül roma és nem roma szegények között, masszívan hozzájárulva a szegénység etnicizálásához. Utóbbiban, akarva-akaratlanul, a cigány kisebbségi önkormányzatok is partnerek (Szalai 2005).

Magunk is tapasztalhattuk, hogy az aprófalvakban mennyire felértékelődnek a másodlagos (támogatott) munkaerőpiacon kínálkozó lehetőségek, vagyis a helyi önkormányzat által szervezett különböző munkák – közhasznú, közcélú munkák, közmunkaprogramok.¹ A támogatott munkaerőpiacon való

¹ A közhasznú munka megszervezésére az önkormányzatok a munkaügyi kirendeltségeknél pályázhatnak, amelyek a pénzügyi támogatást is biztosítják.

részvétel előnye, hogy fenntartja a munkanélküliek jogosultságát a munkanélküli illetve szociális juttatásokra, azaz a rendszerben (és szem előtt) tartja őket, „rendes”, legális munkaviszonyként egyéb ellátásokhoz való hozzáférést is biztosít. Az érintettek számára a legnagyobb előnye mégis az, hogy a közfoglalkoztatás időszakában legalább minimálbérhez juthatnak. Nem csoda, ha éles a verseny a támogatott munkalehetőségek megszerzéséért – annál élesebb, minél több a rászoruló munkanélküli, szegény ember, és ez a verseny jelentkezhetsz roma és nem roma munkanélküli csoportok közötti konfliktus alakjában is. Baranyai aprófaluban tapasztalhattuk, hogy az önkormányzat közfoglalkoztatásra irányuló döntései milyen mértékben képesek megosztani a roma és nem roma rászorulókat körét, és vezetnek kölcsönös bizalmatlansághoz. Ha nem is önkormányzati közfoglalkoztatás, de uniós fejlesztési projekt keretében elérhető támogatott munkahelyek élesztették fel (újra), élezték ki a mindennapokban nem jelentkező roma és nem roma szegények közötti konfliktust a baranyai kolónián is. A rendre a munkanélküliek motiválatlanságáról, munkavégző képességének hiányáról panaszkodó önkormányzati vezetők mérlegelési, döntési lehetősége lényegében korlátlan a közmunkások kiválasztásában, annál is inkább, mert a munkalehetőségek viszont korlátozottak. Vagyis a települési vezetők válogathatnak, s gyakran válogatnak is. A közmunkához való hozzáférés elosztása szélsőséges esetben egyaránt lehet a jutalmazás és a büntetés eszköze. A támogatott munkaerőpiac a tapasztalatok tanúsága szerint tehát a legrászorulóbbakat, a legrosszabb munkaerő-piaci pozícióval rendelkező csoportokat nagyon hamar bezárja a segélyezés, a tartós munkanélküliség és a szegénység csapdájába. Ha ugyanis nem jut elegendő közmunka számukra, akkor esélyük sincs arra, hogy valaha is be- vagy visszakerüljenek az elsődleges munkaerőpiacra. Súlyosabb, és a szegénység csapdájának fenntartásához „hatékonyabban” járul hozzá az, hogy ez a helyzet, még a legjobb indulatú helyi vezetés esetén is egyoldalú (paternalisztikus) függőséget, kiszolgáltatottságot hoz létre, s erősít meg (újra). Amikor egy iskolás gyerek a „mi leszel, ha nagy leszel?” kérdésre

Az önkormányzatok a foglalkoztatás költségeihez 30, roma munkanélküliek alkalmazása esetén 10% önrész erejéig járulnak hozzá. A közhasznú munka keretében több hónapig is alkalmazható néhány ember, ezzel szemben a központi költségvetési keretből támogatott közcélú munka minimális (és a gyakorlatban rendszerint maximális) ideje 30 nap. A közcélú munka (elvileg) a feltétele a munkanélkülieknek (új nevükön álláskeresőknél) járó szociális segély megítélésének. A közmunkaprogramokat az *Országos Közmunka Tanács* hirdeti meg. Ezek rendszerint hosszabb ideig tartó foglalkoztatást, nagyobb volumenű munkákat (pl. árvíz utáni újjáépítés) jelentenek.

habozás nélkül rávágja, hogy közmunkás; amikor a szünetben a diákok szerepjátéka azt jelenti, hogy egyikük a helyi hatalom megtestesítője, másikuk a szegény, munkanélküli emberé, aki hajlong: „igenis, polgármester úr, köszönöm, polgármester úr”; ahol a következő nemzedékek számára a mindenkor helyi hatalomtól függő közmunka a belátható és vágyott jövő, ott talán nem retorikai túlzás az *igazságtalan beillesztés* fogalmának alkalmazása.

A szegénységről szóló diskurzusokban, legalább Oscar Lewis mexicói szegények életéről tudósító munkájának megjelenése óta (Lewis 1968), fontos kérdés, hogy a szegénység fenntartásában – és ez később kiegészült a szegénység kialakulására vonatkozó kérdéssel – mekkora szerepet játszik a szegénység kultúrája. A tyúk vagy a tojás eldönthetetlen kérdésére adott válaszok nyilvánvalóan érték- és politikafüggők, azt azonban több nemzetközi kutatás is alátámasztja, hogy létezik egy olyan (a nem szegények szemében természetesen taszító és a szegénység okaként azonosítható) szegény kultúra, ami a szegénységben élő közösségek túlélését, a szegénység elviselhetővé tételét szolgálja. Magyarországon Ladányi János és Szelényi Iván a cigány gettófaluban, Csenyétén végzett kutatásuk, pontosabban a helyiek szegénységén, megélhetési gondjain javítani hivatott próbálkozásaik kapcsán reflektálnak a szegénység kultúrájának problémájára. A szerzők álláspontja szerint a szegénység kultúrája a gazdasági-társadalmi struktúra vagyis a megélhetési lehetőségek radikális megváltozásának köszönhetően alakult ki a rendszerváltás óta eltelt időszakban. Ha már kialakult, akkor masszív akadály a helyzet javítására irányuló bármely (tegyük hozzá, jelen esetben kívülről jött) kísérletnek. E kultúra három jellegzetességét tartják perdöntőnek. A szélsőséges egyenlősdi nem engedi, hogy a szegénységtől sújtott közösségből (a többiek vélelmezett kárára) bárki is kiemelkedjék; a szegénység egalitárius közösségében nem fogadható el semmiféle formalizált hierarchia, senki nem igényelhet magának tekintélyt; a tartós szegénységben élők időhorizontja beszűkül, nem képesek a tervezésre, a mindennapok aktuális igényeinek kielégítése maga alá gyúri a beláthatatlan jövőt (Ladányi – Szelényi 2004: 104–114).

Más antropológiai és szociológiai munkák, noha közvetlenül nem reflektálnak a szegénység kultúrájának problémájára, a társadalmi tőkével kapcsolatos elméletek és Granovetter hálózatelméleti alapvetése mentén (egyebek mellett) azt a kérdést járják körül, hogy a szegények életében a különböző típusú kapcsolatok milyen szerepet játszanak. A survey-típusú és a szegény roma közösségekben végzett antropológiai munkák eredményei nem minden vonatkozásban egyeznek – ez véleményünk szerint elsősorban a módszer függvénye. A roma és nem roma szegények körében lefolytatott kérdőíves

kutatás eredményeinek másodelemzése mind a nem roma, mind a roma szegények körében a családi, társas, társadalmi kapcsolatok meggyengülésére, a közösségi kötődések hiányára hívja fel a figyelmet. Ez a szerző (hipotetikus) értelmezése szerint arra utal, hogy a roma közösségekben sem élnek már azok a kölcsönösségen alapuló megtartó erők, amelyek a szegénységet, kirekesztettséget elviselhetővé teszik (Messing 2006). Egy dél-dunántúli, beás cigányok lakta kistelephelyén végzett vizsgálat részben megerősíti ezt a feltevést. Az anyagilag sikeres, a cigányok közösségéből kilépni szándékozó roma családok egyúttal a hagyományos, kölcsönösségen, szolidaritáson alapuló kapcsolati rendszerből is kiszakadnak, nem vesznek részt annak működtetésében. A szegény családok viszont igen (Fleck – Virág – Orsós 2000). Abban, hogy egy észak-magyarországi, gettószódó aprófaluban az antropológiai terepkutatás erős kölcsönösségi alapú kapcsolati hálót talált (Durst 2002), éppen az játszhat meghatározó szerepet, ami Csenyétén, ti. hogy olyan gettótelepülésekről van szó, ahol az ezredfordulón már csak szegények maradtak, ahonnan a mobilabb, felfelé törekvő, asszimilálódni, integrálódni kívánó cigány családok is régen elköltöztek. Az ilyen homogén, szegény közegben a szegénység túlélése nem lehetséges az eleven és erős rokoni, közösségi kölcsönösségi kapcsolatok nélkül. Ez a Granovetter óta *erős kötésnek* nevezett (Granovetter 1973) kapcsolati háló támaszt és védelmet nyújt, egyúttal azonban erősen korlátozza a közösség egyes tagjainak esetleges kitörési kísérleteit. Az erős kötések így hozzájárulnak a szegénység fenntartásához, újratermelődéséhez. Másként fogalmazva: a szegénységben élő egyének, közösségek számára akkor van esély a helyzetükből való kiemelkedésre, bármilyen pozitív változtatásra, ha az erős kötések mellett a saját közösségükön kívülre irányuló „gyenge” kötésekkel, kapcsolatokkal is rendelkeznek, legyenek azok bármilyen féloldalasak, egyenlőtlenek (Messing 2006). Vagyis társadalmi kapcsolatok (esélye) nélkül nem létezik integráció, befogadás – ez a szegényekre, különösen a roma szegényekre érvényes, közhelyszerű állítás. Az a gyerek, aki szegregált iskolába jár, akinek szülei tartós munkanélküliek, s a szociális támogatás mellett közmunkából és fekete munkából jutnak rendszertelen jövedelemhez; aki maga körül csak hasonló sorsokat lát, és nincs esélye arra, hogy a magáétól és hasonlójától különböző, más, jobb élet lehetőségét, reményét is felvillantó életutakat, mintákat megismerjen, de legalább lásson; akinek a horizontja nem terjed túl egy gettófalu határán, nemigen remélheti, hogy kitörhet a jelen csapdájából.

És akkor még mindig ott a nyugtalanító kérdés, hogy ez a felismerés miként váltható át a szegénységet körbezáró falakat lebontó, türelmes és okos gyakorlattá.

IRODALOM

- Andorka Rudolf – Spéder Zsolt (1996): Szegénység Magyarországon 1992–1995, *Esély* 4; 25–52.
- Castel, Robert (1993): A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása, *Esély* 3; 3–23.
- Castel, Robert (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai*, Budapest, Max Weber Alapítvány, Wesley Zsuzsanna Alapítvány, Kávé.
- Castel, Robert (2005): A társadalmi biztonság elvesztése. Mit jelent védetten élni? *Esély* 4; 42–65, 5; 3–23, 6; 3–22.
- Durst Judit (2002): „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul” – Megélhetési stratégiák egy aprófalusi cigány közösségben, *Esély* 4; 99–121.
- Ferge Zsuzsa (1999): Hogyan hatott a rendszerváltás a nők helyzetére? in Lévai Katalin – Kiss Róbert – Gyulavári Tamás szerk.: *Vegyesváltó. Pillanatkép nők-ről és férfiakról*, Budapest, Egyenlő Esélyek Alapítvány, 13–30.
- Ferge Zsuzsa (2000a): Az elszegényedés folyamatai, 1989, in *Elszabaduló egyenlőtlenségek*, Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 135–143.
- Ferge Zsuzsa (2000b): A társadalom pereme és az Európai Unió, in *Elszabaduló egyenlőtlenségek*, Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 113–134.
- Ferge Zsuzsa (2001[1986]): *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*, Budapest, Kávé.
- Ferge Zsuzsa (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban, *Szociológiai Szemle* 4; 3–33.
- Ferge Zsuzsa – Tausz Katalin – Darvas Ágnes (2002): *Küzdelem a szegénység és a társadalmi kirekesztés ellen. I. kötet. Esettanulmány Magyarországról*. Budapest, Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Közép- és Kelet európai Iroda.
- Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde (2000): Élet a Bodza utcában, in Kemény István szerk.: *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*, Budapest, Osiris – MTA Kisebbség Kutató Műhely, 80–139.
- Frey Mária (2001): Nők és férfiak a munkaerőpiacon, in Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György szerk.: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. Budapest, TÁRKI, Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, 9–29.
- Fodor Éva (2001): A szegénység elnöiesedése hat volt államszocialista országban, *Szociológiai Szemle* 4; 96–114.
- Glass, Christy – Kawachi, Janette (2001): A reform vesztesei vagy nyertesei? A munkanélküliség nemek szerinti különbségei Lengyelországban és Magyarországon, *Szociológiai Szemle* 4; 114–149.
- Granovetter, Mark (1973) The strength of Weak Ties, *American Journal of Sociology* 78; 1360–1380.
- Juhász Pál (1986–1987): Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről, *Medvetánc* 4-1; 5–19.

- Havasi Éva (2002): Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon, *Szociológiai Szemle* 4; 51–71.
- Kapitány Balázs – Spéder Zsolt (2004): *Szegénység és depriváció. Életünk fordulópontjai. Műhelytanulmányok 4*; Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Kertesi Gábor (2005): *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*, Budapest, Osiris.
- Kovács Katalin (1990): Urbanizáció alulnézetből, in Dr. Tóth József szerk.: *Tér – idő – társadalom*, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 272–303.
- Kovács Katalin (1998): Bomlás és sarjadás a magyar mezőgazdaságban, *Replika* 33/34: 105–192.
- Kozma Judit – Csoba Judit – Czibere Ibolya: *Helyi társadalmak, kirekesztettség és szociális ellátások*. Kutatási jelentés összefoglalója, <http://www.3sz.hu/JM/Szakmai anyagok>. (2006–11–10)
- Köllő János (2006): *A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Budapesti Corvinus Egyetem Emberi Erőforrások Tanszék, <http://www.econ.core.hu> (2006–12–10)
- Ladányi János – Szelényi Iván (2002): Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában, *Szociológiai Szemle* 4; 72–94.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*, Budapest, Napvilág.
- Lakatos Judit (2001): A férfiak és a nők munkaerő-piaci helyzete, in Frey Mária szerk.: *EU-konform foglalkoztatáspolitikai*, Budapest, OFA, 465–488.
- Lewis, Oscar (1968): *Sánchez gyermekei*, Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Messing Vera (2006): Lyukakból szőtt háló: háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében, *Szociológiai Szemle* 2; 37–54.
- Monostori Judit szerk. (2004): *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés folyamata. Társadalmi egyenlőtlenségek és kirekesztődés I*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Pongrácz Tiborné (2001): A család és a munka szerepe a nők életében, in Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György szerk.: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. Budapest, TÁRKI, Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselői Titkársága, 30–45.
- Sen, Amartya (2003–2004): Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat I-II; *Esély* 1; 3–22; 3–25.
- Solt Ottilia (1998a): A SZETA dossziéjából, in Solt Ottilia: *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I*; Budapest, Beszélő, 301–336.
- Solt Ottilia (1998b): Szegények pedig nincsenek! in Solt Ottilia: *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I*; Budapest, Beszélő, 337–351.
- Solt Ottilia (1998c): Föld és szegénység, in Solt Ottilia: *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I*; Budapest, Beszélő, 352–364.
- Solt Ottilia (1998d): Elszegényedők és „strukturális” szegények, in Solt Ottilia: *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I*; Budapest, Beszélő, 365–370.

- Simonyi Ágnes szerk. (2001): *Tizenegy falu, ötvenöt család. Kisgyermekes, munkanélküli családok hátrányos munkaerő-piaci térségekben. Munkatudományi tanulmányok*, Budapest Közösen a Jövő Munkahelyeiért Alapítvány. Struktúra-Munkaügy.
- Spéder Zsolt (2002): *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*, Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Szalai Júlia (1996): Önkéntes munkák és fizető foglalkozások, In: Tausz Katalin – Várnai Györgyi szerk.: *Rejtőzködő jelen. Tanulmányok Ferge Zsuzsának*, Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 337–373.
- Szalai Júlia (1998a): Ami a szegénységben „rég” és „új”, in Szalai Júlia: *Uram! A jogaimért jöttem*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 50–54.
- Szalai Júlia (1998b): Hatalom és szegénység, in: Szalai Júlia: *Uram! A jogaimért jöttem*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 55–66.
- Szalai Júlia (1999): Közös csapda, in Lévai Katalin – Kiss Róbert – Gyulavári Tamás szerk.: *Vegyesváltó. Pillanatkép nőkről és férfiakról*, Budapest, Egyenlő Esélyek Alapítvány, 41–57.
- Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon, *Szociológiai Szemle* 4; 34–50.
- Szalai Júlia (2005): A jóléti fogda, in Neményi Mária – Szalai Júlia szerk.: *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 43–93.
- Szelényi Iván (2001): Szegénység, etnicitás és a szegénység „feminizációja” az átmeneti társadalmakban – Bevezetés, *Szociológiai Szemle* 4; 5–13.
- Virág Tünde (2006): A gettósodó térség; *Szociológiai Szemle* 1; 60–76.

2.

Romakutatások

SZUHAY PÉTER

I. Történeti áttekintés

A magyarországi roma- vagy cigánykutatások¹ első legjelentősebb vállalkozásának az 1893-as cigányösszeírást tekinthetjük. A miniszteri tanácsos az összeírás tudományos feldolgozásával és a mű bevezetőjének részét képező általános jelentés szerkesztésével Dr. Herrmann Antal tanárt és szerkesztőt, az ismert etnológust bízta meg. Az összeírás elejére szerkesztett jelentés magán hordozza az egész adatfelvétel és a tudományos tényanyag értelmezésének kettősségét. A szövegben ugyanis a tudományos megfigyelések és elemzések szintje egyfajta morálfilozófiával, a cigány ügy rendezésének javaslataival, egy lehetséges jövőkép felvázolásával keveredik. Herrmann elkötelezett humanistának vallja magát, és éppen abban látja emberbaráti küldetésének lényegét, hogy az elmaradt népcsoportokat közvetett módon hozzájuttassa a polgári társadalom és tágabb értelemben a civilizáció vívmányaihoz, felemelje őket ezek értékrendjéhez.²

¹ Ettől kezdve, mivel egyetértünk a politikai korrektség számos szempontjával, elsősorban romaként nevezük meg a kutatásunk tárgyául választott népcsoportot, de mivel egyrészt a korábbi kutatások nagy része, másrészt maguk az érintettek magukat „cigánynak” nevezik, ezt a terminológiát is használni fogjuk.

² Bármennyire ismerte is Herrmann Antal a cigányság történetét, vándorlásának útvonalát, s bármennyi napot is töltött el köztük, valószínűleg képtelen volt polgári bőréből kibújni, s belülről, a cigányság felől látni a cigányságot. Valószínűleg képtelen volt olyan fejjel, olyan logikával és oly vágyak által vezérelve gondolkodni, mint maguk a cigányok. S éppen ez a viszonyulás adja meg szinte máig a cigányokról szóló diskurzus egyik legjellemzőbb vezérgondolatát. „Az államhatalomnak kötelessége, hogy a népoktatási s a kiseddóvásról szóló törvényeknek érvényt szerezzen úgy a maga tekintélye, mint a polgárok jóléte érdekében. Ez azonban a kóbor cigányoknál csak kényszereszközökkel érhető el. Egy kis kegyetlenséget kell elkövetni a humanitás nevében. Az egyéni szabadság némi korlátozására kell magát

A felvétel az életforma megfigyelésből és rendszerezési elvéből indult ki, így a magyarországi cigányság esetében a legfontosabb szempont a cigányság vándorlása illetve letelepedettsége lett. E két szélső pont között a *községben huzamosabban tartózkodó, de állandóan le nem telepedett cigányok* kategóriáját vették fel. Minden más adatot ennek a fő osztályozási elvnek alárendelve közöltek. Az összeírás 272.776 lélekről tud, ebből állandó letelepedett 243.432, huzamosabb ideig egy helyben tartózkodó 20.406, míg vándorló mindössze 8.938. Házban 168.411, putriban és kunyhóban 90.904, föld alatti odúban 4.489, sátorban pedig 8.880 fő él. Az anyanyelve 81.551 embernek a cigány nyelv, más anyanyelvűek közül cigányul is tud 48.618. Cigányul egyáltalán nem tudnak 142.604-en. A cigányok anyanyelve és hitfelekezete általában az adott körzeteken belül az uralkodó népességével azonos. Az összes tanköteles gyermek közül 69% egyáltalán nem jár iskolába. A cigány népesség országon belüli megoszlása egyenetlen, arányszámukat tekintve leginkább az erdélyi megyékben élnek, szám szerint 105.034 fő, míg a többi statisztikai körzetben számuk 20 és 36 ezer között változik. A foglalkozásokat 12 főcsoportba rendelik, ezen belül ábécérendben adják meg az alcsoportokat, így például az ipar főcsoporton belül 42 iparos tevékenységet sorolnak fel.³

elszánni az államhatalomnak, hogy igazi emberi szabadságra neveljen egy jelenleg vadállat módjára szabad fajt. Mint a hogy azt megkísérelte már ezelőtt száz évvel, az államnak kell gyámsága alá venni a nemzet azon kiskoruit, kikről természetes gyámolók nem gondoskodnak a mai civilisatio értelmében... Az országban megfelelő számú javítóház féle nevelőintézet kell, kivált alkalmas faluhelyen, az államnak szervezni, a megyéknek cigányai arányában való hozzájárulásával és a társadalom közreműködésével. Ide kell internálni mindazon cigánygyermekeket, kiknek szülői nem akarnak vagy nem képesek megfelelni a közköztatási törvények rendelkezéseinek. Itt kell őket célszerű módon polgári életre és hasznos foglalkozásra nevelni. Ez volna egyuttal a leghathatósabb eszköz, melylyel a kóbor cigányokat letelepedésre és a teljesen henye életüket családientartó foglalkozásra lehet bírni. Mert a legnagyobb pressiót ez irányban éppen azzal lehetne reájuk gyakorolni, hogy különben elszedik tőlük gyermekeit. Így a gyermekek által jobban lehetne a szülőkre hatni, mint megfordítva.” (Herrmann 1895: 30)

³ Ennek az általunk készített, az egész országra összesített kimutatását idézzük: I. Értelmiség: 184 (hivatásbeliek és értelmiségi szolgák); II. Östermelés: 5649 (ebből: földműves 2206, földművelésnél szolga 2518, földművelésnél napszámos: 1123); III. Bányászat és kohászat: 119; IV. Ipar: 50542. Ebből faipar 6242 (fakanálcsináló 1976, orsókészítő 203, teknőcsináló 2968, rostás 767, favágó 44, egyéb faipar 284); Építőipar: 15360 (tapasztó és sármunkás 5298, tégl- és cserépégető 3948, vályogvető 5667, kőműves 447); Fémipar: 16624 (kovács 12749, szegkovács 1660, üstkészítő és üstfoltozó 2077, fűrókészítő 351, rézműves, kolompár, csengő készítő 297, bádogos-késes és köszörős-lakatos 324, egyéb vasipar 137);

Az etnográfiai irodalom – túljutva a cigánycsoportok klasszifikációs nehézségein – kisebb-nagyobb érdeklődést mutatott a cigányok leírására. Az ötvenes-hatvanas évek szemléletében és kérdésfeltevéseiben folytatója volt a harmincas évek törekvéseinek. Az érdeklődést valójában kétirányúnak tekinthetjük. Egyfelől a hagyományos mesterségek, másfelől a folklorisztikai jelenségek izgatták a kutatókat. A hagyományos illetve ősi mesterségek pozitívista leírása, múzeumi tárgygyűjtése és fotódokumentálása értelemszerűen számos ismerettel gazdagítja tudásunkat. A folklorisztikai kutatásokat kezdetben a cigányok körében még fellelhető, a magyar népi kultúrából átvett elemek dokumentálásának vágya motiválta. A kutatás tehát nem a „valódi” cigány kultúra leírására törekedett, hanem a magyar népi kultúra archaikus rendszerének megismerésére. A cigányok és nem cigányok együttélésének hangsúlyozása mintegy legitimálta azt a gondolatot, hogy a cigányság kultúrája kizárólag átvétel eredménye. Az utóbbi évtizedekben a folklorisztikai érdeklődés kiterjedt a cigányok hiedelemvilágának és a szokásrendszer néhány elemének, így a terhességgel és a születéssel, a halállal és a gyásszal kapcsolatos alrendszer, valamint az átok és az eskü leírására.

Általában elmondható, hogy az utóbbi évtizedekben az etnográfiai és a folklorisztikai kutatások alapvetően a hagyományosnak tekintett oláh cigányok iránt érdeklődtek, jobbára egy-egy archaikus jelenség leírására szorítkoztak, és kevésbé tekintették kiindulási egységnek a közösséget illetve a csoportot. A jelenkori folyamatok iránti érdeklődés elenyésző volt. Ebből következően aztán az sem véletlen, hogy a cigányokról szóló kézikönyvek,

Lábbeli készítő: 791 (csizmadia, csizmafoltozó, cipész); Női kézműipar: 3564 (kézimunka 1076, fonás-szövés 1261, csipkekötő 127); Volt paraszti háziiparok: 6304 (seprűkészítő 1036, kosárfonó 963, gyékény és szatyorfonó-kasornyaszővő 142, madzagkészítő 1998, kötélverő 392, meszelő és kefekötő 1773); Egyéb foglalkozások. 1657 (dögnyúzó és gyepmester 438, fuvaros, hordár, kéményseprő, szénégető 252, tollfosztó, mosónő, dohánygyári munkás 342, másféle meg nem nevezett 625); V. Kereskedelem: 4453. Ebből iparcikkal kereskedő és házaló 1814, (aprócikkal, kézmű- és rőfösáruval, edénnyel, famunkával, madzaggal és kötéllel, meszelővel és ecsettel, üveggel, vasmunkával házaló; házaló közelebbi megjegyzés nélkül), zöldség- és gyümölcsköfák 297, ló és sertéskupecok 1605, használtcikk kereskedő 413 (ócskaruhával kereskedő, rongy és csontszedő, tollas, szibáru kereskedő); VI. Közlekedés: 99; VII. Zenészek: 16784; VIII. Napszámosok: 64190; IX. Magánzók és háztulajdonosok: 76; X. Háztartásbeliek: 18533; XI. Házi cseléd: 1031; XII. Egyéb foglalkozásuk: 274 (köztük kéjnök 55); XIII. Foglalkozásnélküliek: 113.111. Ebből 15 éven aluliak: 100021, 15 éven felüliek 13090 (eltartja magát: koldulásból 6877, jövendőmondással és kártyavetéssel 1400, kuruzslással 90, lopással és csavargással 331, hozzátartozói által eltartott 1732, egyéb ismeretlen keresetforrású 3056).

oktatási segédletek néprajzi jegyzetei rendre az archaikus, illetve az oláh cigányok kulturális jelenségeit írják le általában vett cigány kultúraként.

Amíg a néprajzi és folklorisztikai vizsgálódások szinte érintetlenek voltak a különféle politikai, állam- és szakigazgatási törekvésektől, addig a szociológiai és szociológiai jellegű kutatásokat a kezdetektől meghatározták eme szempontok és érdekek. Már ismerjük az 1893-as összeírást életre hívó igazgatási érvelést. E statisztikai felvétel nem szociológiai, de módszertanában, kérdésfeltevéseiben, az alapadatok kiválasztásában és lekérdezésében nagyon közel áll ahhoz. Ezt követően azonban közel fél évszázadon keresztül nem volt olyan vizsgálat, melyet szociológiaiainak vagy akár csak politikailag motiválnak tekinthetnénk. A cigányokat érintő korlátozó, megszorító, majd egyes csoportjait megsemmisíteni szándékozó törekvések nem éltek a tudomány legitimáló funkciójával.

1945 után, de különösen az 1950-es években egyes szakminisztériumok keretén belül (egészség-, oktatás- és munkaügy) ha nem is szociológiai igényű, de jellegében arra emlékeztető összeírások, adatfelvételek folytak annak érdekében, hogy a cigányság társadalmi elmaradottságát feltárják, s megtegyék az elmaradottság felszámolásához szükséges lépéseket. Ennek végkifejlete volt maga az 1961-es MSZMP KB határozat, mely az élet három területén (a munka, az iskola és a lakhatás világában) próbált javító intézkedéseket hozni.

II. Új irányok a romakutatásban

Az első valódi, a cigányok életkörülményeit és társadalmi viszonyait vizsgáló független szociológiai kutatás 1971-ben volt, melyet Kemény István vezetett. Az 1971-es becslés 320 ezer, az 1992-es adatok alapján készített 1993/4-es kutatás becslése 450–500 ezer cigány embert említ, míg a harmadik, a 2003-as felvétel már megközelítően 600 ezer cigánynak mondott emberről beszél. Ha ezzel összevetjük azok számát, akik egy népszámlálás során magukat cigányként határozzák meg, akkor jelentős eltérést regisztrálhatunk. Természetesen azt sem gondolhatjuk, hogy minden ember, aki identitását tekintve magát cigánynak mondja, egy népszámlálás során is szükségszerűen vállalja azt. Az adatokból egészen pontosan tehát azt tudjuk, hogy ennyi és ennyi ember mondta ekkor és ekkor magát cigánynak. 2001 februárjában a legutolsó népszámlálás során megközelítően 190 ezer ember vallotta magát cigánynak (nem tudjuk, hogy ezen belül hányan romának, muzsikusnak vagy éppen beásnak), vagyis 45 ezerrel többen, mint 11 évvel azelőtt (Központi Statisztikai Hivatal 2002). Ha az ezredfordulóra 600 ezer cigánynak mondott emberrel

számolunk, és felkerekítjük a népszámlálási adatot 200 ezerre, akkor is körülbelül 400 ezres eltérést kapunk. Hová lett, hová lesz 400 ezer ember? Mielőtt választ keresünk erre, még néhány mozzanatot érdemes felidézni (Kemény – Janky – Lengyel 2004). Valójában mind az 1961-es párthatározat, mind az 1971-es vizsgálat erősen tematizálta a cigánynak nevezett emberek életmódját, élethelyzetét, ezen túl pedig akaratlanul is megkonstruálta a „cigány” társadalmi státuszát, szociológiai „paramétereit”. Ezek szerint cigány a társadalmilag elmaradott, a rossz életkörülmények között élő, az iskolázatlan, a szakképzetlen ember. A független kutatások a cigányokat a *nem cigányokhoz* és a társadalom egészéhez mérik, tehát a társadalmi különbségeket kívánják bemutatni, s mintegy rávenni a politikai hatalom birtokosait, hogy változtassanak a cigányok helyzetén. A cigány szociológiai kutatások gerincét mind a mai napig a három országos cigányvizsgálat adja, s mintegy ebből nőnek ki az egyes szakkutatások, mint a foglalkoztatás, az iskolai szegregáció, a telepek vagy éppen az egészségügy helyzetének feltárása (Kertesi 2005).

A szociológiai vizsgálatok egy másik jelentős része a többségi társadalomnak a romákkal szembeni előítéleteit vizsgálja (Hahn – Tomka – Pártos 1979; Tauber 1984; Tomka 1991; Erős – Mészáros 1994; Lázár 1996; Fábíán – Erős 1996; Erős 1997; Csepeli – Fábíán – Sík 1998; Bernáth 2001; Guglielmo é.n.). Ezek egybehangzóan azt mutatják, hogy Magyarországon a mai napig erős előítélet-rendszer működik a cigányoknak mondott társadalmi csoportokkal szemben, sőt újabb és újabb elemekkel egészül ki még akkor is, ha vannak közben motívumok, amelyek ebből a rostából kiperegnek, és használatuk elfelejtődik. Mindezek a megállapítások azért rendkívül fontosak, mert a cigánynak nevezett csoportokhoz tartozó embereknek naponta kell szembeülniük ezekkel a megfogalmazásokkal. Az utóbbi évtizedben a hétköznapi előítélek mellett egyre több kutatót foglalkoztat az intézményesült előítéletek rendszere. A cigányokkal szembeni negatív attitűdök az iskolában, az egészségügyben, az igazgatásrendészetben, a jogszolgáltatásban vagy akár a közigazgatásban – ha valamivel konszolidáltabb és körmönfontabb formában is, de – érvényesülnek (Csongor 1991; Havas 2002; Havas – Kemény – Liskó 2003; Neményi 1998a; Neményi 1998b; Neményi 1999; Gyukits 2000; Csepeli – Örkény – Székelyi 1997; Loss – H. Szilágyi 2001).

Meglehetősen igazságtalanok lennének, ha ugyanakkor nem utalnánk azokra a terepmunkákra, amelyek egy-egy konkrét közösség vagy település leírására tesznek kísérletet. A legelső tudósítások még újságírói, szociográfusi munkák voltak, s arra törekedtek, hogy esettanulmányokon vagy esetleírásokon keresztül adjanak átfogó képet a magyarországi cigány közösségek típusairól, a típusokat megtestesítő egyes emberekről. A jobbára interjúkon ala-

puló munkák ebből következően differenciáltak voltak, s mindenképpen arra törekedtek, hogy a cigányokról szóló beszédmódot pozitívvá tegyék (Faludy 1964; Tamás – Révész 1977; Békési 1985; Diósi 1988). A tudományosság igényét megfogalmazó tanulmányok sorában trendként megfigyelhető, hogy kezdetben inkább klasszikus szociológiai művek készültek, melyek legfőképpen a cigányok társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét, a parasztokhoz való viszonyát és társadalmi beilleszkedésüket, a község e törekvésekhez nyújtott segítségét vagy annak megvonását vizsgálták (Csalog 1974; Lengyel 1974; Babus – Gáti – Mészáros 1984; Vajda 1991; Pik 1991; Berey 1991). Az utóbbi években szociológiai módszereket is alkalmazó, antropológiai érdeklődésű és érzékenységgű kutatások kezdődtek, melyek adott településen vizsgálják a romák közötti társadalmi differenciálódást, s ennek függvényében a társadalmi érvényesülés stratégiáit. Egyszerre szociológiai és társadalomtörténeti szemléletű, miközben a közösségtanulmányozás hagyományába is illeszkedik Ladányi János és Szelényi Iván csenyétei kutatása (Ladányi – Szelényi 2004), amely az *underclass* fogalmával egy új megközelítést, nyelvezetet és érvelést honosított meg a többnyire falusi zárványtelepüléseken, mélyszegénységben élő romák helyzetének értelmezésében.

A magyarországi cigány csoportokat a társadalmi környezetbe ágyazott sajátos kultúrájukon keresztül ragadják meg és írják le szociál- és kulturális antropológusok, amely azonban nem az archaizmusokra koncentrál, hanem az egyéni és közösségi élet megszervezésére. Ez a kultúra nem írható le önmagában, hanem csak a többségi társadalomhoz való viszonyában. Michael Stewart magyarországi romák körében az 1980-as években végzett antropológiai terepmunkája és ennek publikációi új korszakot és új felismeréseket hoztak a cigányokról szóló ismereteinkben (Stewart 1994). Stewart választása tudatosan egy oláh cigány csoportra esett, mert abból a feltételezésből indult ki, hogy kulturális rendszerükben jóval több független elemet őriztek meg, ha úgy tetszik, jobban törekedtek a hagyományos értékek és életmód fenntartására. Az oláh cigányokat leírásában egyszerre mérte a parasztokhoz és más cigány csoportokhoz. Stewart a cigányokon belüli határvonalat alapvetően ott húzza meg, ahol az oláh cigányok hagyományos, a társadalomtól és annak kodifikált értékrendjétől eltérő életmódot élnek, és eltérő életfilozófiát fogalmaznak meg, szemben elsősorban a magyar cigányok társadalom értékrendjéhez igazodni próbáló életmódjával és életfilozófiájával. A fiatalabb antropológus-szociológus nemzedék esetében a módszer hasonló, ám a vizsgálat helyszíne és konkrét célcsoportjai a legelesettebb és legreménytelenebb sorsú közösségek felé mozdultak el. Ők a szegénység és etnikus kultúra viszonyának legélesebb és legproblematisabb kérdéseit

feszegetik. Az antropológusok emellett az elméleti invenció lehetőségét keresik (Horváth 2002a; Horváth 2002b; Horváth – Prónai 2001; Kovai 2002), míg a szociológiai iskolázottságú terepkutatók munkáiban a romák és nem romák kapcsolatrendszerének, illetve a romák társadalmi tagoltságának leírása hangsúlyos. „Szalárdon” Molnár Emília (Molnár 2002), „Láposon” és „Bordón” Durst Judit (Durst 2001a; 2001b) kutatott, és írt fontos munkákat. Beás cigányok között, előbb Gilvánfán végzett hosszú terepmunkát Virág Tünde és Fleck Gábor (Fleck – Virág 1999), majd Orsós Jánossal „Partoson” folytatták a terepmunkát. Budapesti oláh cigány kereskedőkről egyszerre rendelkezünk egy kettős, egymáshoz közelítő képpel. Lakatos Elza, a *Roma Sajtóközpont* munkatársa belülről képes vizsgálni a régiségkereskedőket, míg az antropológus Hajnal László Endre több mint fél évtizede él együtt egy vidékről a fővárosba került családdal, akik körében fotódokumentációt is végez (Lakatos 2000a; Lakatos 2000b; Hajnal 1998; Hajnal 1999; Hajnal 2000). Ez utóbbi kutatások többségében megfigyelhető, hogy már nem csak arról szólnak, ahogy a különböző cigány etnikai csoportok különböző törekvéseket fogalmaznak meg, s azonos etnikai és lokális csoporton belül is erős társadalmi differenciálódás alakul ki, hanem arról is, hogy e társadalmi csoportok eltérő értelmezést adnak a cigány kultúrának.

III. Romák az aprófalvakban

Mind az 1971-es Kemény féle felvétel, mind a későbbi részleges szociológiai vizsgálatok a térbeli elrendeződés egy nagyjából egységes képét rajzolják fel. A vizsgálatokból egyértelműen kiderül, hogy ma a cigányság az ország területén belüli elhelyezkedése rendkívül egyenetlen, miközben népességben belüli arányszámuk kb. 6% körül mozog (valószínűsíthető létszámuk ma 600 ezer fő köré tehető). Sem az egyes országrészekben belül, sem kisebb területeken nem helyezkednek el egységesen. Egyes megyékben és térségekben alul- (mint például a Nyugat-Dunántúlon), más megyékben viszont felül-reprezentáltak. Arányszámuk messze meghaladja az országos arányt például Észak- és Északkelet-Magyarországon, így Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megyékben.

A magyarországi cigányság három etnikai csoportra oszlik. A cigányságon belül legnagyobb arányszámot a magyar anyanyelvű cigányok teszik ki, több mint 70%-kal. A cigány anyanyelvű oláh cigányok arányszáma mintegy 21%, és a beás anyanyelvű román cigányoké közel 8%. Az utóbbi csoport tagjai a Dél-Dunántúlon koncentrálódnak, míg a másik két csoport gyakor-

latilag ott, ahol cigányok élnek, egyenletesen oszlik meg. E három etnikai csoport szigorú endogámiát tart, a csoportok közötti kapcsolatok még azonos településeken is elenyészők, inkább konfliktussal telítettek.

A két világháború között a vidéki cigányság megélhetését alapvetően a mezőgazdaság adta, parasztgazdaságok és uradalmak alkalmazásában álló napszámosok, alkalmi- és bérmunkások voltak. Számos csoport élt még emellett a hagyományosnak nevezett ipari és szolgáltató tevékenységből, ám alapvetően ugyanúgy a mezőgazdasági népeséget kiszolgálva (teknővájók, fémművesek, sármunkások, zenészek, stb.). A második világháború után, a kollektivizálást követő években a cigányság kiszorult a mezőgazdaságból, és szakképzetlen ipari bérmunkásként integrálódott a társadalomba. Különösen a hatvanas évektől tapasztalhatjuk tömeges munkába állásukat elsősorban olyan szakmák kiegészítő tevékenységeként, amelyekben erős munkaerőhiány mutatkozott. Így például az út- és építőipar kiegészítő segédmunkásai vagy a bányászat szakképzetlen előmunkásai javarészt a cigány munkavállalók közül kerültek ki. Az ipari körzetek országon belüli egyenetlen elhelyezkedése és a cigányok térbeli elhelyezkedése nem fedte le egymást, így elterjedté vált az ingázás. A keleti régióban élő cigány munkavállalók többsége munkásszálláson töltötte élete nagy részét, távol családjától és lakóhelyétől. A hetvenes évekre már azt mondhatjuk, hogy a munkaképes korú cigány férfiak jelentős része elhelyezkedett, megközelítőleg elérve a teljes foglalkoztatottságot. Ebben az időszakban ugyanakkor térbeli átrendeződést is megfigyelhetünk. Elsősorban a már korábbi ipari körzetekre, és azok fejlesztésére kijelölt területekre indul egy jól látható migráció. A stabil munkahellyel rendelkező és hosszú ideig munkásszálláson lakó férfiak maguk után hozzák családjukat főleg olyan területekre, ahol vagy olcsó lakáshoz juthatnak, vagy kedvezményes építési feltételeket harcolnak ki. A cigány segédmunkások élethelyzetében jóval nagyobb változást jelentett a stabil munkahely, mint a nem cigány segédmunkások életében.

A teljes foglalkoztatottság idillinek látszó helyzete a nyolcvanas évek közepétől kezdett megrendülni. Az irracionális iparszerkezet, a túlfoglalkoztatottság és általában a rendszer gazdasági válsága a gazdaság szerkezetének több pontján elindította a racionalizálást. Az elbocsátott szakképzetlen segédmunkások és betanított munkások között elsősorban cigány munkavállalókat találunk. Közülük is elsősorban az ingázó, munkásszálláson lakó munkavállalók kerültek az utcára. Ekkor bosszulta meg magát az a korábbi munkaerő-piaci stratégia, mely fenntartotta a mindenkori olcsó és szakképzetlen munkaerő tömegét, és nem törekedett annak magasabb szintű újratermelésére.

A falusi övezetekben élők számára némi lehetőséget jelentett a mezőgazdaság és a parasztosodás esélye. A parasztosodás folyamatában, annak intenzitásában rendező elv lehetett a népesség településen belül elfoglalt helye. Azokon a településeken, ahol a magyar paraszti népesség létszámban folyamatosan növekvő és expanzív gazdaságot működtetett, ott a cigány népesség jobbára csak a faluszéli telepeken húzódnak meg. Ezek a telepek a nyolcvanas évek végére általában már mind az új szegregáció folyamataként létrejött gettók a korábbi telepek helyén, vagy azok lerombolásával, annak ellenében kialakított területek, ahol az ismert eljárás végeredményeként Cs-telepek jöttek létre, jobbára szoba-konyhás lakásokkal, komfort nélküli állapotban, szűk, terméketlen udvarokon, kerteken.

Azokban az övezetekben, elsősorban aprófalvas területeken, ahol a paraszti népesség falvai az ötvenes-hatvanas évektől kezdődően (részben a téesszervezés, részben a parasztság likvidálása nyomán), majd az 1970-es „közigazgatási reform” jóvoltából szerepkör nélküli településekként elvesztették (oktatási, egészségügyi, közigazgatási) intézményeik nagy részét, s központi településekhez csatolódtak, kezdtek elnéptelenedni. Ahol a népességfogyással párhuzamosan leértékelődtek a házak és a hozzájuk tartozó porták, ott a cigányság lassan és fokozatosan beköltözhetett az elhagyott és viszonylag könnyen megszerezhető épületekbe. Ezek a településeken a korábbi tanácsok kevesebb ellenállást tanúsítottak a cigányok beköltözése ellen, mint a jól prosperáló településeken. Több kisebb régióban egyenesen a megyei tanácsok kezdeményezték és menedzseltek az elhagyott falvakba azon cigány családok beköltöztetését, akiknek régi telepeiket hatósági döntés nyomán rombolták le. Így alakulhatott ki folyamatos népességcsere a borsodi Körömben és Megyaszón, a csereháti Rakacán és Csenyétén vagy a baranyai Alsószentmártonon és Gilvánfán.

Azokban az övezetekben, ahol a cigányság bekerülhetett a régi parasztportákra, nagyobb eséllyel kapcsolódhatott be a mezőgazdasági termelésbe, és építhetett ki – legalább korlátozott érvényű – vegyes gazdaságot. A mezőgazdasági művelés infrastrukturális feltételei részben adottak voltak, hiszen a lakóház mellé gazdasági melléképületek és több száz négyszögölt kitevő udvar, kert járult. A telepen lakók jóval nehezebb feltételekkel küzdöttek, számukra legfeljebb a kisállattartás lehetősége volt adott. Az utóparasztosodó cigányok termelési kultúrája általában azokhoz a megoldásokhoz és gazdasági formákhoz kötődött, melyeket a községben uralkodó népesség több évtizede kipróbált módon gyakorolt. Ezek a parasztosodó cigány családok a legritkább esetben váltak akár újítókká, akár tényleges árutermelőkké. Optimális esetben a téesszek alkalmazásában álló és a régi parasztportá-

kon élő cigányok jelentették az utóparasztosodás lokális ideáltípusát. Ezek a családok elsősorban azoknak leszármazottai, akik a harmincas-negyvenes években a parasztok és a cigányok között meglévő patrónus-kliens viszony kliensei voltak, s akik rendszeres napszamosokként és házi munkásként (kapás, marokszedő, sártapasztó, mosónő, WC-pucoló) a parasztgazdaságokban dolgoztak. Ezek a kliensek a folyamatos munka során részben eltanulhatták a gazdaságvezetés és a mezőgazdasági termelés technikáit, az önálló üzemvezetés ismereteire azonban még nem tehettek szert. A téesz-munkavállalás során a cigányok a gazdaságvezetés újabb ismereteit szerezhették meg, és a háztáji termelés szervezeti (termelési és esetleg értékesítési) feltételeit kihasználva értékrendjükben már a téeszparasztok rétegéhez tartozónak ítélték magukat. E folyamattal párhuzamosan határozott elhatárolódásokat tesznek a telepen maradt cigányoktól, s identitásukba is – ha úgy tetszik – egy „skizofrén” kettőség épül be. Noha nap mint nap szembe kell nézniük azzal, hogy „le cigányozzák” őket, mégis felmentést éreznek, mert azt a formulát használják rájuk, hogy „cigány, de azért rendes ember”. Éppen ezért a szembesülés ellenében nyomatékosan magyarként, és egyenrangú állampolgárként definiálják magukat. A paraszt elnevezést azonban nem használják magukra. A falusi cigányságon belüli rétegződés alapvetően kétpólusú, bent a faluban élnek a középosztályosodó, önmagukat egyre inkább nem cigányként definiáló utóparasztok, míg a faluszéli gettósodó telepeken élő cigányok jelentik az agrárproletáriátus rétegét.

Az elmúlt évtizedekben a munkanélküliség megjelenésével egyre erősebb törekvés fogalmazódott meg a munkanélkülivé lett, jobbára képzetlen cigány munkások körében arról, hogy kiesett jövedelmüket a vidék mezőgazdasági tartalékaiból fedezhessék. Ebben a folyamatban azok a családok járnak élen, akik jövedelmüket eddig jobbára csak az ipari munkavállalásból szerezték. Számukra egyfelől a földbérlet elszórt lehetősége kínálkozott – ők elsősorban árutermelő tevékenységbe próbáltak fogni. A mezőgazdasági termelés az iparból kitaszított családok számára is jelenthet némi biztonságot. Több helyen a helyi önkormányzatok és téeszek illetve azok utódszervezetei a társadalmi béke fenntartása érdekében szimbolikus értéken földbérlethez, a mezőgazdasági művelés fedezésére kölcsönökhöz juttatják a gazdálkodni kívánó, földterülettel nem rendelkező cigány családokat. Amennyiben hosszú távú társadalmi folyamatokat prognosztizálhatunk, úgy megkockáztatható az a feltételezés, hogy egy átmeneti időszakban a teljes társadalmi lecsúszásnak egyetlen ellenszere a falusi övezetekben az utóparasztosodás lehet.

Figyelemreméltó, hogy a cigányság legszegényebb rétegeinek megélhetését az utóbbi esztendőkből ismét a korábban elfelejtett gazdasági

megoldások felelevenítése biztosítja: a gyűjtögetés, guberálás, a szeméttelen élelem és színesfém gyűjtése, az üres üvegek szelektálása. E háztartások bevételében ismét egyre nagyobb hányadot foglal el a csigák, gombák, erdei gyümölcsök és gyógynövények értékesítéséből származó alkalmi jövedelem. E gazdaságok munkaképes korú tagjai ismét rákényszerültek egy tál ételért napszámba állni, a közvetlen munkáért a természetbeni fizetést elfogadni. Bevételeik másik nagyobb hányadát a különböző címletű segélyek jelentik.

Általánosságban elmondható, hogy azokon a településeken illetve azokban a gazdaságokban, ahol az emberek jövedelmező tevékenységet találtak, és néhány tevékenységre koncentrálnak sikeres üzemszervezetet alakíthattak ki, kevésbé sújtották őket az országban lejátszódó makrogazdasági változások. Képesek voltak a helyi adottságokat és feltételrendszereket jól használni – természetesen kapcsolódva korábbi ismeretrendszerükhöz és kapcsolhatóljukhoz. Ahol erre kevésbé volt mód, és ahol az emberek korábban jobban ki voltak szolgáltatva a szocialista nagyipar őket proletárustatuszba szorító folyamatának, ott a gazdasági szerkezetváltás után az életfeltételek ellehetetlenültek, így kialakult az a kényszer, hogy a fennmaradás érdekében „minden lehetséges munkát meg kell fogni”. Ebből következik, hogy ezekben a közösségekben illetve gazdaságokban az év során akár 6–8 tevékenységtípust is váltogatnak az emberek. Ahol a megélhetés minden lehetséges formáját meg kell ragadni, ott éppen ezek a tevékenységi formák kapnak etnikus színezetet, jóllehet ezek más nézőpontból a szegénység gazdaságának kizárólagos részét képezik. Így válik ezekben a közösségekben akár a gyűjtögetés, akár a szelektív hulladékgyűjtés vagy akár a mezgerelés „cigány foglalkozásá”, elrettentve tőlük a korábban e tevékenységet is űző nem cigány szegény embereket. A cigányok közötti társadalmi hierarchia csúcsán az üzletesség kap etnikai értelmezést, nagyjából úgy fogalmazva, hogy az ember értékét az önállóság, a mások gazdaságától való függetlenség, a kevés munkával szerzett nagy jövedelem és a jólét határozza meg. Ebben az értelmezésben a kereskedés, az üzletelés valójában nem munkának, hanem életformának számít, és a korábban jobbára csak az oláh cigányokra jellemző szemléletmód a cigányok más csoportjai között is egyetemes értelmezést nyer. Mind a kereskedők, mind a mezőgazdasági ártermelők manapság lenéznek és megvetik az általuk a szegényekre jellemzőnek ítélt megélhetési módokat, s azt éppen nem cigányosnak tartják.

Ha a bevezetőnkben leírtak értelmében elfogadjuk, hogy az emberek etnikus identitását egyfelől saját önmeghatározásuk adja, másfelől azonban a társadalom kijelölő törekvése és gyakorlata, akkor érdemes még egyszer visszaidézni a szociológiai kutatások becslését, és a statisztikai felvételek ön-

bevalláson alapuló adatait, majd egymásra vetíteni azokat. Egyszerű logikai séma alapján azt mondhatjuk, hogy ha valaki cigánynak nevezi magát, akkor minden valószínűség szerint mások is annak mondják őt, tehát egy megközelítően 200 ezres népességet nevezhetünk biztosan cigánynak, míg azt a közel 400 ezres népességet, aki magát nem mondja cigánynak, viszont mások őt annak mondják, fenntartásokkal nevezhetjük csak így.

A cigánynak mondott és magukat cigánynak mondó emberek titkosan vagy nyíltan vállalt identitása függhet attól a diskurzustól, amely a többség körében a cigányokról folyik. Ennek a diskurzusnak különböző szintjei és formái vannak, a fotóktól, művészi ábrázolásoktól a tudományos diskurzuson keresztül a politikáig, és a másik irányban a mindennapi társadalmi közbeszédig. Az, hogy a különböző településeken az intézmények képviselői és a helybéli emberek hogyan viszonyulnak a cigányokhoz, meghatározhatja a cigányok identitását és etnikus vállalását. Lehet, hogy „A” településen megengedik, hogy a faluba költözzenek cigánynak ítélt emberek, míg „B”-ben nem; lehet, hogy „C”-ben gettószerű telepre szorítják őket, míg „D”-ben hozzájárulnak ahhoz, hogy a településen akaratauk szerint elszórtan lakhasanak; és lehet, hogy „E”-ben külön cigány iskolai osztályokat hoznak létre, míg „F”-ben egyes osztályokban tanulnak cigányok és nem cigányok.

Automatikusan nem állítható, hogy adott település integrációs törekvéseinek egyértelműen a korábban cigánynak mondott emberek integrációs törekvése lesz a hozadéka, mint ahogy az sem, hogy ahol a cigányok szegregációja szimbolikus eszközökkel is kifejeződik, ott a cigányok nagyon cigányok akarnának lenni. Az mindenesetre megkockáztatható, hogy a romákkal szembeni többségi illetve intézményi magatartás alapvetően a többség felé irányuló magatartásukat is meghatározza. A következő fejezetben két – a rituális és a mindennapi gyakorlatok rögzítését is szemléltető – példán keresztül fogjuk bemutatni, hogy az együttélésnek milyen társadalmi mintái vannak az általunk vizsgált falvakban.

IRODALOM

- Babus Endre – Gáti Zoltán – Mészáros Ágnes (1984): A cigányság helyzete egy magyar faluban, *Szociálpolitikai Értesítő* 2; 80–126.
- Berey Katalin (1991): A cigánytelepek felszámolása és újratermelődése, in Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes szerk.: *Cigányélet*, Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 106–145.

- Bernáth Gábor (2001): A médiakép hozzájárulása a roma ellenes sztereotípiákhoz, in Hős Hajnal szerk.: *Romák a XXI. század Magyarországn. Multidiszciplináris konferencia a Kölcsey Ferenc Protestáns Szakkollégium szervezésében*, Erdőkertes, Ars Longa Alapítvány 194–203.
- Csalog Zsolt (1974): A jászfényszarui cigányság 1971-ben, in Tóth János szerk.: *A Jász Múzeum Jubileumi Évkönyve*, Jászberény, Jász Múzeum, 219–239.
- Csepeli György – Fábián Zoltán – Sík Endre (1998): Xenofóbia és a cigányokról alkotott vélemények, in Kolosi Tamás szerk.: *Társadalmi riport*, Budapest, TÁRKI, 458–489.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székely Mária (1997): Rendőrök és romák. Szeretlen módszerek. A megkülönböztetés mentes viselkedés lehetőségei és akadályai, in Csányi Klára szerk.: *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*, Budapest, COLPI, 130–172.
- Csongor Anna (1991): A cigánygyerekek iskolái különös tekintettel a telepi gyerekekre, in Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes szerk.: *Cigánylét – Műhelytanulmányok*, Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 179–201.
- Durst Judit (2001a): A bordói „nem igazi cigányok”. Esettanulmány a paraszt cigány identitásról, *Beszélő* 7–8; 95–99.
- Durst Judit (2001b): „Nekem ez az élet, a gyerekek”. Gyermekvállalási szokások változása egy kislalusi cigány közösségben, *Századvég ősz*; 71–92.
- Erős Ferenc – Mészáros Ágnes (1994): Pszichológiai szempontok és problémák a magyarországi cigányság helyzetére vonatkozó kutatásokban, in Erős Ferenc szerk.: *A válság szociálpszichológiája*, Budapest, T-Twins, 128–148.
- Erős Ferenc (1997): Előítélet és etnicitás – a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban, *Magyar Tudomány* 6; 712–719.
- Fábián Zoltán – Erős Ferenc (1996): Autoritarizmus és társadalmi tényezők a cigányellenesség magyarázatában, in Erős Ferenc szerk.: *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéletről*, Budapest, Scientia Humana, 182–200.
- Fleck Gábor – Virág Tünde (1999): *Egy beás közösség múltja és jelene*, Budapest, MTA PTI Regionális Kutató Központ.
- Guglielmo, Rachel (é.n.): Milyen út vár rájuk? in *The Gypsy Road*, Budapest, Amerikai Békeszolgálat és az Amalipe Kultúra és Hagyományörző Egyesület.
- Gyukits György (2000): Az egészségügy vesztesei. A romák orvosi ellátásának kérdőjelei, *Beszélő* 4; 98–106.
- Hahn Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc (1979): *A közvélemény a cigányokról. Tanulmányok, beszámolók, jelentések*, Budapest, XI. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Hajnal László Endre (1998): Nagyvárosi cigányok (Fotóesszé), *Tabula* 1; (1–2), 167–178.
- Hajnal László Endre (1999): Nagyvárosi cigányok az új gazdasági környezetben, *Regio* 1; 84–102.

- Hajnal László Endre (2000): Nagyvárosi cigányok, in Kemény István szerk.: *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*, Budapest, Osiris – MTA Kisebbség Kutató Műhely, 140–162.
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona (2003): *Cigány gyerekek az általános iskolában*, Budapest, Oktatókutató Intézet, Új Mandátum.
- Havas Gábor (2002): A cigány tanulók elkülönítése az általános iskolában, in Reisz Terézia – Andor Mihály szerk.: *A cigányság társadalomismerete*. Pécs. Iskola-kultúra könyvek 13; 151–172.
- Horváth Kata – Prónai Csaba (2001): „Retkesek” és „kényesek” között. Egy magyar cigány közösség tisztasági szokásairól, *Café Babel* 38; 33–41.
- Horváth Kata (2002a): Savanyú mondja. Gömbaljai cigány nők életéről és gyermeknevelési szokásairól, *Beszélő* 6; 70–80.
- Horváth Kata (2002b): „Gyertek ki nálunk, hogy jobban megismerjük egymást!” Epi-zódok egy falusi magyar cigány közösség életéből, in Kovács Nóra – Szarka László szerk.: *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest, Akadémiai, 241–327.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság 1971–2003*, Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kertesi Gábor (2005): *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*, Budapest, Osiris.
- Kovai Cecília (2002): Az átokról. „Cigány beszéd” a gömbaljaiak között, *Tabula* 2; 272–289.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változóformái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*, Budapest, Napvilág.
- Lakatos Elza (2000a): Lóve te kerem. Roma régiségkereskedők, *Beszélő* 5; 106–112.
- Lakatos Elza (2000b): Akik elmennek az üzletért a világ végére is – roma régiségkereskedők, in Kemény István szerk.: *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*, Budapest, Osiris – MTA Kisebbség Kutató Műhely, 163–175.
- Lázár Guy (1996): A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében, in: Lázár Guy – Lendvai Judit – Örkény Antal – Szabó Ildikó szerk.: *Többség, kisebbség. Tanulmányos a nemzeti tudat témaköréből*, Budapest, Osiris, MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 9–115.
- Lengyel Gabriella (1974): A letenyei muzsikusk cigányok, *Zalai tükör* II; 25–41.
- Loss Sándor – H. Szilágyi István (2001): „A cigány per”, *Beszélő* 4; 94–100.
- Molnár Emília (2002): Atyáskodás és kiszorítódsdi. Helyi intézmények, cigányok, kisebbségi önkormányzatok, *Beszélő* 1; 74–84.
- Neményi Mária (1998a): *Cigány anyák az egészségügyben*, Budapest, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.
- Neményi Mária (1998b): „Két külön világ” Cigány anyák és a magyar egészségügy, *Beszélő* 2; 53–64.

- Neményi Mária (1999): Biológia vagy kultúra? Termékenységgel kapcsolatos szerepviselkedések a roma nők körében, in: Kemény István szerk.: *A cigányok Magyarországon*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 103–136.
- Pik Katalin (1991): A munkavégzés és az egészségi állapot összefüggése. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes szerk.: *Cigánylét*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest 161–178.
- Stewart, Michael Sinclair (1994): *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*, Budapest, MTA Szociológiai Intézet.
- Tauber István (1984): A cigánysággal kapcsolatos előítéletek problémái, *Szociálpolitikai Értesítő* 2; 174–188.
- Tomka Miklós (1991): Gazdasági változás és a cigánysággal kapcsolatos közvélemény, in Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes szerk.: *Cigánylét*, Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 8–36.
- Vajda Zsuzsa (1991): Cigányok és magyarok együttélése egy Pest megyei településen, in Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes szerk.: *Cigánylét*, Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 145–160.

3.

Migráció, etnicitás és munkaerőpiac

PULAY GERGŐ

A rendszerváltás óta Magyarországot érintő nemzetközi migráció és munkaerő-áramlás a döntéshozókat és a témával foglalkozó társadalomtudósokat egyaránt új kihívások elé állította. Az alábbi fejezet betekintést nyújt abba, hogy a nemzetközi migráció jelensége milyen problémákat vet fel az empirikus társadalomkutatás számára, és ezekre egy sajátos példa, a Romániából a magyarországi építőiparba irányuló migráció tükrében milyen lehetséges válaszok fogalmazhatóak meg.

I. Mozgó terepek: a migráció és a közösségtanulmányok

Az elmúlt két évtizedben a kulturális antropológia és a szociológia megújult érzékenységgel fordult a nemzetállami határokat átszelő migráció, az otthonuktól távol kedvezőbb munkalehetőséget vagy megbízhatóbb életkörülményeket kereső migránsok felé. A szorosan vett migrációkutatás területén túl a globalizációval és a transznacionális mobilitással kapcsolatos vitákban kulcsszereplőkké léptek elő a vándorló emberek és csoportok. A *migránsokat* számos elemzés úgy jeleníti meg, mint akiknek életformája, társadalmi és kulturális kapcsolatai „példaszerű képződményeknek” tekinthetők egy olyan időszakban, melyet a térbeli távolságok jelentőségének csökkenése, az információáramlás és az utazás feltételeinek rohamos javulása jellemez (Clifford 2001). A társadalomkutatók megélenkült érdeklődése természetesen nem azt jelenti, hogy maga a nemzetközi migráció jelensége számítana újdonságnak, inkább arról van szó, hogy a téma „felfedezéséhez” a kutatás nézőpontjainak változására volt szükség. A migrációs folyamatok empirikus társadalomtudományi kutatásának egyik visszatérő problémája, hogy a vizsgálat alanyai a társadalomkutatás szokványos módszereivel nehezen érhetőek tetten: mozgásban vannak, vagyis az esetek nagy részében jogi, statisztikai, stb. értelemben sem a küldő, sem a fogadó társadalomban „nincsenek otthon”. A megbízható eredmények olyan garanciái, mint a reprezentatív

minta kiválasztása vagy a „terep” azonosítása egy adott helyszínnel itt nehezen leküzdhető akadályokat állít a kutató elé. A migránsok, menekültek vagy vendégmunkások középpontba kerülése feltételezi továbbá a társadalomtudományok *metodológiai nacionalizmusával* való szakítást (Glick-Schiller – Wimmer, 2002). Ez annak a kutatói magatartásnak a bírálatára vonatkozik, mely tárgyát a nemzet, az állam, a nép vagy a nemzetgazdaság fogalmainak egybecsúsztatása révén hozta létre. Ebből a perspektívából gyakorlatilag láthatatlan maradt mindaz, ami e kategóriák között, a határokon vagy a határok átszelése révén történik (Böröcz 2002).

A migráció kutatása számos újítást hozott a társadalomtudományok többnyire egy adott hely (falu, régió, állam, stb.) köré szervezett kutatási gyakorlataihoz képest. A terepmunka hagyományos, egy adott helyszínhez kapcsolt elképzelése ilyenkor szükségképpen korlátozza a kutatói hozzáférést a vizsgált témához. Ez történik akkor, amikor a kutatók csupán a kibocsátó vagy a fogadó társadalomban szerzett tapasztalatok révén fogalmazznak meg állításokat a migrációs folyamatról, így például vendégmunkásokról, akik egy adott ország állampolgárai, míg egy másikban legális vagy illegális munkavállalók. Az egyszerre több terepen végzett kutatások (*multi-sited research*) témájukat kevésbé helyszínek, mint inkább folyamatok – jelentések, tárgyak és személyek térbeli és társadalmi helyváltoztatása – értelmében definiálják (Marcus 1995). Mivel a multilokális kutatások a „terep” fogalmának nyitott meghatározására épülnek, a kutató számára stratégiai jelentősége van annak, ahogyan a kutatni kívánt „helyeket” és a köztük lévő kapcsolatokat meghatározza. A „terep” definíciója ebben az esetben nem csupán a migránsok mindennapi életének a kibocsátó- és a célországban lévő színtereit foglalja magában, hanem az ezek közötti kapcsolatokat is, összességében tehát mindazokat a társadalmi gyakorlatokat és jelentéseket, melyek a helyeket egymáshoz fűzik, így felülírják és folyamatos egyezkedés tárgyává teszik a közöttük lévő határokat.

I. 1. Egy példa: Erdélyi munkavállalók Magyarországon

A Romániából Magyarországra irányuló migráció esetében példa lehet erre a vendégmunkások utazását biztosító magáncégek és a hozzájuk tartozó buszok megjelenése, melyek az állami vasút-, és busztársaságokkal valamint egymással is konkurálva mára a két ország közötti utasforgalom meghatározó szereplőivé léptek elő (lásd Gagyai – Oláh 1997). A határátlépés és az utazás a kutatás számára éppúgy a migrációs folyamat stratégiaileg meghatározó színterei közé tartozik, mint a kibocsátó és a célországban lévő terek.

Az utazási cégek működése és az általuk bonyolított forgalom révén betekintést nyerhetünk abba, ahogyan a migránsok és az őket kiszolgáló vállalkozások az „alulról” történő intézményesítés eszközeivel biztosítják a folyamat fennmaradását a helyi vagy állami intézmények számukra különben kedvezőtlen intézményi környezetében. A privát buszok megjelenése és sikere arra utal, hogy a két ország közt mozgó migránsok és hozzátartozóik igényeihez a nagy távolságra specializált közlekedés merevebb intézményrendszerre (vasút, távolsági buszok) nem tudott kellőképp felzárkózni. A migránsok közlekedésére specializált magánvállalkozások az elmúlt években a két ország közti forgalom bonyolításában egyre nagyobb részt hasítottak ki maguknak, így a migráció „alulról” történő intézményesítésében lényeges szerepet játszanak. A határátlépés gyakorlatának kutatása tehát arra mutat rá, hogy milyen konfliktusok és megoldási stratégiák jelentkeznek az államhatárok fenntartásában és védelmében, valamint az azok minél könnyebb átjárásában érdekelt felek között.

A Romániából Magyarországra irányuló vándorlási folyamat egyfelől szorosan összefügg az érintett országokban 1989 után történt munkaerő-piaci változásokkal, melyek a térbeli és társadalmi mobilitás új lehetőségeit teremtették meg, új kapcsolatokat – és egyben ellentéteket – hoztak létre „erdélyiek” és „magyarországiak” között. A vendégmunka jelenlegi gyakorlata ugyanakkor minden esetben történelmi kontextusokba ágyazódik: ez egyfelől a kibocsátó és a célország közötti korábbi történelmi és strukturális viszonyokra vonatkozik (Massey et al. 2001), másfelől a lokális gazdasági stratégiákra, melyekben a migrációnak és munkavállalásnak jelentős előzményei lehetnek. A Magyarországra induló vendégmunkásokat nagy arányban kibocsátó területeken – így például a Székelyföldön, egyes mezőségi vagy kalotaszegi településeken – az otthontól távoli, rövidebb-hosszabb ideig tartó munkavállalás a helyi gazdálkodás kiegészítőjeként több mint száz éve ismert gyakorlatnak, elfogadott kulturális mintának számít. A kalotaszegi Körösfő utazó kereskedői népművészeti termékek árusaiként már jóval az 1989-es fordulat előtt is feltűntek forgalmasabb országutak mentén, vagy épp a román tengerparton. A kilencvenes években a határátkelés javuló lehetőségei nyomán új kereskedelmi csatornák nyíltak meg számukra, és ezzel együtt átalakult a falu szűkebb régiójának munkamegosztása. Míg korábban Körösfőn készítették az áruba bocsátott termékeket, mára a környező falvakat is bevonták a folyamatba. A körösfőiek innen szerzik be az eladásra szánt terítőket, fatermékeket vagy gyékényeket (Vitos 2003). A migrációs gyakorlatok tehát számos esetben korábbi gazdasági- és életmód-stratégiák aktualizálásaként foghatók fel, melyek a változó kontextusban maguk is átalakulnak. A példából látható,

hogy a migrációs folyamatok értelmezéséhez a résztvevőket „követő”, több helyszínen végzett terepmunka éppúgy szükséges, mint a gyakorlat tágabb strukturális valamint lokális előtörténetének rekonstrukciója.

II. Az etnicitás szerepe a migráció tanulmányozásában

A vándorlás révén kialakuló társadalmi viszonyok értelmezésében kulcsszerepe van az etnicitás kategóriájának. A célországok munkaerőpiacán megjelenő bevándorló munkavállalók gyakran azokban a munkaerő-piaci szektorokban helyezkednek el, melyeket az adott országban élő többség alacsony presztízsűnek tekint. A munkaerő-piaci helyzet ugyanakkor csak az egyik, és nem is feltétlenül a legfőbb vonás, mely a migránsok mások általi besorolását meghatározza: elsősorban „idegeneknek” minősülnek, vagyis valamilyen etnikai vagy kulturális másság hordozóiként észlelik őket, ami meghatározza további esélyeiket, mobilitási lehetőségeiket a migráció célhelyszínén. Minderre a migránsok éppúgy felelhetnek a „rejtőzködés” stratégiáival, mint az elhagyott otthonukhoz fűződő identitásuk felértékelésével, az *eticitás újrafelfedezésével* (Rex 1997).

A migráció kontextusában az etnicitás szerepe és újratermelődése két eltérő szempontból közelíthető meg. Az egyik magyarázat az etnikai alapon szerveződő *kötélekek* és *kapcsolati hálózatok* működésére helyezi a hangsúlyt. Az etnikai azonosság egyfajta kötőanyagot jelent a migránsok szerveződésében, vagyis tartósan fennmaradó szolidaritásformák működtetését segíti elő, melyek – különösen az utazás és az információcsere egyre javuló feltételei nyomán – a migránsok egymás közötti kapcsolatai mellett a kibocsátó társadalommal fenntartott összeköttetéseket is életben tartják. A migránsok egyszerre több földrajzi helyhez fűződő kapcsolatainak vizsgálata a kutatás során azt a folyamatot rekonstruálja, ahogyan egyének és csoportok mindennapos életvilágukat változó kontextusokban teremtik újra, identitásukat pedig a származás vagy a megérkezés helyével szemben inkább többszörös kötődéseik segítségével határozzák meg. Ez a megközelítés egyebek mellett sikeresnek bizonyult annak magyarázatában, hogy az egy etnikai csoporthoz tartozó bevándorlók munkaerő-piaci jelenléte rendszerint miért összpontosul a foglalkozások egy adott szűk körére a fogadó társadalomban; továbbá hogy a kibocsátó társadalomban egy bizonyos célpontra (országba, térségbe, városba) irányuló migrációs hullám miért képes időben fennmaradni akkor is, ha már eltűntek vagy megváltoztak a vándorlást kezdetben kiváltó okok (Massey 2001).

A magyarázatok másik iránya a kategorizáció és a klasszifikáció aktusait helyezi a középpontba, mivel az etnicitást és annak szerepét a migrációs folyamatban nem előzetesen adott kapcsolatok értelmében fogja fel, hanem társadalmi interakciók és kontextusok termékének tekinti (Jenkins 2004). Az etnikai identifikáció, az etnikai hovatartozás kinyilvánítása minden esetben feltételezi a kategorizált és a kategorizáló szerepek vagy pozíciók kettősségét és együttes jelenlétét. E pozíciók társadalmi és gazdasági viszonyokba ágyazottak, vagyis helyzetük egymáshoz képest egyenlőtlen. A „kategorizáló” és a „kategorizált” közti egyenlőtlenység létét önmagában igazolja, hogy előbbi rendelkezik azzal az intézményes vagy informális hatalommal, mely a tőle származó definíciók érvényre juttatását, valósként és hitelesként történő megjelenítését teszi lehetővé. A migráns kisebbségek esetében ezek a meghatározások rendszerint etnikai kategóriák alkalmazásával járnak együtt, melyek így – akár függetlenül az érintettek saját magukra vonatkozó definíciójától, vagy az etnikai kategória korábbi jelentéstartományától – a gyakorlatban a címkézés, a stigmatizáció eszközeivé válnak.¹ A stigmatizáció gyakorlata lényegét tekintve arra irányul, hogy kijelölje azokat a helyeket, amelyeket a migránsok a fogadó társadalomban és annak munkaerőpiacán elfoglalhatnak. Az etnikai kategória ebben az értelemben egy adott társadalmi és munkaerő-piaci pozíció meghatározását fejezi ki. Ez a magyarázat termékenynek bizonyult egyrészt azoknak a gyakorlatoknak a megértésében, amelyekkel a fogadó országok intézményrendszere formális eljárások révén megnevezi és kategorizálja a bevándorlókat; másrészt azoknak a mindennapos interaktív helyzeteknek az értelmezésében, melyekben a migránsok és a többségi társadalom tagjai különböző céljaiknak megfelelően alkalmazzák, átértelmezik, vagy éppen „elrejtik” és felülírják az etnikai hovatartozást megjelölő kategóriákat.

II. 1. A példa folytatása: Migráció és etnicitás kapcsolata az erdélyi munkavállalók körében

Mióta a Magyarországra irányuló migráció a szociológiában és a kulturális antropológiában nemzetközi összehasonlítás tárgya, a folyamat egyik legfőbb sajátosságának a szomszédos országok magyar kisebbségének nagy arányát tekintik a migránsok között. Ezt a tényt a migránsoknak és a fogadó társadalom tagjainak azonos – vagy azonosnak vélt – kulturális identitásával magyarázzák (Stewart 2004; Horváth 2002). A közös kulturális identitás akár praktikus értelemben képes megkönnyíteni a migrációs folyamatot:

¹ A stigma fogalmához lásd Goffman 1998.

a nyelvtudás vagy a már előzőleg adott magyarországi ismeretségek kulturális, társadalmi vagy kapcsolati tőkét biztosítanak a magyar nemzetiségű migránsok számára, akik így hatékonyan csökkenthetik az integrációval kapcsolatos kockázatokat, erőfeszítéseket. Az *etnikai migráció* fogalmának szűkebb meghatározása azokra az esetekre vonatkozik, amikor egy etnikai konfliktus vagy attól való félelem egy csoport *kényszmigrációjához* vezet. A tágabb meghatározás szerint ide kapcsolható minden olyan vándorlási folyamat, amelyben az etnicitásnak mint kulturális és szimbolikus tőkének szabályozó szerepe van (Brubaker 1998). Míg a nemzetközi kutatásokban a migrációról általában etnikai szempontból heterogenizáló folyamatként esik szó, addig a magyar esetben – hasonlóan a kisebbségi németek németországi vándorlásához – a migráció az etnikai homogenizálódást (*ethnic unmixing*) segíti elő.² Az etnicitás tehát annak ellenére lényeges eleme marad a migrációs folyamatnak, hogy a migránsok motivációi már nem tekinthetők pusztán a küldő országban fennálló elnyomó nacionalista politika következményének, s lényegesebb szerepe van a migráció gazdasági indokainak – így a munkanélküliség veszélyének, a tényleges munkanélküliségnek vagy az alacsonyabb béreknek.

A rendelkezésre álló adatok szerint Románia a Magyarországra irányuló migráció legfőbb kibocsátó országa. 1999 végén 57.434 hosszú távú tartózkodási engedéllyel rendelkező román állampolgárt regisztráltak, melynek 90–95%-a magyar nemzetiségűnek vallotta magát (Horváth 2003: 39). A valós arányok tekintetében ezek az adatok csak további következtetések számára jelenthetnek kiindulópontot, mivel kizárólag a hivatalosan regisztrált migránsokra vonatkoznak. Ezen túlmenően figyelembe kell venni a szakirodalomban *álturista feketemunkásnak* nevezett kategóriába tartozókat, vagyis azokat, akik – míg erre a határátlépéssel kapcsolatos szabályozás lehetőséget teremtett – magyarországi tartózkodásukat havonkénti határátlépéssel tették törvényessé.³ Horváth István – mindezek mellett a más országok felé irá-

² Az *ethnic unmixing* modellje a nemzetközi migrációnak azokon az esetein alapul, melyekben a migráns csoportot és a fogadó társadalmat etnikai hasonlóság vagy kultúrnmzeti azonosság köti össze. Brubaker a határon túli magyarok magyarországi migrációjával mellett ide sorolja a kelet-európai és a volt szovjetunióbeli németek németországi migrációját, a kisebbségi oroszok migrációját a nem orosz szovjet utódállamokból Oroszországba valamint a zsidók migrációját Szovjetunióból Izraelbe.

³ Tapasztalataim szerint az „álturista feketemunkás” státusz az esetek nagy részében a migráns pálya korai szakaszára, vagyis a magyarországi megérkezést, és a munkába állás kezdetét követő első időszakra volt jellemző, amíg a munkavállalási- és tartózkodási engedélyek megszerzését célzó eljárás le nem zajlott. Terepmunkám

nyuló migrációs hálózatok résztvevőivel is számolva – a mozgásban lévő romániai magyarok számát százezer körülire becsüli (Horváth 2003: 40). Magyarországon a 2002-ben bevándorló státust elnyertek 69%-a Romániából jött, továbbá a Romániából és Szlovákiából érkező migránsok 90%-a magyarnak vallotta magát (Melegh et al. 2004). 2003-ban a Magyarországon legálisan munkát vállaló migráns népességnek közel fele Romániából érkezett. Az etnicitás szempontja tehát továbbra is lényeges a Magyarországra irányuló migrációban, azonban ezt nem feltétlenül a származási országban történő etnikai diszkrimináció magyarázza. Míg ez a motívum a kilencvenes évek elején és közepén igen fontosnak tűnt, ma már inkább csökkenő szerepet játszik. Melegh Attila és munkatársai értelmezése szerint a rendszerváltás időszakának etnikai migrációja a vándorlás *társadalmi intézményesítésének* kezdetét jelentette, melynek folyamán később a gazdasági indíttatás és a családegyesítés vette át a főszerepet. Ez a folyamat továbbá párhuzamosan zajlott a régi ipari struktúra összeomlásával és az új kialakulásával. Ebben az átmeneti időszakban az etnicitás egyfajta összekötő elem lehetett, mely a kapcsolati hálózatok megalapozásával elősegítette a további migrációs folyamatot. Az etnicitás tehát megkönnyítette a migrációt egy olyan időszakban, amikor a régi iparágak gyorsan omlottak össze, az újak pedig még kialakulóban voltak (Melegh et al. 2004: 29).

Migráció és etnicitás összefüggésének értelmezése a kibocsátó ország migrációs kontextusának figyelembe vétele nélkül csak részleges lehet. A romániai magyarok migrációjáról és migrációs hajlandóságáról készített eddigi kutatások gyakori hiányossága, hogy az adott migrációs trendet – s akár annak az etnikai hovatartozással fennálló összefüggéseit – önmagában vizsgálták, mellőzve az összehasonlítást a kibocsátó ország teljes népességére jellemző migrációs folyamatokkal (Csata – Kiss 2003: 10). Ez a hiányosság különösen akkor tűnik jelentősnek, ha a migrációt kiváltó okok közt a gazdasági szempontokra helyezjük a hangsúlyt, mely potenciálisan egyformán érinti az ország többségi és kisebbségi lakosait. A nyolcvanas évek végének és a kilencvenes évek elejének Romániából induló migrációs hullámát a kutatók nagy része etnikailag szegmentált folyamatként – és esetenként ebből kiindulva *kényszermigrációként* – értékelte, melyben a migrációs hajlandóság és a tényleges elvándorlás egyaránt magasabbnak mutatkozott az ország etnikai, illetve vallási kisebbségeinek körében (lásd pl. Sik 1993). Az elmúlt évtizedben azonban Románia etnikai és vallási kisebbségeinek túlsúlya az országból

során azonban talákoztam olyan esettel is, amikor az „álturista feketemunkásként” töltött időszak hat-nyolc éve húzódtott.

induló migrációban csökkenő tendenciát mutat, a többségi és a kisebbségi migráció tekintetében egyfajta kiegyenlítődés tapasztalható, amit Dumitru Sandu a migráció *de-etnicizálódásának* nevez (Sandu 2002). Értelmezése szerint a romániai migráció a kilencvenes évtized elején döntően etnikai és vallási szempontból tagolt hálózatok révén szerveződött, melybe a többségi románság illetve az ortodox vallásúak később kapcsolódtak be (vö. Csata – Kiss 2003: 11). Mindezt a jelenség magyar vonatkozását illetően Horváth István is megerősíti: „a kilencvenes évek második felében [...] lezárult egy nagyobb migrációs ciklus, amikor is az általánosan növekvő tendenciát mutató romániai migráción belül a magyarok migrációja hangsúlyosabban növekedett.” (Horváth 2002: 6).

Mára tehát a Romániából való elvándorlás jelenségének – elsősorban munkavállaláshoz kötődő, ideiglenesre tervezett migrációnak – kisebbségi hovatarozással való összekapcsolása illetve abból való általános levezetése nemcsak azért tűnik tarthatatlannak, mert a gazdasági természetű indokok túlsúlyba kerültek a kisebbségi migráció indítékai közt. Ennél talán lényegesebb szempont, hogy az elmúlt években Románia – immár teljes népességét tekintve – a Nyugat-Európát érintő migráció egyik legfontosabb kibocsátó országává vált, különös tekintettel Olaszországra, Spanyolországra, Portugáliára és Németországra (Sandu 2002; Sandu, et al. 2004).⁴ A felélénkült Nyugat-Európába irányuló romániai migráció a magyar kisebbség vándorlását, munkavállalásra irányuló migrációját is befolyásolja. Az eddigi tapasztalatok szerint Magyarország elsődleges helye a migráció célpontjaként azokban a kibocsátó térségekben marad fenn, ahol a lakosság túlnyomó többsége magyar etnikumú. Ettől eltérően a magyar kisebbség szempontjából szórványhelyzetű régiókban jóval gyakrabban alakulnak ki *multietnikus kapcsolati hálózatok*, melyek a Nyugat-Európába irányuló migrációt segítik elő (Kiss 2006).⁵ További kutatásokra vár annak megválaszolása, hogy a multietnikus hálózatok kialakulása milyen változásokat eredményez a migráció, a kapcsolati hálózatok és az etnicitás kapcsolatára vonatkozó eddigi tudásunkhoz képest.

⁴ A romániai vendégmunkások 2002-ben 1,3 milliárd dollárt küldtek haza kibocsátó országukba, ami az adatok szerint körülbelül 200 milliárd dollárral magasabb összeg annál, mint amennyit külföldi cégek fektettek be az országban. Forrás: <http://penz.transindex.ro/?cikk=1262>. (2007–03–07)

⁵ Saját tapasztalataim szerint a jelenleg Magyarországon dolgozó romániai magyar migránsok körében számos esetben találkozhatunk olyan „transznacionális családokkal”, melyek egyes tagjai (jellemzően a szülők) otthon tartózkodnak, míg mások Magyarországon, megint mások valamely nyugatabbra fekvő országban vállalnak munkát.

Az a modell, mely az „anyaország” és a hozzá kulturális értelemben kötődő „kisebbségi” migránsok közti kapcsolatról csupán az etnikai azonosság feltételezése alapján fogalmaz meg állításokat, ideáltipikus konstrukciónak tekinthető, mely többé-kevésbé hipotetikus összehasonlítás eredménye a migráció két lehetséges típusa között. Az egyik esetben a fogadó országot kulturális értelemben magáénak tekintheti a migráns kisebbség, míg a másik esetben a kulturális azonosság eszméje és a vele járó közös történeti emlékezet nem része a migrációs folyamatnak, s a migránsok így *idegenekként* jelennek meg a többség előtt. Ebből a nézőpontból a szomszédos országokból, és azok között legnagyobb számban Romániából érkező magyar nemzetiségű migránsok egy többé-kevésbé homogén csoport tagjainak tűnnek, akik továbbá számos ponton „hasonlítanak” a magyarországi többségi társadalom tagjaihoz. Az ebben a megközelítésben értelmezett etnikai migráció koncepciója tehát szabatosan összefoglalva így hangzik: „a bevándorlók elsősorban a szomszédos államokban élő magyar közösségek tagjaiból kerülnek ki. Ez jelentősen lecsökkenti a bevándorlás társadalmi költségeit, hiszen a földrajzi közelség, a nyelvtudás és a kulturális hasonlóság jelentősen könnyítik a bevándoroltak letelepedését és beilleszkedését” (Kováts 2005: 313). Mindebből arra következtethetünk, hogy amennyiben ez a hasonlóság regisztrálható – vagyis formálisan és informálisan elismerést nyer – akkor alkalmas lehet arra, hogy erősebb determinánsa legyen a migránsok társadalmi kategorizációjának, mint idegen állampolgárságuk vagy a fogadó országban elfoglalt munkaerő-piaci és társadalmi pozíciójuk.

Az *etnikai migráció* fenti tézise a kulturális hasonlóság eszméjéből kiindulva tesz különbséget általánosságban egy potenciálisan „könnyebb” és „nehezebb” migráció között. A kérdés természetesen nem az, hogy a migránsok számára az adott ország államnyelvének ismerete vagy az oda fűződő kapcsolatok léte előnyöket biztosíthat-e azokhoz képest, akik ezekkel nem rendelkeznek. A kutatásra váró probléma sokkal inkább az, hogy milyen a különböző potenciális „előnyök” és „hátrányok” szerepe a gyakorlatban, vagyis ezek milyen helyzetekben és hogyan érvényesíthetőek, illetve melyek azok a helyzetek, amikor a migránsok kategorizálására más szempontok szerint – például az idegen állampolgárság, a munkaerő-piaci pozíció, és az ezekből fakadó következmények alapján – kerül sor. Egy ilyen jellegű vizsgálódás az etnikai identitás és a vele járó attribútumok rögzített felfogásával szemben a társadalmi és etnikai kategorizáció (illetve identitás) szituatív, kontextualista felfogására épülhet (Jenkins 2004; Okamura 1981). A migrációs gyakorlat értelmezése során ezért szükséges felülvizsgálni néhány, az „etnikai migráció” fogalmának háttérében rejlő előfeltevést, ennek segítségével módosíthatjuk

az etnicitás és a migráció összefüggésével kapcsolatos elgondolásainkat a romániai magyar kisebbség Magyarországra irányuló vándorlását illetően.

Az etnikai migráció tézisének bizonyos implikációival ellentmondanak azok a kutatási eredmények, melyek az idegenekkel – és köztük a romániai magyar migránsokkal – kapcsolatos attitűdökre vonatkozóan születtek Magyarországon. Az elmúlt másfél évtizedben végzett kutatások szerint (Melegh 2004; Sik 2000) a magyarok növekvő távolságot éreznek a migránsokkal szemben általában, különös tekintettel a „nem magyarokra”. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy a magyarországi közbeszédben a szomszédos országokból érkező magyarok gyakran összekeverednek a „nem magyarokkal” – így például a mindennapi életben használatos kategorizációs módok nem feltétlenül tesznek különbséget etnikai és állampolgári hovatartozás között (Fox 2003). Az „idegenekhez” való viszonytal kapcsolatos elemzések szoros egyezést mutatnak továbbá az attitűdök változásai és a kérdéses migráns csoport magyarországi jelenlétének aránya között. A migránsokkal szembeni negatív reakciók (például az azzal kapcsolatos aggodalmak, hogy „elveszik a magyarországi magyarok munkáját”) szoros kapcsolatot mutatnak a Romániából érkező, munkavállalási engedéllyel rendelkezők számával (Melegh et al. 2004: 32).

Mindezt figyelembe véve az itt tárgyalt migrációs folyamat kutatásában egyre nagyobb relevanciája van az etnikai besorolás szituatív, kontextualista megközelítésének, mely az etnicitást nem csupán olyan adottságnak tekinti, amit a migránsok a küldő társadalomból hoznak magukkal, vagy ami kezdeti motivációikat határozza meg. Mint azt a korábbi kutatások igazolták, az etnikai hovatartozás már nem tekinthető stabil változónak a migráció kiindulópontjánál, továbbra is problematikus tényező lehet a megérkezést követően. Milyen formái léteznek az identitás és a megkülönböztetés használatának ezekben a kontextusokban? Az etnicitás vagy az állampolgárság kategóriái hogyan értelmeződnek a személyes tapasztalatokban? A migrációs folyamat során miben áll a kapcsolat a munkaerő-piaci pozíció, az etnicitás és az állampolgárság között? A feltett kérdések szempontjából a romániai magyar migránsok sajátos helyzetben vannak, mivel a velük kapcsolatos politikai diskurzusok és a mindennapos közbeszéd rendkívül sokféle szerepet tulajdoníthat nekik – a „nemzettársaktól” egészen az „idegen, olcsó munkaerő” vagy a „munkaerő-piaci tartaléksereg” megjelenítéséig. Ezeknek a különböző képzeteknek a kialakulása és használata mindenekelőtt a kontextuális tényezők, a mindennapi életben előforduló helyzetek és az ezekre vonatkozó értelmezések, jelentések segítségével érthető meg.

IRODALOM

- Böröcz József (2002): A határ: társadalmi tény, in *Replika* 47–48; 133–142.
- Brubaker, Rogers (1998): Migrations of Ethnic Unmixing in the „New Europe”, *International Migration Review* No. 4; 1047–1055.
- Clifford, James (2001): Utazó kultúrák, in *Magyar Lettre International* tavasz; 5–11.
- Csata Zsombor – Kiss Tamás (2003): Migrációs-potenciál vizsgálatok Erdélyben, in *Erdélyi Társadalom* 1/2; 7–38.
- Fox, Jon E. (2003): National identities on the move: Transylvanian Hungarian labour migrants in Hungary, in *Journal of Ethnic and Migration Studies* 29/3; 449–466.
- Gagyí József – Oláh Sándor (1997): Vendégmunkások utazási formái Hargita megyéből Magyarországra (1997), in Sik Endre – Tóth Judit szerk.: *Migráció és politika*, Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve, 106–120.
- Glick Schiller, Nina – Andreas Wimmer (2002): Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences, in *Global Networks* 2/4; 301–334.
- Goffman, Erving (1998): Stigma és szociális identitás, in Erős Ferenc szerk.: *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*, Budapest, Új Mandátum, 263–295.
- Horváth István (2002): *A romániai magyar kisebbség Magyarországra irányuló mozgása*, http://www.korunk.org/2_2002/mo-ra_mozgas.html (2007–03–07)
- Horváth István (2003): Migrációs hajlandóság az erdélyi magyarság körében – 2003. október, in *Erdélyi Társadalom* 1/2; 39–54.
- Jenkins, Richard (2004): *Social Identity*, London-New York, Routledge.
- Kiss Tamás (2006): *Népességfogyás – népességpótlás*. <http://politika.transindex.ro/?cikk=4082> (2007–03–07)
- Kováts András (2005): A magyarországi bevándorlás-politika problémái. In Tamás Pál – Eröss Gábor – Tibori Timea szerk.: *Nemzetfelfogások. Kisebbség-többség*, Budapest, ÚMK – MTA SZKI, 308–321.
- Marcus, George E. (1995) Ethnography in/of the World System: the emergence of Multi-sited Ethnography, in *Annual Review of Anthropology* 24; 95–117.
- Massey, Douglas S. et al (2001): A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés, in Sik Endre szerk.: *A migráció szociológiája*, Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium, 9–40.
- Melegh Attila –Konratieva, Elena –Salmenhaare, Perttu – Forsander, Annika – Hablicsek László – Hegyesi Adrienn (2004): *Globalisation, Ethnicity and Migration. The Comparison of Finland, Hungary and Russia. Working Papers on Population, Family and Welfare No. 7*; Budapest, Hungarian Central Statistics Office Demographic Research Institute.
- Okamura, Jonathan Y. (1981): Situational ethnicity, in *Ethnic and Racial Studies*, 4/4; 452–465.

- Rex, John (1997): The Nature of Ethnicity in the Project of Migration, in Guibernau, M. – Rex, John eds.: *The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism and Migration*, Cambridge, Oxford, Malden, MA, Polity Press, 269–283.
- Sandu, Dumitru (2002): *Emerging transnational migration from Romanian villages*, http://www.migrationonline.cz/studies_f.shtml?x=195089 (2007–03–07)
- Sandu, Dumitru–Radu, Cosmin–Constantinescu, Monica–Ciobanu, Oana (2004): *A Country Report on Romanian Migration Abroad: Stocks and Flows after 1989*, <http://www.migrationonline.cz> (2007–03–07)
- Sik Endre (1993): Románia emigrációs potenciálja, in Sik Endre szerk.: *Útkeresők*, Budapest, MTA PTI, 19–22.
- Sik Endre (2000): Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpóra-koncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról, In: Sik Endre szerk.: *Diskurzusok a vándorlásról*, Budapest, MTA-PTI, 157–184.
- Stewart, Michael (2004): The Hungarian Status Law: A New European Form of Transnational Politics? in Kántor Zoltán –Majtényi Balázs –Ieda, Osamu –Vizi Balázs –Halász Iván eds.: *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*, Sapporo, Slavic Research Center, Hokkaido University, 120–151.
- Vitos Katalin (2003): „*Hobbi a megélhetésért*”. *A körösfőiek gazdasági migrációja*, Szakdolgozat, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Szociológia és Szociális Munkáképző Kar, Szociológia Szak.

4.

Társadalmi nemek, aprófaluk és közösségtanulmányok

TIMÁR JUDIT

I. A feminista megközelítés lényege és tanulságai

A közösségek, a lokalitás, a társadalmi tér kutatásában – még ha ez a magyarországi aprófalvak vizsgálatában egyelőre kevésbé mondható is el – egyre markánsabban jelenlevő szempontok, megismerésre váró témák a nők és a férfiak identitásának, szemléletmódjának, viselkedésmintáinak adott helyen/miliőben jellemző különbségei illetve egyenlőtlenségei; a nemek (*gender*)¹ eltérő társadalmi szerepének, státuszának, viszonyának térbeli variációi. Az a meggyőződés, hogy a nemek társadalmi szerepe a társadalmi folyamatok fontos szervezője – vagyis a feminista gondolat – az elmúlt két-három évtizedben a társadalomtudományok számos ágában létjogosultságot szerzett. A mára kialakult sokszínűség miatt azonban feminizmus helyett indokoltabb feminizmusokról beszélni. A liberális, a marxista, a radikális vagy a szocialista feminizmus nyomai egyaránt felfedezhetőek a tér- illetve társadalomkutatásokban (Peet 1998). Más felosztások is lehetségesek, McDowell (1993a, 1993b) például a tér, a lokalitás (és a természet) tanulmányozásának a feminista társadalomelméletekkel való kapcsolatát vizsgálva – Harding és Di Stefano sokban hasonló felosztását kombinálva – három látásmódot különböztet meg.

1. Racionalista vagy empiricista feminizmus.
2. Antiracionális vagy „feminista álláspont” elmélet.
3. Posztracionális vagy posztmodern feminizmus.

Az első felfogás osztja a felvilágosodás racionális, humanista eszméjét, Alapkérdése a *nemek egyenlősége*. A második megközelítés tagadja az

¹ A „nem” (*gender*) a nők és a férfiak között – szemben az anatómiai, biológiai eltéréseket takaró „szexuális jelleg” (*sex*) kifejezéssel – a társadalmilag teremtett különbségekre utaló alapfogalom.

egyenlőség racionalista vízióját (úgy tekint arra, mint amely a férfiak és a nők egyformaságában gondolkodik), s ennek megfelelően képviselői a *nemek közti különbségeket* dicsőítik. A harmadik gondolatkör a „nő” – mind a racionalista, mind az antiracionalista feminizmusban – egyneműként kezelt kategóriáját vitatja: a részleges, „töredezett”, sokféle identitás, a *nők egymás közti* faji, etnikai, osztály stb. alapú, s a lokalitástól erősen függő *különbségeinek* kutatása mellett száll síkra. Amíg az empirizmus követőinek körében fontos szerepet kap a nők nyilvános szférából való *kirekesztésének dokumentálása/feltérképezése*, addig az antiracionalista elmélet a *nemi szimbolizmusra, a nemi identitás* konstrukciójára helyezi a hangsúlyt. A legújabb, posztmodernizmushoz való kötődés viszont az *individuális nemi identitásra* fókuszál (McDowell 1993a, 1993b).

Ezek a szemléletmódok, bár ma már párhuzamosan léteznek egymás mellett, a nemek vizsgálatában élen járó angolszász országokban időben egymást követve, egymás kritikájából fejlődtek ki. Jelentős részben az ilyen kritikák mozdították ki például a kutatásokat a *nemi szerepek* tanulmányozására leszűkített elemzésekből. Igaz, elsősorban e szerepek feltárásának, bemutatásának köszönhető a „nők láthatóvá tétele”, szemben a nemekre „vak” kutatási gyakorlattal vagy azzal, amely a csupán férfiakat érintő térfolyamatokat, rájuk jellemző trendeket általánosítja. Csakhogy e szerepek önmagukban szinte semmit sem mondanak azok eredetéről. Ráadásul az újabb, *nemi viszonyokat, nemek közti társadalmi kapcsolatokat* megérteni igyekvő vizsgálatok nyilvánvalóvá tették, hogy e szerepek nem statikusak, hanem a nők és a férfiak közötti hatalmi struktúrák eredményei (lásd pl. in Little 1987, Peet 1998).

A nemek közti egyenlőtlenségek magyarázatai közül talán a férfiak nők feletti dominanciájaként illetve uralmaként definiált *patriarchátus* koncepciója terjedt el legjobban. Giddens (1997: 188) szerint például: „Amint egyszer kialakul a patriarchátus, intézménnyé válik, és beépül olyan intézményekbe is, amelyek kívül esnek a reprodukció szféráján. A patriarchátus olyan finom és kevésbé finom kapcsolathálóba ágyazódik be, amelyek összekötik az élet anyagi feltételeit, az erős társadalmi ellenőrzés mechanizmusait és a különböző ideológiákat.” E véleményt azonban sokkal árnyaltabbá teszi az a vita, amely olyan kérdések körül forog, mint hogy a patriarchátusban kifejeződő társadalmi kapcsolatok mennyiben redukálhatók le a biológiai különbségekre (biológiai determinizmus); a patriarchátus mennyire autonóm, kulturális formáktól, kapitalizmustól független vagy attól el nem választhatóan vizsgálható rendszer (lásd pl. in Little 1987, Peet 1998, Perrons and Gonäs 1998). A politikai, kulturális és területi különbségekre érzékeny elméletek közül

való Lewis jóléti államokról a nemek közti gazdasági-hatalmi munkamegosztás alapján alkotott koncepciója (Lewis 1992). Ebből kiindulva Ferge (1999) madártávlatból nézve² a szocialista keleti blokkot, így Magyarországot, a „dominánsan férfikereső” (például Anglia), a „módosult férfikereső” (például Franciaország) és a „gyengén férfikereső”, baloldali beállítottságú (például Svédország) modellek² közül az utóbbihoz tartotta leginkább hasonlatosnak. Bár Lewis is felhívta a figyelmet arra, hogy a „gyengén férfikereső” modellt nemcsak a nemek egyenjogúságára törekvés (hanem például a munkaerőpiac változó igénye) motiválhatja, Ferge (1999: 16) mellett érvelt, hogy „a formális hasonlóságok ellenére a skandináv modell liberális és emancipáló dimenziói teljesen hiányoztak az államszocialista modelltől”. Ezek a különbségek, jellemzők viszont egyértelművé teszik, hogy a poszt-szocialista társadalmi átmenet ma is lezáratlan időszakában vizsgált társadalmi nemi viszonyrendszer csak *történelmi távlatokba* helyezve érthető meg.

E makrotársadalmi sajátosságok tehát országok csoportjai és országok közötti területi összevetésben rajzolódnak ki, ám rejtve hagyják a kisebb földrajzi léptékű, többek között a város/falu, falu/falu eltéréseket. Bár az ilyen tércategóriák magyarázó erejét óvatosan kezelik, a társadalmi nemek rurális kontextusban végzett kutatásai felhívják a figyelmet arra, hogy a falvak jelentős körét jellemző olyan karakterek, mint a csekély lakosságszám, az urbánus központoktól való távolság, a közellátások, források hiánya, egyfajta falusi ideológiával párosulva sajátos irányba „mozdítják” a társadalmi nemi kapcsolatokat. Vizsgálatuk ezért hozzájárul a falusi környezeten messze túlmutató férfi-nő viszonyok jobb megértéséhez, segítheti a feminista elméletek fejlesztését. Ugyanakkor nélkülük maguknak a falusi társadalmi folyamatoknak a tanulmányozása sem lehet teljes (Little 1987). Ennek tudatában, s a feminista megközelítésű társadalom- illetve tércutatások eddigi tapasztalatainak tanulságait szem előtt tartva a magyarországi aprófalvakban a társadalmi nemek vizsgálatait érdemes egyszerre *többféle szempont* figyelembevételével végezni. Ezek az alábbiak lehetnek.

- A nők „láthatóvá tételén” túl, szerepeik, identitásuk sajátosságainak feltárása mellett a nemek társadalmi viszonyait is tanulmányozni kell.
- A férfiak és a nők közötti egyenlőtlenségek mellett a nők egymás közötti különbségeinek, azokban különösen a hely, a lokalitás, a közösség

² Ezeket a modelleket Lewis (1992) a nők munkaerő-piaci helyzete, az anyákra, feleségekre vonatkozó politika, a támogatási rendszerek kiépültsége, a társadalombiztosítási szabályok alapján különítette el.

időben változó, differenciáló szerepének megismerésére is törekedni kell.

A következő *témák* vizsgálatában már magyarországi eredmények is alátámasztják a területi különbségek fontosságát, s további analízisük hozzájárulhat az aprófalvak jobb megismeréséhez, sikeresebb fejlesztési stratégiáik kidolgozásához.³

- A férfiak és a nők eltérő arányú települési jelenléte.
- A nemek és a munka világa, a közellátások elérhetősége.
- A nemek politikai, közéleti részvétele – esélyegyenlőségi politika, vidékfejlesztés.

A következő alfejezetek a magyarországi társadalmi folyamatok olyan – időben változó – térbeli vetületeiről tudósítanak, olyan trendeket vázolnak fel, amelyek azt példázzák, hogy a társadalmi nemek (gender aspektusok) kérdésköre nemcsak egy újabb *tárgya* az aprófalvakra irányuló kutatásoknak, hanem a szélesebb körű és nagyobb földrajzi léptékű társadalmi folyamatok megértését is segítő, egy új *szemlélet* alkalmazását előhívó dimenziója.

II. Férfiak és nők aránya, a nők „láthatóvá tétele”

A nők „láthatóvá tételének” első lépcsőfoka a – férfiakkal viszonyított – jelenlétük számbavétele egy adott térségben, településen. Hogy az egyes országok illetve országcsoportok eltérő arányai már önmagukban is utalhatnak a nemek közti társadalmi viszonyok különbségeire, azt jól mutatja Sen (1993) területi összevetése. Születéskor 100 újszülött lányra a világ minden részén 105–106 újszülött fiúgyermek jut. Mivel azonban az olyan országokban (Európában, az Amerikai Egyesült Államokban és Japánban), ahol mindkét nem azonos gondozásban részesül, a nők sokkal tovább élnek a férfiaknál, végeredményben nőtöbblet alakul ki: a *nők és férfiak aránya* átlagosan 1,05. Sen 1990-es számításai szerint ilyen állapothoz, azaz a nők férfiakkal hasonló egészségügyi és orvosi ellátása és azokhoz hasonló táplálkozása esetén elérhető arányhoz képest Dél-Ázsiában, Nyugat-Ázsiában, Kínában és Észak-Afrikában együttesen több mint 100 millió nő hiányzik! Ennyi nő „csak azért nem él, mert a nők a férfiakkal viszonyítva hátrányos bánásmódban részesülnek” (Sen 1993: 132).

³ A munkák részben az *Aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenlőségéért* című NKFP-kutatásban születettek.

Ez a fajta egyenlőtlenség már csak azért sem jellemző Magyarországon, mert itt 100 férfira 110 nő jut. Fennállnak viszont olyan országon belüli, településtípusokhoz illetve településnagysághoz köthető különbségek, amelyek mögött a férfi-nő viszonyok más dimenziói rajzolódhatnak ki. Budapesten a 2001. évi népszámláláskor ugyanis a fenti arány értéke 118, a megyei jogú városokban 113, a többi városban 109, míg a községekben (s azon belül az aprófalvakban is) 106 volt. Hogy a magyarázat kevésbé keresendő az eltérő születési és halálozási arányokban, mint a *migrációban*, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy a városokban a 35, míg a falvakban csak az 55 évesnél idősebbek korcsoportjaiban válik jellemzővé a nőtöbblet. Míg a megyeszékhelyeken a 15–24 évesek körében is nőtöbblet van, addig a 200 főnél kisebb aprófalvakban a 20–29 évesek között kirívó nőhiány mutatható ki (100 férfira csupán 85 nő jut). A migrációban – összefüggésben az urbanizáció, a gazdasági szerkezetváltás, a helyi munkaerő-kínálat nemekre eltérő hatásaival – korántsem azonos módon és számban vesznek részt a nők és a férfiak. Juhász (2006: 587) szerint az aprófalvakban a fiatal felnőtt korosztályban létrejött nőhiány „azért alakult ki, mert a törekvő családok lassan harminc éve városiasabb pályára irányítják leányaikat, mint fiaikat, s mert a fiatal nők kevésbé vállalják a falusias életformákat, mint a férfiak”.

Mivel az egyik legfontosabb migrációs ok a *házasságkötés*, az ehhez kötődő otthonteremtés, ezért a párválasztás szokásai, terei a települések férfi-nő arányaira is kihatással vannak. A párválasztást viszont az adott lokalitás társadalmi környezete s az egyéni preferenciák mellett az egyének interakcióinak helye vagyis a házassági piac is erősen befolyásolja. A lokális házassági piacok közé az iskola, a munkahely és a lakókörnyezet sorolható (Bukodi 2002). Bár a kisebb településeken elkerülhetetlen a kifelé irányuló kapcsolat, a megnövekedett földrajzi mobilitás nem tudta teljesen elhalványítani a földrajzi közelség párválasztásban játszott fontos szerepét. Hogy végül a házasság mikor jár együtt migrációval, s a különböző településről származó felek hol telepednek le, arra vonatkozóan meglehetősen eltérő stratégiákról számolnak be a kutatások, felhívva a figyelmet a jövedelmi helyzet, a kulturális szokások vagy épp a földrajzi hely illetve helyzet fontosságára. A „gömbaljai cigány nők életéről” szóló kutatás a „ha igazán szeretsz, utánam jössz” hívószó bevetésének gyakorlatáról számol be, jelezve azt is, milyen komoly harc folyik a fiú és a lány familiája között a fiatalok megszerzéséért, ami különösen a lány teherbe esésekor csúcsosodik ki, hiszen a vizsgált közösségekben az első gyerek születési helyének az otthont hoszszú távra kijelölő szerepe van (Horváth 2002: 74). Más esetben, mint például az NKFP-kutatás drávacsehi terepén élő romák számára, a falun belül

kötött házasság illetve a parasztemberrel kialakított élettársi kapcsolat jelenti a „kimozdulás”, a mobilitás lehetséges stratégiáját (Feischmidt 2006). Ezzel szemben egy, az Orosháza tanyavilágában élők által a hetvenes-nyolcvanas években kötött házasságokat vizsgáló tanulmány arra mutatott rá, hogy a tanyai nők, bár szintén a házasságot használták fel a „kitörésre”, mégsem az alacsony státuszú családi, hanem az elmaradott települési környezetből menekültek. Nagyobb arányban házasodtak ugyanis „kifelé”, mint a tanyai férfiak. Akik a város belterületén vagy más településen élő férjet választottak, azok ezt általában fiatalabb korban tették, mint a külterületen belül párt találók, továbbá többen fogadtak el alacsonyabb iskolai végzettséget igénylő foglalkozási csoportba tartozó partnert is. Az eredmény nem „csupán” ahhoz szolgáltat magyarázatul, hogyan jönnek létre a tanyás városok területileg osztott, torzult nemi arányai: a belterületen jelentős nő-, a külterületen férfiféltlet. A nagyobb részt női elvándorlás révén ugyanis a szórványtelepüléseket ért migrációs veszteség tovább rontotta a tanyai népesség iskolai végzettség és kor szerinti összetételét, ezzel fokozva az amúgy is hátrányos helyzetű tanyavilág társadalmi-gazdasági problémáit (Timár 1985).

A férfiak és a nők eltérő arányú jelenléte az egyes településeken tehát nemcsak sajátos gender viszonyokat, de például a nők eltérő – jövedelmi helyzetű, iskolai végzettségű, etnikai stb. – csoportjai által választható vagy „választani” kénytelen különböző migrációs illetve mobilitási stratégiákat is kifejezhet. Az aprófalvak fiatal munkaképes korosztályaiban (számos helyen az össznépeség szintjén is) jellemző nyomasztó nőhiány instabillá teheti a társadalmi viszonyokat. Mindenképpen kihat emellett a kapcsolathálókra, a helyi párválasztási lehetőségekre is. Ugyanakkor a halandósági különbségek miatt az idős korosztályokban kialakult jelentős nőtöbblet megélhetési, önellátási problémákkal terhelheti a helyi szociális ellátást. Legyen bármilyen a korcsoportonkénti nemi összetétel, annak ismerete fontos lehet a fogyasztási szükségletek kielégítése és a különböző közellátási feladatok hatékony megszervezése érdekében.

III. A nemek és a munka világa – a közellátások elérésének hatása

III. 1 Gazdasági aktivitás, nemi szegregáció

A nők és a férfiak közötti *társadalmi egyenlőtlenségek* talán legjellemzőbb – de mindenképpen legjobban dokumentált – terepe a munka világa. A poszt-szocialista átmenet egyik markáns sajátossága az, hogy a gazdaság stabilizálódásáig (a kilencvenes évek második feléig) Magyarországon Európa fejlett

piacgazdaságú országaihoz képest ellentétes folyamatok zajlottak le. Amíg az Európai Unió akkori 15 tagállamában a férfiakkal szemben a nőknek nőtt a – tradicionálisan alacsonyabb – foglalkoztatási szintje, addig Magyarországon mindkét nemé drasztikusan csökkent. A két nem közti különbség a kilencvenes években, egészen a munkaerőpiac 1997-es kedvező fordulatáig nőtt, majd lassan újra a kiegyenlítődés irányába fordult. A munkaképes korú nők foglalkoztatottsági rátája azonban 2003-ban is csak 80,2%-a volt a férfiakénak – és még mindig nem érte el az 1990-es állapotot. Csakhogy az ekkor már csökkenő gender egyenlőtlenség egy alapvetően alacsony foglalkoztatási szint mellett jött létre (a 15–64 éves férfiak 63,5%-a, a nők 50,9%-a volt foglalkoztatott 2003-ban). Míg a korszak elején a magyarországi női foglalkoztatottsági szint az északi, ma inkább a – férfiakénál jóval szélesebb skála alsó végén álló – déli országokéhoz áll közelebb (Frey 2002, 2005; Bukodi 2005).

Az országon belül markáns területi különbségek rajzolódnak ki a nemek közti egyenlőtlenségekben: az egész korszakban rendíthetetlen szigorúsággal működik a *város-falu dichotómia*. Minden egyes megyei munkaerőpiacon összességében a falvakban rosszabbak a foglalkoztatottsági lehetőségek, aminek a legnagyobb elszenvetői az ott élő nők – a gender különbségek ugyanis mindig nagyobbak ott, mint a városokban. Ha azonban a nők-nők közötti területi eltérésekre is vetünk egy pillantást, akkor kiderül, hogy a régiók gazdasági fejlettségbeli egyenlőtlenségeinek hatása felülírhatja a férfi-nő egyenlőtlenségek más földrajzi léptékben érvényes tartalmát vagy az urbanizációs lejtő „megszokott” rendjét. A kedvező gazdasági pozíciójú Vas megye városaiban élő nők ugyanis nagyobb eséllyel jutnak legális munkához (63,0%-os a foglalkoztatottsági ráta), mint a legelmaradottabb Szabolcs-Szatmár-Bereg megye székhelyének, Nyíregyházának munkaképes korú férfi lakosai (60,0%-os a foglalkoztatottsági ráta). Nők és férfiak azonban általában szűkebb környékük munkaerőpiacain állnak egymással versenyben, s munkavállalási döntéseiket az ottani esélyek befolyásolják, amikor családi stratégiáikat kialakítják (Timár 2005).

A nemek munkaerő-piaci egyenlőtlen esélyei az *ágazati és a foglalkozási nemi szegregációban* is kifejezésre jutnak. Bár egy vizsgálat szerint 1980 és 1996 között mindkettő szintje nőtt valamelyest, ez a növekedés jóval határozottabb volt a falvakban, mint a városokban, s ott is érte el a legmagasabb szintet (Timár 2002). A közismerten feminizálódott és maszkulinizálódott foglalkozások (Koncz 1994; Bukodi 2005) mellett a „férfi” és a „női” munkák akár falvanként, sőt üzemenként eltérő rendje alakulhatott ki, hagyományosan hierarchizálva a nők (és a férfiak) társadalmát is (Őrszigethy 1986; 1993; Kovács 2007). 1990 után azonban a tömeges munkanélküliség egyszerre

több csoportot is érinthetett – akár teljesen azonos helyzetbe hozva őket –, amikor például egy falu egyetlen munkahelye szűnt meg. Magyarországon az európai átlagtól eltérően a *munkanélküliek* között a nők alulreprezentáltak a férfiakhoz képest – viszont körükben igen magas az inaktívák száma (Frey 2002). Ez különösen igaz az elmaradott aprófalvas térségekben (Bihari – Kovács 2005; Váradi 2005). Az 1996. évi mikrocenzus adatai egyértelművé teszik, hogy valamennyi régióban a falvakban adják a legnagyobb arányt – az Észak-Alföldön több mint 50%-ot – az olyan házaspáros családok, ahol a férj/élettárs és a feleség/élettárs egyike sem aktív kereső (Timár 2002). Erre az NKFP-kutatások is számos példát találtak. Ezek az adatok pedig már önmagukban is lényegesen többet mondanak, mint az uniós gyakorlatban összehasonlítással alkalmazott országos (esetleg regionális) munkanélküliségi ráták. Nem véletlen, hogy azok az aprófalva-kutatások, amelyek a munkanélküliség és inaktivitás többnyire családok szintjén megélt és kezelt problémáit kutatják – ráadásul olyan szemlélettel, amely e problémákra válaszul adott túlélési stratégiákban a férfiakra és a nőkre háruló szerepek eltéréseire is érzékenyek –, sokkal többről szólnak, mint a makroökonómiai vizsgálatok eredményeit „színesítő esettanulmányok”.

III. 2. Képzettség és foglalkoztatottság

A fizetett munkáért folyó versenyben az *iskolázottság, képzettség* valamivel jobban befolyásolja a nők esélyeit, mint a férfiakét: minél iskolázottabb egy nő, annál kisebb az állásvesztés kockázata (Bukodi 2005). A hagyományosan alacsonyabb szintű iskolai végzettséggel jellemezhető falusi társadalmak ezért a még helyben maradt munkaképes korú nők számára a munkaerőpiac elérését jobban megnehezítő közeget jelentenek. A térbeli-társadalmi hátrányok halmozódásainak pedig könnyen előfordulhatnak olyan – a gender-visszonyok ismerete nélkül nem vagy rosszul értelmezhető – esetei, mint amit a drávacsehi kutatások (Feischmidt 2006) rögzítettek: egy olyan családban, ahol a szülők az iskolára úgy tekintenek, mint ami intézményesíti roma gyermekük hátrányos megkülönböztetését, végül épp az anya lesz az, aki amúgy is féltve a lányát a várostól, az utazástól, nem akarja őt gimnáziumba engedni. Egy másik terepen, a drávaszabolcsi gyártelepen kutató Szabolcska (2006) szemléletesen fogalmaz a különböző léptékű társadalmi terek kitörési esélyeket rontó kölcsönhatásairól. Szerinte egyik interjúalánya, Hajni, aki egészségügyi problémák miatt nem tudta befejezni az iskolát, és soha nem is volt munkahelye, párja pedig akkor sem engedte el dolgozni, amikor végre kapott volna egy konyhai kisegítői állást, gyermekszülés esetén még inkább

„be lesz zárva”: nemcsak a telepre, hanem a többek között etnikai konfliktusokkal terhelt párkapcsolatába is.

III. 3. Gyermeknevelés és a munka világa

A nők munkaerő-piaci jelenlétének rendkívül fontos – az EU-tagországok között Magyarországon legfontosabb – meghatározója a *nevelt gyerekek* száma. Míg a 20–49 éves gyermektelen nők 80%-a volt foglalkoztatott 2003-ban, az egygyermekeseknek 59%-a, a három- és többgyermekeseknek 13%-a rendelkezett (legális) fizetett munkával (Bukodi 2005). A tradicionális nemi szerepeknek és a patriarchális viszonyoknak megfelelően ez az összefüggés a férfiaknál nem áll fenn (sőt a gyermektelenek és egygyermekesek viszonylatában a fordítottja érvényesül). A gyermekgondozási támogatást igénybe vevőknek az 1990-es években romlottak az esélyei a munkaerőpiacra való visszatérésre⁴, amiben komoly szerepe volt annak, hogy a család és a munkahely összeegyeztetését támogató *intézmények és szolgáltatások* megfelelő fejlesztése elmaradt, a bölcsődék és bölcsődei férőhelyek drasztikusan csökkentek, és az azokat kiváltó új típusú szolgáltatások is hiányoztak.⁵ Bár egy 2002-ben készült felmérés szerint a gyermekgondozási idő lejárta után már újra valamivel többen szerettek volna munkába állni, mint pár évvel korábban, az érintettek többségének gondot jelentene az (újbóli) elhelyezkedés, s leginkább azért, mert nincs kire illetve hol hagyni a gyerekeket. Nem véletlen, hogy ez a probléma az átlagosnál sokkal súlyosabban érinti az infrastrukturális – többek között közlekedési – hátrányokkal küzdő falvakat: „a fővárostól a vidék felé haladva csökken a korábbi munkahelyre való visszatérés lehetősége és szándéka” (Frey 2003: 117).

A piactudomány viszonyai között érvényesülő települési hátrányok valamint a patriarchátus makrotársadalmi és családi formáinak összefonódó hatásait teszik érzékletessé a drávacsehi B. Iona családjának döntései. Abban a faluban, ahol a fiatal férfiak egy része „hetelni”, azaz csak hétfélig

⁴ Spéder (2002) okfejtése szerint nemcsak egy szűkülő, de egy minőségileg új, a munkavállalókat a korábbinál sokkal gyengébb alkuhelyzetbe szorító munkaerő-piacon kell helytállni mindenkinek. A (kis)gyermekes anyákat – családi kötöttségeik miatt – ráadásul nem szívesen foglalkoztatják a munkaadók (Lakatos 2001).

⁵ Az NKFP-kutatásba vont Nagyszakácsiban például a gyesen lévő anyák mellett a polgármester is azt emelte ki munkaerő-piaci hátrányaik magyarázataiból, hogy csak Marcaliban van bölcsőde. Ráadásul az óvoda nyitvatartási ideje – mint sok más helyen (Frey 2003) – sem igazodik az ingázók által használt közlekedési eszközök menetrendjéhez (Bódi 2006).

hazlátogatást engedő távoli munkát kénytelen vállalni, hiába ment haza Ilo-
na férje az első gyerek születése után a környéken állást keresni. Ott olyan
kevés fizetést kapott, amiből nem tudták eltartani a családot. Így viszont Ilo-
nát hívták hiába régi munkahelyére, a távoli ingázáshoz visszatért férje mel-
lett nem élhetett a lehetőséggel. A tradicionális szerepmegosztást erősítette,
hogy párja nem is szerette volna, hogy ő dolgozni járjon (Feischmidt 2006).

A *gyermekneveléssel* – a munkaerőpiaccal összefüggésben – nemcsak
mint a *nők fizetett munkáját* nehezítő, de mint azt *kiváltó* – azaz jövedelem-
szerző – *tevékenységgel* is számolni kell. Spéder (2002: 63) a kilencvenes
évek statisztikáit elemezve elveti azt a feltételezést, hogy „a munkanélküli-
ségtől való félelem a nőket az alternatív anyai szerep és státus felvállalására
ösztönözte volna”⁶. Frey (2003) egy 2002-ben végzett országos felmérés
alapján viszont azt állítja, hogy a helyi foglalkoztatási lehetőségek hiányában
a községekben élők a városiaknál jóval többen tekintik az egyetlen lehető-
ségnek a gyermekgondozási támogatás igénybevételét. Egy északnyugati és
egy délkeleti térség néhány faluját összehasonlító vizsgálat talált ugyan olyan
asszonyokat, akik esetleg szeretnének újabb gyermeket, de a „segélyért” nem
szülnek többet. A legalacsonyabb jövedelmű, a gyermekek továbbtanulását
nem tervezők számára viszont egyfajta túlélési stratégiát jelenthet a har-
madik gyerek vállalása: a megkérdezettek között viszonylag nagy számban
túntek fel három (vagy több) gyermeket nevelő, otthon maradt fiatal anyák.
Egyikőjük, aki munkanélküli férfival élt, s épp gyesen volt, világosan sűri-
tette mondandójába az ok és okozat tiszta logikáját: „A főállású anyaságon
már gondolkodtam. Ez attól függ, hogy egy év múlva mi lesz, kell-e a mun-
kahelyemen, hogy visszamenjek. Ha nem, az anyaság is több a semminél.”
(Timár 2002).

Az ilyen, falun talált „szegénységi gyerekvállalás” mellé állítva például
roma anyák *termékenységére* vonatkozó kutatási eredményeket, újabb kérdé-
sek vethetők fel: vajon a munkaerőpiac, termékenység, nemi szerepek és vi-
szonyok összefüggésrendszerének alakulásában milyen fontossággal bírnak
az olyan tényezők, mint társadalmi osztály, etnikum, kor és földrajzi hely?
Janky (2005) roma anyák *korai* gyermekvállalására vonatkozó regressziós
elemzésének becslései szerint a térségek és települések adottságainak kü-
lönbségeivel mért munkaerő-piaci esélyek közvetlen szerepe csekély: a rend-
szerváltást követő másfél évtizedben többnyire hasonló gyakorisággal váltak

⁶ Igaz, egyfajta polarizálódást maga is leír, így azt nem zárja ki, hogy egy kisebbség
esetén nőtt az olyan gyermekvállalás, ahol sem az apa, sem az anya nem foglalkoz-
tatott. (Spéder 2002)

igen fiatalon anyává a perspektivikusabb településeken és régiókban élő cigány nők, mint a reménytelen, gettósodó kistérségek elcigányosodó falvaiban élők.⁷ Ami viszont a termékenységet *összességében* illeti, abban kimutathatóak a nagyléptékű regionális egyenlőtlenségek hatásai: az egészében kedvezőtlenebb körülményeket nyújtó keleti országrészben magasabb marad a termékenység, mint a Dunántúlon, ahol annak csökkenése lépést tart a nem cigány/roma népesség körében tapasztalható tendenciákkal. A központi régióban viszont Janky szerint a munkaerő-piaci esélyek kilencvenes évek végi javulásának hatására a zömmel nem a fővárosban született felnőtt cigányszonyok gyorsan változtattak demográfiai magatartásukon (erősen csökkent a termékenységi mutatójuk, mivel hamarabb hagyják abba a szülést). A *hely* szerepét (annak sajátos társadalmával, gazdaságával) Durst észak-magyarországi kisfalusi cigány közösségben végzett kutatásai érzékeltetik. A szerző hangsúlyozza, hogy a fiatalkori anyaság utóbbi tíz évben „divattá” vált új jelenségére nem a „mindenkori, hagyományos cigány kultúra” vagy az e népcsoportra jellemző „örökletes biológia adottság”, hanem az új, romló élethelyzet, a „társadalom peremére szorult lét” ad magyarázatot. „A láposi cigány lányok, akik a többségi társadalomtól elszakadva, szigetszerű létben, a lakóhelyet és az iskolázottságot tekintve is szegregációban, tartós mélyszegénységben élnek, és akik úgy érzik, semmi lehetőségük nincs arra, hogy munkát találjanak a formális munkaerőpiacon, azért vállalkoznak már kamaszkorukban a gyerekszülésre, mert ez az egyetlen esemény, ami értelmet ad életüknek, ami a helyi felnőtt közösség megbecsült tagjává teszi őket.” (Durst, 2001: 89)

III. 4. Házimunka – a család és a keresőmunka viszonya

A feminista megközelítésű társadalom- és térkutatások egyik legfontosabb hozadéka, hogy – a gyereknevelés mellett – a *házimunkát* is a „munka világába” sorolták, s felhívták a figyelmet annak fontosságára nemcsak a háztartások, de a nemzetgazdaság szintjén is. Hogy a társadalmi nemek térrel, természettel, hellyel – így a falvakkal – való viszonyának tanulmányozása Magyarországon, de az egész posztoszocialista régióban még csak kezdeti szakaszában tart, azt vizsgálati fókuszának sajátosságai is jelzik. Szemben

⁷ Itt a beás kötődés volt a legerősebb hatású változó. A tinédzser anyák – nemcsak más cigánycsoportokhoz, de a nyolcvanas évekhez képest is – viszonylag alacsonyabb arányát Fleck – Virág (1999) egy, rossz munkaerő-piaci lehetőségek között élő dél-baranyai beás közösségben végzett vizsgálatának eredményeivel illusztrálja a szerző (Janky 2005).

például a Kelet-Közép-Európát kutató nyugati feminista földrajzzal, itt egyelőre kedveltebb témának tűnik a fizetett, mint a háztartási munka, a munkae-rőpiac strukturális jellemzői, mint a nők (és férfiak) arról szerzett tapasztalatai – végeredményben tehát inkább a köz-, mint a *magánszféra*. Igaz, maga a „köz” és a „magán” is más jelentéssel bír, mint a nyugati kapitalizmusban. A köz-magán relációnak a posztszocialista átmenet gazdaságában egyrészt a privatizáció ad különös hangsúlyt, másrészt az állam és a család szocializmusból átörökített sajátos viszonya. A család a paternalista szocialista állam szinte mindent átható kontrollja előli menekülés színtere volt. Ugyanakkor Ferge (1999) szerint, míg az államszocializmus sok tekintetben javította a nők helyzetét, a férfi-nő szerepek⁸ alakításának hagyományos módja a magánszférában, a családban szinte érintetlen maradt.

Európai *időmérleg-vizsgálatok* szerint ma a magyar nők töltik a legtöbb időt házimunkával és gyermekellátással. Úgy tűnik, a foglalkoztatottság ebben a vonatkozásban kevésbé osztja meg a nők társadalmát: a magasabb képzettséget igénylő és jó keresetet nyújtó foglalkozási pozíciókba kerülő nőknek sem csökken automatikusan a háztartási munkára fordított ideje (Bukodi 2005). 2002-ben országos viszonylatban a nők átlagosan közel 28 órát töltöttek hetente házimunkával (a férfiak 11-et). A településhierarchia differenciálól szerepe egyértelmű: a fővárosban illetve a megyeszékhelyeken ez a szám 23, a többi városban 27, míg a falvakban 34 óra (Blasko 2005). Az északnyugati és délkeleti határ menti falvak *egyéni vállalkozói* körében végzett kutatások (Momsen at al 2005) terepein a magát makacsul tartó tradicionális nemek közti munkamegosztáshoz meglehetősen gyakran tapad az otthon körüli mikrotér gender felosztásának imázsa is, határt húzva a feminin „benti” és a maskulin „kinti” munkák közé.⁹ A falusi körülmények (családi házakban illetve környékükön végezhető vállalkozások) és az ottani gender viszonyok együttes érvényesülése eredményeként a férjek nagy többsége felesége vállalkozásában az asszony otthon maradásának, a hagyományos női szerepek ellátásának lehetőségét látja – függetlenül attól, hogy a nő maga is így ítéli-e meg ezt, vagy sem. Ezek a családon belüli férfi-nő viszonyok, átítatva a patriarchátus országos léptékben érvényesülő hatásaival (például a nők alacsonyabb fizetésével, a makrotár-

⁸ A régióban erről folyó mai – főleg szociológiai – kutatások néhány eredményét összegezi Lobodzińska (1995).

⁹ A valóságban ez a felosztás nem mindig állja meg a helyét. A délkeleti határ mentén az interjúalanyok egytől-egyig foglalkoznak állattartással, földműveléssel, s ebben a nők ugyanúgy, ha nem jobban, részt vesznek, mint a férfiak. Ezzel szemben „benti” a férfiak nagyon kevesen, s ők is csak keveset segítenek (Momsen at al 2005).

sadalom szintjén közvetített férfi/nő szerepekkel) még e falusi nők vállalkozásainak létrehozásáról szóló döntésekben is tetten érhetők (Momsen at al 2005; Galasi 2001; Bukodi 2005). Azt példázzák, hogy az országos statisztikákból levont olyan következtetések, mint hogy a rendszerváltás időszakában a nők vállalkozási hajlandósága jobban nőtt, mint a férfiaké (Lengyel–Tóth 1993), más fényben tűnhetnek fel, ha a háztartások/családok kontextusában vizsgáljuk meg a döntéseket.¹⁰

A háztartások megélhetési/túlélési stratégiáiban is kifejeződik egyfajta nemek közti munkamegosztás. Ennek nemcsak az első munkaerőpiac, de az informális gazdaságba való bekapcsolódás is rendkívül fontos terepe. Váradí (2005) hátrányos helyzetű – részben aprófalvas – kistérségekben végzett kutatásai arról tanúskodnak, hogy a nők az informális/fekete munkához való hozzáférésben is hátrányban vannak. Az ilyen munkáknak nemcsak a menynységét, de a jellegét is meghatározza a települések típusa, a fejlődési gócterületektől (például a budapesti építőipar keresletétől) való távolsága. Mint ahogy nyilván számos aprófaluban nincs helyben vagy a közelben olyan városi középosztály, amelyik meg tudná fizetni a bejárónőket (Váradí 2005), az NKFP-kutatás nagyszakácsi terepén tapasztaltak sem számítanak kivételnek. Ott a német és holland ingatlantulajdonosok kertjeiben és házaiban gyakran alkalmaznak helybelieket (ez viszont már a házimunka nők közötti, osztályalapú megosztásának világába vezet). Elsősorban azért nőket, mert a férfiak keveslik a munkáért felajánlott pénzt (Bódi 2006). A túlélési stratégiák elterjedt technikájává vált a háztartások fogyasztáscsökkentése, amiben könnyen újraerősödik a háztartási munkák tradicionális nemi megosztottsága. Egy, már említett falukutatás azt tanúsította, hogy a kilencvenes évek nehezedő gazdasági körülményeihez való alkalmazkodásban sokan lemondtak a jellemzően nőkre háruló háztartási munkákat megkönnyítő gépek vásárlásáról, sőt az is előfordult, hogy a korábban már meglévőket kivonták a használatból (Timár 2005).

Összességében tehát megállapítható, hogy a nők és a férfiak – fizetett és nem fizetett – munka világába való bekapcsolódásának lehetőségeit és kényszereit tekintve, bár a városokhoz viszonyítva kiformálódik egy (apró)falvakat sajátossá tévő helyzetkép, ugyanúgy nem létezik egynemű aprófalú-kategória, mint ahogy nők (és férfiak) csoportja is ezernyi különbséget takar. Legyenek

¹⁰ Az idézett falukutatás interjúalanyainak élettörténetei rámutattak: korántsem biztos, hogy a nők vállalkozásainak megalapítása mögött az ő „hajlandóságuk” húzódik meg. Elképzelhető, hogy kifejezetten férjeik szándékát valósítják meg (Momsen at al 2005).

azonban e falvak fejlett vagy fejletlen régiókban, nagyvároshoz közel vagy távol, esélyeket adó erőforrásokkal többé vagy kevésbé ellátva, háztartásaik/családjaik egyenlőtlenségekkel terhelt gender viszonyai – áthatva az országos férfi-nő hatalmi viszonyokkal és szerepmintákkal – egyértelműen jelen vannak azokban a mindennapi élethelyzetekben és döntésekben, amelyek viszont kihatnak e falvak fejlődésére, jövőjére is.

IV. Férfiak és nők közéleti részvétele – esélyegyenlőségi politika, vidékfejlesztés

A *World Economic Forum (WEF)* 2005-ös jelentése szerint a nemek közötti esélyegyenlőség még egyetlen országban sem valósult meg a világon (Nagy 2005). Öt dimenzióban¹¹ mért rangsora szerint Magyarország 58 ország között a 24. helyet foglalja el. A legrosszabbul az egészségügyi és jóléti dimenzióban szerepelünk, ennek azonban más vizsgálatok, mint a nők férfiakét alig meghaladó szegénységi kockázatát kimutató elemzések (Gábos 2005) ellentmondanak. Arról sincs azonban konszenzus, hogy feminizálódik-e a szegénység ma Magyarországon¹², a területi összevetések pedig szinte teljesen hiányoznak az idevonatkozó vizsgálatokból. Az aprófalusi nők férfiakéhoz viszonyított szegénységének munkaerőpiachoz kötődő kockázatairól a fenti alfejezet nyújtott néhány információt.

Az aprófalvakban élő, nemi hovatartozása alapján hátrányos helyzetű társadalmi csoport (többnyire nők) számára különös fontossággal bírhat az *esélyegyenlőségi* és vidékfejlesztési *politikák* szinte minden hagyományt nélkülöző, gyakorlatilag az EU-csatlakozásnak köszönhető összekapcsolása. G. Fekete (2003: 9) szerint a posztindusztriális korban a vidéki térségek számos funkciójának felértékelődése a megszokott, döntően „karitatív jellegű felzárkóztatással szemben az innovatív jellegű vidékfejlesztést” kívánja meg. Az új fejlesztési irányok¹³ viszont erősen kötődnek a nők társadalmi szerepvállalásához, ezért magukkal vonják a nőkre való nagyobb odafigyelést is.

¹¹ Ezek: gazdasági részvétel, gazdasági lehetőségek, politikai részvétel, iskolázottság, egészségi állapot és jólét (Nagy 2005).

¹² Erről lásd részletesebben e kötetben a *Szegénység és kirekesztettség* című fejezetet.

¹³ Ezek az új irányok: egészséges ételkészítés biztosítása az egész társadalom számára; természetes alapanyagok előállításának az ipar számára és részbeni feldolgozása; a kultúrtáj gondozása, a kulturális hagyományok megőrzése; rekreációs lehetőségek biztosítása; az egészség megőrzésének és a rehabilitációnak a segítése; kom-

A nők (és férfiak) helyi politikában való részvétele ezért nemcsak a férfi-nő társadalmi viszonyok illetve esélyegyenlőség indikátora, de magának a sikeres esélyegyenlőségi politikának valamint a vidékpolitika megvalósításának is fontos feltétele. Más országokhoz hasonlóan a nők sokkal inkább „láthatóak” a politika helyi, mint az országos szintjén: a rendszerváltás nagy visszaesését követően folyamatosan emelkedett az önkormányzatokban való részvételük aránya, s 2002-ben elérte a 25%-ot (Pongrácz – Tóth 1999; Sáfárny 2004).¹⁴ Ezzel azonban Magyarország még messze nem csatlakozhatott azon országok táborába, ahol már túlhaladták a kritikusnak tekinthető 30%-ot. Érzékelhetően kisebb az esélye a nőknek az önkormányzati döntéshozatal legmagasabb pozíciójának megszerzésére: 2002-ben a polgármesterek 15%-a volt nő. A polgármesternők jelenléte vagy hiánya jó kifejeződése a településhierarchiának s a „hatalmi piramisnak”. Míg a 2000–5000 fős falvak közül csak minden tizediket vezetett nő, addig az aprófalvakban minden hetediket. Úgy tűnik, a hatalommegosztás földrajzi léptékben kifejeződő egyenlőtlenségei mellett a jövedelemtermelésben megmutatkozó város-falu egyenlőtlenségek is meghatározzák a politikai döntéshozatal „gender-jellegét”. Egy 1998-as statisztikai elemzés szerint a nők sokkal nagyobb valószínűséggel lehetnek az országos területfejlesztési politika kedvezményezett térségeinek falvaiban polgármesterek. Ezek a területek az elmaradottság, a tartós munkanélküliség, az ipari szerkezetváltás vagy az egyoldalú mezőgazdaság problémáival küzdenek (Timár 2005). Többet is sejtetnek már e tények, mint Regulska (1994: 38) lengyelországi helyi politikára irányuló kutatásában szerzett tapasztalatai: „minél magasabb a pozíciója és nagyobb a presztízse egy helynek, annál kevesebb nő van ott jelen”. A gender-tanulmányok rámutattak: a nők falusi önkormányzati részvételének vizsgálatát sokkal többnek kell tekinteni, mint lehetőségnek a nők „láthatóvá tételére” – hatalmi kérdésről van szó. Éppen ezért az egyes helyi közösségek kontextusában a polgármesteri székbe került nők „mögött” ugyanúgy érdemes megvizsgálni a hatalmi viszonyokat, mint akkor, ha férfiak a falvak vezetői. Ezt az NKFP-kutatások különböző terepei jól példázzák.¹⁵

fortos lakás- és természethez közeli életkörülmények biztosítása; emberközeli szociális gondoskodás nyújtása a rászorulóknak (G. Fekete 2005).

¹⁴ Ugyanebben az évben a parlamenti képviselők közti 9,8%-os részesedéssel Magyarország a 97. helyen állt 170 ország között. (UNDP 2003; Timár 2005) A legújabb választáson is csupán 10,6%-ot sikerült elérni.

¹⁵ Lásd erről a gazdasági hatalommal bíró férfi polgármesterrel szemben alul maradt, a településért sokat tett – a falu idegenforgalmi attrakciójának ötletét adó – aszszony nagyszakácsi esetét (Bódi 2006). Ennek ellenpéldájaként pedig a korábbiánál

Vidékfejlesztés és esélyegyenlőség megvalósításának legalább olyan fontos aktorai a *civil szervezetek*, mint az önkormányzatok. Egyelőre ritka az aprófalvas vidékeken a *ZALA-KAR Kistérségi Innovációs Társuláshoz* (Váradi 2006), illetve *Zalai Falvakért Egyesülethez* hasonló, számos nő részvételével dolgozó, a nőkre kiemelten odafigyelő, számukra sajátos, sikeres programokat¹⁶ indító szervezet. Úgy tűnik, a civil (és non-profit) szervezetek jelenlétének hiánya még olyan szolgáltatások területén is jellemző, mint az idősgondozás vagy a gyermekfelügyelet, ami pedig segítene meghonosítani az aprófalvakban a foglalkoztatás-bővítést is eredményező szociális gazdaságot (Frey 2003; Váradi 2005).

Tény, hogy a nők – különösen vidéken – saját érdekeik védelmében is nagyon lassan kezdtek szervezkedni. Neményi szerint „a nőmozgalmak [...] csak akkor bontakozhatnak ki, ha a nők [...] hangadói felismerik azt, hogy megkülönböztetésük társadalmi eredetű, a hatalmi viszonyok szerkezetéből adódik, másrészt ha e felismerés megfogalmazói maguk mögött tudhatják az erre fogékony érintettek sokaságát” (Neményi 1994: 244). Ezt a folyamatot bizonyára nehezíti, hogy a magyar társadalom férfiakra és nőkre vonatkozó szerepfelfogása – a poszt szocialista régióon belül is – meglehetősen konzervatívnak tekinthető (Pongráczné 2002; 2005).

Az aprófalvak/közösségek kutatásában mindezekért a gender *szempontok érvényesítése* az esélyegyenlőség, sőt az egyenlő bánásmód megvalósításához is segítséget nyújthat. Egyrészt felszínre hozhatja a diszkrimináció olyan történeteit is, mint amilyenekre például a drávaszabolcsi terepen derült fény (Katus 2006; Kovács 2006; 2007; Szabolcska 2007).¹⁷ Másrészt a feminista szemlélettel elvégzett aprófalva-kutatások a vidékfejlesztésbe beépített esélyegyenlőségi politika hatékony megvalósításához szükséges, a nők és a férfiak különbözőségét és egyenlőtlenségét megismerni és megérteni hivatott helyzetelemzésül is szolgálhatnak.

sokkal jelentősebb, de a helyi igényekkel nem találkozó fejlesztéseket hozó, „kivülről jött és távolságtartó” drávaszabolcsi vállalkozó polgármesterasszony falut megosztó történetét (Feischmidt 2006).

¹⁶ Lásd például: a kistelepeülésen élő nők részére a családi élet és munkavégzés összehangolását lehetővé tevő új foglalkoztatási és képzési formák alkalmazása a vidékfejlesztés, a közösségfejlesztés és szociális területen; szakmai programok vállalkozó, gazdálkodó és politikus nők, szociális és civil szervezetekben munkát vállalók részére; nők a közéletben – képzések, tréningek (www.zalafalu.ini.hu). (2006–11–10)

¹⁷ Az eset részletes elemzését lásd e kötet *Narratív biográfiai elemzés* című fejezetében.

IRODALOM

- Bihari, Zsuzsanna – Kovács, Katalin (2005): Slopes and Slides: Spatial Inequalities in Employment Opportunities at the Turn of the Millennium, in Barta, Györgyi – G. Fekete, Éva – Kukorelli Szörényiné, Irén – Timár, Judit eds.: *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*, Pécs, Centre for Regional Studies, 360–377.
- Blasko Zsuzsa (2005): *Nők, férfiak – keresőmunka, házimunka*, Budapest, Társadalmi Nem- és Kultúrakutató Központ, Corvinus Egyetem. <http://demografia.hu/prgs/issp2002>. (2007–02–17)
- Bódi Jenő (2007): „Itt 83 féle külön világ van”. Nagyszakácsi mozaik, in Váradi Monika Mária szerk.: *Aprófalusi közelképek*, Megjelenés előtt.
- Bukodi Erzsébet (2002): Ki kivel (nem) házasodik? A partnerszelekciós minták változása az egyéni életútban és a történeti időben, *Szociológiai Szemle* 12 (2); 28–58.
- Bukodi Erzsébet (2005): Női munkavállalás és munkaidő-felhasználás, in Nagy – Pongrácz – Tóth 2005: 15–43.
- Durst Judit (2001): „Nekem az élet a gyerek”. *Gyermekvállalási szokások változása egy kislelkes cigány közösségben*, *Századvég* 22; 71–93.
- Feischmidt Margit (2007): Az aprófalu, mint depo in Váradi Monika Mária szerk.: *Aprófalusi közelképek*, Megjelenés előtt.
- Ferge Zsuzsa (1999): Hogyan hatott a rendszerváltás a nők helyzetére? in Lévai Katalin – Kiss Róbert – Gyulavári Tamás szerk.: *Vegyesváltó. Pillanatképek nőkről, férfiakra*, Budapest, Egyenlő Esélyek Alapítvány, 13–29.
- Fleck Gábor – Virág Tünde (1999): *Egy beás közösség múltja és jelene*, Budapest, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont.
- Frey Mária (2002): Nők és férfiak a munkaerőpiacon, in Nagy – Pongrácz – Tóth 2005: 9–29.
- Frey Mária (2003): A gyermeknevelési támogatást igénybe vevő és a családi okból inaktív személyek foglalkoztatásának lehetőségei és akadályai, in Lenkey Gábor szerk.: *Demográfia, foglalkoztatás, női munkavállalás*, Budapest, MEH Stratégiai Elemző Központ. Stratégiai Füzetek 14. (Sorozatszerkesztő: Wiener György), 111–138.
- Frey Mária (2005): *Nők a munkaerőpiacon – a rugalmas foglalkoztatás iránti igények és lehetőségek*, Budapest, Foglalkoztatási Kutatási Iroda. Kézirat.
- Galasi Péter (2001): A női-férfi kereseti különbségek Magyarországon, 1992–1996; *Statisztikai Szemle* 79 (1); 18–34.
- Gábos András (2005): A szegénység nemek közötti eltérései nemzetközi összehasonlításban: a laekeni indikátorok elemzése, in Nagy – Pongrácz – Tóth 2005: 194–207.
- G. Fekete Éva (2003): *A nők a vidékfejlesztésben*, Miskolc, MTA RKK. Kézirat.
- G. Fekete Éva (2005): A vidékfejlesztés elméleti kérdései, in G. Fekete Éva szerk.: *Vidékpolitika (1) Oktatási segédanyag a vidék- és helyi fejlesztés tárgyhoz*, Miskolc, Miskolci Egyetem Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet, 6–42.

- Giddens, Anthony (1997): *Szociológia*, Budapest, Osiris.
- Horváth Kata (2002): Savanyú mondja. Gömbaljai cigány nők életéről és gyermeknevelési szokásairól, *Beszélő* 6; 70–80.
- Janky Béla (2005): A cigány nők társadalmi helyzete és termékenysége, in Nagy – Pongrácz – Tóth 2005: 136–148.
- Juhász Pál (2006): *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban. Terepmunkák I.* Budapest, UMK. Jelenkutató Alapítvány.
- Katus Eszter (2006): „Rölk, nélkülük” – Roma nők nemi diszkriminációja, Pécs, PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék. Kézirat.
- Koncz Katalin (1994): A női foglalkoztatás ára: a pályák elnöiesedése, *Társadalmi Szemle* 7–8; 122–132.
- Kovács Éva (2007): Aprófalú-e a lengyári telep? in Váradi Monika Mária szerk.: *Aprófalusi közelképek*, Megjelenés előtt.
- Kovács Éva (2006): Mari és az ő „cigánysága” – avagy a narratíva helye és ereje az etnicitás kutatásában, *Tabula* 9 (1); 41–52.
- Lakatos Judit (2001): Visszatérés a munkaerőpiacra a gyermekgondozási idő letelte után, *Statistikai Szemle* 79 (1); 56–63.
- Lengyel György – Tóth István János (1993): A vállalkozói hajlandóság terjedése, *Szociológiai Szemle* 1; 35–58.
- Lewis, Jane (1992): Gender and the Development of Welfare Regimes, *Journal of European Social Policy* 2 (3), 159–173.
- Little, Jo (1987): Gender Relations in Rural Areas: the Importance of Women’s Domestic Role, *Journal of Rural Studies* 3 (4), 335–342.
- Lobodzińska, Barbara ed. (1995): *Family, Women, and Employment in Central-Eastern Europe*, Westport, Connecticut & London, Greenwood Press.
- McDowell, Linda (1993a): Space, place and gender relations: Part 1. Feminist empiricism and geography of social relations, *Progress in Human Geography* 17 (2); 157–179.
- McDowell, Linda (1993b): Space, place and gender relations: Part 2. Identity, difference, feminist geometries and geographies, *Progress in Human Geography* 17 (3); 305–318.
- Momsen, Janet Hanshall – Kukorelli Szörényi, Irén – Timár, Judit (2005): *Gender at the Border. Entrepreneurship in Rural Post-socialist Hungary*, London, Ashgate.
- Nagy Ildikó (2005): A nők és a férfiak közötti esélyegyenlőség mértéke a világ országaiban, in Nagy Ildikó – Pongrácz – Tóth 1999: 194–207.
- Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György szerk.: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről 2005*, Budapest, TÁRKI–Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 15–43.
- Neményi Mária (1994): Miért nincs Magyarországon nőmozgalom? in Hadas Miklós szerk.: *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiokról, feminizmusról*, Budapest, Replika Kör. 235–245.
- Örszigethy Erzsébet (1986): *Asszonyok férfisorban*, (Magyarország felfedezése sorozat), Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

- Órszigethy Erzsébet (1993): Női munka a falusi szabadság határai közt – Huszadik századi pályaképek Besenyőtelekről. *Tér és Társadalom* 1–2; 89–102.
- Peet, Richard (1998): *Modern Geographical Thought*, Oxford, Blackwell.
- Perrons, Diane – Gonäs, Lena (1998): Introduction: Perspectives of Gender Inequality in European Employment, *European Urban and Regional Studies* 5 (1); 5–12.
- Pongrácz Tiborné – Tóth István György szerk. (1999): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről*, Budapest, TÁRKI–Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága.
- Pongrácz Tiborné (2002): A család és a munka szerepe a nők életében, in Nagy – Pongrácz – Tóth 1999: 30–46.
- Pongrácz Tiborné (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai, in Nagy – Pongrácz – Tóth 1999: 73–85.
- Regulsa, Joanna (1994): Transition to Local Democracy. Do Polish Women Have a Chance? in Rueschemeyer, Marylin ed.: *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe*, Armonk, NY. M. E. Sharpe, Inc., 135–162.
- Sáfrány Réka szerk. (2004): *Életpályák és mozgásterek: nők a helyi közéletben*, Budapest, Magyarországi Női Alapítvány.
- Sen, Amartya. (1993): Több mint 100 millió nő hiányzik, *Tér és Társadalom* 1–2; 123–133.
- Spéder Zsolt (2001): Gyermekvállalás megváltozott munkaerő-piaci körülmények között, in Nagy – Pongrácz – Tóth 1999: 46–64.
- Szabolcska Orsolya (2007): „Sorsukba zárva”- F fiatal párok marginális helyzetben – női perspektívák, in Váradi Monika Mária szerk.: *Aprófalusi közlekedések*, Megjelenés előtt.
- Timár Judit (1985): Az orosházi tanyavilág kapcsolatrendszere a házasságkötések alapján, in Tóth József szerk.: *Alföldi Tanulmányok IX*; Békéscsaba, MTA FKI., 229–254.
- Timár Judit (2002): Restructuring labour markets on the frontier of the European Union: Gendered uneven development in Hungary, in Rainnie, Al – Smith, Adrian – Swain, Adam eds.: *Work, Employment and Transition: Restructuring livelihoods in post-communism*, London and New York, Routledge, 134–154.
- Timár, Judit. (2005): Gender and Spatial Inequalities in Hungary in the Transition Era, in Barta, Györgyi – G. Fekete, Éva – Kukorelli Szörényiné, Irén – Timár, Judit eds.: *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*, Pécs, Centre for Regional Studies, 307–322.
- UNDP (2003): *Human Development Report*, http://www.undp.org/hdr2003/indicator/indic_209_1_1.html. (2005–07–01)
- Váradi, Monika Mária (2005): Increasingly Fossilised Labour Market Structures and Strategies of Livelihood: Chances of Disadvantaged Groups in the Labour Market, in Barta, Györgyi – G. Fekete, Éva – Kukorelli Szörényiné, Irén – Timár, Judit eds.: *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*, Pécs, Centre for Regional Studies, 289–306.
- Váradi, M. M. (2007): „Mi itt csak kis dolgokat tudunk egymás mellé rakni.” in Váradi Monika Mária szerk.: *Aprófalusi közlekedések*, Megjelenés előtt.

5.

Migrációs folyamatok az aprófalvakban

VIRÁG TÜNDE

Az elmúlt ötven év gazdasági és társadalmi folyamatainak következményeként napjainkban a településnagyság és a településeken élők életkörülményei, lehetőségei között nagyon szoros összefüggés figyelhető meg: az aprófalvak többségében alacsony társadalmi státuszú, a cigány népesség által felülreprezentált, immobil népesség koncentrálódik. Ebben a fejezetben azon migrációs folyamatokat vázoljuk, amelyek hozzájárultak e jelenég kialakulásához; azaz a negyvenes évek be- és kitelepítéseinek kényszerű migrációjáról, a hatvanas-hetvenes években a körzetesítés következtében felgyorsuló szelektív migrációról, az aprófalvak olcsón megszerezhető ingatlanjaiba való önkéntes vagy tervezett beköltözésről, beköltöztetésről és végül a rendszerváltást követő szociális, negatív migrációról lesz szó.

I. A történelem viharai

Az ötvenes évek elejéig a migrációs tendenciákat alapvetően a különböző társadalmi rétegeket, csoportokat sújtó politikai intézkedések határozták meg. A költözések többségére a kényszer volt a jellemző. Ezek a folyamatok településnagyságtól függetlenek voltak, de számos aprófalvas területet érintettek.

A második világháború alatt a többszöri határmódosítás, a katonai erőviszonyok változása jelentős népmozgásokat indukált (bukovinai székelyek menekülése, vajdasági magyarok beáramlása), majd a háború utolsó éveiben és a háborút követő években a kollektív bűnösség elve lapján végrehajtott, szervezett be- és kitelepítések (zsidók deportálása, németek kitelepítése, szlovákiai magyarok betelepítése) voltak jellemzőek. A németek szervezett kitelepítése politikai viták után 1946 februárjában kezdődött, az 1941-es népszámlálás adatai alapján összeállított névjegyzékbe vételt követően (Czibulka 2004). A németek kitelepítése, az ingó- és ingatlanvagyonok elkobzása nemcsak a kor közhangulatának felelt meg, de lehetőséget teremtett

a túlnépesedett alföldi területeken élő családok földinségének csillapítására is, ugyanakkor jogalapot adott a Csehszlovák államnak a szlovákiai magyarok áttelepítésére. Ez együtt járt az országon belüli szervezett telepítésekkel is. E folyamatok szinte egymással párhuzamosan, azonos időszakban zajlottak. Az aprófalvas területek közül elsősorban a dél-magyarországi megyéket, különösen Tolnát és Baranyát érintette a németek ki- és a bukovinai székelyek betelepítése (Tóth 1993).

Az észak-keleti országrész mai Ukrajnával határos aprófalvaiból más csoportokat érintett a kényszerű migráció: egy-egy faluból a dologra fogható férfiakat, néhány esetben egy-egy falu teljes munkaképes korú férfi lakosságát hurcolták el „malenkij robotra” a „felszabadító” orosz csapatok (Török 2004).

A negyvenes évek végén, ötvenes évek elején a „kulákosítás”, majd a téesz szervezések egy újabb réteg, a középparasztság számára jelentettek migrációs vagy menekülési kényszert (Závada 1986; Kovács 1987). A falu leggazdagabb parasztjainak elköltözése már előszele volt a hatvanas évektől kezdődő, az adott település kategóriára jellemző szelektív migrációnak.

II. A településfejlesztés nem szándékolt következményei

A hatvanas években zajló második téesz-szervezés hatására az aprófalvak népessége csökkenni kezdett. Elsősorban a képzett fiatalok hagyták oda a falvakat, és kerestek maguknak jövedelmezőbb állást az iparban. Ezt a szelektív migrációt szentesítette az 1971-ben jóváhagyott *OTK (Országos Település-hálózat-fejlesztési Konceptió)*, amely az ezer fő alatti településeket az „optimálisnál kisebbnek” írta le, és mint ilyent, életképtelennek nyilvánította. A teljes településkategóriát sújtó döntéssel az aprófalvak többsége szegregációs folyamatok kiindulópontjává vált (Szelényi 1990). Ezt erősítette a cigánytelepek felszámolást célzó akció azon része, amely alapvetően megüresedő házak vásárlásával próbált javítani a különböző telepeken élő cigány családok lakhatási viszonyain.

II. 1. A körzetesítés

A hatvanas évektől az aprófalvak lehetőségeit alapvetően meghatározták a centralizáció és a tervezdélkodás településpolitikai vonatkozásai. A centralizációs politika az aprófalvas vidékek településeinek legtöbbször nemcsak megfosztotta a fejlesztés lehetőségének legcsekélyebb esélyétől, de a falvakat

vegetáló, szerepkör nélküli településekké fokozta le, s ugyanakkor az érdekérvényesítés harcaiban győzedelmeskedő, szövetkezeti és tanácsi körzetközpontokban legtöbbször erős lokális hatalom jött létre.

A mezőgazdaság kollektivizálása, s különösen az 1959–60-as második téesz-szervezés után megkezdődött a népesség eláramlása a falvakból, amely az aprófalvak esetében meneküléssé gyorsult. A racionális üzemméret kialakítása jegyében a hatvanas években zajló téesz-összevonások, vagyis az, hogy egy-egy településre koncentrálták négy-öt kisközség termelőszövetkezetét, világossá tették az itt élők számára, hogy az önálló falusi paraszti létnek nincsenek többé perspektívái. A kulákosítás dacára a falvakban maradt módosabb parasztcsaládok, 10–15 holdas középparaszttok jelentős része a téesz-összevonások hírére azonnal elhagyta a falut, vagy a termelőszövetkezetben anyagilag megerősödve, néhány év múlva távozott, de voltak közöttük olyanok is, akik már csak a gyerekeiknek tudták biztosították az elköltözés lehetőségét (Kovács 1987: 26; Juhász 2006: 233). A téeszítés mintájára a hatvanas években elkezdődött a helyi tanácsok összevonása is. Általában 3–5 település tanácsát vonták össze egyetlen községi közös tanácsba, dacára annak, hogy a települések az 1950-es tanácstörvény hatására épp ekkoriban váltak – jól-rosszul – a helyi érdekérvényesítés és közösségi szolgáltatás eszközévé. A közös tanácsi konstrukció ideológiája részben a szakmaiság és a közigazgatás technikájának elvárásai, részben a gazdasági racionalizálás jegyében zajlott. Ennek fényében a közigazgatási szakmai apparátusokat és a tanácsok pénzeit összevonták. A téeszek és a tanácsok összevonása párhuzamosan zajlott az országban, az „optimális üzemméret” kialakításának jegyében. Ennek logikus folytatásaként elkezdték összevonni a falusi iskolákat is: előbb csak a felső, majd az alsó tagozatokat is. Itt is meghatározták a „racionális üzemméretet”: optimálisan két párhuzamos osztállyal működő iskolákat próbáltak kialakítani (Vági 1991: 90–92). Az 1971-ben jóváhagyott OTK „szentesítette”, és ezzel fel is erősítette a hatvanas években elindult párhuzamos folyamatokat. A tervezés legfontosabb eszközévé az egyes települések szigorú hierarchikus kategóriákba sorolása vált. A szerepkör nélküli települések kategóriájába sorolt falvak esetében (ebbe a kategóriába került az aprófalvak legtöbbször) a koncepció szelleme és gyakorlati megvalósulása felerősítette a korábban elindult eróziós tendenciákat. A köznyelvben körzetesítésként számon tartott folyamat eredményeként felgyorsult az intézmények összevonása, egyre nagyobb tanácsi körzetek, téeszek alakultak ki, szaporodtak az iskola-összevonások. Bár elvileg lehetőség lett volna arra, hogy a különböző intézmények különböző településekre kerüljenek, de a központi községek kialakításának logikája ezt nem engedte. Az intézmény- és forrás-

elvonásra a lakosság további erőteljes elvándorlása volt a válasz. Az egyének érzékelték településük helyzetének kilátástalanságát, a kialakult struktúra igazságtalanságait és befolyásolhatatlanságát. A rendszert nem tudták megváltoztatni, ezért próbálták megtalálni benne a számukra kedvezőbb helyet, azaz a társadalmi-vagyoni hierarchiában való előrelépés megkövetelte a településhierarchiában történő elmozdulást is.

A hatvanas-hetvenes években K-ban, ebben a belső csereháti aprófaluban szinte mindenki állatokkal foglalkozott, teheneket, bikákat tartottak, de a jólét, a gazdagság nem tükröződött a falu képén. A körzetesítéskor a településen megszűnt minden intézmény, a téesz központja a szomszédos településre került, a családok saját portájuk felújítását, korszerűsítését sem gondolták fontosnak, hiszen minden anyagi forrást a gyerekek jövőjébe, azaz elköltözésébe fektettek. „Mi építettük fel Alsózsoltát” – mondja minden idős ember, aki egész életében azért dolgozott, hogy a gyerekeinek Miskolcon vagy annak közelében építhessen házat.

Az elvándorlás mértéke a legkisebb falvakban volt a legmagasabb. 1970 és 1980 között a legkisebb, 100 fő alatti falvak a népesség 47,5%-t elvesztették. Településnagyság szerint felfelé haladva a népességszám csökkenésének mértéke egyre kisebb lett, de még az 1000 fő alatti települések átlagos népességszökkenése is meghaladta a 13%-ot (Beluszky 2002: 81). A hetvenes évek végén úgy tűnt, hogy az aprófalvak népességének csökkenését már nem lehet megállítani, a megyei tervező intézetek „kihalási listákat” állítottak össze, amelyek azon falvakat vették számba, amelyek elnéptelenedésre ítéltettek.

II. 2. Elnéptelenedés helyett lakosságcsere

A társadalmi tervezők azonban nagyot tévedtek. Az aprófalvak nem néptelenedtek el: társadalmi szerkezetük alakult át. Az elnéptelenedő Gyűrűfü esete, amely a hetvenes években komoly vitákat váltott ki a magyar közéletben, azért maradt szinte egyedi eset, mert e falu társadalma egységesen jómódú volt. Arra a sérelemre, hogy intézményeit megszüntették, utat nem építettek, a falu társadalma egyöntetűen reagált: elköltözött. Mindannyian megtehették, mert módosak voltak. A környező falvak lakossága, ahogyan az aprófalvak többsége, jóval rétegzettebb képet mutatott: e települések sorsa a lassú leépülés, elszegényedés maradt. A tehetősek elmentek, a szegényebbek maradtak és hozzájuk újabb, szegény családok csatlakoztak (Juhász 2006: 206).

Az intézmények bezárásának szükségszerű következményeként költöztek el az értelmiségiek is az aprófalvakból. Rajtuk kívül a módosabb parasztcsaládok gyerekei is élhettek a költözés lehetőségével. A szelektív elvándorlás

következtében, azaz hogy elsősorban a fiatalok és a képzettebbek költöztek el a településekről, az aprófalvak előregedtek, nőtt az eltartottak aránya. Ezen a településeken szinte csak alacsony iskolázottságú, zömében mezőgazdasági foglalkozású népesség maradt (Vági 1991; Beluszky 2002).

Ugyanakkor a vándorlás korántsem volt egyirányú, az elvándorlást sok esetben alacsonyabb státuszú népesség bevándorlása követte. A népességük jelentős részét elvesztő, szerepkör nélküli településeken az ingatlanárak jelentősen csökkentek, az aprófalvakban a házak többsége szinte eladhatatlanná vált. E települések ingatlanpiaca „másodlagos piaccá” vált, azaz a helyi kínálat lényegesen meghaladta a házak iránt érdeklődő fizetőképes keresletet. Az alacsony áron megszerezhető házak vonzóvá váltak azoknak, akik a nagyobb településeken, különösen a városokban nem tudtak tanácsi lakáshoz jutni, vagy piaci áron lakást vásárolni (Ladányi – Szelényi 2004: 78). Az aprófalvak alacsony áron megszerezhető házaiba több irányból is történt „viszszaszivárgás”: a téeszek ipari melléküzemágai lehetőséget kínáltak azoknak a fiatal szakmunkásoknak, akik – átmeneti megoldásként – az otthonteremtés kezdetén, az anyagi javak felhalmozása céljából választották ezeket a településeket (Vági 1991). Voltak, akik mezőgazdasági kisvállalkozóként próbáltak szerencsét: a faluban élő szülők a rokonsági hálóra támaszkodó vállalkozásokban próbálták útnak indítani és helyben tartani gyermekeiket. A szegényebb falusi családok gyerekei több, társadalmilag periférikus helyzetet végigélve, megtelepedtek egy elhagyott falu használható házában, és szerencsét próbáltak. Ők lettek a modernkori telepések, az új magyar Vadnyugat hősei (Juhász 1986).¹ Az aprófalvak elhagyott vagy olcsón megszerezhető házaiba költözött a volt uradalmi pusztákon élő, kényszer hajtott, mozgékony, falusi nincstelen réteg egy része is. A volt cselédek és napszámosok életformája 1945 után sem változott meg lényegesen, az összevont téeszek és erdőgazdaságok igényelték a könnyen mobilizálható, különféle feladatokkal megbízható munkaerőt. Volt, akinek sikerült megkapaszkodnia egy faluban, letelepedett, de e réteg nem fogyott el, és az életforma sem tűnt el egészen, mert az alapját képező megélhetési módok és életfeltételek, ha csökkenő mértékben is, de megmaradtak (Havas 1980: 24). Azzal, hogy a volt uradalmi pusztákon élő cselédek és napszámosok a külterületi lakott helyekről a települési hierarchia legalján elhelyezkedő aprófalvakba költöztek, bár jobb, ám mégiscsak csapdahelyzetbe kerültek. Az aprófalvakból való elmozdulás e nincstelen réteg számára szinte lehetetlenné vált.

¹ Róluk szól Schiffer Pál *Kovbojok I-II.* (1986) című filmje.

II. 3. Az államilag koordinált lakosságcsere: a telepfelszámolás

Miközben az aprófalvak népessége igyekezett elköltözni egy kedvezőbb infrastruktúrájú, magasabb státuszú településre, addig a hetvenes-nyolcvanas években jelentős számú, cigánynak tartott népesség költözött az aprófalvakba.

Az 1961-es párthatározat „*A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról*” egyik fontos fejezete (az oktatási és a foglalkoztatási program mellett) a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolását célzó, nagyszabású akció terve volt. A felszámolandó 2100 cigánytelepet a következőképpen írták le: „Ezek rendszerint egészségtelen, ősztől tavaszig szinte megközelíthetetlen területen (erdők, mocsarak mentén) vannak, s lakóik emberi lakhatásra alkalmatlan építményekben, helyenként földbe vájt kunyhókban élnek. A hiányos és rossz vízellátás, árnyékszék hiánya s az elhanyagolt környezet különféle fertőző betegségek melegágya.” (Mezey 1986: 241)² A párthatározat telepfelszámolást célzó részét koordináló ÉVM 1964-es telepfelmérése szerint 22.399 cigánytelepi ház volt az országban. A legtöbb cigánytelepi házat az ország keleti és déli aprófalvas megyéiben találták: Borsod-Abaúj-Zemplénben (3.379), Szabolcs-Szatmár-Beregen (2.943) és Baranya megyében (2.434). Járási szinten a legtöbb cigánytelepi házat a Baranya megyei siklói járásban (870) írtak össze. (Az adatokat közli: Kertesi – Kézdi 1998: 299–312) Mindez azt mutatja, hogy a cigánytelepek problémája erősen az északi és a keleti megyék, illetve Baranya aprófalvas területein koncentráldott.

A hetvenes évek közepétől a telepfelszámoláshoz köthető akciósorozatban fokozottan támogatták az üresen álló lakások megvásárlásához nyújtható kölcsönöket.³ A megüresedő házak vásárlására folyósítandó kölcsön azokban a régiókban volt a leggyakoribb, ahol az infrastrukturális beruházások elmaradása, a munkahelyek hiánya miatt a telekárak alacsonyok voltak. Így vált lehetővé és államilag támogatottá, hogy a település ellehetetlenülése miatt elköltöző családoktól OTP kölcsönrel vásároljanak a telepről beköltöző

² Az, hogy a Magyarországon élő cigányok harmada félig letelepedett, vándor cigánnyként jelenik meg a határozatban, igen ideologikus megközelítés. Az 1893-as – éppen a vándorló cigányok összeírására kezdeményezett – felvételben az akkori Magyarország területén élő cigányok kilenc tizede letelepedett volt. (*A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány összeírás eredményei*. Magyar Statisztikai Közlemények 1895. IX. kötet)

³ 3558/1975 *Miniszttertanácsi Határozat* 5. pontja: „A családok elhelyezése céljából fokozottan kell élni az üresen álló falusi lakások megvásárlásának lehetőségével.” (Berey 1990: 57)

cigányoknak házakat. Ezzel nemcsak a cigányok jártak jól, hiszen jóval kedvezőbb körülmények közé költözhettek, de az elköltöző nem cigányoknak is hasznos volt, hiszen eladhatatlan ingatlanukat viszonylag kedvező áron tudták értékesíteni. A külterületi cigánytelep felszámolását, a cigány családok faluba költözését egyértelműen a nem cigányok (paraszrok) elköltözése, és az azt követő lakáspolitikai intézkedés tette lehetővé (Berey 1990: 58; Fleck – Virág 1999: 22; Ladányi – Szelényi 2004: 79).

A telepfelszámolásnak ez a formája (is) számos visszaélésre adott lehetőséget: a vásárlásokat a körzeti tanácsok koordinálták, azaz ők határozták meg, hogy ki vehet házat, és az eladó házat is ők közvetítették. Így azután a cigány családok gyakran meglehetősen drágán vásároltak olyan házat, amelyek nem voltak megfelelő minőségűek. Problémát okozott az is, hogy az általában vályogból készült falusi házakat csak nagyon nagy munkaráfordítással lehetett megfelelő állapotban tartani, és az új tulajdonosok erre nem voltak felkészülve. A cigány családok becsapva érezték magukat, hogy értéktelen házakat kellett megvásárolniuk, a külső szemlélők pedig azt látták, hogy a cigány családok nagyon hamar lelakják a lakásokat.

Ugyanakkor, ahogy a központi rendeletek is céloztak rá, csak az „arra érdemesek”, a „rendes cigányok” költözhettek be a faluba. A „telepfelszámolás után” még évekig vagy akár évtizedekig továbbélő telepen egy idő után már csak a sokgyerekes szegény családok, idősek és betegek maradtak (Berey 1990; Csalog 1979; Demszky 1980). Hasonlóan az aprófalvakhoz a cigánytelepeken is a szelektív migráció érvényesült.

A Dráva menti teknővájó cigány telepek közé tartozott a Gordisa mellett elhelyezkedő Sívó-telep is, ahol 1960-ban 160-an éltek. Az 1970-es népszámlálás szerint már csak 60 fő lakott ezen a telepen, az 1980-as népszámlálás szerint a telep már nem is létezett. A családok többségét a Gordisáról elköltöző paraszrok házaiba költöztették, de számos család került Drávacsehíbe, a közelben elhelyezkedő zsákfaluba is, ahol korábban csak egy-két cigány család élt. Az ideköltöztetett sívó-telepi cigány családok megjelenése nemcsak konfliktusokat generált, hanem az addig a faluban maradó családokat is menekülésre készítette (Feischmidt 2007).

A cigány családok beköltözése a falvakba más településeken is éles konfliktusokkal járt. A szocializmus alatt a tanácsi igazgatási rendszerből adódóan a kormányzati döntések végrehajtói nem a települések, hanem a tanácsi körzetek voltak. A kedvezményes lakásvásárlásokról, a CS-lakások⁴ építé-

⁴ CS-lakások, azaz csökkentett értékű lakások. Az cigánytelepek felszámolását célzó program keretében állami támogatással épült, egy-két helyiséges, komfort

séről – és természetesen annak helyéről – mindig a körzetközpont településén döntöttek. Ezzel a közös tanácsok direkt módon is eldönthették, hogy mely falvakba koncentrálják a cigányságot (G. Fekete 1991: 28). A települések közötti szelekció ezáltal tovább erősödött: a helyi hatalom „feladott” egyes településeket, míg másokat igyekezett megőrizni a „cigány inváziótól” (Ladányi – Szelényi 2004).

A falu melletti telepről a településre való beköltözés a cigány családok számára csak az adott pillanatban jelentett közeledést a többségi társadalomhoz, hiszen a cigányok faluba való beköltözése elsősorban a nem cigányok elköltözésétől függött, és a faluban való megjelenésük a nem cigányokat menekülésre készítette. Ezzel a település társadalmán belül két egymással érintkező, de kulturálisan és demográfiaailag nagyon eltérő csoport került egymáshoz térben igen közel. Míg a faluban maradt nem cigányok többsége a nyolcvanas évek közepére már nyugdíjas munkás vagy téészttag volt, akiknek gyerekei, rokonai nem éltek már a faluban, addig a cigány családok többségének gyerekei is ezeken a településeken telepedtek le.

Alsószentmártonban először a telep és a falu közötti részen építkeztek cigány családok, ezzel mintegy felvezették a telepet a faluhoz. Majd a sokac, német és magyar családok elköltözésének ütemében vásárolták fel a házakat. Ugyanakkor a németekkel, sokacokkal, magyarokkal együtt a tehetősebb cigány családok is elhagyták a falut⁵, azaz szelektív migráció hatása a cigány családokon belül, ha nem is olyan mértékben, mint a nem cigányoknál, de ugyanúgy érvényesült.

Az aprófalvakat érintő, jelentős mértékű szelektív migráció és a cigánytelepek felszámolásának nem szándékolt következményeként a nyolcvanas évek elejére a szegregáció új formája alakult ki: a gettósodó aprófal. Az e társadalmi jelenséget bemutató tanulmányok részletesen leírják az elmúlt évtizedek politikai döntéseinek migrációs hatásait: a lehetőségekkel rendelkezők menekülését jobb helyzetű településekre; és a megüresedő házakba érkezőket, akik általában a falusi szegénység legelesettebb rétegeit képviselik; a környező cigánytelepek lakóit; és minden más hányatott sorsú családot. Ezekben a falvakban olyan csonka társadalmak alakultak ki, ahol a falu lakóinak jelentős részére jellemző a több generációra visszatekintő szegénység,

nélküli házak, amelyeket többnyire a település szélén, egy utcában építettek fel a cigány családok számára. Erről bővebben: Demszky 1980.

⁵ Alsószentmárton község krónikájában (BML) 1972 és 1980 között évről-évre pontosan feljegyezték, hogy hány család költözött el a faluból. 1980-ban megváltozott a krónikáíró személye, ő már nem tartotta fontosnak az elköltöző családokat feljegyezni. Az adatokat lásd a *Mellékletben*.

az alacsony iskolázottság és a tartós kirekesztettség. Ezen új etnikai gettók más minőséget teremtettek a cigányság életében: már nemcsak a településen belül élnek elszigetelten, hanem maga a település vált elszigeteltté. Az ott lakók térben és társadalmilag oly messze kerültek más társadalmi rétegektől, hogy a gettóból való elmozdulás mind tényleges, mind szimbolikus értelemben lehetetlenné vált (Havas 1976; 1999; Fleck – Virág 1998; 1999; Durst 2002; Ladányi – Szelényi 2004).

III. A társadalom kettészakadása az aprófalvakban

A rendszerváltást követő társadalmi és térbeli polarizálódás megjelent az aprófalvak életében is. Nyugat-Magyarországon, különösen a Balaton tágabb környezetében elhelyezkedő aprófalvakban, ahol a szocializmus évtizedei alatt a szelektív migráció hatásai érvényesültek, a lakónépesség más aprófalvakhoz hasonlóan csökkent, de a cigány népesség országban belüli egyenlőtlen térbeli elhelyezkedése miatt a településfelmérés fentebb leírt következményei ezeket a településeket nem érintették. A kilencvenes évek közepétől meginduló gazdasági fellendülés is elsősorban a nyugati országrészben érezte a hatását. Itt valósultak meg a nagyobb beruházások, itt létesültek új munkahelyek. Ennek következtében elsősorban az itt elhelyezkedő aprófalvas területeken az előregedő települések megfelelő környezetet jelentettek a falusi turizmus kialakulásának, külföldiek ingatlanvásárlásainak és letelepedésének (Szijártó 2000; 2002).

Ezzel ellentétben az ország más aprófalvas területein, elsősorban a cigány népesség által felülreprezentált, a gazdasági válság által leginkább érintett észak-keleti országrészben és a dél-dunántúli megyékben ezzel teljesen ellentétes folyamatok játszódtak le. A nagyvárosok szakképzetlen munkanélkülijei, a felszámolt munkásszállók lakói közül sokan visszakényszerültek korábbi lakóhelyeikre, az aprófalvakba. Később sokan közülük a jobb megélhetés reményében visszaköltöztek a városba – akár a hajléktalanság vagy az önkényes lakásfoglalóvá válás árán is. Ezeket a migrációs folyamatokat a falvak és városrészek átalakuló etnikai, szociális összetételét, állapotát jelzi az egyes településtípusok népességének növekedése illetve fogyása. Miközben az ország népessége csökkent, a községek lakónépessége növekedett (Ladányi – Szelényi 1997).

Különösen markánsan jelenik meg ez az északi országrész aprófalvas területeinek esetében: a Borsod–Abaúj–Zemplén megyei edelényi, encsi, és szikszói kistérségekben, amely tulajdonképpen a Cserehátként ismert apró-

falvas területét jelenti, jelentős demográfiai változás következett be az elmúlt évtizedben. A hatvanas évektől folyamatosan csökkenő lakónépességű aprófalvas térségben, ahol évtizedeken keresztül negatív volt a vándorlási egyenleg, és a szelektív elvándorlás következményeként egy idő után a természetes szaporodás is negatívvá vált, 1990–2001 között fontos demográfiai fordulat következett be: e kistérségek lakónépessége úgy növekedett, hogy mind a természetes szaporodás, mind a vándorlási egyenleg pozitív lett. E tendencia még a hetvenes években szerepkör nélkülivé „lefokozott” települések egy részében is érvényesült. 1990 után olyan folyamat indult el, amire senki sem számított: a születések számának növekedése következtében emelkedett a lakónépesség száma, de vándorlási egyenleg is pozitív lett.

A csereháti aprófalvas területen nemcsak a lakónépesség számának változása tér el az országosan tapasztalhatótól, de annak korösszetétele is. Míg az országban a 15 év alattiak aránya a teljes népességen belül 16,6%, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében már valamivel több, 19,1%, addig az említett csereháti kistérségben szinte minden negyedik lakos 15 év alatti.

Hasonló jelenséggel találkozhatunk a Baranya megye déli részén elhelyezkedő aprófalvas területen is azzal a különbséggel, hogy itt térségi szinten még nem, de egy-egy településre már jellemző a demográfiai trend megváltozása (Virág 2006). E jelenség megértéséhez járulnak hozzá azok az esettanulmányok, amelyek részletesen leírják a gazdasági, társadalmi és térbeli ki-rekesztés hatására módosuló gyermekvállalási szokásokat, ami a születések számának drasztikus növekedését magyarázza (Durst 2001; 2006).

Alsószentmárton lakónépessége, ahol a hetvenes évek közepétől csak cigány családok élnek, a szelektív migráció hatására és a születések számának csökkenése miatt a nyolcvanas évek közepéig csökkent. A nyolcvanas évek végétől a faluban szinte mindenki munkanélküli lett, és ez azóta sem változott jelentős mértékben. Az elmúlt évtizedben szinte senki sem tudott elköltözni a faluból olyan településre, ahol nagyobb eséllyel tudna munkát vállalni. Ezzel párhuzamosan a hosszan tartó munkanélküliség és szegénység mind szimbolikus, mind tényleges értelemben megváltoztatta és „felértékelte” a gyerekek szerepét. Ezt tükrözik a falu demográfiai adatai is: jelenleg a lakónépesség harmada 14 éven aluli, a falu lakossága tíz év alatt 20%-al növekedett.

Vannak települések – elsősorban azok az előregedett aprófalvak, ahol könnyen lehet üres, eladó házat találni – amelyek a szociális migráció célterületei. Ahogy a hetvenes-nyolcvanas években, úgy napjainkban is a nagyon alacsony ingatlanárak határozzák meg az e településekre beköltözők körét: csak a legszegényebb, városi lakásukat már fenntartani nem képes nyugdíjasok vagy több gyermekes családok vásárolnak itt ingatlant (Feischmidt 2007).

A szociális migráció a statisztikai adatokban is tükröződik: például annak ellenére, hogy a hetvenes években Drávacsehibe a Gordisa melletti telepről is költöztettek cigány családokat, lakónépessége 1960 és 1990 között harmadával csökkent. Ugyanakkor az ezt követő tíz évben, a rendszerváltás után a falu lakónépessége jelentős mértékben, 203-ról 250-re növekedett.

A térbeli kirekesztést erősíti, a gyermekvállalást ösztönzi a „szocpolos”⁶ házépítések lehetősége is: a pusztán állami támogatásból félig-meddig felépült házak általában már a beköltözés pillanatában értéktelenek, az ingatlanpiacon eladhatatlanok (Virág 2005).

Ezeken a településeken a népesség kisebb-nagyobb része vagy akár egésze a társadalmon kívül, azaz a munkaerőpiacról, a mobilitás lehetőségét jelentő iskoláztatásból kirekesztve él. Ezzel azokban az aprófalvakban, amelyek távol mindentől, az ország peremén helyezkednek el, a szociális, etnikai és térbeli hátrányoknak egy olyan erős kombinációja jön létre, amely lehetetlenné tesz mindenfajta kitörést: nemcsak a helyben való boldogulás esélytelen, de a „másodlagos ingatlanpiac”, az ingatlanárak hatalmas különbsége miatt szinte lehetetlenné vált, hogy az ottrekedt családok elköltözéssel javítsanak helyzetükön.

⁶ Az állam a családban élő gyermekek száma szerint differenciáltan támogatja a lakásépítést. Azoknak a családoknak, akiknek nincsenek jelentősebb megtakarításaik „vállalkozók” hitelezik meg a lakásépítés elindításához szükséges önrészt, amit az utólag felvehető állami támogatásból fizet vissza a család. Így szükségszerű, hogy a család megtakarításaitól függően, a házak a legolcsóbb, sokszor bontott anyagokból, csak többé-kevésbé készülnek el, sokszor hiányzik a megfelelő szigetelés, vízvezetés, burkolás. A települési önkormányzatok jelentős része a falu szélén, egy utcában jelölte ki az olcsó telkeket, ahova csak az alacsony státuszú, többnyire cigány családok költöztek. Van rá példa, hogy a hetvenes években állami támogatásból felépített CS-telepen építették fel ezeket a házakat, így az állam szociálpolitikai támogatásával sikerült újabb generációk számára megőrizni a telepi létet.

IRODALOM

- Beluszky Pál (2002): Az ország peremén (Hátrányos helyzetű területek), in Beluszky Pál: *Végkiárusítás II.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja 71–159.
- Berey Katalin (1990): A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása, in Berey Katalin – Horváth Ágota szerk.: *Esély nélkül*, Budapest, Vita, 5–72.
- Czibulka Zoltán (szerk. (2004): *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*, Budapest, KSH Népszámlálási Főosztálya.
- Csalog Zsolt (1979): Cigányfalu Baranyában. Jegyzetek a cigányság helyzetéről, *Kritika* 10; 13–16.
- Demszky Gábor (1980): „CS”, *Kritika* 10; 18–21.
- Durst Judit (2001): „Nekem az élet a gyerekek.” Gyermekvállalási szokások változása egy kistalusi roma közösségben; *Századvég* 22; 71–93.
- Durst Judit (2002): „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul.” Megélhetési stratégiák egy kistalusi cigány közösségben, *Esély* 4; 99–121.
- Durst Judit (2005): „Csak a pénzre hajtik mind”? Az antropológiai megközelítés haszna a demográfiában, *Tabula* 2; 283–310.
- Feischmidt Margit (2007): Az aprófalu mint depo, in Váradi Monika Mária szerk.: *Aprófalusi közelképek*, Budapest, megjelenés előtt.
- Fleck Gábor – Virág Tünde (1998): Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül belül. *Szociológiai Szemle* 1; 67–92.
- Fleck Gábor – Virág Tünde (1999): *Egy beás közösség múltja és jelene*, Budapest, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek 52. 110.
- G. Fekete Éva (1991): *Cigányok a Csereháton, Tájégségi elemzés*, Miskolc, kézirat.
- Havas Gábor (1976): Faluba faluvá növekedés – egy kivételről, in Kemény István szerk.: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*, Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet, 117–129.
- Havas Gábor (1980): Ibafa, *Kultúra és Közösség* 1; 17–33.
- Havas Gábor (1999): A kistelepülések és a romák, in Glatz Ferenc szerk.: *A cigányok Magyarországon*, Budapest, MTA, 163–203.
- Juhász Pál (1986): Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről, *Medvetánc* 1–2; 5–18.
- Juhász Pál (2006): *Emberek és intézmények – Két zsákutca az agráriumban*, Budapest, Új Mandátum – Jelenkutató Alapítvány.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (1998): *A cigány népesség Magyarországon*, Budapest, Socio-Typo.
- Kovács Katalin (1987): *Integráció vagy széttöredezés? Társadalomszerkezeti változások egy dunántúli aprófalu, Magyarlukafa példáján*, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.
- Ladányi János – Szelényi Iván (1997): Szuburbanizáció és gettósodás, *Kritika* 7; 4–12.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*, Budapest, Napvilág.

- Mezey Barna szerk. (1986): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985, Budapest, Kossuth.*
- Szelényi Iván (1990): Városfejlődés és területgazdálkodás Kelet-Európában, in Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*, Budapest, 303–350.
- Szijártó Zsolt (2000): A turizmus mint menedék. Képek és elképzelések a Káli-medencében, in Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt szerk.: *Turizmus és kommunikáció*, Tabula Könyvek 1; Budapest, Pécs, Néprajzi Múzeum/PTE Kommunikációs Tanszék, 7–22.
- Szijártó Zsolt (2002): Turizmus és regionalizmus a Káli medencében. Egy kutatás tapasztalatai, in Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt szerk.: *Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéből*, Tabula Könyvek 4; Budapest, Néprajzi Múzeum, 7–21.
- Tóth Ágnes (1993): *Telepitések Magyarországon 1945–1948 között: a németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.
- Török Zsuzsa (2004): *Határeset – tanulmány egy szabolcs-szatmár-bereg megyei kistelepülés etnikai viszonyairól és identitásáról*, Miskolc, kézirat.
- Vági Gábor (1991): „A reformideológia szelleme” és az aprófalvak, in Vági Gábor: *Magunk, uraim: válogatott írások településekről, tanácsokról, önkormányzatokról*, Budapest, Gondolat, 63–203.
- Virág Tünde (2005): Szegregációs minták, in Baranyi Béla szerk.: *Roma szegregációs folyamatok a csereháti és dél-baranyai kistérségekben*, Budapest, Gondolat-MTA KI, 84–132.
- Virág Tünde (2006): A gettósodó térség, *Szociológiai Szemle* 1; 60–77.
- Závada Pál (1986): *Kulákprés. Dokumentumok és kommentárok egy parasztgazdaság történetéhez*, Budapest, Művelődéskutató Intézet.

MELLÉKLET

Elköltözők	Német	Sokac	Magyar	Cigány
1972	4 család	7 család	–	–
1973	–	11 család	–	21 fő
1974	2 család, 14 fő	8 család, 30 fő	1 család, 4 fő	30 fő
1975	2 család	19 család	–	–
1976	–	25 fő	5 fő	29 fő
1977	–	1 család	–	2 család
1978	–	–	–	4 család
1979	–	–	–	5 család
1980	–	–	–	18 fő

6.

Falusi politikák

GLÓZER RITA

Az aprófalvas térségekben folytatott terepmunka során – amikor a helyi közélet és a hatalmi viszonyok sajátosságait igyekeztünk megismerni – arra a meglepő felismerésre jutottunk, hogy ezeken a viszonylag kis lélekszámú településeken a politika egyáltalán nem vagy csak igen áttételes formákban érhető tetten. Jóformán nincsenek intézményesült helyi politikai erők, pártalapszervezetek, politikai érdekcsoportok; inkább a lakosok pártszimpátiáiról, ideológiák és értékek mentén formálódó elkötelezettségekről beszélhetünk. Persze az itt élőknek is vannak politikai nézeteik, ezekről a helyi közélet és nyilvánosság mindennapi szinterein véleményt is nyilvánítanak. Elmennek szavazni, többé-kevésbé követik az országos és regionális eseményeket, mégis a politika – legalábbis a pártpolitika vagy a nagypolitika értelmében, klasszikus formáiban – nincs jelen látványosan e falvakban. Ez a tapasztalat bizonyára magyarázható az aprófalvak társadalmát sújtó jellegzetes folyamatokkal: a fiatalok és az értelmiség elvándorlásával, az elöregedéssel, a roma népesség arányának növekedésével, a közigazgatási rendszer centralizált-ságával.¹ Milyen értelemben beszélhetünk mégis politikáról az aprófalvak életében? Az országos politika leginkább abban csapódik le itt, hogy a helyi vezetőknek milyen kapcsolataik vannak a nagypolitika szereplőihöz, milyen támogatásokat, előnyöket tudnak kijárni, milyen beruházásokat képesek e támogatók révén a térségbe vonzani.² Másfelől ugyanakkor megfigyelhető, hogy mégiscsak megjelennek sajátos hatalmi-közéleti érdekek, ezek mentén szövetségek, érdekcsoportok szerveződnek, melyek igyekeznek kézben tartani a helyi ügyeket – mindenekelőtt azokat, melyek gazdasági érdekeket

¹ A romák körében az alacsony iskolázottság és alacsony foglalkoztatottság valamint a kisebbségi önkormányzati rendszer hazai sajátosságai miatt eleve kisebb az esély a pártpolitikában való részvételre.

² A lobbizás hagyományosan a területfejlesztési források minél nagyobb szeletének kiharításáért folyik, az EU-csatlakozás közeledtével és a csatlakozás után az ilyen jellegű lobbik másik fontos iránya a különféle európai uniós források megszerzése lett.

érintenek. Ennek a fajta helyi politikának a háttérében – legyen szó a segélyek és a közmunka lehetőségeinek elosztásáról, közintézmények fenntartásáról, új beruházásokról – gyakran a helyi befolyásos személyek gazdasági érdekeltségei húzódnak meg. A helyben felhasználható közcélú erőforrások szűkössége, az aprófalvak lakosságának megélhetési nehézségei, a helyi társadalmak sajátos összetétele és folyamatos eróziója minden bizonnyal magyarázatul szolgál a helyi politika sajátos alakulására, a pártalapú politizálástól jelentősen eltérő struktúrák kialakulására.

Szabó Márton szerint (1999) az egyes pártprogramok az ideológiák nyelvén lényegében a pártoknak a közjóról alkotott véleményét fejtik ki: mi volna a legjobb a népek, társadalomnak, a politikai közösségnek, és ki tudná ezt megvalósítani. Miközben a politikai élet szereplői elvont ideológiai kategóriák segítségével próbálnak értelmet adni a közjó fogalmának, addig „a választópolgárok nagy többsége a köz javáról nem a jellegzetes értelmiségi ideákban, ideológiai formulákban és a tudományos fogalmak szerint gondolkodik, hanem erkölcsi kategóriákban és a mindennapi élet érzéki s praktikus irányultságú kategóriáiban” (Szabó 1999: 14). A falusi viszonyokra különösen igaz ez a megállapítás. Annak kérdése, hogy mi volna a legjobb a lakosoknak, nem az értékek, eszmék szintjén merül fel, hanem a mindennapi megélhetés, a munkalehetőségek, a segélyhez és közmunkához jutás, a falusi iskola fennmaradása, a tömegközlekedési lehetőségek, az egészségügyi ellátás hűsbavágó problémái kapcsán. A politika, a politizálás téjje itt közelebb van a mindennapokhoz, súlyosabb, és sokkal konkrétabb. Éppen ezért mást jelent a politika gyakorlata, mint például a városok társadalmában vagy a központi politikai struktúrákat tekintve. Milyen fogalommal ragadható meg akkor az, ami a politika kapcsán a vizsgált terepen történik?

I. A közpolitika

I. 1. A fogalom története

A tapasztalt jelenségek, események értelmezéséhez a *közpolitika* fogalmát hívjuk segítségül. A közpolitika jelenségének és magának a fogalomnak a létrejötte különféle társadalmi, és ezekkel összhangban zajló tudománytörténeti folyamatok következménye (Ágh 1999). A politikatudomány létrejöttét követően a történeti-társadalmi körülmények és a tudomány saját belső fejlődése következtében a politikának különböző felfogásai, értelmezései alakultak ki, és váltak meghatározóvá. A 19. század végén a politika (*polity*) az ezzel foglalkozó elemzők számára egy *nemzeti keretek* között kiépülő

intézményrendszert jelentett, egy kevés szereplő számára elérhető exkluzív gyakorlatot. A második világháború után a tömegdemokráciák létrejöttével ez a felfogás átalakult, a politológusok érdeklődésének és a különféle empirikus, kvantitatív kutatásoknak (közvélemény-kutatásoknak, választási előrejelzéseknek) a középpontjába a *politikában tevékenyen résztvevő tömegek viselkedése* került. A politika (*politics*) fogalma jelentősen kitágult, immár magában foglalja az olyan politikai szereplők viselkedését is, mint a pártok, szavazópolgárok, érdekcsoportok. A 60–70-es évektől datált harmadik periódusban maga a *politikacsinálás* (*policy making*), a döntéshozatali folyamatok kezdenek egyre érdekesebbé válni. A fejlett demokráciákban a társadalom viszonylag nagy létszámú csoportjai kapcsolódtak be munkavégzésük keretében a közigazgatás működésébe. Ebben az időszakban jelenik meg az alkalmazott politikatudomány is, mely a politikai eljárások, folyamatok megismerését a fejlesztés szolgálatába kívánja állítani. Ennek a periódusnak a domináns politika-fogalma a közpolitika (*public policy*), „a sokszereplős politikai folyamatok egész társadalomra kiterjedő alkalmazott tudománya és annak gyakorlata” (Ágh 1999: 121).

A közpolitika mint elmélet tehát a társadalom kívülről történő irányítása helyett az *önigazgatás gyakorlatát* vizsgálja, praxisként pedig a *közügyek közös intézését*, a közös cselekvésre és döntésre irányuló erőfeszítéseket foglalja magában. Ágh Attila ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy nem valami megvalósult utópiával állunk szemben: a közpolitikai szintéren (is) különböző hatalmi csoportosulások, koalíciók próbálják érvényesíteni érdekeiket, gyakran erőteljes konkurenciaharc és konfliktusok árán. A közpolitikai gyakorlatok kialakulását Ágh az egyre komplexebbé váló társadalmi élet irányításának kihívásaira született válaszként értékeli: a helyi illetve bizonyos (például szakmai) területekhez kötődő döntések meghozatala, a bonyolultságból fakadó konfliktusok kezelésének szükségessége és az állam szabályozó tevékenységének fokozatos decentralizációja hívta életre a szakmai és politikai eszközöket ötvöző közpolitikai eljárásokat

I. 2. Közpolitika a gyakorlatban

De hogyan is zajlik a politika, mi a *politikacsinálás* lényege? A közpolitika figyelmének középpontjában a helyi döntések meghozatalának folyamata áll. A közpolitikai elemzők igyekeznek ezeket a folyamatokat feltárni, elemezni, és a tanulságokra építve képezni azokat, akik e folyamatokban aktívan részt vesznek. A közpolitika mindig *ügyek* körül bonyolódik, mondja Ágh, az ügy a politikai rendszer inputja a társadalom felől, azaz kihívás: kialakul

egy problematikus, konfliktusos helyzet, melyet a politikának kezelnie kell. Az aprófalvas térségekben zajló kutatások számos ilyen „ügyet” tártak fel: iskolabezárás, bányanyitás, központi erőforrások elosztása, stb. Ezekben az ügyekben különféle érdekek által motivált szereplők („helyi erők” és országos szereplők, civilek és politikusok, gazdasági érdekcsoportok) jelentek meg. A történet mindig valamilyen *kezdeményezéssel*, gyakran botrányos, egyes szereplők felháborodását kiváltó akcióval indul.

Például a K-beli iskola bezárásának fenyegető réme, az S település határában megnyitni tervezett kőbánya létesítésének híre aktivizálta a kérdésben érintett szereplőket. Álláspontok körvonalazódtak, érdekek fogalmazódtak meg, akciók zajlottak (formális és informális tárgyalások az iskolaügyben a környékbeli települések vezetői között; informális beszélgetések majd helyi népszavazási kezdeményezés a bánya kérdésében). Ezek a lépések már a *megformálás*, a tulajdonképpeni döntés kimunkálásának mozzanatai, annak a folyamatnak a mérföldkövei, melynek során megszületik egy hivatalos, formális, jogilag szankcionált döntés az adott problémát illetően. Ebben a szakaszban járják körül a körülményeket és a lehetőségeket, ekkor ütköznek a lehetséges alternatívák, s ekkor zajlik a különböző érdekcsoportok közötti tárgyalás vagy alku is. A tárgyalásos döntéshozatali folyamat helyett a vizsgált térségekben gyakorta inkább a meggyőzés és a megegyezés informális módjaival találkoztunk, a helyi közvélemény nyomásgyakorló erejével: az indulaton, (alkalmanként egészen régre visszanyúló³) sérelmeken, sajátos meggyőződéseken alapuló politikacsinálás eseteivel. Az ilyen ügyek értelmezéseiben jellemző módon megjelenik a korrupció, az összefonódások, az önérdékkeresés vádja az ügyek bizonyos szereplőivel szemben. Ezek a vádak természetesen nem minden esetben alaptalanok, de azok reflexszerű felmerülése azt jelzi, hogy a helyi „ügyek” percepciójában a helyiek részéről – nyilván korábbi tapasztalatok alapján – erőteljes torzítás működik.

Példánknál maradván, a tervezett S-i bánya elleni lakossági tiltakozás motorja egy olyan, fiatalokból álló helyi véleménycsoport volt, amely a falu vezető köreivel szemben ellenséges, rivalizáló attitűdöt mutatott. A bányanyitással járó valóban reális veszélyek felmérése (nehéz teherautók járnának

³ Zala megye hagyományosan aprófalvas térségeiben például a késői szocializmus (70-es évek) közigazgatási és oktatási körzetesítésének egyes esetei ütöttek olyan mély sebeket a helybeliek önértetén, hogy az okozott sérelmek nem egyszer még a 2000-es évtized elején hozott döntéseiket is meghatározták. Ilyen érzelmi-indulati alapon vetettek el egyes települések olyan racionális megoldási alternatívákat, melyek több környékbeli település összefogása révén lehetővé tették volna a helyi iskolák fennmaradását.

keresztül a falun, veszélyeztetve a közlekedésbiztonságot és a házak és utak épségét, rombolnák a természeti környezetet) mellett ez az ellenérzés is érezhető szerepet játszott a tiltakozás megszervezésében, az ügyet végül eldöntő (a bányanyitást megakadályozó) népszavazás kezdeményezésében. A K-i iskola bezárásának igen bonyolult történetében pedig – egyetlen aspektust kiemelve – az egykori szocialista közigazgatási reform jegyében erővel összekényszerített társközségek máig élő sérelmei, autonómiaigénye akadályozták meg, hogy a falvak összefogásával az iskola megmaradhasson.

Az ügyek kibontakozásának végén megszülető *döntések és ezek alkalmazása* (az iskola felszámolása, pedagógusok elbocsátása, gyerekek más környékbeli falvak vagy városok iskoláiba történő beiratása) alkotják a közpolitika-csinálás folyamatának következő szakaszát. Ebben a periódusban merülnek fel a döntés valóban súlyos következményei: a pedagógusok és alkalmazottak állásvesztése, egzisztenciális krízisek, a gyerekek gyakran megérőltető napi buszozása a távoli iskolákba. Egy másik példát véve, az N-beli kastély felújítása érdekében az önkormányzat által erőn felül vállalt anyagi teher, majd a felújítás kudarca után az önkormányzat súlyos, a napi működést nehezítő anyagi gondjai, eladósodása vezetett krízishez.

Ezekkel a konkrét eseményekkel és következményekkel természetesen még nem ér véget a közpolitikai folyamat: a helyi közösség, a közvélemény még sokáig tárgyalja a történeteket, a levont tanulságok, a megformálódott vélemények és értékelések még sokáig a helyi politikai cselekvés (koalíciók, összefogás) mozgatórugói lesznek. Ez a végső fázis az *értékelés* szakasza: elvégzik a maguk értékelését a hivatalok, a helyi és magasabb szintű intézmények, és persze a lakosság is, melynek véleménye – ahogy Ágh is rámutat – a szavazatokban mutatkozik meg.

I. 3. A közpolitikai szereplők

A közpolitikai folyamatok rekonstruálásakor az egyik alapvető kérdés, hogy kik is pontosan a *szereplői* ezeknek az ügyeknek. Két alapvető pólusa mindig van a történeteknek: a makropolitika nagy intézményei (állam, kormányzat, parlament, pártok, önkormányzat és egyéb hivatalok) az egyik oldalon, és az állampolgárok és magánérdekeltségek a másik oldalon. A két végpont között pedig gyakran megjelennek az úgynevezett közpolitikai közösségek, azaz egy-egy faluközösség vagy annak bizonyos érdekek mentén elkülönülő része, részei illetve valamilyen tekintetben azonos helyzetű és érdekű emberek közösségei. A politikai érdekcsoportok szintje képzi a politikai közép-szintet, mely egyes közpolitikai elemzők szerint (Pálné Kovács 1999) a mai

magyar társadalomban meglehetősen gyenge, mivel például hiányoznak a regionális szintű kapcsolódások, illetve a civil szervezetek és önkormányzatok együttműködése nem elég hatékony. Ha a kormányzást mint társadalomirányító funkciót tekintjük, akkor a folyamatok szereplői – Ágh Attila metaforájával – egy erős, szétbonthatatlan háromszög csúcsain helyezkednek el. A háromszög egyik csúcspontját a kormányzati politikai struktúra illetékes felügyelő szervezete (például egy minisztérium) foglalja el; másik csúcsán azok a szakértők vannak jelen, akik az adott politikai közösségnek a döntések meghozatalát segítő elméleti tudást és érvrendszert szolgáltatják; a harmadik csúcson pedig az érdekszervezetek állnak, melyek az ügyekben érintett közösségek érdekeit képviselik (erőforrásokat és kompetenciákat igyekeznek megszerezni más területektől).

II. Közpolitika-elemzés – egy módszer a terepen

Az aprófalvas terep kutatásának stratégiai mozzanata a megismert események, konfliktusok szereplők, érdekek, értelmezések feltárása, rekonstrukciója. Az antropológiai terepmunka ezen a ponton nagyon hasonlónak válik ahhoz a módszerhez, amit a közpolitika-elemzők (közülük is az érintettek narratíváiból kiinduló, reflexív elemzést készítő) követnek. A közpolitika hivatásos elemzői természetesen a helyiekétől eltérő perspektívából szemlélik, vizsgálják az eseményeket, folyamatokat. A klasszikusnak, hagyományosnak tekinthető közpolitikai elemzés módszere a közgazdaságtan és a politikatudomány határán helyezkedik el, eszközei között a mikroökonómia, közszolgálati pénzügy, a jog, a szervezeti és intézményi elemzés egyaránt jelen van (Boda 1997). A hagyományos metódus követői gyakran végeznek előzetes közpolitikai elemzést (*policy analysis*), mely megelőzi magát a folyamatot, és annak előzetes szakértői értelmezését adják. Tevékenységük másfelől a folyamat lezárulását követő végső értékelésre terjed ki. Vannak azonban olyan újabb kezdeményezések, irányzatok a közpolitika-elemzésben, melyek bírálják a diszciplína tudományos mítoszát, az objektivitásba és racionalitásba vetett feltétlen bizalmát és társadalommérnöki ambícióit. Ezek közül a narratív közpolitika-elemzés törekvései kapcsolódnak leginkább a kulturális antropológia illetve a kultúrakutatás elméleteihez és kutatási gyakorlatához (Hajer 2004).

II. 1. Változatok a módszerre

A közpolitika-elemzés lényegét tekintve olyan eljárás, mely „közügyeket jelentő dilemmákban segít kidolgozni a választ azzal az alapvető kérdéssel szembeállítva, hogy ’mit kellene csinálni X-nek (vagy X-eknek) Y-nal kapcsolatban?’” (Boda 1997: 114) Egy ilyen eljárás végig vitelére többféle lehetőség kínálkozik. A hagyományosnak mondható (a közgazdaságtanban, az operációkutatásban vagy rendszerelemzésben használatos) eljárások előzetesen rögzített kritériumokhoz képest próbálják megmondani, mi a lehető legjobb, optimális megoldás az adott probléma, konfliktus esetében (Kaplan 2000: 547). Az ily módon folyó közpolitika-elemzés lépései egymásra épülnek. Elsőként a problémát kell strukturálni. Meg kell határozni az elérni kívánt célt, és azokat a kritériumokat, melyek lehetővé teszik majd az elemző számára a megoldási lehetőségek közüli választást. Ezt követi a lehetséges alternatívák kidolgozása, és végül a megoldási lehetőségek költségeinek és hasznainak számbavétele következik (ez lehet költség-haszon elemzés vagy más, nem materiális, pénzben ki nem fejezhető következmények értékelése). A közpolitika-elemző feladata a megoldási lehetőségek feltárása, az előzetesen rögzített kritériumok szerinti értékelése, esetleg rangsorolása. Hatásköre annyiban hasonlít a tudományos kutatóéhoz, hogy a döntés egyikük kompetenciájába sem tartozik bele.

A közpolitika-elemzésnek létezik egy másik irányzata is, amely abból a felismerésből indul ki, hogy gyakran a mégoly aprólékosan kidolgozott, közgazdaságtanilag és műszakilag megalapozott, ésszerűnek tűnő kormányzati intézkedések sem válnak be, vagy a szakmailag alátámasztott megoldási javaslatok az érintettek vagy a döntéshozók részéről merev ellenállásba ütköznek. Boda Zsolt szerint ilyen esetek főleg környezetvédelmi illetve technológiai vonatkozású problémák kapcsán fordulnak elő, és ez nem véletlen. „A nagyléptékű és az ellenőrizhetetlenség érzetét keltő technológiai haladás, a magas fokú bizonytalanságot megtestesítő környezeti problémák nemcsak a közvéleményt és a társadalmi önszerveződés különféle formáit hozták sok esetben mozgásba, hanem alapjaiban kérdőjelezték meg a hagyományos közpolitika-elemzési eszköztárat.” (Boda 1997: 116) Ilyen jellegű beruházások esetén ugyanis a gazdasági, piaci tényezők mellett számot kell vetni a környezeti vagy egészségi ártalmakkal, az érintettekre háruló nem fizikai kockázatokkal, a hosszabb távon jelentkező következményekkel – és nem utolsósorban azzal, hogy mindezeket az érintettek hogyan ítélik meg. Az ilyen igen összetett és bonyolult közpolitikai ügyek elemzéséhez túl kell lépni a technikai, közgazdaságtani racionalitás törvényein, és más – nyitottabb,

empatikusabb – módon kell közelíteni az ügy résztvevőihez. Ennek az újfajta elemzői stratégiának, attitűdnek a kidolgozásában Boda szerint fontos szerepet játszhat a *politikai kultúrák elmélete*. A közpolitikák alakítóinak szemléletmódját, viselkedését ugyanis lényegileg meghatározza kulturális-intézményi beágyazottságuk. Az általuk elfoglalt intézményes-társadalmi pozíciók „olyan kényszerítő erejű saját logikával rendelkeznek, mely alapvetően meghatározza, hogy az adott nézőpontból mi számít problémának és arra milyen válasz adható”. (Boda 1997: 117) Ez a szociológiai fenomenológia, a konstruktivista társadalomtudomány számára ismerős tétel maga után vonja az objektív tények fennállásának megkérdőjelezését, a valóság percepciójában az egymásnak ellentmondó bizonyosságok elfogadását. Ki-ki a maga nézőpontjából látja az adott problémát, különböző az érintettek problémaérzékelése és érvelése. Ebből adódóan az ügyben érdekelt vitája technikai problémaként nem kezelhető, hiszen valójában nem ellenvélemények, hanem különböző percepció sémák, logikák, bizonyosságok állnak egymással szemben (Boda 1997). Ez a szemléletmód nem foglalkozik azzal, hogy az emberek miként azonosultak valamilyen nézőponttal, csupán azt tartja lényegesnek, hogy „léteznek olyan különböző kultúrák, amelyek meghatározzák azt a módot, ahogy az adott problémához közelítünk, az információkat elrendezzük, a következtetéseket levonjuk”. (Boda 1997: 118) A szembenálló kultúrák érvelése éppen ezért nem összemérhető, nem lehetséges igazságot tenni közöttük. A közpolitika-elemzőnek ezért fel kell adnia abbéli célját, hogy szakmai eljárásokkal kalkulálja ki az optimális megoldást. Fontosabb annak feltárása, hogy az érintettek hogyan élik meg, és hogyan értelmezik az adott problémát. Ezekhez az értelmezésekhez pedig az érintettek által elmondott történetek visznek közelebb.

II. 2. A történetek szerepe a közpolitika-elemzésben

A közpolitikai ügyek résztvevői ugyanis elbeszélések (*narratívák*) formájában érvelnek az általuk elfogadhatónak tartott megoldás mellett, értelmezéseiket, álláspontjukat ilyen történetekben rendezik össze. A kutatónak ezeket kell rögzítenie és értelmeznie, hiszen e történetek rekonstruálása révén van esélye a bonyolult közpolitikai problémák áttekintésére. Munkája során az elemző meghallgatja azokat a történeteket, melyeket a közpolitikai problémában érintettek mondanak el, az ő szempontjukból, az ő tudásuk alapján rendezve el az adott kérdést és a lehetséges válaszokat. Ezeknek a narratíváknak a segítségével, ezeket összerendezve az elemző megalkot egy másik elbeszélést, egy *metanarratívát*, mely az ő tudáskészletét aktivizálja. Létre-

jön az elemző olvasata (is) az adott közpolitikai problémáról. Boda szerint az ilyen reflexív, narratív közpolitika-elemzésnek akkor van létjogosultsága, ha valóban komplex problémák merülnek fel, amikor a probléma maga is homályos, amikor érezzük, hogy „valami van, de nem lehet pontosan tudni, hogy mi”. Ha a probléma jól definiált, a döntési alternatívák köre behatárolt, akkor a hagyományos közpolitika-elemzés is kielégítő módszer lehet.

A röviden jellemzett közpolitika-elemzési eljárások új szerepben jelenítik meg a társadalomtudóst: terapeutaként, nem pedig társadalommérnökként. „Nem kész megoldások szállítását várják tőle, hanem a konkrét szituációba való behelyezkedést és együttgondolkodást. Értelmezést, nem pedig értelemadást.” (Boda 1997: 129)

III. A falusi politika sajátos ügyei, szereplői, szcénái – néhány példa

Az aprófalvas terepen eltöltött idő számos tapasztalattal szolgált a falusi közéletet, a helyi politizálást illetően, melyeket reprezentatívnak nevezni ugyan nincs jogalapunk (tekintettel a minta korlátozottságára), ám meggyőződésünk szerint ezek általános érvényűek.

Az egyik ilyen meghatározó jelenség a *közélet eróziója*. A hátrányos helyzetű, közintézményeitől megfosztott, rossz közlekedésű és általában rossz infrastruktúrájú falvakból elvándorol az értelmiség, elköltöznek a fiatalok, a helyi pap halála után kényszerűen visszavonul az egyház – vagyis eltűnnek azok a társadalmi csoportok, szereplők, melyek a közéletet működtetni, kezdeményezni volnának képesek. A hagyományos falusi társadalmak mértékadó szereplőinek (tanító, pap, orvos) eltávozása gyakran egyben az általános morális hanyatlás kezdete. Nincs aki és ami szervezze, szabályozza a közösséget, és marad az állami, önkormányzati segélyek elosztása feletti vita, a marakodás, az intrikák.⁴ Ahol idáig fajul a helyzet, ott a közügyek helyét a falusi mindennapokban

⁴ Sajnálatosan jó példát hoz erre 2006-os szakdolgozatában Gál Szimonetta, aki a D-i közéletet, pontosabban a közélet totális hiányát mutatja be. Egy másik terepen – még a jelentősebb lélekszáma miatt aprófalunak nem is igazán tekinthető – S lakói is arról számoltak be, mennyire hiányzik a falusiaknak (nemcsak spirituális, vallási vonatkozásban, hanem a faluközösség összetartása szempontjából is) a közelmúltban elhunyt, mindenki által szeretett és tisztelt plébános. Ugyanitt a falu vezetése foggal-körömmel ragaszkodik az iskola fennmaradásához, mert pontosan látják, hogy az intézmény és a pedagógusok milyen megtartó erőt jelentenek a falu számára.

teljesen kitöltik az egymással rivalizáló egyének vagy (a sokszor rokonsági, családi alapon szerveződő) csoportok⁵ vitái, konfliktusai.

Azokon a szerencsésnek nevezhető településeken, ahol nem ilyen irányokat vett a helyi társadalom fejlődése, jól megfigyelhető, hogy a helyi hatalom, a közelet karizmatikus személyek köré szerveződik, a személyes rátermettségre, a falusiak előtti tekintélyre, és nem utolsó sorban a külső kapcsolatrendszerre épül (Takács 2004: 257–281; Baumgartner – Kovács – Vári 2002: 59–68).⁶ A személyes kvalitásokra épített helyi hatalom azonban ingatag, és jelentős kockázattal jár. Ha ugyanis nincs megfelelő, hasonló karizmával bíró utód, akkor veszélybe kerülhet mindaz, ami addig felépült. Mivel ezekben a falvakban az egyébként nem túl jelentős önkormányzati források és a döntések feletti rendelkezés is óriási jelentőségű, az is problémát jelent, ha arra alkalmatlan, nem a közérdekeket szolgáló személy kerül a vezetői székbe. Egy tiszteletdíjas polgármesteri pozíció gyakran az egyetlen érdemi állás egy-egy faluban, emiatt komoly vonzerőt jelent. A K-beli polgármester esete jó példa arra, hogy egy teljesen erodálódott társadalmú településen hogyan építhet ki totális egyeduralmat egy erőszakos, autoriter vezető (aki a szóbeszéd szerint a helybeli romák szavazatának megvásárlásával választatta meg magát polgármesternek). Ezek a nagyon különböző esetek alátámasztják azt a fent megfogalmazott megállapítást, hogy a falusi politikát nem ideológiák, pártprogramok alakítják, hanem személyiségek, státusz és elfogadottság, kapcsolatok, befolyás és nem utolsó sorban az anyagiak. Mindezek következ-

⁵ N-ben például a falu két egymással szembenálló koalícióját az egyik korábbi és a jelenlegi polgármester rokonaiból, barátaiból álló táborok alkotják (a Cz és a J család), akik egymás bírálata, különféle intrikák révén törekednek a – falusi viszonyok között jelentősnek számító – hatalom, a polgármesteri tiszttal megszerzésére. S-ben is megvannak a törésvonalak a baloldali beállítottságú, idősebbekből álló, jelenleg regnáló faluvezetés és a feltörekvő, politikailag inkább jobbra tekintő fiatalok között. A közelgő választás esélyeit szondázva a szövetségek, erőviszonyok világosan kirajzolódnak, és egyúttal megfogalmazódnak a falu általi megválasztás szempontjából fontos jellemzők is. Ezek szerint például KA jelenlegi alpolgármestert jószándékú embernek tartják, és szeretik ugyan, de a közvélemény szerint nem meg a pozícióhoz megfelelő képzettsége, jó fellépése és kapcsolatrendszerre. A viszonylag idős KF jó fellépésű, kulturált, regionális kapcsolatai jók, de mégiscsak vidéki, nem biztos, hogy a falu támogatná. FJ (aki a feltörekvő fiatal generáció jelöltje) fiatal, dinamikus, a közigazgatásban járatos, de botránys magánélete és az iskolát támadó kijelentései miatt kétséges a megválasztása.

⁶ S polgármesterének széles körű elfogadottsága, támogatottsága például jelentős részben abból az erkölcsi tőkéből származik, melyre az idős úr a szocializmus időszakában egy koncepciós téves-per következtében letöltött börtönbüntetése révén tett szert. Tekintélyének további forrása a falusiak elbeszélése szerint határozott, jó fellépése illetve a megyében és a térségben kiépült kiváló kapcsolatrendszere.

tében a helyi politika szereplői a közösség által rájuk ruházott hatalmat sok esetben magánjósággként, privát tulajdonként kezelik.

Az aprófalvas közegek egészen sajátos szereplői a helyi és regionális *civil szervezetek* és a térségbe települt nonprofit fejlesztő szervezetek. Előbbiek többnyire szervesen kapcsolódnak a helyi társadalomhoz, többé-kevésbé annak kulturális hagyományaira épülnek önszerveződő módon, utóbbiak gyakran a messziről jöttek bátorságával próbálják megmondani, hogyan is kellene magát fejlesztenie az aprófalvas vidéknek, a természeti környezettől és a hagyományos helyi közösségektől idegen tevékenységeket honosítanak meg, esetenként különféle ökológikus, zöld ideológiákat képviselve. A S-i művészeti egyesület helyi fiatalok kezdeményezésére jött létre, és a helyi társadalom önszerveződésének motorja, majd szimbóluma lett. Sikerének egyik kulcsa, hogy a helybeli fiatalság mellett külső, kívülről érkező erőket is bevont, befogadott. Hanyatlásának és megszűnésének okai közt jelentős szerepet játszott a nonprofit szervezetek egy részére jellemző expanzív növekedés, intézményesülés, és az ezekből következő kényszerű gazdálkodási visszaélések. Mindenesetre fennállása alatt megélnéltette a helyi művészeti és közéletet, és a falu hírére messzire elvitte, ezáltal bekapcsolta a falut egy szélesebb nyilvánosságba. A D-i ökológiai profilú nonprofit szervezet viszont idegenből érkező értelmiségiek kezdeményezésére jött létre, működése alig érinti a kis falu életét. Célcsoportja, tevékenysége, kapcsolatrendszere országos és regionális hatókörű, idegen zárványként van jelen egy előregedő, elnéptelenedő falu testében. A szervezet vezetőinek narratíváiban a helybeliek inkompetens, életképtelen „bennszülötteként” jelennek meg. A két példa alapján is elmondható, hogy az aprófalvakban működő civil kezdeményezések akkor életképesek, és akkor illeszkednek be a közéletbe, ha a helyi társadalomnak még vannak tartalékai, humán erőforrásai (fiatalok értelmiségiek, tanárok), és az erőző még nem túlzottan előrehaladott. A megismert jelenségeknek egy újabb típusát alkotják a regionális szinten, térségi központokban létrejött, és célkitűzésük szerint az aprófalvak érdekében tevékenykedő civil hálózatok. Ezek esetében (akár a Z. megyei, akár a S. megyei civil hálózatot vesszük szemügyre) a regionális politizálásnak egészen sajátos formáival találkozhatunk. Megyei, kistérségi szinten ugyanis ezek a szerveződések az országos politikai erők, pártok valódi helyi alternatíváiként lépnek fel, tagjaik sokszor a politikai életből nyargaltak át a civil szférába, adott esetben az országgyűlési és önkormányzati választásokon jelöltek is állítanak.⁷ E civil hálózatok

⁷ A SE vezetője korábban a megyei közgyűlés elnöke, majd a 2006-os országgyűlési választásokon egyedüli függetlenként került be a parlamentbe. A ZK alapítója és vezéralakja korábban a rendszerváltás előtt tanácselnök volt.

politikai karakterüket azáltal alakítják ki, hogy valamiféle erőt, kompetenciát képesek felmutatni az aprófalvas térségekben. Egyesek komoly pályázatok, különféle projektek révén jelentős anyagi erőforrásokat mozgatnak meg, maguk is számos kedvezményezettnek adnak munkát (például a ZK esetében), mások pedig erőteljesen mozgalmi jellegűek, a bennük való részvétel sajátos elköteleződésen, lokálpatriotizmuson alapul (mint a SE esetében).

A helyi politikának – tekintve, hogy az aprófalvakban a roma népesség általában jelentős számban van jelen – fontos szereplői lehetnek a *kisebbségi önkormányzatok*. Ezek szerepe a falvak társadalmában sajátosan alakul. Ott, ahol jól működő, strukturált közélet és stabil hatalmi-politikai viszonyok figyelhetők meg (például S), nem találkoztunk erős és hatékonyan működő roma kisebbségi önkormányzattal. Ellenben ahol a falu egyéb közéleti-politikai erői gyengék (például N-ben), ugyanakkor a roma lakosság hagyományos belső önszerveződése erős, ott a kisebbségi önkormányzat jellemző módon amellett, hogy a roma kisebbség életét igyekszik segíteni, gyakran a falu egésze számára is megpróbál közéleti tevékenységet kifejteni. N-ben a helyi politika alapvetően kétpólusú, a Cz és a J familia vetélkedése mentén polarizálódik, és ezért nincsen a falut összetartó, szervező erős hatalmi centrum. Itt a roma közösség az elhunyt vajda köztiszteletben álló özvegyét választotta meg a kisebbségi önkormányzat vezetőjének. Ezen a településen (iskola és pedagógusok híján) a kisebbségi önkormányzat szervezi a falu karácsonyi, anyák napi ünnepségét, amit – elsősorban az idősebb lakosok – hálásan fogadnak.

E példák jól érzékeltetik, hogy a politika a megismert aprófalvas közegben nem alkot a mindennapi élet egyéb területeitől – munka, szabadidő, kultúra, közösségi élet – élesen elkülönülő szférát. Nem csupán arról van szó tehát, hogy másféle gyakorlatokban, az élet más színterein zajlik a politizálás, és hogy a politikai érdekek és tétek alapvető egzisztenciális kérdésekkel függnek össze. A politika itt sajátos minőségként átszövi a helyi közösségek életének minden fontosabb mozzanatát, a legkülönbözőbb intézmények és gyakorlatok töltenek be közpolitikai funkciókat.

IRODALOM

- Ágh Attila (1999): Közpolitika, in: Gyurgyák János szerk.: *Mi a politika?* Budapest, Osiris, 119–163.
- Boda Zsolt (1997): Narratív közpolitika-elemzés, in Szabó Márton szerk.: *Szövegvalóság, írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*, Budapest, Scientia Humana, 113–131.
- Gerhard Baumgartner – Kovács Éva – Vári András (2002): *Távoli szomszédok. Jánossomorja és Andau 1990–2000*, Budapest, Regio Könyvek, 59–68.
- Gál Szimonetta (2006): Köz – Közélet – Közügyek és közszereplők egy baranyai aprófaluban. Szakdolgozat, PTE–BTK.
- Gulyás Gyula – Jenei György (1998): *Bevezetés a közpolitikába*, Budapest, Parlamenti Módszertani Iroda – Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem – Közszolgálati Tanulmányi Központ, <http://www.fw.hu/sziegtk03/kozpol1.doc> (2007–03–02)
- Kaplan, Thomas J.(2000): A közpolitika-elemzés narratív struktúrája, in Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt szerk.: *Szövegváltozatok a politikára, nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, 547–565.
- Maarten Hajer (2004): Diskurzuselemzés és szakpolitikák vizsgálata, *Politikatudományi Szemle* 4. 161–167. http://www.poltudszemle.hu/szamok/2004_4szam/2004_4_hajer.pdf (2007–03–02)
- Pálné Kovács Ilona (1999): Demokratikus deficit középszinten, avagy partnerség a területi politikában, in. Horváth Csaba szerk.: *Magyar és európai civil társadalom*, Pécs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézete – Pécs-Baranyai Értelmiségi Egyesület, 369–378.
- Pesti, Sándor szerk. (2001): *Közpolitika – szöveggyűjtemény*, Budapest, Rejtjel.
- Stone, Deborah (2001 [1997]): *Policy Paradox: The Art of Political Decision Making*, New York, W.W Norton & Co.
- Szabó Márton (1999): A közjő diskurzusai, in Sárközy Erika szerk.: *Rendszerváltás és kommunikáció*, Budapest, Osiris – Erasmus Közéleti Kommunikációs Intézet, 11–20.
- Takács Gabriella (2004): Palkonya, a „kis ékszerdoboz”, in Kovács Éva szerk.: *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*, Budapest, Pécs, Regio Könyvek/PTE-BTK Kommunikációs Tanszék, 257–281.

7.

Tér, kultúra, kommunikáció*

SZIJÁRTÓ ZSOLT

A „terek újrastrukturálódása” avagy *spatial turn* – napjaink társadalom- és kultúratudományos kézikönyveinek éppolyan kulcsfejezete, mint jó évtizede volt a „környezet”, vagy korábban az „emlékezet”, még régebben a „társadalmi mozgalmak”. (Néhány reprezentatív könyv erről a témáról: Gebhardt – Reuber – Wolkersdorfer 2003; Crang 1998; Mitchell 2000) Az utóbbi évtizedek társadalmi-kulturális transzformációs folyamatai – mint a második modernség vagy a globalizáció – jelentősen megváltoztatták a társadalmi struktúra felépítését és reprodukcióját. Így például átalakították az alapul szolgáló ökönomia egész működésmódját, jelentős elmozdulásokat okozva a fogyasztás szerepében és trendjeiben is. Újrafogalmazták – s főként erre utal a tanulmány címében megjelenő *cultural turn* kifejezés is – a kulturális dimenzió szerepét a társadalmi konstitúciós folyamatokban: a kultúra, e dimenzió mind markánsabban a körülöttünk lévő világ társadalmi-politikai differenciálódásának mozgatójává (és megjelenítőjévé) vált.

Csak emlékeztetőül, katalógusszerűen e transzformációs folyamat témánkat érintő összetevőiről: elsősorúak a *gazdasági okok* – a termelési folyamatok növekvő térbeli függetlenedése; olyan flexibilis termelési formák megjelenése, amelyek mind kisebb egységekbe szerveződnek az egész földgolyón, miközben közöttük – a működésüket lehetővé tevő – kooperációk egész hálózatai alakulnak ki.¹ Mindennek a háttérében ott van e fejlődés feltételeit megteremtő kommunikációs és információs-technológiák robbanásszerű elterjedése, a Manuel Castells által „információs termelési módnak” nevezett ökönomia (Castells 2005: 125–206). Ez a gazdasági rendszer jelen-

* A tanulmány korábban megjelent a Tabula 8, 2005/2-es számában.

¹ Az amerikai társadalomföldrajz (Sharon Zukin, Mike Davis, Edward Soja) által létrehozott elméletek (így a „posztmodern geográfia”, vagy a „város politikai gazdaságtana”) arra tesznek kísérletet, hogy a kulturális jelenségekként értelmezett városi vagy regionális tértranszformációk és az ökönomiai szféra speciális átalakulása – a tőkeakkumuláció specifikus történeti szakaszának megjelenése – közötti kapcsolatokat feltárják és értelmezzék.

tősen csökkenti a helyek és régiók lokális jelentőségét, hiszen a materiális termékek mellett főként különbözőfajta adatok, szövegek, információk felgyűjtésével, feldolgozásával, tárolásával foglalkozik.

Az új kommunikációs technológiák széleskörű elterjedésének és hatásának köszönhetően megnő a *kultúra szerepe* az ipari termelésben. A kultúra újrafogalmazott szerepét az ipari termelés egész folyamatában jól mutatja az a tény, hogy az áruk és termékek értékének meghatározása során a csere- és használati értékek viszonyán túl egyre fontosabb tényező azok jelértéke (mivolta), valamint a hozzájuk kapcsolódó imázs. E folyamat egyik következményeként elszaporodnak azok a termékek, amelyek előállításuk során maximálisan felhasználják a design-ban rejlő lehetőségeket; a másik – számunkra fontosabb – tényező pedig a vizualitás szerepének megnövekedése, a jelek új, sajátos ökonómiája. Ennek során a szimbolikus konfigurációk kiszakadnak az eredeti kontextusukból, a társadalmilag-történetileg definiált helyek és identitások feloldódnak, hogy a folyamat végén aztán a vizuális, szimbolikus fogyasztáson keresztül fogalmazódjanak újra immár teljesen megváltozott társadalmi-térbeli kontextusokban (Lash – Urry 1994).

Sokáig lehetne sorolni még a transzformáció területeit, itt csak a legszembetűnőbb aspektusra utalnék: arra, ahogyan e folyamatok a közvetlen környezetüket jelentő földrajzi téren – a városok közterein és épületein, a rurális táj változó (hol elpusztuló, hol újjáéledő és virágzó) arculatán visszavonhatatlanul rajta hagyták nyomukat (Noller 2000).

I. A térbeli fordulat

A társadalom és a kultúra alapszövegeiben végbement (és többek között a földrajzi tér átalakulásából kiolvasható) változásokat a különféle társadalom- és kultúratudományok megpróbálták – természetesen a saját habitusaiknak és hagyományaiknak megfelelően – bemutatni és értelmezni, s eközben a tradicionális koncepcióikat és konceptualizációikat is újrafogalmazták – nagyjából ezt a folyamatot nevezzük „kulturális fordulatnak” (Niedermüller 2004). Így például azok a társadalom- és kultúratudományi megközelítésmódok, amelyek sokáig valóságos „térvakással”, a társadalmi strukturálódási folyamatok térbeli komponenseinek szinte teljes ignorálásával voltak jellemezhetők, hirtelen felfedezték a maguk számára a tér jelentőségét: fogékonyvá váltak a különböző szociokulturális rendszerek, életvilágok mindennapi gyakorlataiban, folyamataiban kifejeződő speciális tér- és idő*tapasztalatok* iránt, s kutatásaikban feltárták, hogy miképpen kerülnek ezek a *tapasztalatok*

rögzítésre különböző reflexiós szinteket képviselő, önálló tér-idő *konceptiókban*. E cselekvésorientált vizsgálatok középpontjában a mindennapos geográfia gyakorlatai állnak; vagyis az a kérdés, hogy mi a térbeliség szerepe a kulturális gyakorlatok konstitúciójában (Urry 1990).

Ez a hétköznapokban zajló geográfia-konstrukció napjainkban meglehetősen sajátos helyzetben, átalakuló feltételrendszerek között megy végbe; a mindennapi élet feltételrendszerének növekvő globalizálódása közepette. A globalizáció – ez az eredetileg földrajzi fogalom – a mindennapi geográfia-készítés, a mindennapok térbeli gyakorlatainak szintjén is egy teljesen új feltételrendszert hoz létre, hiszen lehetőséget teremt arra, hogy földrajzilag távolból, de a *most* időszekvenciájában cselekedjünk. Ezzel a kultúra-tér viszony is újradefiniálódik, mivel a kulturális valóságok mind erőteljesebben a gyökértelepedés és (újra)gyökeresedés bonyolult viszonyrendszerében helyezhetők el. Mindezek a folyamatok a társadalomföldrajzos Benno Werlen kiindulópontját felhasználva az alábbi táblázatban foglalhatók össze (Werlen 2003).

Az első oszlop az egyes gyakorlatok fajtáit, a praxisformákat különbözőteti meg, annak megfelelően, milyen területre irányulnak. Így különbséget tehetünk három fő praxisforma – a *csere* alapvető gyakorlatával jellemzett *termelési-fogyasztási*, a *legitimáció* gyakorlata által uralt *társadalmi-politikai* valamint a *szimbolizáció*, interpretáció, megértés folyamatait tartalmazó *szimbolikus-információs* szféra – között. A második oszlop azokat a hatalmi tényezőket, komponenseket, strukturális feltételeket emeli be az elemzésbe, amelyek révén a különféle kulturális gyakorlatok *strukturált gyakorlatokként* válnak megragadhatókká.²

Ha egy lépéssel továbbmegyünk, s az addig izoláltan tárgyalt valóság-területeket a maguk összefüggésrendszerében, integráltan ábrázoljuk, akkor a mindennapi gyakorlatok egész rendszerét vázolhatjuk fel, így rekonstruálhatjuk a különböző politikai, gazdasági konstellációk „logikáját”, s feltárhatjuk a kulturális dimenzió konstitúcióját, reprodukcióját.

² Giddens – mert a táblázat főként rá támaszkodik – szerint a hatalom a hétköznapi interakciók részének szerves alkotója (Giddens 1992). Ezt a strukturális hatalmat főként két eszköz közvetíti: az *allokáció* (ez nem más, mint a fizikai-materiális feltételek és javak ellenőrzése; ide sorolhatók például azok az uralmi viszonyok, amelyek meghatározzák a nyersanyaghoz, termelési javakhoz való hozzáférést) és az *autoritás* (vagyis az individuumok ellenőrzésének lehetőségei a legkülönbözőbb kulturális konstellációkban)

II. Példák

A következőkben a pécsi egyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének három olyan kutatását mutatom be, amelyek mindegyike – persze különböző aspektusokból, de ugyanezzel a problématerülettel, azaz – új térrendszerek kialakulásával, új térhasználati szokások létrejöttével, a társadalmi-térbeli viszonyok újrakonfigurálódásával, azaz „geografálással” foglalkozik. E kutatások természetesen eltérő készültségi állapotban vannak – az egyik (a Balaton-felvidéken, a Káli-medencében) már évekkorábban véget ért, régen megjelent a tanulmányokat tartalmazó kötet (Fejős – Szijártó 2002), a másik (Belső-Somogyban) is lezárult, az eredmények egy részét bemutató kiállítások összegezték is, egy dokumentumfilm, egy katalógus és egy multi-médiás CD elkészült (Szijártó 2002; 2004a). A harmadik kutatás – amelynek színhelye a város, Pécs – a múlt félév során éppen hogy elkezdődött, itt inkább az előzetes tájékoztató, feltáró munkálatokat végeztük el (2004b).

A témák látszólag teljesen különbözőek: az első esetben egy sajátos turizmusforma leírása és értelmezése, hatásainak bemutatása volt a fő cél, míg Belső-Somogyban egy jól körülhatárolható földrajzi térben található eltérő lokalitások – egy nyaralófaluvá lett település, egy marginalizálódott puszta, a különböző élettevékenységek színtereként szolgáló erdő – közötti kapcsolatok alakulását próbáltuk végigkövetni a közelmúlt történelmében. A harmadik projekt a városi kultúra két jelentős eseményét vizsgálja Pécsen; témája a hetvenes években megrendezett *Országos Filmszemle*, illetőleg a napjainkban is működő *POSZT* szerepe, a városi miliőre gyakorolt hatása. Ugyanakkor közös fonalként valamennyi kutatáson végighúzódik a tér termelésének problematikája, a térátalakítás társadalmi – kognitív és szimbolikus – gyakorlata, új térhierarchiák kialakítása; azaz a vizsgálatok célpontjaként mindhárom esetben jelen volt/van a tér mint keret és téma.

Vegyünk egy lepusztult tájat – talán így lehetne kezdeni ezeket a történeteket –, amely vereséget szenvedett az idővel (illetve annak különböző megjelenési formáival: az egymás nyomába érő gazdasági modernizációkkal, a politikai rendszerváltással) folytatott küzdelemben – már ha egyáltalán tett erőfeszítéseket e harc felvételére. Különböző mértékben, de perifériára került, leszakadt területekről van szó, a fejlődés fő „csapásirányából” kimaradt terekről, melyekről a lakosság elvándorolt, ahonnan a munkalehetőségek hiányoznak. A történetek – és a migrációk – kiindulópontjaként kivétel nélkül a fejlődés paradigmájának legfőbb kifejezője, a szocialista iparosítás szolgált: a bányászat, a mezőgazdaság kollektivizálása és látványos nehézipari fejlesztések.

Különböző praxisterületek	Tipikus gyakorlatok	A geográfia-készítés (regionalizáció) fő típusai	Lehetséges kutatási területek
<i>a termelés – fogyasztás szférája</i>	– a materiális javak allokatív birtokba vétele	a termelés mindennapi geográfiai	– hogyan váltak mind komplexebbé a termelés áru-folyamatai – például milyen vállalkozói kultúrák léteznek
– a csere mint az ökonómiai szféra kulcsfogalma		a fogyasztás mindennapi geográfiai	– hogyan ágyazódik be egy adott helyen az áruk fogyasztása interregionális, globális összefüggésekben – például miképp differenciálják a különféle életstílusok az áruk áramlását
<i>a normatív – politikai szféra</i>		a normatív birtokba vétel/szabályozás mindennapi geográfiai	– hogyan változik a nyilvános tér és a privát szféra közötti viszony – például hogyan szabályozzák a mindennapi élet-területekhez való hozzáférést nemi, kor-, szerep- és státuszspecifikus ismérvek
– a legitimáció mint a társadalmi-politikai szféra kulcsfogalma	– a szubjektumok autoriter ellenőrzése a távolságon, distancian keresztül	az ellenőrzés mindennapi geográfiai	– milyen szabályozást gyakorol a hatalom az individuum felett (tk. a politika kulturalizálása) – például különböző társadalmi kirekesztő és befogadó mechanizmusok (vallási, regionális, nacionalista diskurzusok elemzése)
<i>az információs – szimbolikus szféra</i>	– a tárgyak és helyek szimbolikus elsajátítása (birtokba vétele) – közvetlen v. mediatizált információkon keresztül	az információs-terjedés mindennapi geográfiai	– hogyan történik a lehetséges információk és tudások készletek elsajátítása a médiumokon keresztül
– a szimbolizáció , mint az interpretáció és a megértés kulcsfogalma		a szimbolikus elsajátítás, feldolgozás mindennapi geográfiai	– hogyan zajlik a szubjektív jelentéstudajdonítás a különböző térbeli életvilágokban – például milyen jelentőségre tesznek szert a mediatisált információk a saját hagyomány értelmezésében

II. 1. Turizmus és tradíció – a Káli-medence

Az első projekt fő témája és kiindulópontja egy sajátos társadalmi-kulturális gyakorlatnak – a *turizmusnak* – a földrajzi térre gyakorolt hatása, mégpedig a Balaton-felvidéken, a Káli-medencén belül. Ugyanakkor az itt tevékenykedő turisták nem az élmény- és aqua-parkokból ismert tömegturisták, hanem néhány tucat értelmiségi (zömében képzőművészek, fotósok), akik a hetvenes évek végén hétvégi házat vásároltak a Káli-medence néhány településén.

Ez a csoport a szabadidős tevékenységét és a rendelkezésre álló földrajzi teret hangsúlyosan használta fel identitása létrehozása során; házaikat „viszszarégiesítették” (Bódi 2002), hagyományokat találtak és újíttak fel (Gyuricza 2002), s intenzív és sikeres érdekképviseletet folytattak a terület nemzeti parkká alakítása mellett. A tér iránti élénk érdeklődést jól mutatja, hogy mind a mai napig élénk – sokszor a tömegkommunikációban is megjelenő – viták forrása a terület térszerkezetének esetleges átalakítására vonatkozó központi vagy regionális szándékok felbukkanása: új utak létesítésének tervei, egy kompjárat esetleges beindításának fantazmagóriája, de a falvak határaitban található földek tulajdonjoga is. Ennek a független és többnyire rendszerkritikus értelmiségiekből, művészekből álló – és a nyolcvanas évek közepétől egyre jobban jövedelmező munkákkal, megrendelésekkel rendelkező – csoport számára viszonylag vállalható terheket jelentett e sajátos térátalakító tevékenység (házak felújítása, részvétel a helyi közéletben, a nyilvánosság formálása, stb.) ökonómiai alapjainak előteremtése.

Nemcsak az egyes falvak – és ezáltal az egész régió – *képe* alakult át az elmúlt pár évtizedben, s vált a turizmus iparában is jól hasznosítható imázs faktorrá, hanem új térhierarchiák is létrejöttek: új, a falu és a térség geográfijában fontos szerepet betöltő helyek létesültek (így egy természetvédelmi központ a falu korábban nem használt terein). A régi helyek pedig átalakultak: az egykori – sok ember számára meglehetősen nehéz megélhetést biztosító – munkahelyből, a kőbányából szép panorámát nyújtó kilátóhely lett. Megváltozott a falvak egymáshoz való viszonya is, a korábban szegénysége, lakóinak a környék településeitől eltérő társadalmi státusza miatt a perifériális helyzetben lévő falu sok szempontból központi szerepet tölt be, dominálja (a reprezentáció szféráját figyelembe véve mindenképpen) a nagyobb lélekszámú, gazdagabb intézményrendszerrel rendelkező településeket. A közlekedés céljait szolgáló útvonalak is átalakultak – újonnan feltárt túraútvonalak egész sora mutatja be a terület élővilágának, természeti és kulturális örökségének megjeleníteni kívánt egységeit, s teremt ezzel új hálózatokat a térben.

A térátalakítás egyik érdekes szeletét jelentik az itt forgatott játék- és dokumentumfilmek, melyek számára a Balaton-felvidék egyszerre volt olcsó forgatási helyszín, inspiráció forrása és valamiféle díszlet – s ezáltal a tér reprezentációinak egész katalógusát hozták létre.

A különböző médiumok az elmúlt 10–15 év alatt létrehoztak egy sajátos *lokális esztétikát*, amelynek egyik legfőbb hordozója, megjelenítője a tevékenységek keretként szolgáló – esztétikailag már korábban preformált – itteni táj, a másik pedig a falvak művészek által belakott életvilágai, a galériák, a fotótáborok, kiállítások sokasága.³ Minderre persze ráépült egy *lokális ökonómia* is – vendéglátóhelyekkel, panziókkal, (főként lovas)programokkal, pincészetekkel és túraútvonalakkal, amely tevékenységek még inkább abba az irányba hatnak, hogy a tér megőrizze ezt a sajátos, lokális esztétikai színezetet.

Ezt a speciális tér-átalakítási gyakorlatot legtalálóbban talán „térfolklorizációnak” lehet nevezni, amely egy megkonstruált, jól körülírható összetevőkből álló „autenticitás”-fogalom mellett törekszik a tér esztétikai egységsítésére, a sajátos képi, vizuális megjelenítési formájának megőrzésére.

II. 2. A lokalitások hálózata – Belső-Somogy

A második kutatás helyszínéként és témájaként szolgáló földrajzi térben – ez a Belső-Somogy északi részén található néhány falut és közvetlen környékét, a Boronka völgyét foglalja magába – egy kezdetben kizárólagosan természetvédelmi célokat megfogalmazó egyesület tevékenysége nyomán alakultak ki új térszerkezetek, hierarchiák. Ez a csoport is a nyolcvanas évek elején kezdte működését, s – nagyjából hasonló utat bejárva – ugyancsak a rendszerváltás környékén intézményesült, központját pedig a kilencvenes évek közepén tette át a megyeszékhelyből a belső-somogyi község kastélyába, a kutatás egyik helyszínére.

E természetvédelmi egyesület tevékenysége nem annyira egy korábbi történelmi korszak – némileg átesztétizált – felidézését, stilizált újraélesztését célozta meg, hanem elsősorban a természeti környezet – főként az élőhelyek – védelmét. Már a tér kiválasztásának háttérében is egy biológiai/ökológiai koncepció állt: az erdei és a vízi élővilág találkozási pontjára jellemző ökológiai sokféleség, a „biológiai diverzitás”. Az itt folyó rekonstrukciós munka keretként sokkal inkább a természeti tér szolgál, mintsem a falvak, az egyes lakóterületek. Az egyesület programjai újraformálják a földrajzi tér alapszerkezetét: lepusztult, használaton kívüli halastavakat vásárolnak

³ A térátalakítások mögött rejlő ideológiai megfontolásokról lásd Havasréti 2002.

meg és építenek újjá, hogy az élőlények számára megfelelő körülményeket teremtsenek, a Drávától a Balatonig terjedő zöld folyosót alakítanak ki az egyes ökoszisztémák közötti zavartalan kapcsolatok biztosítására, tájrehabilitációt folytatnak, megpróbálják az adott vidékre jellemző „öshonos” állat- és növényvilágot visszaállítani – mindahányszor élénk figyelmet tanúsítva az „egykori” (feltételezett) egyensúlyi állapot iránt.

A csoport ideológiája két szinten mozog: a jól kidolgozott, részleteiben végiggondolt, szakértők által támogatott természetvédelmi programhoz leltisztulatlan turisztikai-területfejlesztési, hagyományteremtési elképzelések kapcsolódnak, amelyek korántsem állnak össze egységes rendszerré. Meglehetősen heterogén hagyománytöredékek kerülnek egymás mellé: jelen van az ipartörténeti ritkaságok tudatos ápolása (így a régi magyar vaskohászat emlékhelyén a Dunaferr támogatásával létrehozott múzeum, s az ehhez kapcsolódó évenkénti – politikai felhangokat sem nélkülöző – tudományos ősmagyar-történeti tanácskozások). De ugyanúgy jelen van egy markáns – ám nem szisztematizált, s így inkább sporadikus – érdeklődés a földrajzi tér modernség előtti társadalmi állapota, az egykori „betyárvilág” iránt, amelyhez tervek is kapcsolódnak a terület későbbi – főként turisztikai célú – felhasználását illetően; ezek az elképzelések jelen fázisukban még a hortobágyi tapasztalatcserében, múzeumi kutatómunkában és némileg kalandos tervezetek készítésében merülnek ki.

A térátalakítások gazdasági alapjait főként nemzetközi és hazai környezetvédelmi pályázatok biztosítják – ugyanakkor a költségvetésben egyre nagyobb hányaddal jelen van a szervezet által irányított, archaikus, ökológiai szempontokat figyelembe vevő gazdálkodás: halásztatás és „ősmagyar” állatok tenyésztése, adásvétele, vagy – főként külföldi érdeklődők számára – „nomád” lovastúrák szervezése a Balatontól a Dráváig. Mindez azonban nem képes hosszútávon biztosítani a kiegyensúlyozott költségvetést, éppen ezért e csoport olyan területekre kényszerül, amelyek további haszonnal kecsegtetnek: így került be a tervek közé a – különböző megyei szintű pályázati források ígéretét hordozó – turizmus.

Ezt a fajta tér-átalakítási gyakorlatot leginkább valamifajta ’térenaturalizációnak’ lehetne nevezni: a tér egy olyan szemléletmódjának, ahol fontos szerepet kap az ökológia, a természetvédelem. A tér úgy jelenik meg, mint „biológiai élőhelyek egymásmellettsége”, a törekvések pedig arra irányulnak, hogy lehetőség szerint megóvják az emberi beavatkozástól, vagy legalábbis korlátok közé szorítsák azt. A térrel folytatott többi gyakorlat is e szempontrendszernek rendelődik alá – így a gazdaság szférájában elsősorban egy természetközeli, nem intenzív gazdálkodásmódot preferálnak, a turizmus kapcsán pedig

a felvilágosító, ismeretterjesztő szempontokat hangsúlyozó ökoturizmus (mádmegfigyelés, többhetes lovastúrák, stb.) szempontjai dominálnak.

II. 3. A városi kultúra színterei – Pécs

A harmadik – inkább csak a kezdeteknél járó – kutatás helyszíne az előzőektől eltérően egy városi miliő, s az itt vizsgált jelenségek és folyamatok a városi kultúra jelenségkörébe tartoznak. A hetvenes években Pécsen zajló *Országos Filmszemle* és a pár éve szintén ott megrendezésre kerülő *Országos Színházi Találkozó*, noha gyökeresen eltérő társadalmi-politikai rendszerekben jöttek létre, összehasonlító vizsgálatuk több szempontból is hasznos és érdekes tanulságokat kínál: mindkettő valamifajta politikai döntés eredményeképpen kötött ki a városban, s tett/tesz kísérletet a városi kultúra néhány területének dinamizálására, egyféle városi identitás létrehozására, illetőleg a városhoz tartozó imázsok készletének átforgatására.

Közösek ezek az események abban is, hogy a „globális” és a „lokális” találkozásának színtereiként szolgálnak – azaz nem a mindennapi életvilággal, az adott városi kultúrával szoros kapcsolatban álló, mintegy abból kinövő rendezvényekről van szó, hanem némileg paternalista módon, valamifajta lobbitevékenység nyomán „honosított”, fesztiválokról, amelyek ugyanakkor egy lokális társadalmi-gazdasági-politikai élethelyzetbe kerültek bele, ahol a lokális szint különböző szereplői – a „helyi elitek” – igyekeznek ezt a tíz napot saját pozíciójuk láthatóvá tételéhez (s ezen keresztül javításhoz) felhasználni (Appadurai 2001).

A két rendezvény más formában – az imaginációk szintjén is – összekapcsolódik: az új fesztivál létrehozásakor nosztalgikus utalásként folyamatosan jelen van az egykori filmszemlét övező kulturális miliő tematizálása: állandó hivatkozások a hatvanas-hetvenes évek pécsi kulturális életének pezsgésére, a képzőművészet, a balett, az irodalom akkori nagy teljesítményeire, s mindenek háttérben, az ezeket lehetővé tevő egykori felvilágosult kultúrpolitika művészetpártoló döntéseire.

Ezek az események jellegzetesen a nyilvános szférában zajló történésorozatokat foglalnak magukban – a város megszokott, történeti tereit használják fel tevékenységeik kereteként éppúgy, mint üzeneteik megfogalmazására, miközben új tereket is bevonnak a kulturális fogyasztás helyszínei közé. Az események mediális reprezentációja is többszintű: ideális alkalmat kínálnak a magas és a populáris művészet, a bulvár és a magas művészet határainak elegyítésére. Ráadásul ezek a fesztiválok rendelkeznek a „médiaesemény”

klasszikus ismérveivel, gyakorlatilag ezek adják a város egyetlen esélyét arra, hogy tartósan a közvélemény figyelmét magára irányítsa.

Hartmut Häussermann német városszociológus a „nagy események politikájának” nevezi az ilyen típusú rendezvények – a különböző fesztiválok, világkiállítások, ünnepek – előtérbe kerülését a városi politikában. Jellemzőjük „a pénzek, az emberek és a médiumok kampányszerű mobilizálása egy tisztán körülírt cél érdekében” (Häussermann 1993: 42). E rendezvények bevallott célja, hogy a városról alkotott képet – a „nagy eseményen” keresztül – jól konvertálható szimbolikus tőke formájában olyan imázsfaktorokkal is felruházzák, amelyek a hasonló nagyságrendű városok közötti versenyben hasznos erőforrásokat jelentenek egy földrajzilag, gazdaságilag periférikus térség számára. Valójában egy város azon törekvése fejeződik ki általa, hogy önmagát – egy sajátos kulturális rendezvénysorozatot felhasználva – megkülönböztesse magát a hasonló nagyságrendű városoktól, s ezt az előnyét aztán materiális tőkébe is átfordíthassa.

Az itt alkalmazott speciális térgyakorlat úgy tekint a városi nyilvánosság szférájára, mint különböző élmények lehetőségfeltételeit biztosító keretre, s ennek megfelelően a leggyakrabban itt alkalmazott fogalom az *esemény*.

Az előbbi három példát a következő oldalon lévő táblázat foglalja össze.

III. Összegzés

Végezetül néhány összegző megjegyzésben azt mutatom be, hogy a tanulmány címében szereplő három fogalom – *tér, kultúra, kommunikáció* – segítségével miképpen lehet megjeleníteni a kulturális fordulat utáni kultúrakutatás néhány jellegzetes axiómáját, sarokpontját.

III. 1. Új konceptuális keretek keresése és definiálása

A társadalom nagy orientációs kategóriáinak és a társadalomelmélet nagy rendezőelveinek, metaelbeszéléseinek eltűnése után, „túl osztályon és renden”, a *tér* – talán a *test* mellett – a mindennapi élet identitásképzési, csoportképződési és társadalmasodási folyamatainak egyik fontos kristályosodási pontja. Mint ilyen, nélkülözhetetlen a társadalom és a kultúra leírása során – ahogyan ezt az olyan fogalmak gyors karrierje is mutatja, mint a „milió”, a „régio”, a „glokalizáció”, „network” és a „metropolisz”.

	BALATON-FELVIDÉK	BELSŐ-SOMOGY	PÉCS
Új térstruktúrák (a geográfia-készítés főbb típusai)	skanzenszerű települések, az épületek „visszarégiesítése”, túraútvonalak, kilátóhelyek létesítése	élőhelyek védelme, természeti bemutatóhelyek, megfigyelőhelyek kialakítása	a városközpont újradefiniálása, kiterjesztése és dinamizálása, a közterek intenzív újrafogalmazása
Példák	Hegyes-tű (bánya – geológiai bemutatóhely, Salföldi major)	kastély épülete petesmalmi vidrapark	fesztiválközpont, ideiglenes színpadok
Ökonómiai alapok	fálsi turizmus, panziók, vendéglátás, borturizmus, stb.	archaikus gazdálkodásmód, természetközeli ökoturizmus	kultúra, mint fő termelési faktor, absztrakt ökonómia
Ideológiai alapok	„ellenvilág képzése”, közösségi jellegű térhasználat, régij/új ünnepek létrehozása	„bioszféra-rezervátum” – élőhelyek védelme	két értelmezés: egy „mediterrán” ideológia (közterek, piazza), ill. a „kultúra fővárosa”
Imaginatív alapok	főképpen a reformkor, mindenkép- pen a „szocialista modernizáció” előtti képek	történelem előtti képek, premodern társadalmi körülmények, betyárvilág, kalandozó ősmagyarok képei	a 60–70-es évek kulturális pezsgése, egyfajta „szocialista nosztalgia”
Szereplők	értelmiségi csoportok: filmesek, képzőművészek, zenészek	agrárértelmiségiek, természet- és környezetvédők	városvezetők, marketingesek, a kulturális intézményrendszer vezetői, kulturális brókerek
Speciális térgyakorlatok	Térfolklorizáció („autenticitás” mint kulcsfogalom)	Térmaturalizáció („biológiai diverzitás” mint kulcsfogalom)	Tér-élményszerűsítés („esemény”, mint kulcsfogalom)

Az új kultúrakutatás – mivel mélyreható változást érzékel abban a módban, ahogyan a világot nézzük, s a világról való tudásunk többé-kevésbé megbízható formáit létrehozuk – ontológiailag is újradefiniálja a társadalom szerkezetét. A társadalomtudományokban megszokott, hagyományos *történeti* és *szociális* magyarázóelveken túl megjelenik egy harmadik, kritikai perspektíva, amely kifejezetten térbeli elképzelésekhez kapcsolódik (Soja 1996). Ez a perspektíva kísérletet tesz arra, hogy – többek között olyan filozófusok munkáihoz kapcsolódva, mint Heidegger, Sartre vagy Lefebvre – az emberi létezés térbeli dimenzióját koncepcionális szinten is komolyan vegye. Egy sajátos háromszögviszonyt rajzol fel *történetiség*, *társadalmiság* és *térbeliség* között, amelyben az életvilágunk megértéséhez az emberi lét térbeli aspektusának társadalmi termelését éppolyan fontos figyelembe vennünk, mint a különböző történelmi, szociális formáink társadalmi létrehozását. Ez a trigonometrikus elképzelésrendszer ugyanakkor nemcsak az ontológia szintjén érvényesül, hanem más tudásformációk területén is előkerül – így az episztemológiában, az elméletképzésben, az empirikus elemzésben valamint a tudás gyakorlati alkalmazásában (Harvey 1995).

III. 2. Az esszencialista kultúrafelfogás kritikája

A kultúrakutatás kurrens irányzatai a tér, kultúra, kommunikáció összefüggésrendszerét előszeretettel használják fel a korábbi szubsztancionalista/esszencialista perspektívák kritizálására, egy *konstruktivista paradigma* melletti érvelésre. Ez a megközelítésmód a tér vonatkozásában több okból is fontos: egyrészt dekonstruálja a társadalomtudományban és a mindennapi gondolkodásban egyaránt központi jelentőségre szert tett territóriális elveket – mintegy kijózanítva bennünket földrajzi evidenciákba vetett hitünkéből. Másrészt ez az új ontológia nem csupán a történelem és a társadalom duális rendszerét egészíti ki egy újabb dimenzióval, hanem szerkezetileg is fontos módosításokat vezet be: a dichotómiák mentén történő gondolkodásmód helyébe egy másfajta, relacionista elképzelésrendszert ajánl, amelynek tudományelméleti háttereként például Bruno Latour inter-konnektív, relacionista alapelvekre építő elképzelésrendszere szolgál (Latour 1999). E tudományfilozófiai nézetrendszer térbeli adaptálását H. Lefebvre vagy éppen Edward Soja végezte el, akik a relacionista elképzelések mentén a különböző helyeket, régiókat viszonyok csomópontjaiként, a territóriumokat pedig interakciók színtereiként ragadják meg. Soja szerint „egy ilyen *'real-and-imagined* szemléletmód' más, különbözik

a geográfia erősen konvencionális eljárásaitól. A *Thirdspace*⁴ ebben az olvasatban éppannyira sokféleképpen, mint ellentmondásosan jellemezhető, mint korlátozó és egyúttal megszabadító, mint szenvedélyes és rutinszerű, mint megragadható, hogy aztán újra nem-világosan-kivehető legyen. Az, ami létrejön, a totális nyitottság tere, az ellentmondás és a harc tere, a sokoldalú reprezentációk tere, amelyet noha elemezhetünk a bináris ellentétpárok kategóriáiban, ám amelyek esetében fölöttébb érvényes: *il y a toujours l'Autre* – mindig léteznek más formái is a tereknek, a térbeliségnek, heterotópiák, és a geográfiák látszólag paradox formái, amelyek ugyanúgy kutathatók. A *Thirdspace* így egy találkozási pont, a hibriditás és a *mestizaje*⁵ helye, ahol az emberek a megszokott határvonalakon túl mozoghatnak, a margináliák és a peremek helye, ahol a régi kapcsolatok megszűnnek és újrakötetnek. Talán fel lehet térképezni, de semmit nem lehet kezdeni itt a konvencionális kartográfiai eszközeivel, s még ha annyi kreativitással el is tudjuk képzelni, jelentését csak akkor bontakoztatja ki, hogyha átéljük és éljük” (Soja 2003: 286).

Ez a megközelítésmód párhuzamba állítható a különbség, az identitás olyan konceptualizációival, amelyek azon alapulnak, hogy az identitások kapcsolatok és viszonyok révén jönnek létre, nem pedig kizárásokon, elhatárolásokon keresztül. S így, megint csak egy nem-essencialista konceptualizáció közelébe jutunk: a viszonyokon keresztül konstruált helyek és identitások egyrészt megkérdőjelezzik az autentikusság elképzelését, miközben – mindezzel egy időben – lehetőséget kínálnak jövőbeli változásokhoz; azaz számolnak a későmodern társadalom egy alapvető strukturális jegyével, a kontingenciával (Rorty 1989).

Doreen Massey egyik fontos, összefoglaló jellegű tanulmányában a későmodern társadalmakra jellemző új térértelmezésnek három komponensét különíti el. Eszerint a tér mindig (*kölcsön*)viszonyok terméke, hiszen interakciók sokaságán keresztül jön létre. Ehhez kapcsolódóan a tér a *sokféleség területe*

⁴ Kiindulópontja a geográfiai szemléletmód teljesen más megközelítése – mind tartalmát, mind szubsztanciáját illetően. Ugyanis a konstruktivista/materialista térkonceptiók közötti dualizmus (*spatial practice/the representation of space*) ugyanolyan redukcionizmus mint a társadalomelmélet többi nagy dichotómiája (szubjektum/objektum, természet/kultúra, centrum/periféria). Két fogalom ugyanis – Soja szerint – soha nem elegendő ahhoz, hogy a reális és az elképzelt világot megfelelő módon megragadja. Mindig szükség van *más* fogalmakra, *harmadik* lehetőségre, lehetőségekre, melyek feltörik a „vagy-vagy” fogalmak által létrehozott kategorikus gondolkodási rendszer zárt logikáját.

⁵ A latin-amerikai társadalomfejlődés egyik jellegzetessége a *mestizaje*, az etnikumok keveredésének jelensége. A hibriditásra irányított figyelem a posztkoloniális gondolkodásmód hozadéka.

is, hiszen nagyon különböző elbeszélések léteznek egymás mellett, amelyek különféle tereket alkotnak meg – vagy némileg axiómaszerűen fogalmazva: tér nélkül a sokféleség elképzelhetetlen volna, s megfordítva: sokféleség nélkül a tér sem létezne. Harmadrészt a tér a *fragmentáltság forrásaként* is jelentős szerepet tölt be – nem jön létre egy összefüggő rendszer a kapcsolatokból, mivel „permanensen hozzuk létre és alakítjuk az életünk kereteit adó tereket, helyeket és identitásokat” (Massey 1999).

III. 3. Összefüggés tér és politika, tér és hatalom között

A politikai dimenzió újrafelfedezése, a politika újraértelmezése is a tudás, tér, hatalom viszonyrendszeren belül történik meg. Ez a problémakör sok szálon kapcsolódik Bourdieu jól ismert és sokszor idézett megközelítésmódjához (Bourdieu 1989; 1991), ahhoz a feltételezéshez, hogy a társadalom szerveződési (strukturálódási) elveiben általában – s jelen esetben a geográfiaiban – benne foglaltatik egy egész hatalmi összefüggésrendszer. Azaz a térbeli strukturálódás gyakorlatai mögött – a terek feletti rendelkezés jogában, a hozzáférést szabályozó előírásokban, szimbolikus aktusokban – a hatalom rejtett archeológiája húzódik meg.

A hatalom és a tér szoros kapcsolata a modernség alapvető metaelbeszélését működtető sajátos geográfiai imaginációban is tetten érhető (Said 2000; Gregory 1994). Ez az imagináció egy hatalmi dinamika által irányított tér-reprezentációt valósított meg, amelyre az idő elsődlegessége volt jellemző: a térbeli differenciákat is az idő dimenziója mentén ragadta meg, a térben megfigyelhető különbözőségeket pedig időben megkésett szakaszoknak tekintette. Ezen imagináció egyik fontos, befolyásos formájának tekinti Massey a globalizációs elbeszélést, amely a gazdasági globalizáció jelenségét egy olyan kikerülhetetlen folyamatként írja le, amelyben az összehasonlításokból adódó térbeli különbségek időbeli dimenziók mentén kerülnek megjelenítésre. Mindez megnehezítette a térbeli különbségek valódi kiterjedésének felismerését, a sokféleség, komplexitás észlelését, alternatív utak lehetőségének elgondolását.

A „másfajta geográfianak” nevezett kritikai mozgalom érdeklődése pontosan az ilyen „erőszakosan kizárt jelentésekre” irányul. Kísérletet tesznek arra, hogy ezek a „másfajta modernitások” is elmesélhessék saját történeteiket, megjeleníthessenek önálló fejlődési útjaikat, vagy inkább: kanyargó ösvényeket. Ez a szemléletmód növeli a szenzibilitást a térbeli eltérések, a másfajta modernségek működésmódja, létezése iránt – s ezzel megerősíti, hogy a társadalmi fejlődés szakaszai egyediek, nem megismételhetők (Lossau 2003).

Miért is fontos mindez – a tudománytörténet kötelező anekdotafüzéreire vagy hivatkozásrengetegén túljutva, a különféle „poszt”-izmusok harsány credójának hangzavarában, némileg zúgó fejjel a különböző előjelű „fordulatok” egyre gyorsuló mozgásirányától? Talán azért, mert ez a fajta kultúrakutatás, a tér, kultúra, kommunikáció összefüggésrendszerének megragadása szenzibilissé tesz/tehet olyan társadalmi területeken végbemenő folyamatok iránt, amelyekről a mindenkori politika lemondott, amelyeket úgy 15–20 évenként változó ideológiák mentén, de mindig csak meghódítandó területeknek vagy régen leigázott gyarmatoknak, az egyenidő fejlődésirányából kizuhant, sajátos rezervátumoknak tartott, egyre csak fogyó, s mind rosszabb körülmények között élő „benszülött” lakossággal. Ez a fajta kultúrakutatás talán újra felfedezheti a helyek sajátos törvényszerűségeit, felismerheti önálló fejlődési logikájukat, alternatív tervezeteiket. Erre már csak azért is szükség volna, mert ezek a helyek nem távoli ismeretlen vidékek, itt vannak a közelünkben, csupán 40–50 kilométerre, vagy alig pár száz méterre innét; azaz valahogy a mi tereink: ezekbe menekülünk, onnét jövünk, s elidőzve bennük, itt érezzük magunkat kínosan, vagy éppen szerencsésnek.

IRODALOM

- Appadurai, Arjun (2001): A lokalitás teremtése, *Regio* 12(3); 3–31.
- Bódi Jenő (2002): Kövek és képzetek. Az építészet szimbolikus funkciói a Káli-medencében, in Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt szerk.: *Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéből*, Pécs, Budapest, Néprajzi Múzeum (Tabulakönyvek 4), 22–40.
- Bourdieu, Pierre (1989) Social Space and Symbolic Power, *Sociological Theory* 7(1); 14–25.
- Bourdieu, Pierre (1991) *Sozialer Raum und „Klassen“*. *Leçon sur leçon. Zwei Vorlesungen*, (részletes Bourdieu bibliográfia), Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Castells, Manuel (2005): *Az információ kora. Gazdaság, társadalom, kultúra. 1. köt. A hálózati társadalom kialakulása*, Budapest, Gondolat.
- Crang, Mike (1998): *Cultural Geography*, London, New York, Routledge.
- Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt szerk. (2002): *Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéből*, Pécs, Budapest, Néprajzi Múzeum (Tabulakönyvek 4).
- Gebhardt, Hans – Reuber, Paul – Wolkersdorfer, Günther. Hgg. (2003): *Kulturgeographie. Aktuelle Ansätze und Entwicklungen*, Heidelberg, Berlin, Spektrum.
- Giddens, Anthony (1992): *Die Konstitution der Gesellschaft. Grundzüge einer Theorie der Strukturierung*, Frankfurt, Suhrkamp.
- Gregory, Derek (1994): *Geographical Imaginations*, Cambridge, Blackwell.
- Harvey, David (1995): Zeit und Raum im Projekt der Aufklärung, *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 6(3); 345–365.

- Häussermann, Hartmut – Siebel, Walter Hgg. (1993): Festivalisierung der Stadtpolitik, *Leviathan*, Sonderheft 13.
- Havasréti József (2002): A Káli-medence művészetszociológiai térképe, in Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt szerk.: *Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéből*, Pécs, Budapest, Néprajzi Múzeum (Tabula-könyvek 4), 102–122.
- Lash, Scott – Urry, John (1994): *Economies of Signs and Space*, London, Sage.
- Latour, Bruno (1999): *Sohasem voltunk modernek*, Budapest, Osiris.
- Lossau, Julia (2003): Geographische Repräsentationen: Skizze einer 'anderen' Geographie, in Gebhardt, Hans – Reuber, Paul – Wolkersdorfer, Günther. Hgs.: *Kulturgeographie. Aktuelle Ansätze und Entwicklungen*, Heidelberg, Berlin, Spektrum, 101–113.
- Massey, Doreen (1999): Spaces of Politics, In Massey, Doreen – Allen, John – Sarre, Phil eds.: *Human Geography Today*, Cambridge, Polity Press, 279–294.
- Mitchell, Don (2000): *Cultural geography: a critical introduction*, Oxford, Blackwell.
- Niedermüller Péter (2004): Ten years after – vagy mi történt a kultúrákutatók dilemmáival? *Anthropolis* 1; 8–19.
- Noller, Peter (2000): Globalisierung, Raum und Gesellschaft: Elemente einer modernen Soziologie des Raumes, *Berliner Journal für Soziologie* 1; 21–48.
- Rorty, Richard (1989): *Kontingencia, irónia és szolidaritás*, Pécs, Jelenkor.
- Said, Edward (2000): *Orientalizmus*, Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Soja, Edward (1994): The Trialectic of Spatiality, *Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, 21(2); 139–164.
- Soja, Edward (2003): Thirdspace – Die Erweiterung des geographischen Blick, in Gebhardt, Hans – Reuber, Paul – Wolkersdorfer, Günther. Hgs.: *Kulturgeographie. Aktuelle Ansätze und Entwicklungen*, Heidelberg, Berlin, Spektrum, 269–289.
- Szijártó Zsolt (2002): A kastély, a falu és az erdő. A lokalitás képei Belső-Somogyban, *Janus*, 11. (3. füzet)
- Szijártó Zsolt (2003) „Kulturális rendszer” – egy fogalom metamorfózisa, *Tabula* 2(6); 216–232.
- Szijártó Zsolt (2004a): Tájkép és emlékkép – az emlékezhelyek problematikája. Szabó Marianna Kakpuszta című installációja kapcsán, *Tabula* 2(7); 253–267.
- Szijártó Zsolt (2004b): Színpad és kulissza: a városi nyilvánosság átstrukturálódása; *Magyar Tudomány* 10; 1164–1174.
- Szijártó Zsolt (2005): A „kulturális főváros” projekt – a kultúratudomány perspektívájából. Trendek, tanulságok, tematikák, in N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor szerk.: *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*, Budapest, Kijárat, 199–211.
- Urry, John (1990): Társadalmi viszonyok, tér és idő, *Tér és társadalom* 4(3–4); 125–145.
- Werlen, Benno (2003): Kulturgeographie und kulturtheoretische Wende, in Gebhardt, Hans – Reuber, Paul – Wolkersdorfer, Günther. Hgs.: *Kulturgeographie. Aktuelle Ansätze und Entwicklungen*, Heidelberg, Berlin, Spektrum, 251–269.

8.

Falu és turizmus: képek és gyakorlatok

BÓDI JENŐ

A turizmus általános megközelítése és az egyedi empirikus problémák között jelentős diszharmoniót tapasztalhatunk (Nash 1984: 70). E diszharmoniót fejezetünk sem fogja feloldani. Első közelítésként néhány kapcsolódó elmélet rövid felvázolása során a turizmust a térre vonatkozó kulturális koncepciókat, elképzeléseket létrehozó folyamatként mutatjuk be. A második részben azzal foglalkozunk, hogy a turizmus segítségével létrejövő jelentések a turisták számára mintegy fogyaszthatóvá, elsajátíthatóvá teszik a konkrét tereket. E folyamat egyik példája lehet a falu és az oda irányuló falusi turizmus, mint a vidékhez kötődő sajátos kulturális elképzelésrendszer. A harmadik részben viszont elszakadva ettől a perspektívától, inkább azokból az antropológiai közösségkutatásokból, esettanulmányokból származó kérdéseket vetjük föl röviden, amelyek a turizmust a kultúrák közti kommunikációként kezelik, s ezért megközelítésük szükségképpen mikroszkopikus.

I. A turizmus kulturális geográfiája

A turizmus társadalomtudományos elemzésének talán első példáját Roland Barthes 1957-ben megjelent *Mitológiák* című könyvének az útikönyvről szóló fejezetében lelhetjük meg. Barthes itt a jelekhez társuló másodlagos jelentésekről, azaz konnotációkról szóló koncepciója nyomán mutatja be a modern fogyasztói kultúra egyes jelenségeit, az azokhoz társuló kulturális mítoszokat. Könyve egyik írása az útikönyvvel foglalkozik, amely műfajban szerinte a polgárság erkölcsi beállítódásából levezethető „alpesi mítoszba ütközünk”. Ez a természetszeretet, puritanizmus, erőfeszítés és magány „korcs keveréke”, amely – mint Spanyolország példáján illusztrálja – felértékeli a zord és kietlen hegyvidéket, a keresztény műemlékeket, s eltünteti a tájból minden mást, leginkább annak hétköznapi életét, lakóit (Barthes 1983).

Rob Shields angol-kanadai társadalomtudós a modernitás marginális helyeinek kulturális geográfiájáról írt könyvében a hely-mítosz fogalmát

használja az ehhez hasonló elképzelésekre. A hely-mítosz fogalma kifejezi, hogy a hely sohasem egyszerűen csak térbeli elhelyezkedés, fekvés, hanem ahogy fogalmaz: mindig *valakinek, valaminek a helye*. Azaz feltételezi társadalmi, kulturális elsajátítását, amely a térről szóló koncepciók, sztereotípiák, képek, érzelmek formájában valósul meg. A hely-mítosz további jellemzője, hogy nem független a mindennapi élet helyekkel kapcsolatos elképzeléseitől, de nem egyszerűen az egyén szintjén található, hanem kollektív jellegű, társadalmi diskurzusok alakítják (Shields 1991: 6). Shields szerint különösen fontos hangsúlyozni a hely-mítosz, azaz a tér társadalmi, kulturális létrehozásának folyamat jellegét. Ahogy fogalmaz: „bizonyos képek elveszítik konnotatív erejüket, holt metaforákká válnak, míg másokat feltalálnak, elterjesztődnek, és elfogadottak lesznek a köznyelv számára” (Shields 1991: 60).

John Urry *Tourist Gaze* című, a turizmus kulturális kutatásának mára alapmunkájává vált könyvében a turista-tekintet fogalmát állítja vizsgálódása középpontjába. Szerinte a turista-tekintet a hétköznapi társadalmi tapasztalatok formáival szemben szerveződő és a mindennapi tereinktől távoli terekhez kapcsolódó, jelek iránti vágyakozás. Ez szintén nem a turisták egyéni motivációját jelenti, hanem sokkal inkább jelek kollektív gyűjteményét – mondjuk egy romantikus tájképtől a képeslapig –, amelyeket a turizmus szakértői állítanak elő, hogy azok a szabadidőre vonatkozó hétköznapi vágyakozás tárgyai lehessenek (Urry 2002). A hetvenes évek meghatározó, turizmussal foglalkozó könyvét szerző amerikai társadalomtudós, Dean MacCannell *markereknek* hívja a jelek e csoportját, amelyek jelentéssel, a turisták számára érdekességgel, eredetiséggel képesek ellátni helyeket, mindenki számára azonosíthatóvá és látványossággá téve azokat (MacCannell 1989: 110–111).

A fentiek jó példája lehetne Orvar Löfgren svéd kultúrakutató nyitóképe a nyaralás, a vakáció társadalomtörténetét bemutató könyvéből. Löfgren itt egy a svéd tengerparton januárban tett sétáját idézi fel, ahol a teljesen kihalt parton a konkrét fizikai térben az ott minden nyáron zajló életnek csak a nyomai találhatóak meg. „Januárban olyan végigsétálni egy üdülőhelyen, mintha egy idegen kultúra régészeti feltárását látnánk” – írja (Löfgren 2004: 214). Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a nyaralók által benépesített nyári tengerpart teljesen megszűnik létezni ekkor: ahogy ő nevezi, gondolat-tájak (*mindscapes*) formájában él tovább. Olyan ábrándokkal és fantáziával benépesített elképzelésekben, amelyek egyszerre léteznek útikönyvekben, képeslapokon, utazási prospektusokban, azaz markerekben, és ezek mindennapi használata során: akár a jövő évi nyaralás megtervezésekor, akár az előző évi emlékek felidézése alatt.

Löfgren nyomán a turizmust valamiféle küzdőtérként is felfoghatjuk, ahol a hely-mítoszok, gondolat-tájak kialakítása és elsajátítása során a turista új mentalitásokra, fogyasztási módokra, identitásokra, terekhez és más emberekhez való kapcsolatokra tesz szert, azaz ahogy megfogalmazza: „*megtanul turistának lenni*” (Löfgren 2004: 215). A turizmus kulturális kutatásának egyik megközelítése éppen erre a folyamatra kérdezhet rá: milyen jelentéseket foglalnak magukba a turizmus hely-mítosza, mely társadalmi csoportok hozzák létre azokat, s milyen módon, hogyan közvetítődnek tovább más csoportok számára? Azaz esetünkben: milyen sajátos turista-tekintetek, gondolat-tájak vesznek körül a vidéki tájakra, falvakba irányuló turizmus jelenségét?

II. A falu mint a turista-tekintet tárgya: természet és hagyomány

E kérdésekre a falusi turizmussal foglalkozó, ám kevésbé a kultúrakutatáshoz, mint inkább a gyakorlathoz, fejlesztéshez köthető szakirodalom turizmus meghatározása adhat választ. Kovács Dezsőnek több a témával foglalkozó írása szerint a magyar szóhasználatban meghonosodott *falusi turizmus* kifejezése nem adja vissza az idegen nyelveken sokkal szélesebb értelmezéseket magába foglaló különféle turizmus fajták (vidék, azaz rurális-, agro-, zöld-, lágy turizmus) fogalmainak jelentéseit, ezért valamiféle gyűjtőfogalomként kell kezelni (Kovács 2003a). Egy lehetséges meghatározásként idézi például a hazai faluturizmussal foglalkozó szövetség egyik kiadványát: „A falusi turizmus ma már – többek között – bio- és lovasturizmust, a mezőgazdaságot is vonzó turisztikai terméké alakító agroturizmust, kerékpározással, vízi túrázással, sporttal, öko-túrákkal kiegészített falusi üdülést, borturizmust, helyi hagyományokat, kézművességet bemutató kulturális rendezvényeket, táborokat is magában foglal.” (Kovács 2003c: 59)

A fenti meghatározási kísérlet is mutatja, hogy a falusi turizmusnak nemcsak köznapi, hanem akár (szak)tudományos felfogásai mögött a várossal szembeállított vidéknek, a falunak azon elképzelése húzódik, amely a modernizáció során jött létre, nem függetlenül a szintén akkoriban megszerveződő turizmustól, s középpontjában a *természet* és a (népi) *hagyomány* kulturális koncepciói helyezkednek el.

A modern turizmus 18–19. századi kezdeteivel foglalkozó tanulmányok jól érzékeltetik, hogyan kapcsolódik össze az akkoriban kialakuló középosztályi polgárság vidékre irányuló turizmusa és a természet koncepciójának kialakítása. Mint Svédország példáján Löfgren megmutatja, a modern turizmus e polgári előcsapata – szellemi hátterében a romantikával – a térnek,

a természetnek teljesen új olvasatát, értelmezését hozza létre. Ez különbözik a paraszti közösségek természethez való viszonyától, ami egyszerre volt a munka, a termelés tája és természetfeletti erők által benépesített mágikus táj. E mágikus tájakat a modern tudomány, technológia, az iparosodás és a városiasodás számolja fel ekkoriban. A turizmus éppen ezzel szemben kínál alternatívát, hozza létre a tér elsajátításának új formáját, amit a termelés helyett a fogyasztás, a rekreáció ural. A modern, városi csoportok egyéni szocializációjából már hiányzó természet tapasztalatának helyébe pedig a romantikus gondolkodás meghatározta új tapasztalat kerül (Löfgren 1996).

Ez a természetben a középosztály számára fontos éreyneket, jelentéseket fedezi fel, mint az egzotikum, tisztaság, magány, szemlélődés, nosztalgia. De a séta, a különféle képrögzítési technikák, a gyűjtés formájában új kulturális gyakorlatokat is eredményez a térben, a vidéki tájban. Írásában Löfgren azt érzékelteti, hogyan esztétizálja, azaz teszi a turizmus gyakorlata során a korábban ellenséges és veszélyes tereket széppé és elragadóvá egy társadalmi csoport, hogyan jön létre a természetből a *természetes* elképzelése, amely a polgári középosztály természetietlen városi, munkához kapcsolódó életének antitézise, s felkínálja a „a teljes személyiség lehetőségét egy részleges világban” (Löfgren 1996: 68).

A német empirikus kultúratudomány viszont arra mutatott rá, hogy a modernség kritikájának másik korabeli formája a népi kultúra felfedezése volt. Herman Bausinger szerint a modern városi kultúra „illékonyasága” – amelyet az időbeli kulturális áthagyományozódás helyett egyre inkább a kultúra térbeli kicserélődése, a nagyvárosi kultúra élményeinek gyorsasága jellemez – miatt a 19. századtól egyes társadalmi csoportokban megjelent az igény valamiféle szilárd kép keresésére. Ezt a térbeli horizont szűkítésével, múltba fordulással, historizálással – például a szülőföld felfedezésével –, a múltékony jelennel szemben stabilnak látszó régi formák felidézésével vitték végbe. Tehát a természethez hasonlóan a változatlan hagyományként értelmeződött népi kultúrát szintén városi háttérű értelmiségi csoportok fedezték fel, és egyben újították meg úgy, hogy az ebben lévő reflexív mozzanatot is eltüntették (Bausinger 1995). Bausinger ezt a jellemzően a modernség peremére szorult időt *párhuzamos különidejűségnek* nevezi egy írásában (Bausinger 1989).

A turizmus szerepét tárgyalja e folyamatban Konrad Köstlin tanulmánya (Köstlin 1996). Azt a felfogást cáfolva, mely a turizmust a népi kultúra rombolójaként kezeli, éppen azt mutatja be, hogy a néprajz és a turizmus mintegy „ikertesvérek” a vidék kulturális felfedezésében. Nemcsak kialakulásuk társadalmi háttere, hanem a modern munka elidegenedése és a városi kultúra személytelenségével szembeni ellenvilág keresése is közös bennük. Egyik

érzékletes példája a berlini *Német Néprajzi Múzeumban* lévő térkép, amelyen felfedezhető, hogy a népi kultúra egykori klasszikus gyűjtőhelyei megegyeznek a városkörnyéki kirándulóhelyekkel, s mint írja „e területek esztétikai megjelenésükben mindmáig egy mezőgazdasági jellegű, preindusztriális képet mutatnak. Még akkor is békés vidékiességet sugároznak, ha időközben valóságos ipari központokká váltak, ahol a „folklorisztikust” csak emblémaként használják” (Köstlin 1996: 177–178).

Köstlin előbbi gondolata jól láttatja azt a szelekciós folyamatot, ahogy a turizmus képeiben a vidéki, falusi táj látványossággá tétele során bizonyos vonások kiemelődnek, felnagyítódnak, mások pedig eltűnnek. Carol Crawshaw és John Urry az angol tóvidék kortárs turisztikai ábrázolásaiban éppen azt vizsgálta, hogyan érvényesül bennük a 19. századi romantikus diskurzus, turista-tekintet, mely befolyásolja azt, hogy mi lesz elfogadható a tájból a fotográfusok számára a képek készítése, a turisták számára pedig azok el-sajátítása, értékelése során. Ezek az angol tóvidék esetében a nyugodtságot, időtlenséget és természetességet képviselő elemek voltak, mellőzve például nemcsak a modernitás mindenféle jelét, hanem a rossz időt és természetesen a turisták sokaságát is (Crawshaw – Urry 1997: 189).

A turizmus markereinek kutatásában érdekes lehet Dean MacCannell elmélete nyomán a látványosságteremtés folyamatának, a látvány szakralizálásának vizsgálata. Ez arra utal, mely helyek válnak a térben, a tájban a turisták számára bemutatásra érdemessé; milyen jelentést hordoznak; hogyan jelölik meg, emelik ki őket; hogyan történik társadalmi reprodukciójuk; hogyan illeszkednek a helyhez kötődő kulturális elképzelésekhez (Jedzinák 2002).

Ez az utóbbi szempont már túl is mutat a térhez kötődő kulturális mítoszokon és fantáziákon a kulturális gyakorlat felé. Hiszen gyakran tapasztalható, hogy a turizmus a hétköznapi életbe átfordítódva nemcsak a turisták számára kialakított ellenvilág, hanem egy lokális kultúra alkotását is segíti. Ennek hangsúlyos eleme az élménykeresés, a művészetet imitáló hétköznapi megteremtése. Magyarországon a Káli-medence esete mutathatja ezt, ahol a hetvenes-nyolcvanas évek kezdeti, az értelmiséghez tartozó turistái közül sokan beköltözővé váltak, feltárva és megmentve közben a térség épített örökségét, fabrikálva történelmét, újraalkotva ünnepeit, s szakértőként közvetítve e tartalmakat a nyilvánosság számára is. E csoport mindezzel a térségbe irányuló mai tömegesebb turizmust is megalapozta (lásd erről bővebben Szijártó 2001; Fejős – Szijártó 2002).

III. A falu mint a turizmus színpada: szerepek, találkozások

Eric Cohen a turizmus társadalomtudományos kutatásának nagyjából első évtizedét áttekintő, a nyolcvanas évek közepén született írásában a turizmuskutatás négy alapvető témáját különítette el. Ezek a turista figurája; a turizmus rendszerének szerkezete és funkciói; helyiek és turisták viszonya; a turizmus hatása, következményei (Cohen 2004: 53). Az általa említett utolsó két téma utal azokra a turizmus jelenségét vizsgáló társadalomtudományi lokalitáskutatásokra, amelyek a hetvenes évektől kezdődtek el. Ezek tipikus helyszínei a tengerpartok korábban periférikus falvai voltak, amelyek a második világháború utáni évtizedekben, különösen a hatvanas évektől lassan tömegessé váló turizmussal szembesültek. A turizmus következményeit tárgyaló megközelítést inkább a folyamatok társadalmi szintje érdekelte, a turizmust nemcsak a fejlesztés, hanem a modernizáció eszközeként is felfogva. A helyiek és turisták kapcsolatát vizsgáló kutatók inkább a turizmussal együtt járó kultúrák közti érintkezés elemzésére, a turisztikai találkozás folyamatára, és az ennek során létrejövő, megváltozó kommunikációs módokra, szociokulturális hatásokra összpontosítottak.

Mint Cohen röviden bemutatja, a turizmus hatásait vizsgáló, a turizmust a modernizáció eszközeként kezelő megközelítés azzal foglalkozik, hogyan csökken a turizmus és az azzal társuló gazdasági befektetések hatására egy kevésbé fejlett terület zártsága. Ez csökkenő autonómiát is jelent, a más területektől való függőségek növekedését. A zárt közösségek megnyílása nyomán a kutatások hasonló társadalmi változásokat rögzítettek, mint a modernizáción és városiasodáson korábban átment közösségek esetében: a munkamegosztás változása, a társadalmi rétegződés és a társadalmi élet ritmusának átalakulása, s olyan új viselkedésmódok és magatartások, amelyeket a növekvő individualizáció és devianciák jelentenek, miközben megváltoznak e közösségek szokásai, rítusai, ünnepei is (Cohen 2004).

A turizmus hatásai szempontjából fontos az annak nyomán megváltozó gazdasági mentalitás, a turizmus kiszolgálásra létrejövő vállalkozások kulturális háttérének, a vállalkozói attitűd kialakulásának vizsgálata. E kutatások kérdése, hogy a marginális térségekben a helyi társadalom mely szereplői, csoportjai képesek a korábbi tradicionális mentalitás, paraszti habitus helyett (vagy éppen mellett) kialakítani egy-egy turisztikai vállalkozás irányításához szükséges készségeket és kapcsolatokat. A Káli-medencében folyó hasonló témájú kutatás tanulsága az volt, hogy ebből a szempontból különösen fontos a külső minták átvétele. A gazdasághoz szükséges készségeket mintegy importálták más térségekből, az életutakban megfigyelhetőek voltak a korábbi

elköltözés vagy külső munkavállalás, majd a későbbi visszatalálás, betelepülés a térségbe (Márkus 2002). A kérdés kapcsán érdekes lehet egy nemzetiségi falu esete, amelynek lakói etnikus kapcsolatok, a családokon belüli rokonturizmus kiterjesztése során tettek szert a falusi turizmus beindításához szükséges tapasztalatokra (Kovács 2003b).

A falusi turizmust működtető vállalkozók témája részben már átvezet a helyiek és turisták, azaz a vendégek és vendéglátók viszonyának témájához. Az első ezzel foglalkozó kulturális antropológiai kötetet szerkesztő Valene L. Smith, aki a turizmust e két kultúra érintkezéseként, lehetséges összeolvadásaként értelmezte. E folyamatban bukkan fel a kulturális bróker figurája, aki a turisták számára a helyi kultúrát közvetíti. Smith saját és más, nem modern társadalmakban folytatott kutatások alapján úgy véli, kulturális brókerekké a hagyományos közösségtől már részben eltávolodott, s ezért valamennyire marginális szerepű személyek válnak (Smith 2001). Mint a Káli-medence már ismertetett példája is mutatja, modern társadalmukban már sokkal inkább „szakértők” látják el ezt a feladatot, többnyire értelmiségiek, például amatőr helytörténészek, művészek, helyi civil szervezetek vezetői, (nyugdíjas) pedagógusok, nem egyszer maguk is e közösségek kulturális katalizátorai.

Am személyiségtől függően kulturális brókerré válhat maga a polgármester is, ami kistelepüléseken a helyi turizmus kérdésének gyakori politizálódására is rámutat. Ezt nyilván nemcsak a települések közötti verseny, a turizmusnak a települési identitásteremtésben játszott szerepe okozza, hanem például az, hogy a település érdekcsoportjai nem egyenlően tudnak bekapcsolódni abba: hiszen a turizmus bevételeket, forrásokat, de akár külső – például politikai – kapcsolatokat, azaz társadalmi tőkét is eredményezhet. Máskor maga a turizmus mint a településfejlesztés – néha túlértékelt – eszköze találja magát a közösségek már meglévő konfliktusainak ütközőzónájában. (Erről részben Pusztai 2003: 15)

A vendégek és vendéglátók turisztikai találkozását vizsgáló kutatások – gyakran erősen kultúrkritikai keretben – a két különböző kultúra találkozáskor erőteljesen kiemelték az így létrejövő aszimmetriákat (lásd erről Greverus 1984), félreértéseket és konfliktusokat. Egyik ilyen hangsúlyos elem volt a helyi kultúra elkerülhetetlen kommercializálódása a turizmus következtében. Oriol Pi-Sunyer egy spanyol tengerparti településen mutatta be a turisztikai találkozások átalakulását, helybélieknek az idegenekkel szemben megváltozó attitűdjeit. A turizmus nyomán a helyi személyiségközpontú kultúra, és ahogy fogalmaz, „*valódi házigazda-vendég viszony*” (Pi-Sunyer 1984: 51) helyébe az egyéniség megtapasztalásának elvesztése, arctalanság és etnikai sztereotípiák lépnek. Davydd. J. Greenwood tanulmánya, egy szín-

tén spanyol kistelepülés fesztiváljának átalakulásán érzékeltette a kommercializálódás hasonló hatásait. Ebben az esetben a fesztiválnak a helyi identitást és közösséget erősítő szerepe szűnt meg, s miközben színpadias látványossággá vált a turisták számára, a helyiek közönye mellett etnikai és politikai feszültségekkel terhelődött (Greenwood 1989).

Talán nem véletlen, hogy a kilencvenes években egy egész antropológiai kötetet szenteltek a helyi kultúrák turizmussal szembeni ellenállási formáinak, annak, ahogy azok saját hétköznapi világukat, privát tereiket különféle taktikákkal és stratégiákkal védeni próbálják. Ezek kiterjedhetnek a rejtett ellenállás szinte észrevétlen formáitól, mint nyelvi tréfák és viccek, a ritkább szervezett tiltakozásig vagy agresszióig (Boissevain 1996).

Turisták és vendéglátók találkozásának folyamatát árnyalhatja Dean MacCannell már említett klasszikus könyvének gondolata a turizmus színpadi eredetiségéről. Itt MacCannell Goffmannak a modern hétköznapi élet dramatizáltságáról és regionalizáltságáról, azaz első és hátsó régiókra tagolódásáról szóló elmélete segítségével amellel érvel, hogy a turizmus olyan sajátos nyilvános zónákat hoz létre, amelyek a helyi kultúra hátsó régióit imitálják: az azokban felkínált eredetiség tehát mindig csupán színpadias (MacCannell 1989). Ezt nyilván a turizmusnak az a szükségszerű paradoxona is okozza, hogy ami az egyik félnek a munka szférájába tartozik, az a másik számára szabadidő, kikapcsolódás (Kovács 2003c: 9–13; Márkus 2002: 89–90). A színpadi eredetiség jó példája lehetne a Fejős Zoltán által elemzett, turisták számára megrendezett hollóközi lakodalom (Fejős 1992).

A turizmus kutatásának ezt a vendégek és vendéglátók különböző kultúráin alapuló antropológiáját épp a munka és a szabadidő viszonyának megváltozása, a turizmus és utazás egyre hétköznapiabbá válása nyomán létrejövő kortárs kulturális változások miatt érte kihívás. A második otthon jelenségének terjedésével¹, az ún. nyaralóház kultúrákkal foglalkozó vizsgálatok azt hangsúlyozzák, hogy a turizmus is egyre inkább olyan helyeket, helyzeteket hoz létre, ahol nehezen állíthatók szembe a turista és a helybéli figurái, és a turista fogalma is elmosódott. Ennek megfelelően a kutatások is a turizmus performanszaira összpontosítanak, arra, hogy adott helyzetekben hogyan jönnek létre a turisták különféle gyakorlatai, amelyek felülírják turista és helybéli merev szembeállítását (Abram – Waldren 1997). Például az egyes nyugat-magyarországi falvakban tömegesen letelepedő külföldiek példája is igazolhatja az angol kulturális geográfus David Crouch találó megfogalmazását: a kortárs kultúrában a turizmuskutatók által is korábban sokat elemzett

¹ Erről ír könyvünkben Járosi Katalin..

menekülés motívuma egyre inkább „egy otthonhoz való meneküléssé válik, nem pedig egy otthontól” (idézi Williams – Kalterborn 1999: 227).

IRODALOM

- Abram, Simone – Waldren, Jacqueline D. (1997): Introduction: Tourists and Tourism. Identifying with People and Places, in Abram, Simone – Waldren, Jacqueline D. – Macleod, Donald V. L.: *Tourists and Tourism. Identifying with People and Places*, Oxford – New York, Berg, 1–10.
- Barthes, Roland (1983): Az útikalauz. in Barthes, Roland: *Mitológiák*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 105–110.
- Bausinger, Hermann (1989): Párhuzamos különidejűségek. A néprajztól az empirikus kultúratudományig, *Ethnographia* 100; 24–37.
- Bausinger, Hermann (1995): *Népi kultúra a technika korszakában*, Budapest, Osiris – Századvég.
- Boissevain, Jeremy ed. (1996): *Coping with Tourists. European Reactions to Mass Tourism*, Providence – Oxford, Berghahn Book.
- Cohen, Eric (2004): The Sociology of Tourism. Approaches, issues, and findings, in Apostolopoulos, Yorgos – Leivadi, Stella – Yiannakis, Andrew (eds): *The Sociology of Tourism. Theoretical and Empirical Investigations*, London – New York, Routledge, 51–74.
- Crawshaw, Carol – Urry, John (1997): Tourism and the Photographic Eye, in Rojek, Chris – Urry, John: *Touring Cultures*, London, Routledge, 176–195.
- Fejős Zoltán szerk. (1984): *Cul/tours*, Budapest, Népművelési Intézet.
- Fejős Zoltán (1992): Folklor és turizmus. Jegyzet a kultúraközi kommunikáció egy lehetőségéről, in Mohay Tamás szerk.: *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*, Debrecen, Ethnica, 337–346.
- Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt szerk. (2002): *Egy tér alakváltozása. Esettanulmányok a Káli-medencéről*, Budapest, Néprajzi Múzeum.
- Greenwood, Davydd. J. (1989): Culture by the Pound: An Anthropological Perspective in Tourism as Cultural Commodization, in Smith, Valene: *Hosts and Guests. The Anthropology of Tourism*, Second edition. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 171–186.
- Greverus, Ina-Maria (1984): A „szép idegen” – találkozás vagy klisé, in Fejős Zoltán szerk.: *Cul/tours*, Budapest, Népművelési Intézet, 70–75.
- Jedzinák Krisztina (2002): Kitüntetett pontok. A kultuszhelyektől a turisztikai látványosságig, in Fejős – Szijártó, 71–83.
- Löfgren, Orvar (1996): Nature Lovers, in Frykman, Jonas – Löfgren, Orvar: *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*, New Brunswick, New Jersey, Rutgers University Press, 42–87.
- Löfgren, Orvar (2004): Másholföld, *Aetas* 19, 3–4; 214–219.

- Kovács Dezső (2003a): „Falusi és vidéki turizmus” értelmezések a nemzetközi szakirodalomban, in Kovács Dezső szerk.: *A falusi turizmus hagyományai*, Budapest, Mezőgazda, 57–68.
- Kovács Dezső (2003b): A falusi turizmus fejlődésének kezdeti tapasztalatai Nagygyáradon, egy baranyai német nemzetiségi településen, in Kovács Dezső szerk.: *A falusi turizmus hagyományai*, Budapest, Mezőgazda, 171–180.
- Kovács Dezső (2003c): *Falusi vendéglátás Magyarországon*, Budapest, Agroinform.
- Köstlin, Konrad (1996): Utazás, régiók, modernség, *Café Babel* 4; 117–127.
- MacCannell, Dean (1989): *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*, London, New York, Schocken.
- Márkus Hajnalka (2002): Vállalkozások vidéken. A nagy áttörés a Káli-medencében, in Fejős – Szijártó, 84–101.
- Nash, Dennison (1984): A turizmus mint az antropológia tárgya, in Fejős Zoltán szerk.: *Cul/tours*, Budapest, Népművelési Intézet, 61–70.
- Pi-Sunyer, Oriol (1984): Turisták és turizmus egy tengerparti katalán településen – a helybeliek szemével, in Fejős, 50–55.
- Pusztai Bertalan (2003): Megalkotott hagyományok és falusi turizmus, in Pusztai Bertalan szerk.: *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. A pusztamérgesi eset*, Szeged, JATE Press – Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, 9–22.
- Shields, Rob (1991): *Places on the Margin. Alternative Geographies of Modernity*, London, Routledge.
- Smith, Valene L. (2001): The Culture Brokers, in Smith, Valene L. – Brent, Maryann eds.: *Hosts and Guests Revisited: Tourism Issues of The 21st Century*, New York, Cognizant, 275–282.
- Szijártó Zsolt (2000): A turizmus mint menedék. Képek és elképzelések a Káli-medencében, in Fejős – Szijártó, 7–22.
- Urry, John (2002): *The Tourist Gaze*, Second edition, London, Sage.
- Williams, Daniel R. – Kalterborn, Bjorn P. (1999). Leisure places and modernity: the use and meaning of recreational cottages in Norway and the USA, in Crouch, David ed.: *Leisure/Tourism Geographies. Practices and geographical knowledge*, London – New York, Routledge, 214–230.

9.

Rezidenciaturizmus, élmény- és jóléti migráció

JÁROSI KATALIN

Az élményorientált vándorlások kutatása kapcsán különbséget kell tenni az évnnek csak bizonyos szakaszaiban, például a szabadságok vagy a hosszabb ünnepnapok idején a második ingatlanukban, a falvakban időző rezidenciaturisták, és a falvakat első lakóhelyükként választó bevándorlók között. A magyarországi falvakban letelepedők közigazgatási tekintetben két csoportot alkotnak: kisebb számban vannak azok, akik fő lakóhelyükként a vidéki házukat jelölték meg (ők a „legális” betelepülők), és nagyobb arányban találkozzunk olyan, főleg külföldi ingatlantulajdonosokkal, akik bár az év egészében Magyarországon élnek, különböző okokból mégis egy gyakorlatilag igénybe nem vett külföldi lakcímmel is rendelkeznek.

A letelepedés dinamikájára jellemző, hogy először csak a szokásos szabadságok idejére veszik birtokukba újjáépített „birodalmukat” azok új nyugati gazdái, majd a rezidenciaturizmust a tulajdonosok emelkedő életkorával párhuzamosan felváltja a migráció, és egyre többen válnak e házak állandó lakóivá. A letelepedett külföldiek és fővárosiak nagy része általában már nem dolgozik, csak elvéve találkoztunk olyan letelepedettekkel, akik magyar vagy nemzetközi vállalkozóként a kereskedelemben vagy a vendéglátásban még aktívak.

Az élménymigráció és a jóléti migráció fogalmai a „klasszikus migráció” kategóriájának ellentétes jelentését hangsúlyozzák. A „klasszikus migráció” fogalmát olyan vándorlási és mobilitási folyamatokra értjük, melyekben a gazdasági előbbrejutás, a testi épség megóvása, a világnézet szabad hangoztatása illetve egy vallás korlátlan gyakorlása a fő motiváció. Ennek ellenére az adatok általában azt mutatják, hogy az individuumot a kibocsátó társadalomban negatív megkülönböztetés éri a mindennapi életben. A jóléti migráció tekintetében ezek a hátrányok nem érhetők tetten. A jóléti migráció és az élménymigráció ugyanúgy félrevezető terminusokat takarnak, mint

az alapesetnek számító „klasszikus migráció” típusának fogalma, mert mint minden kategória, ezek is jelentéseket egyszerűsítenek le és zárnak ki, életutakat és sorsokat sablonizálnak, valamint embereket stigmatizálnak. Mégis, ezek nélkül a kategóriák nélkül sem a társadalomtudomány, sem a közigazgatási, politikai és gazdasági gyakorlatok számára nem volnának értelmezhetőek az általában részletező, hosszú, az emberi életutak sokszínűségét visszautkröző etnográfiai leírások.

I. Kutatástörténeti fejezetek a rezidenciaturizmus, az élménymigráció és a jóléti migráció jelenségéről

Mivel egyes nyugati államokban a rezidenciaturizmusnak és az élménymigrációnak elterjedt társadalmi gyakorlata van, a téma népszerűsítő irodalma is bőséges. Tanácsadó könyvek soraiban részletes sorselemzéseket, célország-bemutatókat olvashatunk, kivándoroltak jó tanácsait fogadhatjuk meg, illetve pontos listákat láthatunk a migráció lehetséges előnyeiről és veszélyeiről. Az elvándorlás hátterének, rítusainak, körülményeinek és következményeinek részletes leírásai elsősorban külföldi újságírók tollából születnek. A tudósítások interjúkon és résztvevő megfigyeléseken alapulnak, s némelyik kötet olyan részletező alapossgággal készült, hogy sokszor nehéz megkülönböztetni az etnográfiai kutatások eredményeitől (vö. pl. Thul 2003; Finkelshtein 2005). Amilyen széleskörű irodalma van ennek a témának a nyugati államok népszerűsítő-ismeretterjesztő könyvpiacán, olyan csekély az érdeklődés a rezidenciaturizmus, a jóléti migráció valamint az élménymigráció kultúra- és társadalomtudományos vizsgálata iránt.

Még a modernkori turizmus kialakulása előttről ismerünk olyan mobilitási szokásokat, amikor a lakóhelyüktől távol eső területre emberek rendszeresen visszatérnek kikapcsolódni. Elsősorban az arisztokrácia téli és nyári rezidenciáinak vagy vadászkastélyainak használata emlékeztet a mai rezidenciaturizmusra. Ezekben a második lakóhelyeken az év bizonyos szakaszaiban, szűk családi körben vagy ismerősök társaságában, a mindennapi tevékenységektől eltérő életet tudott folytatni a nemesség egy része. A második lakórezidenciák – reprezentatív jelentésükön túl – a mindennapi élet kerékvágásából zökkentették ki a tulajdonosaikat, miközben olyan tevékenységeket, tárgyi, társadalmi és természeti környezetet kínáltak fel nekik, melyek az állandó lakóhelyükön nem fordultak elő. A modern kori turizmus történetében a rezidenciaturizmus jellemző példái a tavak, a folyók és a tengerpartok mentén, a városszéli zöldövezetekben vagy a hegyekben birtokolt

nyaralók, hétvégi házak, apartmanok. Bizonyos övezetekben a turisztikai igények keveredhetnek például gazdasági célokkal is: gondoljunk csak a hétvégi hobbikertekre vagy a szőlőhegyekre, melyek tulajdonosai hol pihenésre, hol pedig háztáji gazdasági termelésre használják második ingatlanukat. Aprófalvas kutatásaink során mind a belföldi mind pedig a külföldi rezidenciaturizmus jelenségére akadt példa.

Az élménymigráció és a nemzetközi rezidenciaturizmus jelenségének tömeges kezdete a múlt században a nyugati társadalmakon végigsöprő diáklázadások és hippie mozgalom időszakával közel egy időre datálható. Ezek a migránsok már nem a klasszikus politikai, vallási, világnézeti és gazdasági kényszerből, hanem sokkal inkább valamilyen vidék iránti rajongásból és otthonról való elvágyódás miatt kerekedtek fel. A klasszikus migrációtól eltérően nem a veszély vagy fenyegetés volt a migrációs legfőbb mozgatója, hanem a valami felé való vonzódás és a valahová elmozdulás vágya. Az élménymigráció jóléti szándékokkal vagy tevékenységekkel is párosulhat: vannak, akik rajongásból kerülnek egy új országba, ám ott aztán munkába is állnak; illetve korábbi felhalmozásaiknak vagy nyugdíjuknak köszönhetően anyagi háttérük az új országban magasabb életszínvonalat biztosít.

Dieter Haller német antropológus előszeretettel vizsgál „mágikus migrációs helyeket”, azaz olyan migrációs folyamatokat, melyek elsősorban kulturális okokra vezethetők vissza (Haller 2000). A rezidenciaturizmus, az élménymigráció és a jóléti migráció eseteiben legtöbbször az ezekhez a helyekhez kötődő elképzelések alapján jelennek meg a vándorlók. Ilyen hely például a Földközi-tenger partján a Gibraltári szoros marokkói oldalán levő város, Tanger, amely európai és amerikai írókat, nagyvilági hölgyeket, adó elől menekülőket, fegyverkereskedőket, kémeket, homoszexuálisokat, drogosokat, spekulánsokat és csempészeket vonz. De ilyen hely az egyiptomi kikötőváros, Alexandria, a gondtalan művészi alkotás paradicsoma; a spanyol Costa Brava és Costa Blanca, valamint Mallorca szigete, ahová a nyugati társadalmak nyugdíjukért több komfortot kívánó idősei és a letűnt gyarmatok emléke után sóvárgó britek vándorolnak ki. De a világvárosok (Hanerz 1999) is migrációs vágyakat ébresztenek a megszólítottakban: Párizs a civilizáció szimbólumaként, San Francisco a homoszexuálisok városaként, a kettéosztott Berlin egyes negyedei a hidegháború idején az otthonról való elszakadás, a kispolgári léttől való menekülés ígéretként ébresztettek migrációs vágyakat. Dieter Haller ezekben a migrációs jelenségekben a mágikus helyekhez kötődő megváltás-elképzeléseket emeli ki, amelyekben a helyekről szóló autenticitás, igazság és a cselekvés helyessége sűrűsödnek össze. Az élménymigránsok ezektől a helyektől énjük felszabadítását várják úgy,

hogy minden eddigi, a korábbi életükben meglévő társadalmi és kulturális kényszert maguk mögött hagynak. Az elhagyott társadalmat és benne saját sorsukat kaotikusnak élik meg, miközben a mágikusan felmagasztalt új lakóhely a „valódi”, az individuumhoz illő otthon képeként lebeg a szemük előtt.

A magyarországi aprófalvakba költözésnél a migránsok számára fontos szempont volt a falvak ismeretlensége, észrevétlensége, elzártsága, turisztikai kihasználatlansága. A kutatás ezen a ponton csatlakozik a Pécsi Tudományegyetem Kommunikációs Tanszékén végzett kutatáshoz, amely a Káli-medence felfedezését és regionális intézményesülését követi nyomon a turizmus társadalmi gyakorlatának változásán keresztül. A Balaton-felvidék egyes részeire szemet vető (elsősorban művész) értelmiségi réteg a hétvégi vidékre költözést, a szabadidős tevékenységét és a nyaralóik átrégiesítését „arra használta fel, hogy szembenállását fejezze ki az adott politikai (és társadalmi, kulturális) rendszer alapértékeivel; tudatosan szembeforduljanak a tömegturizmus által előállított, egységesített, tömeges fogyasztásra szánt kulturális mintáival” (Szijártó 2002: 9; lásd még Szijártó 2000). A vidék szabadidős meghódításának divatai és típusai az ipari társadalmakban folyamatosan jelen levő krízis-, elvagyódás- és ellenvilág-elképzelésekből táplálkoznak. A Káli-medencéről készült antropológiai esettanulmány a társadalom modernizációs válságainak kapcsán az önállóan kitermelődő kritikai attitűdöket és a krízis megoldására a mindennapi élet keretei között termelődő konkrét cselekvéseket értelmezi a táj formálása során (Szijártó 2002: 11).

Hasonló tömegturisztikai és városi ellenvilág-képzetek érhetők tetten a tanyasi turizmus és a tanyasi rezidenciaturizmus jelensége mögött is. A tanyák fontos helyszíneiben, úgymint az *Alföldben*, a pusztában és a csárdában a „népi kultúra”, a „múlt” és a „falusiasság” hangsúlyozása jelenti azt a reklámot, ami turisztikailag hasznosíthatóvá teszi ezt a településfajtát. A lovaglás, a kocsikázás, a lovas bemutatók, a gasztronómia és a pusztaszop jelentik a pusztaprogram – a legtöbb esetben egyáltalán nem autentikus – fő műsor-számait, melyeknek alig száz éves keletkezéstörténetük, általában értelmiségi szülőatyjuk és nem helyi menedzsmentjük van. A tanyák turisztikai népszerűsítésében az is szerepet játszott, hogy azok a 19. századtól folyamatosan bekerülnek az irodalomba, a képzőművészetekbe, az operettekbe majd a filmekbe. Így ezek az alaposan revitalizált kultikus és misztikus helyek – a turisztikai prospektusok ígéretei szerint – az „állandóan rohanó” és „túlhajsolt” városi emberek nyugalmas oázisává válnak (Kürti 1999). Az aprófalvak élményturistáinak és rezidenciaturistáinak mobilitási attitűdjei nagyon hasonlítanak a Káli-medencében tanyát verő értelmiségiek és a magyar pusztára el látogató turisták illetve az oda letelepülő élménymigránsok a motivációihoz.

Az ideiglenes vagy végleges szembefordulás a saját társadalom értékeivel és az eddigi életmóddal történelmileg létrehozott „kultikus” ellenvilágok felé vonzza ezeket a vándorokat.

II. A magyarországi aprófalvakba költözés okai

A magyarországi aprófalvakba irányuló jóléti migráció és rezidenciaturizmus kutatása kapcsán rákérdeztünk azokra a társadalmi gyakorlatokra és a mögöttük meghúzódó elképzelésekre, melyek a migráció kiváltó okait és körülményeit ragadják meg. Hogyan éltek, és hogyan gondolkodtak magukról és saját társadalmukról a migráció előtt és után a nyugati ingatlantulajdonosok? Milyen elképzeléseik voltak Magyarországról, milyen elvárásaik voltak a migrációval kapcsolatban?

A tereptaszatlatok azt mutatják, hogy – a közhiedelemmel ellentétben – a gazdasági kényszer igen kevés migráns esetében nyomós ok arra, hogy Magyarországon rendezze be élete következő szakaszát, s Magyarország csak egy szűk réteg számára jelenti az utolsó gazdasági menedéket. Az pedig végképp nem igaz, hogy azok rendezkednek be idős korúakként Magyarországon, akiknek a Földközi-tenger partján – az időskorú nyugat-európaiak intenzív beköltözésének következtében – már megfizethetetlenek az ingatlanok. Azonban a magyar falvakba irányuló mobilitásnak szinte minden esetben egyik oka az ingatlanok alacsony ára, és sok nyugati migráns szeretné, ha aktív keresőkori életszínvonalát magyarországi kivándorlása révén megőrizhetné vagy emelhetné (vö. Baumgartner – Kovács – Vári 2002: 69–87).

A nyugati ingatlantulajdonosok céltudatosnak hatnak akkor, amikor arról számolnak be, hogy hogyan választották ki a falut vagy az ingatlant. A megkérdezett migránsok általában már több országban és kontinensen jártak üzletemberként vagy turistaként, ezért – saját bevallásuk szerint – „szakértőnek” érzik magukat abban, hogy milyen helyeken érdemes illetve nem érdemes élni. Ingatlanvásárlásuknál döntő szempont volt az, hogy olyan vidéken akartak élni, amely ízlésükhöz és világképükhöz illik, azaz, a turizmustól, a tömegtől, a gicestől és a „bóvilitól” távol esik. Ezért az ingatlanok átalakítását is homogénnek tűnő koncepciók mentén álmodják meg a nyugati beköltözők: a „kifelé” semmilyen harmóniát nem megbontani, a falu és természet adta képet nem megváltoztatni elvek alapján szeretnének „konzerválni”, „kímélni” és „megtartani” egy a régióba képzelt „összhangot”; míg az ingatlanok belső építészeti és berendezési technikái a stílus által kifejezett „identitás lenyomatnak” készülnek. Esztétikai szempontjaik értelmezésénél a Balaton-part

tömegturisztikai célra való átalakítása negatív példa, amelyben mind a külföldi mind a magyar ingatlantulajdonosoknak nagy szerepet tulajdonítanak.

A megkérdezett ingatlantulajdonosok általában középkorú, ötven és hatvanöt év közötti német állampolgárok. A vállalkozók kettős (magyar és német illetve magyar és svéd) állampolgárok. Feltűnő a gyermektelen párok illetve az egyedül álló nők magas aránya. A gyermeces párok gyerekei pedig már önállóak. A nyugatról érkezett adatközlők az első benyomásaink alapján önállósították magukat az előző lakóhelyükön a családi kapcsolataikat illetően: baráti köröket, egyesületeket és hobbitakat hiányolnak akkor, amikor arra kérdezzük rá, hogy mi vagy ki hiányzik itt az életükből. Az adatközlők nagy része még dolgozik Németországban, az ingatlanvásárlás az esetek nagy részében a közelgő nyugdíjas kor egyik fontos biztonsági pillére lesz.¹ A megkérdezett ingatlantulajdonosok például a következő munkakörökben dolgoznak vagy dolgoztak: videókazetta-kölcsönző magánvállalkozó, festő-mázoló, elektroműszerész, étterem- és panziótulajdonos, sportruházat forgalmazó, zenész-vállalkozó, mutatóanyag a müncheni sörfesztiválon, kertész, betanított munkás. Kutatásaink során azonban kimagaslóan nagy keresettel illetve nagy vagyonnal rendelkező nyugatiak nem kerültek a vizsgálati körünkbe.

A migráció okainak firtatása során feltűnő az individuumok társadalomban való csalódottsága és – ezzel szoros összefüggésben – az egyéni döntési szabadság felértékelődése. A migránsokkal készített interjúkban számok, adóösszegek, biztosításterhek jelentik a migrálás érveit. Az adatközlők úgy érzik, hogy egy túlköltekező, túlméretezett és az individuumok igényeitől nagyban függetlenített államapparátusnak dolgoztak egy életen át, s ennek csak a migráció vethet véget. A társadalomtudomány a saját társadalomban való csalódottság okait egyrészt a globalizáció hatására felerősödő hagyományvesztésben, másrészt a nemzetállamok szociális, gazdasági, politikai és kulturális szerepének ellehetetlenülésében jelöli meg. Mindez az egyéni élet értelmezésére is rányomja bélyegét: a saját élet – a letűnt társadalmi rendszer tükrében – csak „töredezett”, „veszélyekkel terhes” vagy „nem-konvencionális” lehet. Az egyik legsúlyosabb traumát azonban az jelenti, hogy a társadalom egészével eddig ökonómiai egyensúlyban hitt (néha egyensúlyban levő), politikailag és kulturálisan is legitimnek tekintett, a nemzetállami keretek között működő intézmények (például iskolák, biztosítók, munkahelyek,

¹ A teregyakorlatok ideje nagyon behatárolja a terepen talált adatközlők munkakörét: késő nyáron, ősszel, télen és tavasszal általában kötetlen munkaidőben dolgozókkal, távmunkát vagy szezonális munkát végzőkkel illetve nyugdíjasokkal találkoztunk.

szociális ellátó rendszerek) már nem képesek az egyéni életpályák biztonságos szolgáltatására. Ugyanakkor az intézmények – legitimációs és egzisztenciális okokból – az individuumok élete fölött uralkodnak (Kohli 1994). Az egyéni élet ezért egy „ellentmondásos harc” metaforában sűrűsödik össze a nyugati későmodern társadalmak biográfiakutatása szerint, ami sokakat a többségi társadalmi élettől való elhatárolódásra ösztönöz. Az „új”, későmodern biográfiákban a hangsúly az „önmegvalósításra”, az „egyéni erővel való boldogulásra” és az „önimádatra” esik – miközben az individuum az intézmények labirintusaiban keres utat. A posztindusztriális társadalmak individuumai a *saját szó* (Beck/Ziegler/Rautert 1997) fogalmának misztikus bensővé tételével lelik meg azt a biztatást, amelyre életprogramjukat felfűzhetik.

Ez az én-centrizmus csak a nagymértékben differenciált, „atomjaira hullott” társadalmakban megy végbe, ott, ahol az individuum a társadalom részrendszereiben csak *részaspektusaiban* vesz részt: például fogyasztóként, ügyfélként, diákként, szülőként vagy testvérként. Így az „önmegvalósítás” és az „önbeteljesítés” mítoszai olyan megoldást ígérnek, mellyel az életnek szabályos körvonalat lehet kölcsönözni. A magyarországi kistelepüléseken és aprófalvakban letelepedő nyugati migránsok ezekből az intézményeik által atomjaikra hullott későmodern társadalmakból az identitáskeresés motivációjával érkeznek: a megvett ingatlan és környezete az önmegvalósítás eszköze lesz, melyen keresztül életérzések és vágyak tükrözhetők, s az elért életteljesítmény is manifesztálható.

A „ház egy nagy telken” a Magyarországra irányuló élménymigrációban is az álmok beteljesülését jelenti: az alapos tervezéssel és sok-sok apró ötlettel átalakított egykori parasztházak vagy szocialista típusú házak sok esetben a tulajdonosok életstílusának fontos megtestesítői. A pazarul kiépített, virágos-árnyas hobbikerteknek általában a helyi lakosok közül kikerülő kertészmunkás van. Az élménymigránsok és a jóléti migránsok a falut és elsősorban a hozzá köthető környezetet mint esztétikailag „szép”, érzéki természeti jelenséget fogják fel. A hosszú kertvégek, a tágas határok és a falvakat környező erdők, ligetek, tavak olyan értékek, melyek szerintük emelik az életminőséget, s amelyekre a helyiek nem igazán tudnak vigyázni. A hűség magyarországi lakótárs (a házastárs vagy az élettárs mellett) a menhelyből hozott kóbor kutya vagy a befogadott macska. A ház kiválóan alkalmas vendégek fogadására, hosszú esti beszélgetésekre. A munka szó a legtöbb külföldi ingatlantulajdonos számára már a múlté, az évek alatt félretett vagy hirtelen ölbe hullott pénzből a legtöbben minden további pénzkereső tevékenység nélkül szeretnének élni.

Ennek a sok szabadidőre alapozott élménymigrációnak persze akkor van igazán értelme, ha megmutatható az ismerősöknek és barátoknak is mindaz,

amit a migráció helyén az individuum megálmodik és megvalósít. Gerhard Schulze élménytársadalom-elmélete szerint a modern és későmodern ipari társadalmakban „Az áru kínálat robbanásszerű bővülése, a táguló fogyasztási lehetőségek, a hozzáférési korlátok leépülése, az adottságok átalakulása formálható valósággá, egyszóval, a lehetőségek fokozódása magával hozza az életfelfogások változását is” (Schulze 1992: 37). A mindennapi élet irányításában és az önkép alakításában az *élmény*, az *esztétika* lesz az életfelfogások legkisebb közös nevezője: az ember szép, érdekes és személyesen érdemesnek tartott életet kíván önmaga számára kialakítani, s – mert a lehetőségek döntési örvényében újra és újra az izlésítéleteire van utalva – a dolgokat stílusukon keresztül ragadja meg. Emellett az interakciós partner kiválasztása, a társadalmi miliók képzése szempontjából mérvadó a közös esztétikai ítéletre épülő élményközösség. Az élményorientáltság Schulze szerint a hétköznapi élet egyre nagyobb területére hatol be: bár eleinte csak a szabadidőre korlátozódott, lassan átfogja a munkatevékenységet is. Ezért a szorosabb társadalmi kapcsolatok, a lakókörnyezet, a napi fogyasztás, a térben való mozgás, a test és a lélek egyre inkább élményigényeket hordoznak. A vizsgált régiókba költöző migránsok ezekben az általuk esztétikusnak látott tájakban és falvakban találják meg identitásuk „lenyomatait”. A táj „szépségének”, a falvak és házak belakhatóságának, az individuális igényeik és a környezet harmóniájának hosszú mérlegelése előzte meg döntéseiket.

Egy további, a migráció okainak megértéséhez lényeges szempont a nyugati bevándorló társadalmak lakosainak idegen kultúrákról alkotott véleménye. Több nyugati társadalomban óriási népszerűségnek örvendenek egyes idegen társadalmak kellékei. Ezek egyrészt a bevándorló társadalmak külföldi lakosainak fegyverét is jelentik a szimbolikus és konkrét javakért folytatott társadalmi harcban (Antweiler 2005: 12), másrészt az egzotikum-kultusz az élményipar (turizmus, média, divat, lakáskultúra, fesztiválok stb.) fontos eszköze is. Az egzotikum-teremtés fő eszköze a tér toposszá szervezése. A posztmodern földrajz elméletei szerint a helyek köré fűződő társadalmi és kulturális gyakorlatok, az elképzelések, a benyomások és az adottságok hármására épülnek (ld. Massey 1995; Appadurai 1999). Magyarország természeti környezetéről a külföldi társadalmakban élők főleg a turizmusipar termékeiből (ezen belül is főleg az útikönyvekből, tévéreklámokból, kisfilmekből, utazási katalógusokból) nyerik elképzeléseiket. Ismertek még filmek, viccek, operettek, melyek a magyar táj sajátosságairól informálják a külföldieket. Ezek szerint a képek szerint Magyarország természeti adottságai ősidőktől fogva megőrződtek, a táj gyéren lakott és általában messze esnek egymástól a közigazgatási centrumok. A külföldi ingatlantulajdonosok

ízlésük alapján különbséget tesznek a tömegturizmustól elhasznált és tönkretett helyek (pl. Balaton, Budapest) és az attól megkímélt és kevésbé átalakított, természetes táj között. A belakott falurész, a gondosan felépített domicil a magyar vidékről szóló kulturális koncepciók és a későmodern individualista életképzések paradigmái mentén születik, és az életstílus lenyomataiként és üzeneteiként működik.

III. A rezidenciaturisták és élménymigránsok mindennapjai az aprófalvakban

A vizsgálat számára fontos kérdés az, hogy a mindennapi kapcsolatok és kommunikációs hálózatok miként jöttek létre, milyen elveken és rendszerességgel működnek a vizsgált településeken. Ezekhez az ismeretekhez elsősorban olyan történeteken keresztül jutottunk, melyek a falvak felfedezéséről, az ingatlanok vásárlásáról, majd a napi tevékenységekről és emberi kapcsolatokról szólnak. Az adatainkat a migránsokkal és helyi lakosokkal, a falvak életében központi szerepet játszó személyekkel (önkormányzati tisztségviselőkkel és közalkalmazottakkal, a kulturális életet szervezőkkel, boltosokkal, falugondnokokkal, postásokkal stb.) készített interjúkból és a mindennapi élethelyzeteket és különleges alkalmakat nyomon követő résztvevő megfigyelésekből nyertük.

Az általában lakatlan házakat a vásárlás után új gazdáik először átépítik, illetve felújítják, majd válogatott gondossággal berendezik. Az ingatlanok átépítésében részt vevő környékbeli szakemberek nevét az építkezők szájáról-szájra adják egymásnak. A megbízhatónak vélt magyar szomszédokat ellenszolgáltatás fejében a ház és a kert őrzésével bízzák meg. Takarítókat és kertészeket főleg a helyi nők között találnak, mert a férfiak túl alacsonynak találják a munkáért kapható pénzt, ezért közülük csak elvéve kerül ki a külföldiek kertjeiben és házaiban rendszeresen serénykedő alkalmazott. A magyar helyi férfiak illegális foglalkoztatására az építkezések idején, időszakosan kerül sor, de a falvakban letelepedett néhány külföldi kisvállalkozónál (kereskedőknél, lovas-panzió tulajdonosoknál) találkoztunk egész évben (feketén) foglalkoztatott helyi férfiakkal is.

Az ingatlantulajdonosok nagy része városban élt hosszú ideig, faluban vagy falusias jellegű kisvárosban csak a megkérdezettek töredéke lakott. A migránsok – a nyugati ipari társadalmakra jellemző módon – általában nagy tereket „jártak be” munkahelyi tevékenységük során, nem egyszer változtattak munkahelyet, többször történt privát illetve munkahelyi „törés” az életükben. A falusi

környezetben olyan dolgokat neveznek meg mindennapi magyarországi tevékenységekként, melyek korábbi életükben nem voltak jelen: a csend és a nyugalom, a jó levegő élvezete, az időtlen élet, a lassúbb élettempó, a pihenés vagy semmittevés, a spontán hétköznapi kapcsolatok, a spontán mindennapi tevékenységek öröme. A minőségében más típusú életvitelük egyik markáns velejárója még a tárgyi, személyi és természeti környezettel való „egyszerűbb” bánásmód is, például az erdőben és a kertben lehet fát gyűjteni, szerves hulladékokat komposztálni, a faluban lezserebb ruhákban is szabad járni, a szomszédokhoz nem kell telefonon bejelentkezni, stb.

A rezidenciaturisták és az élménymigránsok mobilitási és faluhasználati attitűdjei jelentősen különböznek a helyi lakók szokásaitól. A migránsok portái már külsejükben is kitérnek a megszokott képből: az új ingatlanulajdonosok semmilyen teret nem szentelnek például a mindennapi élelem megtermelésének és feldolgozásának. A ház és kert elsődleges szerepe tehát a jó közérzet, az esztétikai élvezet és a pihenés biztosítása. A házakat és kertet kisebb koncepciók és „életfilozófiák” menték építetik újjá tulajdonosaik, minden szegletnek gondosan kijelölt szerepe lesz, minden építészeti elem gondosan mérlegelt vizuális kivitelezés szülötte. Ezek a lakóhelyek igen fontos vágyak és célok manifesztációi, de ezzel együtt a későmodern migrációs folyamatok összetett jelentésének lenyomatai is.

A tereptapasztalatok egy nem várt társadalmi magatartást is megmutattak: a magyar falu a Nyugat-Európában „túlhaladottnak” tűnő nemi szerepeket hozza felszínre. A legtöbb nyugat-európai társadalomban, de főleg a Német Szövetségi Köztársaságban, a nők foglalkoztatása egy absztrakt politikai program (és nem, mint a volt szocialista országokban, egy gazdasági kényszerből fakadó szükség) eredménye, amely szoros ideológiai kapcsolatban van a nyugat-európai modernitás által kitermelt nemi szerepek dekonstruálásával. Ez a program a férfi és női társadalmi szerepek határait akarja elmosni, hogy így szüntesse meg a férfiak által irányított és ellenőrzött függőségi rendszereket. A magyar falu – úgy tűnik – „visszanőiesíti” és „visszaférfiasítja” ezeket a migránsokat: a nők előszeretettel tanulnak meg főzni, sütni, befőzni és virágoskertet ápolni, míg a férfiak felfedezik magukban a barkácsoló ezermestert. Bár e tevékenységeknek megvannak a korlátai is: csak olyan munkákat végeznek, melyek „kreatívak”, melyekben „örömüket találják”. A nehéz illetve monoton munkákat (úgy mint az ablaktisztítás, az ásás, nagyobb kerti munkák, kaszálás) már a helyi lakosokkal végeztetik el.

A külföldiek érzékelik a falusiak nehéz életkörülményeit, s ezt a magyar és német „munkamorál” közötti különbségekre vezetik vissza. Szinte minden beszélgetésben elhangzott az a kritika, hogy a magyarok kevés munkával és

gyorsan szeretnének meggazdagodni, s ez csak nagyon keveseknek sikerülhet. A régi nyugat-német tartományokból jövők a legkritikusabbak a magyarok munkához való viszonyával kapcsolatban: „de hát ez nem megy ilyen egyszerűen. Hogy az ember valamit elérjen, ahhoz nagyon sokat kell dolgozni és lenne is mit.”² Érveik között általában saját munkabírásuk, pénzkeresési szorgalmuk és önmérsékelt fogyasztási szokásaik szerepelnek. Az alkoholizmust nevezik meg még fő problémaként, mely Magyarországon az embereket egzisztenciálisan romokba dönti. A falvak szegénységének egy másik okaként a nagyon rossz infrastruktúra szerepel a külföldiek magyarzatában: a faluból nehéz eljutni bárhová, ha az ember autó nélkül indul el. A buszok nagyon ritkán járnak, az itteniek számára viszont létfontosságú lenne a rendszeres és hozzájuk igazodó buszközlekedés.

A nyugati ingatlantulajdonosok is megismernek más életmintákat, illetve új összefüggéseket fogalmaznak meg maguknak a társadalmi valóságról. Így például a helyiek háztáji gazdasága a szemükben az egészség és a szabadság szimbóluma. Csak kevesen gondolták úgy, hogy a háztáji fontos önfenntartási tényező egy család számára. A helyi társadalmi szereplők az élménymigránsok számára sok esetben még egy másik időben élnek. Az „így éltek nálunk az emberek az 1950-es években” kifejezéssel a napi munkavégzés és időtöltés valamint az alacsony mobilitási fok sajátosságait jellemzik az adatközlők. Viszont ez az állapot egyesek szerint a következő generációval kihal, mások szerint viszont inkább generációról generációra, kisebb változásokat megengedve tovább öröklődik akkor, ha a képzetlenebb rétegek munkaerőpiaci hátránya nő. A megkérdezettek közül szinte mindenki tudott véleményt formálni a magyar társadalom helyi szereplőinek életéről, ki együtt érezve, ki sajnálkozva, mások pedig kissé irigykedve az „archaikus” életformára.

IV. Az élménymigráció következményei a közigazgatás és a helyi lakók szemszögéből

A gazdasági transzformáció víziója és a migráció a falvak politikai közszereplői szerint elválaszthatatlanok. Ezért a polgármesteri hivatalok a migránsok – nem túl gyakori – kívánságaival, kérdéseivel és problémáival általában megkülönböztetett figyelemmel foglalkoznak. Az önkormányzatok minden külföldi letelepedését támogatják, és a külföldiek által tervezett vállalkozásokat is komolyan veszik. Akkor azonban már elbizonytalanodnak, amikor azt

² Vörös Judit és Horváth Inez interjúja Karllal 2005. augusztus.

kérdezzük, hogy a beruházások pontosan kinek (csak a vállalkozónak illetve a falunak vagy a régiónak is) hoznak hasznot. A falu lakói megosztottak, ha a terveket szóba hozzuk. A nyugati ingatlanulajdonosok szkeptikusak vagy elutasítók a tervekkel kapcsolatban: ők a tájban levő harmónia megbomlását látják ezekben a projektekben, amik iránt szerintük a célcsoportként kitűzött nyugatiak egyáltalán nem lennének érdeklődők.

A közigazgatási szereplők ezekben a projektekbe való kapaszkodása számunkra nagyon is érthető: a vizsgált falvakban néhány nyugati vállalkozó is él, így például egy közel száz főt (többnyire nőket) foglalkoztató német kábeltekereslő, egy lovas panziót üzemeltető család (feketemunkát alkalmaz), valamint egy éttermet és panziót fenntartó házaspár (ám valószínűleg személyes okokból ez utóbbi sikertelen vállalkozás). Ezen kívül az egyik falu polgármesterének családja a külföldiek ingatlanainak közvetítéséből és átépítéséből, valamint a migránsok hozzátartozóinak és más turistáknak az elszállásolásából él, s egy másik falu polgármesterének felesége tavaly egy hasonló vállalkozásba fogott. A külföldiek – úgy tűnik – a munkahelyteremtés és a megélhetés kisebb-nagyobb szikrái és potenciális kitörési pontjai ezen a vidéken.

A migráció önmagában nem növeli meg az önkormányzatok anyagi forrásait, mivel csak az állandó lakóként bejelentett állampolgárok után jár állami normatív települési támogatás. A helyi adókat pedig – a jogharmonizált adótörvény szerint – nem vethetik ki kedvük szerint különböző mértékben a helyi és külföldi ingatlanulajdonosokra. Ezért a külföldiek által sűrűn lakott települések általában különböző, ritualizált alkalmakat találnak ki arra, hogy a külföldi ingatlanulajdonosok és a falu elöljárói között konszenzust hozzanak létre. Nyilvános falusi ünnepségeken vagy zárt körben megvendégelik a migránsokat, rákérdeznek a településsel kapcsolatos gondjaikra, elmagyarázzák a közszereplők, hogy az adókat mire fordították, majd felsorolják, hogy a falunak milyen konkrét segítségre lenne szüksége. Ezek az alkalmak látszólag megtérülő önkormányzati kiadások: a külföldi ingatlanulajdonosok nemcsak igénylik az ilyen találkozásokat, de adakoznak is köz- és magáncélra. Az önkormányzatoktól kiinduló, migránsokhoz kapcsolódó kommunikatív hálózatok nem minden kalkulust nélkülöző túlélési stratégia-ként foghatók fel.

Mindazonáltal a migránsok – a falu képviselői szerint – eddig nem hoztak gazdasági fellendülést a településekre. Köztudott azonban, hogy a munkaképes helyi és környékbeli munkanélküliek a külföldieknél adódó munkát nem utasítják vissza. A nyugati ingatlanulajdonosokra épülő feketemunka mintha optimizmussal lengené be ezeket a falvakat: „csak jól kell ablakot

pucolni, hogy máskor is hívjanak, mert ennyit nem kerestem meg a hotelben Zalakaroson” – hangzott el egy, a helyiek attitűdjeit jól szemléltető kijelentés. Szinte valamennyi külföldi ingatlantulajdonosnál „segít” egy helyi lakos a kertben vagy a háztartásban. A migránsok romákat és magyarokat egyaránt foglalkoztatnak, s hangsúlyozzák, hogy nem hajlandók átvenni a magyarok diszkriminatív magatartását a cigányokkal szemben. Az így kialakult anyagi függőségi viszonyoknak igen markáns ökonómiai és kulturális következményük van a helyi lakosság szempontjából: az anyagi helyzet javításán vagy egyedüli ilyen módon való biztosításán kívül belelátanak más életlehetőségekbe is.

Egyes munkák elvégzéséhez (például házépítés, átalakítás) azonban elengedhetetlen a nyelvtudás. S mivel a nyugatiak közül szinte senki sem beszél jól magyarul, ezért a németül tudó szakemberek, tolmácsok és közvetítők szerepe felértékelődik e környéken. A számításukat a nyugatiak ingatlanvásárlásából megtalálók általában a németül kommunikálni tudó helyi nők. A nyelvtudás és a kommunikációs készségek által biztosított megélhetés, s néha az ebből felépített „gazdagság” haragot is szül. A terepen minden olyan falubeli szociális helyzetében és társadalmi megítélésében – aki korábban mezőgazdasági munkából élt, vagy a városi iparba ingázott – változásokat tudunk rekonstruálni, aki a nyugati ingatlantulajdonosok körül „legyeskedő” és „ügyeskedő szerencsés” személlyé vált.

Interjúink segítségével a települések helyi lakóinak szemével is értelmeztük a települések életében bekövetkezett változásokat. Mivel a nyugatiak megjelenése a falu lakosainak ökonómiai, szociális és kulturális viszonyait átrendezte, ezért kérdéseinkkel több adatközlőnél különösen érzékeny témákra tapintottunk. Az adatközlők sokszor csak rábeszéléssel voltak hajlandók kérdéseinkre válaszolni. Nem egyszer tilos volt a beszélgetést elektronikusan vagy papíron rögzítenünk. A külföldi ingatlantulajdonosok megítélésével, falura gyakorolt hatásával kapcsolatban egy ponton negatív vélemény fogalmazódik meg. Egyesek szerint a településeknek kára van abból, hogy egyre több ház kerül külföldiek kezére, mivel az ingatlanok ára annyira felszökött, hogy a faluban a várva várt helyi, gyerekes fiatalok számára már megfizethetetlenek a használt házak: „a telekárakat duplájára vitte fel, nem olcsóbbak a telekárak, mint Marcaliban vagy Kaposváron: egy 60–70 négyzetméteres tömés ház itt már 4–5 millió forintért adnak el” – panaszkodik az egyik somogyi falu polgármestere.

Persze voltak olyanok is az általunk bejárt falvakban, akik üdvözlik a külföldiek jelenlétét: „Nem ártanak azok senkinek, csak magukkal foglalkoznak.” Ők beépültek a falu életébe, de nem nagyon folynak bele az

ügyekbe, úgy élnek itt, mintha ők maguk is kívülről szemlélnék az eseményeket. Akik így vélekednek a betelepülőkről, azok általában még hozzáteszik: a helyiek inkább a németnek, hollandnak, amerikainak adják el a házukat, mert ők legalább kifizetik érte a kért összeget. A helyi lakosok szerint a táj szépsége és nyugalma mellett a beköltözők otthoni rossz anyagi helyzete, mi több „szegénysége” a legfőbb mozgatóerő a migrációnál. Több helyi lakos vélte úgy, hogy a külföldiek – a nyugati életszínvonal biztosításának reményében – „olcsóbb környezetben” próbálják megteremteni azt az életvitelbeli „luxust”, amire otthon képtelenek lennének. Egyesek szerint a beköltözők takarékosága és a fősvénysége rajtuk csattan akkor, amikor a takarításért vagy a házgondozásért csak nagyon alacsony összeget kapnak.

Az, hogy a külföldiek keresőképes munkát végeznek/végeztek, dolgoznak/dolgoztak, a vizsgált terepen a helyi lakosok számára nem látható. Ők a nyugati ingatlanulajdonosokat csak a szabadidejüket eltöltő, pihenő, áruvásárló és fogyasztó szerepekben látják, azaz személyiségüknek csak egy részletébe pillanthatnak bele. Hogy milyen út vezetett el a faluba migrálásig, a helyiek számára nem ismert.

A beköltözőknek köszönhetően új mintái jelennek meg a szabadidő eltöltésének. A szórakozást nem a tévé vagy az italbolt, hanem a séták, a nyugágyban való napozás, a hobbiállatok idomítása és ápolása, a biciklitúrák, a művészkedés, a barátokkal és a szomszédokkal való grillezések jelentik. Olyan minták, melyeken a helyiek egyelőre még mosolyognak, de a falu következő felnőtt generációi talán már ezt a mintát követik.

A helyi lakosok és a közigazgatás szereplői általában keresik a migránsokkal közös kommunikációs alkalmakat. A nyugati ingatlanvásárlások hatására a települések egyre inkább megpróbálják magukat egy idegen szemével látni, s a régiót az idegenek (pl. turisták) számára még vonzóbbá tenni – miközben hangoztatják, hogy a nyugati ingatlanulajdonosok megjelenésével a falu „érintetlen” maradt, mit sem változott. Így például a faluünnepek és gasztronómiai rendezvények lelkes közönségét jelentik a nyugati beköltözők is, akik az elégedettségtől függően támogatják és tisztelik meg a rendezvényeket a következő évben is. De a fásítási vagy szemégyűjtési napok is a külföldiek kedvéért – s néha egyenesen az ő kezdeményezésükre – honosodnak meg a falvakban.

V. Összegzés

A fejezetben bemutatott migránsok első látásra a saját társadalmuk ellentétét keresik akkor, amikor a „világtól elzárt” aprófalvakban ingatlant vásárolnak. A nagymértékben *differenciált, komplex és túlbürokratizált jóléti társadalmak* állampolgárai közül egyre többen érzik úgy, hogy a mindennapi életüket nagyban irányító intézmények labirintusainak útvesztőiben individuális igényeiket figyelmen kívül hagyják. Az új környezet ezektől a terhektől felszabadít, és lehetőséget teremt egy egyszerűbb, szabályozatlanabb és spontánabb élet élésére. A saját izlés szerint kialakított lakóház és kert olyan migrációs vonzerőt jelent, mellyel az addigi élet egy vonással eltörölhető, s valamennyi személyes probléma orvosolható. A migránsok fontos identitáslenyomatát jelenti az a vándorlás, mely egy kötetlenebb, olcsóbb és kreatívabb élet reménye kecsegtet.

Ennek a migrációnak jelentős aspektusa az *individualizáció* is: ezek a vándorok a társadalmi kapcsolataikban kevésbé szorulnak családtagjaik vagy rokonaik anyagi segítségére, a vizsgált migránsok általában egyedül vagy magcsaládokban élnek, gyerekeik pedig már függetlenedtek tőlük. A migránsok az ingatlanvásárlásról önállóan döntöttek. Meghatározó ezenkívül az az attitűd is, hogy a klasszikus migrációtól eltérően nem a valamitől való menekülés, hanem a valami felé való elmozdulás vágya motiválta az élménymigránsokat és a jóléti migránsokat.

A rezidenciaturizmus, az élmény- és a jóléti migráció gyakorlatában különös szereppel bírnak azok az elképzelések és vágyak, melyekkel ezek a vándorok útra kelnek. Az idealizált célország tája és társadalma különböző társadalmi és kulturális gyakorlatokon keresztül már a kiinduló társadalomban kész jelentésekkel rendelkezett. Elsősorban a turizmusipar, az irodalom, a zene, a képzőművészetek, a film és a gasztronómia termelik ki azokat az elképzeléseket, melyekkel a természeti és társadalmi adottságok és az azokról formált tapasztalatok mellett egy *tér toposszá* szerveződik. Az élménymigránsok az általuk felfedezett aprófalvakat a háborítatlan természet és a hagyományos életforma lenyomataként képzelik el, ahol a szabadidős tevékenységeiket gondtalanul élheik. Ezért a munkavégzések alkalmi az élménymigránsoknál minimális tevékenységekre zsugorodnak, így az ingatlan körüli munkák elvégzésére általában a helyi lakókat bízzák meg.

A helyiek szemében a falvak az élménymigránsok ingatlanvásárlása és letelepedése a kereset kiegészítésének lehetőségét, egy esetleges jövőbeni regionális szinten érzékelhető gazdasági fellendülést és újfajta faluhasználati gyakorlatokat jelent. A helyiek gondolkodásában az élménymigráns és

rezidenciaturista új színfoltot hoz a faluba akkor, amikor a szabadidő eltöltésére és ismerősei megvendéglésére használja azt.

A falvak jelentős részében a helyi közösség társadalmi kapcsolatai és rivalizációs rendszerei nagymértékben átalakultak az élménymigránsok megjelenése által. Az alkalmazásért folytatott harcban előnyben és nagyobb anyagi ellenszolgáltatásban részesülnek a nyelvet tudók és azok, akik nagyobb bizalmat ébresztenek a betelepülőkben és rezidenciaturistákban. A migránsok jelenlétének köszönhetően újra fontossá válnak régen elfelejtett ünnepek, és gyakoriak az újonnan kitalált közösségi alkalmak is. Egyelőre kíváncsian várjuk a beköltözések további szakaszát és az interetnikus találkozások további fejzeteit.

IRODALOM

- Appadurai, Arjun (1999): Globale ethnische Räume, in Beck, Ulrich Hg.: *Perspektiven der Weltgesellschaft*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 11–41.
- Baumgartner, Gerhard – Kovács Éva – Vári András (2002): *Távoli szomszédok. Jánossomorja és Andau 1990–2000*, Budapest, Teleki László Alapítvány (különösen 69–87).
- Beck, Ulrich – Ulf Erdmann Ziegler – Timm Rautert (1997): *Eigenes Leben. Ausflüge in die unbekannte Gesellschaft, in der wir leben*, München, C.H. Beck (különösen 9–17).
- Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt szerk.: *Turizmus és kommunikáció*, Tabula Könyvek 1; Budapest, Pécs, Néprajzi Múzeum/PTE Kommunikációs Tanszék.
- Finkelstein, Kerstin E. (2005): *Ausgewandert. Wie Deutsche in aller Welt leben*, Berlin, Ch. Links Verlag.
- Haller, Dieter (2000): *Gelebte Grenze Gibraltar. Transnationalismus, Lokalität und Identität in kulturanthropologischer Perspektive*, Wiesbaden, Deutscher Universitäts-Verlag.
- Hannerz, Ulf (1999): A világvárosok szerepe a kultúrában, *Replika* 38; 91–103.
- Kaschuba, Wolfgang (1999): Die Fußreise. Von der Arbeitswanderung zur bürgerlichen Bildungsbewegung, in Hermann Bausinger – Klaus Beyrer – Gottfried Korff Hgs.: *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*, München, Verlag C. H. Beck, 165–173.
- Kürti László (2000): A puszta felfedezésétől a puszta eladásáig. Az alföldi falusi-tanyasi turizmus és az esszencializmus problémája, in Fejős – Szijártó, 112–128.
- Kohli, Martin (1994): Institutionalisation und Individualisierung der Erwerbsbiographie, in Ulrich Beck/Elisabeth Beck-Gernsheim Hg.: *Riskante Freiheiten*, Frankfurt am Main, 219–244.

- Massey, Doreen (1995): The conceptualization of place, in Massey, Doreen – Pat, Jess – Massey, Jess (eds.): *A Place in the World? Places, Cultures and Globalization*, London, Oxford University Press, 45–86.
- Schulze, Gerhard (1992): Ästhetisierung des Alltagslebens, in Schulze, Gerhard: *Die Erlebnisgesellschaft. Kulturosoziologie der Gegenwart*, Frankfurt am Main, Campus Verlag 33–91.
- Szijártó Zsolt (2000): A turizmus mint menedék. Képek és elképzelések a Káli-medencében, in Fejős – Szijártó, 7–22.
- Szijártó Zsolt (2002): Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéből, in Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt szerk.: *Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéből*, Tabula Könyvek 4; Budapest, Néprajzi Múzeum, 7–21.
- Thul, Peter (2003): *Nix wie weg! Auswandern – Klartext. Die Zukunft neu und sinnvoll planen*. Serie Klartext, Asunción. <http://auswandern-aktuell.de>, <http://auswandern-heute.de>

III. TEREPIJÁRÁS

1.

Felkészülés a terepmunkára

VIRÁG TÜNDE, VÁRADI MONIKA MÁRIA, KOÓS BÁLINT

E fejezet célja, hogy bemutassa azokat a módszereket, forrásokat, lehetőségeket, amelyek segítségével a terepmunka megkezdése előtt kiválasztott településeinkről információkat gyűjthetünk. Ezen információk egyrészt segítséget nyújtanak a vizsgálandó települési kör lehatárolásához és a terepkutatásra alkalmas témák meghatározásához (Babbie 2003, Letenyei 2005).

A terepek rendszerint nem a semmiből bukkannak elő: az előzetesen megfogalmazott kutatási probléma, a kutatók korábbi ismeretei, tapasztalatai egyaránt behatárolják a kiválasztható települések körét és számát – nem is beszélve azokról a forrásokról, amelyekkel a kutatás résztvevői gazdálkodhatnak. Az aprófalvas kutatás terepeinek kiválasztásában az első lépés az ország aprófalvas régióinak, megyéinek és kistérségeinek lehatárolása volt, többváltozós statisztikai elemzés segítségével. A kutatási terepül szolgáló öt statisztikai kistérség kiszemelésekor arra törekedtünk, hogy az aprófalvas megyék mindegyike szerepeljen a terepek között: Baranya, Somogy, Zala, Szabolcs-Szatmár-Bereg valamint Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Abban azonban, hogy éppen ezeket a kistérségeket választottuk ki, az előzetes – hol statisztikai adatokon vagy olvasmányélményeken alapuló, hol kutatási vagy éppen fejlesztői munka során szerzett – személyes tapasztalatok meghatározóak voltak. A statisztikai kistérségi szint azonban a rendelkezésre álló források – hadra fogható kutatók, egyetemi hallgatók, pénzügyi keretek, a kistérségekhez tartozó települések nagy, nem egyszer félszázat közelítő – száma és az idő erősen korlátozó ereje miatt sem volt kezelhető kutatási terep. Az erőforrás-kutatásba és az antropológiai kutatásba került falvak „becserkészésének” utolsó lépéseként az egyes terepek felelősei elutaztak

a kistérségekbe, hogy a térségi szervezetek vezetőivel, polgármesterekkel készített interjúk és nem utolsósorban a portyázásuk során szerzett élményeik és benyomásaik alapján kiválasszák a falvakat. Arra mindenki törekedett, hogy a kutatás szinterei között egyaránt legyenek a sorvadás, gettósodás, a stagnálás vagy éppenséggel a szolid fejlődés nyomait mutató aprófalvak, kistelepülések, mikrokörzeti központok. Mindez azért volt fontos, hogy előzetes feltevéseinknek megfelelően bemutathassuk: az aprófalvokról, aprófalvas térségekről, számos strukturális hasonlóságuk ellenére sem beszélhetünk homogén, tagolatlan, szürke világgént.

I. Miről mesél a térkép?

A térképek tanulmányozása nemcsak azért fontos, hogy lássuk, milyen messze van a terepünk, és mennyit kell utaznunk ahhoz, hogy oda eljussunk. A kiválasztott települések térbeli elhelyezkedése erőteljesen befolyásolja a település helyzetét: milyen tájegységhez tartoznak, hol helyezkednek el egy *közigazgatási egységen* belül, milyen messze fekszenek a közigazgatási, gazdasági *központoktól*, e központok és az általuk nyújtott szolgáltatások hogyan *közélíthetők meg* az itt élők számára. A domborzati viszonyok, a közlekedési helyzet, a központoktól való távolság nemcsak az aktuális, ezredforduló utáni állapotok értelmezésében segítenek. Abban, hogy egy falu népessége milyen mértékben csökkent az elmúlt évszázad során, mennyire ürült ki, öregedett el, nem kis szerepet játszott az, hogy a természeti adottságok milyen lehetőséget nyújtottak a paraszti gazdálkodás számára. Az északi hegyvidékekről például a szűkös megélhetés elől tömegek vándoroltak ki Amerikába. Fontos tényező, hogy hány napi járóföldre voltak a legközelebbi piacok; a települést érintette-e a 19–20. század fordulóján nekilóduló vasúti építkezés; a szocializmus éveiben mennyi időbe és fáradságba telt eljutni, mondjuk egy zsákfaluból a téesz központjába vagy az ipari munkahelyekre.

Az adatgyűjtést legcélszerűbb a *helységnévtárak* adataival kezdenünk. A település jelenlegi és elmúlt tíz éves adatait a *Magyar Köztársaság Helységnévtárából*, a *Központi Statisztikai Hivatal* honlapjáról érhetjük el (<http://portal.ksh.hu/pls/portal/cp.hnt>), míg a történeti adatokat *Magyarország Történeti Statisztikai Helységnévtárának* (Kiadta a KSH Népszámlálási Főosztálya) megfelelő megyei kötetében találhatjuk meg. Aki pedig szívesen böngészik a történeti adatok között, annak érdemes kezébe vennie az egyes évek, évtizedek állapotát tükröző, 1900 és 1984 között kiadott országos helység-

névtárak köteteit. E kötetekben az adott megye (illetve a mindenkori ország) minden településéről találunk fontos információkat. Olyanokról is, amelyek ma már nem szerepelnek a térképen, mert eltűntek, lakóik kihaltak vagy elvándoroltak, illetve azokról is, amelyek népességük csökkenése és különböző politikai döntések eredményeként beolvadtak valamely közeli falu vagy város közigazgatási szervezetébe. A *Helységnévtárban* sokféle információt találhatunk: a település első említése, nevének alakváltozásai inkább történeti szempontból érdekesek, ám két évszázadon át – 1785 és 1990 között – nyomon követhetjük a lakónépesség számának alakulását, megismerhetjük a népesség anyanyelvi és felekezeti összetételét a külterületi lakott helyek listáját, mindenekelőtt azonban a település mindenkori státuszát, közigazgatási besorolásának, kötődéseinek változását. A helységnévtári adatok feldolgozása segíthet a korábbi népszámlálási adatok (lásd alább a népszámlálásoknál) értelmezésében, mindenekelőtt azonban az egyes települések településhierarchiában, közigazgatási szerkezetben elfoglalt helyének állandóságát vagy változását követhetjük nyomon. Megtudhatjuk például, hogy melyik faluban, városban volt lehetősége a katolikus, evangélikus vagy izraelita polgároknak az egyházi anyakönyveztetésre. A helységnévtárak segítségével könnyen feltérképezhető, hogy a polgári közigazgatás időszakában a kiválasztott település kisközségi, községi, nagyközségi ranggal rendelkezett-e, hogy melyik járáshoz, körjegyzőséghez tartozott, esetleg maga is körjegyzőségi székhelytelepülés volt-e. Az is pontosan nyomon követhető, hogy a szocializmus évtizedeiben a körzetesítés különböző hullámai a közös községi tanács központjaként megerősítették, esetleg városi rangra emelték, vagy éppen a sorvadásra ítelt, fejlesztésre méltatlannak tartott társközségek sorába süllyesztették-e.

A Zala megyei Mihályfát említjük példaként, ami a 20. század elején három község, Kisvásárhely, Óhíd, Szalapa körjegyzőségi székhelye volt. Óhíd a húszas években önálló jegyzőséggel bíró községgé vált, de Mihályfa a másik két kistelepülés központja maradt, hol körjegyzőségi, hol tanácsi székhelyként. A szocialista körzetesítési politika súlyosan érintette, hiszen a hetvenes évek derekától a nyolcvanas évek végéig az óhídi közös községi tanács tagja, csupán társközség volt. Gazdasági autonómiáját már a hatvanas években elveszítette, amikor a téeszek egyesítésével a közös szövetkezet központja Óhídra került. Az önkormányzati választások után Mihályfa csak a törpefaluvá sorvadt Kisvásárhellyel tudott körjegyzőséget alkotni, Szalapa Óhíddal maradt. A száraz adatok arról szólnak, hogy az elmúlt évszázad során Óhíd, a hajdani társközség, Mihályfa, a hajdani székhelyközség rovasára erősítette meg pozícióját, s hogy ebben a szocializmus időszakában

messzemenő szerepet játszott az Óhidot támogató körzetesítési politika. A települések pozíciójának, hierarchikus viszonyainak változása máig ható sérelmek, bizalmatlanság és vetélkedés táptalajává vált.

Némelyik országos kötetben a megszokott információk mellett igazi „csemegékre” is bukkanhatunk. 1933-ból például arról értesülhetünk, hogy melyik településen működött egyházi vagy állami elemi iskola. A már a szocializmus időszakában készült 1962-es helységnévtár alapján pedig az ellátási viszonyokról, körzetekről alkothatunk képet. Megtudhatjuk, hogy hol, milyen messze található a legközelebbi vasútállomás; a megállóhoz hány kilométert kell gyalogolni, ha a busz nem tér be a faluba; hol van az utolsó posta; van-e távbeszélő-állomás; a körzeti orvos rendelője hol található; s végül: van-e helyben általános iskola, könyvtár, művelődési ház vagy terem. Zala megyei példát hozva, a ma is mikrokörzeti központi szerepet betöltő Óhidhoz a legközelebbi vasútállomás a 10 km-re fekvő Sümegen volt, viszont a buszt helyben elérhették, helyben volt a postahivatala, körzeti orvosa, iskolája, és az óhídiak a művelődési terem és könyvtár adta lehetőségeket is élvezhették. A mára törpefaluvá sorvadt Döbröce vasúton ugyancsak Sümegen keresztül érintkezhetett a világgal (innen is 10 km a távolság), a buszmegálló a faluközponttól 0,3 km, a kisfalu utolsó postája Sümegcsehin volt, a körzeti orvos Óhidról járt át, ám ekkor még működött itt általános iskola. Könyvtár, művelődési terem már nem volt. A bő negyven évvel ezelőtti adatok a települési szerepkörök szívós tartósságáról árulkodnak, hiszen az említett két falu pozíciója, ellátása, térkapcsolatai ma is hasonló képet mutatnak.

Az államok és a közigazgatási egységek (pl. megyék, járások) határainak átszabása az egyes települések térbeli pozíciójának radikális megváltozását eredményezheti: hirtelen távol kerülnek hagyományos piaci, gazdasági, kulturális központjaiktól, perifériára sodródnak, vagy az új helyzetben éppen központi településsé válnak – utóbbi ritkábban fordul elő. Az aprófalvas területek nagyrészt ténylegesen is az *ország peremén* helyezkednek el, közülük jó néhány a trianoni békeszerződést követően került többszörösen periférikus helyzetbe.

Például, az I világháború végéig a Tornai-medence településeinek természetes központja a jelenlegi határtól néhány kilométerre fekvő egykori járási székhely, Torna volt. A tágabb térség és egyben az egykori Abauj-Torna vármegye központja, a Felvidék legfejlettebb városa, Kassa átlagosan 35 km-re fekszik a térség településeitől. A határmódosítás után újonnan kijelölt központokat, Miskolcot, Szikszót ezzel szemben 80 km választja el a Tornai-medence falvaitól. 1920 után Torna helyett Bódvaszilás vált járási központtá, ahova számos közigazgatási és közszolgáltatási intézményt telepítettek: kör-

jegyzségi hivatalt, csendőrlaktanyát, kultúrházat, gyógyszerterát és vásártartó jogot. Ezzel egy időben az addig Kassához közelebb fekvő, prosperáló Hidvégárdó periferiára került, Magyarország legészakibb településévé vált. A határokat újrarajzoló II. bécsi döntés, a felvidéki területek visszacsatolása időlegesen Hidvégárdót erősítette és Bódvaszilast gyengítette, hogy aztán a II. világháború végével visszaálljon a korábbi *status quo*.

A megye- és járáshatárok változása hasonlóan befolyásolta egy-egy település helyzetét. Például a mai zalaszentgróti kistérség tizennyolc települése a polgári közigazgatás megszervezése után a Zalaszentgróti és a Sümegi járás között oszlott meg, mindkét járás a történelmi Zala megyéhez tartozott. Az 1950. évi I. tanáctörvény rendelkezett a megyék közötti területátosztásokról. Ennek eredményeként Zala megye keleti fele, vagyis a Keszthelyi, Sümegi, Tapolcai és Balatonfüredi járás Veszprém megyéhez került – hivatalos indoklás szerint a Balaton-környéki egységes igazgatás megteremtése jegyében. A hajdani Sümegi járás falvait 1971-ben, a járáshatárok módosítását követően előbb a Sümeget benyelő Tapolcai majd a Keszthelyi járáshoz tették át, innen kerültek vissza 1979-ben Zala megyéhez. A határok tologatásának egyik eredménye a katolikus végvárnak – s így a megyei pártvezetés szemében tüskének – számító kisváros, Sümeg központi és vonzáskörzeti szerepének radikális csorbítása volt, a másik pedig az, hogy az ide-oda rakosgatott falvak úgy érezhették, hol egyik, hol másik megye szélén fekszenek, s ezért kerülnek el őket a mindenkori fejlesztések.

Hasonló folyamatok érvényesültek mikrotérségi, avagy a hetvenes évek szóhasználatával élve körzetközponti szinten is. Drávacsehi például a húszas évektől 1950-ig a kovácshidai körjegyzőséghez tartozott. A településről Kémesre és Drávaszerdahelyre is vezettek utak, a falu természetes kapcsolatokkal rendelkezett az Ormánság felé. 1966-ban létrehozták a drávaszabolcsi nagyközségi közös tanácsot, ahová Drávacsehit is bekörzetesítették. Drávaszabolcsra került az iskola és tanács, a téész központja, errefelé épült meg az út is. A Kémes és Drávaszerdahely valamint a korábbi központ, Kovácshida felé vezető utak ugyan még napjainkban is megvannak, de már csak traktorral vagy gyalogosan járhatók. A közigazgatás átalakítása a kis falu térkapcsolatait radikálisan és visszafordíthatatlanul megváltoztatta.

Érdeemes szemügyre venni a térképen a kiválasztott település *távolságát* a legközelebbi nagyobb várostól, megyei vagy kistérségi központtól. Az, hogy milyen messze van a legközelebbi kórház vagy szakrendelő, gyógyszerterár vagy bankfiók, meghatározó lehet egy település sorsában, lakóinak életében. Azonban emcsak a távolság, hanem a *tömegközlekedési feltételek* is számítanak: nem mindegy, hogy vasúton vagy helyközi buszon utazunk, hogy mikor

és milyen gyakran indulnak a járatok, hiszen a kedvezőtlen menetrend keményen korlátozza az aprófalvakban, kistelepüléseken élők elhelyezkedési lehetőségeit, fél- vagy egész napos programmá tehet egy amúgy félórás ügyintézés, bevásárlás. Előzetesen is sokat megtudhatunk az életkörülményekről, ha az interneten tájékozódunk (www.menetrendek.hu) a kiválasztott település és a központok közötti menetidőről, a járatok számáról, az első és utolsó járat indulási és érkezési idejéről, és így tovább. Persze nem árt az óvatosság: helyben gyakran kiderülhet, nincs minden úgy, ahogy az a hivatalos menetrendben áll.

II. Statisztikai adatgyűjtés

Ha egy adott településről szeretnénk adatokat, esetleg adatsorokat összeállítani, két nagy nyilvános adatbázist használhatunk: a népszámlálások adatait és a települések kötelező adatszolgáltatásán alapuló *Megyei Statisztikai Évkönyveket*. (A legutóbbi népszámlálás adatai hozzáférhetőek a www.nepszamlalas.hu weboldalon.) Ezen kívül használhatjuk a KSH tematikus kiadványait, más, az adott témánkhöz kapcsolódó kézikönyveket, adatgyűjtéseket. Tematikus kiadványok foglalkoznak például a civil és a gazdasági szervezetekkel, oktatási intézményekkel, lakáshellyel, de jelent már meg kiadvány a társadalmi kirekesztődés jelzőszámairól – az ún. Laekeni indikátorokról is.

Legyen szó bármilyen adatbázisról, nem árt, ha észben tartjuk: a települési adatok többsége önmagában kevés információt ad. Ahhoz, hogy az adatot értékelni tudjuk, szükségünk van valamilyen *viszonyítási alapra*, amelyhez képest a vizsgált jelenséget elhelyezzük, értelmezzük. Ilyen lehet az idősorok összevetése (például a népességszám alakulása a népszámlálások szerint) vagy az azonos településkategóriához tartozó települések összehasonlítása, s esetleg a helyi adatokat össze lehet vetni mikrotérségi, kistérségi, megyei, regionális vagy országos adatokkal. Ilyen esetekben az a kérdés, hogy adott település statisztikai mutatói mennyire és milyen irányban térnek el a viszonyítási alapul választott kategóriák értékeitől. Fulókércsen például a 2001-es népszámlálási adatok szerint a teljes népességen belül 34,7% a 14 éven aluliak aránya, azaz minden harmadik lakos 15 évnél fiatalabb. Ahhoz, hogy meg tudjuk mondani, hogy ez sok vagy kevés, tudnunk kell, hogy ez az arány az Encsi kistérségben, ahol településünk elhelyezkedik, 24%, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 19,1%, míg az országos átlag 16,6%. Így már mondhat-

juk azt, hogy Fulókércsen a 15 éven aluliak aránya mind a kistérségi átlaghoz, mid a megyei és országos átlaghoz viszonyítva igen magas.

II. 1. Népszámlálások

Az ország népességére vonatkozó adatok tekintetében a *népszámlálások* jelentik az alfát és ómegát. Jelentőségük és legnagyobb előnyük, hogy 1870 óta rendszeres időközönként, tízévenként készülnek. Ez nemcsak a történeti adatok elemzését teszi lehetővé, de a változó kategóriák adta lehetőségeken belül hosszabb idősorok kialakítására és elemzésére is alkalmas. A népszámlálások pillanatfelvétel jellegűek, mindig egy adott eszmei időpontra vonatkoznak, egyéni (nem családi vagy háztartási) kérdőívek alapján. A népszámlálás teljes körű, azaz elvileg minden, az országban élő emberről készül adatlap. További előnye, hogy tematikája és módszere a nemzetközi standardoknak megfelelő, így országok közötti összehasonlításra is alkalmas.

A népszámlálások adatainak használatakor, elsősorban akkor, ha idősorokat szeretnénk összeállítani, mindig figyelembe kell vennünk a vizsgálandó kategória definícióját, azaz hogy az adott népszámlálásban milyen kritériumok alapján soroltak valakit például munkanélkülinek vagy inaktívnak. Csak akkor tehetünk összehasonlításokat, ha a fogalmak definíciója is megegyezik. A munkanélküliség esete ebből a szempontból sajátos, hiszen a szocializmust építő Magyarországon hivatalosan nem létezett munkanélküliség, így a Népszámlálások alkalmával sem regisztrálhattak dolgozni akaró, de elhelyezkedni képtelen embereket, akik így az eltartottak táborát gyarapították.

Ugyanakkor az adott település közigazgatási határainak változása, a külterületi lakott helyek települések közötti átsorolása, a települések összevonása is nehezítheti a korábbi népszámlálások értelmezését. Ezeket az adatokat a helységnévtárakban fellelhető közigazgatás változások elemzésével tudjuk értelmezni.

A helységnévtárak tanulmányozása derít fényt arra, hogy például „az ország századik városa” címet viselő Zalaszentgrót nyolc, hajdan önálló településből jött létre. Az egykori mezőváros Zalaszentgróthoz 1950-ben a polgár város Kísszentgrót, 1963-ban Aranyod és Tüskeszepentpéter, 1984-ben pedig Csáford, Tekenye, Zalaudvarnok és Zalakoppány „csatlakozott”. Az utóbb felsorolt falvak közigazgatási bekebelezésére azért volt szükség, hogy a városi cím elnyeréséhez akkoriban szükséges lélekszámot Szentgrót elérje. A statisztikai adatok összegyűjtése és értelmezése szempontjából ez a tény azzal a következménnyel jár, hogy pl. a mai Zalaszentgrót népességének alakulását

az elmúlt száz évre visszamenően vizsgálva nem elégedhetünk meg az azonos nevet viselő település adataival, hanem az összes felsorolt község, ma ún. résztelepülés adatait figyelembe véve tehetünk csak érvényes kijelentéseket a népmozgalmi folyamatokról.

Ugyanakkor a közigazgatási besorolások változása, az hogy egy-egy település a különböző népszámlálások időpontjában esetleg más megyéhez, járáshoz tartozott, szintén nehezítheti az adatgyűjtést. A legutóbbi népszámlálásban (2001) közzétett összehasonlító történeti adatokban (lakónépesség 1870-től, foglalkoztatottak számának alakulása 1980-tól) ezeket a változásokat már korrigálták, ha azonban önállóan szeretnénk idősorokat kialakítani, mindezeket a szempontokat figyelembe kell venni.

A népszámlálás településsoros adatai csak korlátozottan alkalmazhatóak egy-egy település társadalmának leírására, bizonyos településméret felett az adott társadalmon belüli csoportok közötti különbségek már összeadódnak, így elmosódnak a karakteres társadalmi folyamatok. Az aprófalvak társadalmának leírására ugyanakkor ezek az adatok alkalmasak.

Ha egy települést statisztikai adatokkal szeretnénk leríni, akkor a *demográfiai adatok* összegyűjtése és feldolgozása az egyik legfontosabb feladat. Azaz, hogyan változott az adott település lakosainak száma, korösszetétele az évtizedek során. Az 1960-as népszámlálástól kezdődően a természetes szaporodás (a születések és halálozások) valamint a vándorlás (el- és bevándorlás) egyenlegeiből azt is megtudhatjuk, mi okozta a lakónépesség növekedését vagy csökkenését.

A népszámlálási kötetek 1949 előtt nem közölnek rendszeresen adatokat a vándorlásról és a természetes szaporodásról, egyes speciális esetekben azonban a népesség felekezeti megoszlásának változásai a népmozgalmi folyamatokról is képet adnak.

Egy példa: Drávacsehi, az Ormánság szélén elhelyezkedő aprófalva, ahol az 1910-es népszámlálás szerint a 354 fő lakott, kivétel nélkül magyarok, köztük 86 római katolikus és 263 református vallású. 1920-ban a 329 fős lakosságból 326 magyar, 84 római katolikus és 244 református, míg 1930-ban a 402 fős lakosságból 391 magyar, de közülük már 180 római katolikus és 230 református. Az 1920 és 1930 között a felekezetek arányában bekövetkezett fordulat annak köszönhető, hogy nagyobb számú katolikus család költözött a faluba, miközben a református lakosság száma valamelyest csökkent.

Az adott település történetének, jelenlegi helyzetének leírásakor a lakónépesség változása az egyik legfontosabb mutató, önmagában azonban még nem bír magyarázó erővel. A lakónépesség csökkenése ugyan hanyatlásra utaló jel az aprófalvak, kistelepülések esetében, de más és más folyamatok

állhatnak mögötte: a népesség számának apadása eredhet a természetes szaporodás negatív egyenlegéből (előregedő település, ahol többen halnak meg, mint ahányan születnek) és/vagy a negatív vándorlási egyenlegből (többen vannak az el-, mint a beköltözők). Az aprófalvak, kistelepülések többségében a két folyamat jellemzően erősíti egymást; a fiatal, mobil népesség elköltözése a születések számának csökkenését, a település előregedését eredményezi. A polarizált demográfiai szerkezetre is találunk azonban példákat, egy-egy faluban az elvándorlásból fakadó előregedés és a természetes szaporodás pozitív egyenlege, tehát a népesség egy részének fiatalodása megfér egymás mellett.

A természetes szaporodásra vonatkozó adatokat tehát össze kell vetnünk a korösszetétellel. A tartósan negatív természetes szaporodási egyenleg várhatóan a 14 éven aluli népesség alacsony, míg a pozitív egyenleg a korosztályi csoport magas arányát eredményezi.

Az ún. öregségi index, vagyis a 14 évesnél fiatalabb illetve a 60 évesnél idősebb népesség egymásra vetített aránya a demográfiai szerkezet gyakran használt és kifejező mutatója. Arra is utalnunk kell azonban, hogy előfordulhat, hogy egy-egy kedvező korszerkezeti adat mögött egy nevelőotthont találhatunk. Az apró baranyai zsáktelepülésen, Bakócán, például mindaddig, amíg a nevelőotthon lakóit szét nem költöztették a megye lakóotthonaiba, a természetes szaporodás és a vándorlás negatív egyenlege ellenére kiugróan magas volt a 14 évesnél fiatalabb gyerekek aránya. Másfelől egy kistelepülésen megjelenő időotthon is át tudja alakítani a korszerkezetet. A példa arra int, hogy az egyes adatokat, mutatókat egymással egybevetve, egymáshoz viszonyítva kell értelmeznünk.

A lakónépesség növekedése elvileg pozitív változást jelent egy település életében, s egyaránt fakadhat a pozitív természetes szaporodásból és/vagy a pozitív vándorlási egyenlegből, azaz a beköltözések magas számából. A rendszerváltást követő demográfiai és társadalmi folyamatokat elemzők rendre kimutatják, hogy a népesség számának növekedése illetve a természetes szaporodás pozitív egyenlege, a fiatalos korszerkezet jellemzően a nagyvárosi, elsősorban, de nem kizárólag Budapest környéki kertvárosi övezetek településein valamint a másik póluson, az elszegényedő, gettósodó, ha nem is kizárólag, de többségében romák lakta térségekben, településeken figyelhető meg. Vagyis a népesség számának örvendetes növekedése nem feltétlenül jelenti a település státuszának emelkedését, hiszen az lakóinak státuszával függ össze.

Egy falu vagy város lakóinak társadalmi státuszát leginkább az iskolai végzettségre és a foglalkoztatottságra vonatkozó népszámlálási statisztikai

adatokkal jellemezhetjük. Itt is figyelembe kell vennünk, hogy egy nagyobb község vagy város esetében lehetnek olyan településrészek, ahol csak alacsony státuszúak élnek, és akadhat egy nagyon magas társadalmi státuszú településrész: a település egésze a népszámlálás adataiban így átlagosként fog megjelenni. Nagyobb települések esetében tehát csak a terepen végzett adatgyűjtés segítségével, vagy népszámlálási körzetenkénti adatokkal lehet dolgozni – az ezekhez való hozzáférés azonban meglehetősen problematikus.

Annak problematikus voltát vizsgálva, hogy az alacsony illetve magas státuszú településeket statisztikai adatokkal azonosítsuk, érdekes következtetésekre juthatunk. Nagy biztonsággal állíthatjuk például, hogy ott, ahol a kedvező népmozgalmi (vándorlási, természetes szaporodási és korszerkezeti) mutatók mellett magas a kvalifikáltak (főiskolai és egyetemi végzettségűek), s ezzel szemben az aktív korú népességben belül alacsony a munkanélküliek és inaktívak aránya, ott a városokból a városkörnyéki településekre kiköltöző, jómódú középosztályi vagy éppen elit családoknak (is) otthont adó településekre bukkantunk. Az összefüggés fordítva is igaz: a leszakadó, gettósodó falvakban élők között magas lesz az alacsonyan képzett, legfeljebb az általános iskola nyolc osztályát elvégzett emberek aránya, kiugróan – néha drámaian – magas lesz ezzel szemben a munkanélküli, inaktív, és bizonyosan nagy szegénységben élő nők és férfiak száma és aránya is.

A népszámlálások ugyan viszonylag gyakran, tízévente ismétlődnek, de nem biztos, hogy a 2001-es népszámlálás napjainkban, 2006 végén minden tekintetben alkalmas a pillanatnyi állapot leírására. Az 1977 óta évenként megjelenő – a települések adatszolgáltatási kötelezettségének köszönhetően összegyűjtött információkat tartalmazó – *megyei évkönyvek*, valamint az ezek alapján készített elektronikus adatbázisok csökkenthetik az ebből fakadó kockázatokat, hiszen viszonylag naprakész adatokat tartalmaznak. Problémák természetesen itt is akadnak: noha a megyei évkönyvekben is megjelennek demográfiai adatok, de ezek az adatfelvétel módszertani különbségei miatt nem vethetők össze a népszámlálás adataival. (A népszámlálások egyéni kérdőívek, míg a megyei évkönyvek a települések összesített adatait tartalmazzák.)

A T-STAR adatbázisban (amely jóval több települési szintű információt tartalmaz, mint a terjedelmét tekintve korlátozott, nyomtatott évkönyv) minden fontosabb települési mutatót megtalálunk. Tájékozódhatunk benne az önkormányzatok költségvetéséről, a szociális segélyezésre fordított összegekről, a közcélú foglalkoztatásról. Megtalálhatjuk benne a közműadatokat, vagyis a vezetékes vízzel, gázzal, villannyal, csatornával ellátott háztartások számát. Megtudhatjuk továbbá, hogy hány bolt, étterem, vendéglő található a településen, a kulturális szórakoztatásról gondoskodik-e könyvtár vagy

mozi (utóbbi valaha a legkisebb faluban is akadt, a tömeges televíziózás és a multiplexek korában azonban már a kisvárosi mozik sorsa is megpecsételődött). Tájékozódhatunk arról, hogy a településen működik-e óvoda és általános iskola, s ha igen, milyen a kihasználtságuk, hány pedagógust foglalkoztatnak. Megtudhatjuk, hogy a háziorvosi, gyermekorvosi körzetek központja helyben található-e, elérhető-e a településen a szakrendelő. (Ugyanezek az adatok megtalálhatóak a www.kozinfo.hu internetes oldalon is.)

II. 2. A települések társadalmának leírását segítő speciális adatok

A lakosság *nemzetiségi és vallási összetételére* vonatkozóan a második világháborúval lezáruló korszakban utoljára 1941-ben készítettek összeírást. A nemzetiségi megoszlást, egy-egy település etnikai összetételét illetően az 1941-es népszámlálás anyanyelv szerinti megoszlását tartják a legmegbízhatóbb adatnak. A második világháború alatti deportálások, a háború után a németek kitelepítése, a szlovák-magyar ún. „lakosságcsere” és a szocializmus antiklerikális propagandája együttesen lehetetlenné tették a nemzetiség és vallás bevallását a következő népszámlálásokban.¹

A 1941-es népszámlálás után (az 1970-es népszámlálás kivételével) rákérdeztek a lakónépesség anyanyelvére, s ugyanezeket az adatokat a *Magyarország Történeti Statisztikai Helységnévtára* összegyűjtve közli is, de kellő kritikával kell kezelnünk őket. Elég, ha arra gondolunk, hogy a kitelepítendő svábok listáját az 1941-es népszámlálás kérdőívei alapján állították össze – vajon ezek után hogyan értelmezhetőek az 1949-es népszámlálás vonatkozó adatai?

A nemzetiségi és felekezeti kötődésre vonatkozó kérdéseket legközelebb az 1990-es népszámlálás során tettek fel – az így kapott adatok azonban összehasonlíthatatlanok az 1941-es népszámlálás adataival. Nemcsak az eltelt idő hosszúsága miatt, hanem mert az etnikai klasszifikáció, még ha mindkét esetben önbesorolásról is van szó, soha nem objektív: 1941-ben, 1990-ben vagy 2001-ben eltérő társadalmi feltételek között, más-más politikai környezetben kellett megtenni az egyéneknek az önbesorolást. Az, hogy egy adott településen valaki szlováknak, németnek vagy cigánynak vallja magát, nagymértékben függ egyrészt az országban uralkodó politikai hangulattól, a település nagyságától és az adott helyi társadalom homogenitásától

¹ A KSH szerepét, a népszámlálási kérdőívek felhasználását a németek kitelepítésében, illetve a német kitelepítésre vonatkozó adatokat lásd: Czibulka 2004.

vagy heterogenitásától (lásd ehhez a „Ki a cigány” vitát).² Túl ezen, a népszámlálások nem képesek reflektálni azokra a változásokra, amelyek az elmúlt évtizedekben végbementek. Egyebek közt például arra, hogy a társadalom átalakulása lebontotta az etnikai endogámia korábban erős határait, s hogy az etnikailag vegyes házasságok fölvetik a kettős vagy többes etnikai kötődés/identitás természetes lehetőségét, amelynek kifejezésére azonban a statisztika rubrikái nem alkalmasak.

Az 1941-es népszámlálás további jelentőségét az adja, hogy ekkor jelenik meg önálló kategóriaként a cigány besorolás, mint lehetőség. Természetesen ez csak a nem magyar anyanyelvű cigány csoportokra vonatkozik, amelyek az 1920-as és 1930-as népszámlálásban még többnyire az „egyéb” kategóriába kerültek. Emellett néhány népszámlálási kötetben tájékozódhatunk a cigány népesség számáról, ha adott időpontban külterületi lakóhelyen éltek, és a külterületi lakott hely nevében cigánytelepre utal, vagy ekként szerepel.

A helységnévtárak böngészésekor például a Cserehát számos településénél találunk ilyen típusú megnevezéseket: Fügöd külterülete 1962–67-ig Alsó és Felsőcigánytelep, Fáj külterülete 1944-ben Cigánysor, Rakaca külterületi lakott helye 1902-ben Cigánytanya, 1944–52 között pedig Cigánytelep néven szerepel.

A helységnévtárakban olvasható külterületi lakott helyek azonban nem minden esetben találhatóak meg a népszámlálási kötetekben, illetve e kötetek különböző részletességgel adták meg a rájuk vonatkozó adatokat. A század első felében készült népszámlálásokban az anyanyelv és vallás szerinti megoszlás mellett az írni, olvasni tudók arányát is feltüntették, 1949-től előtérbe kerülnek a foglalkoztatottsági adatok, majd az 1970-es népszámlálástól kezdődően, a külterületi lakott helyek számának csökkenésével párhuzamosan a közölt adatok veszítettek részletességükből. Ha kiválasztott településünk mellett külterületi lakott helyként találunk cigánytelepet, akkor a népszámlálásokból végigkövethetjük annak felszámolását is.

Beret cigánytelepét például az 1949-es népszámlálás külterületi lakott helyként említi. Ekkor a telepen 13 házban 65 fő lakott, akik közül 49 a mezőgazdaságban dolgozott, 51 írástudatlan volt. A szomszédos település mellett, Deteken is volt egy külterületi lakott hely cigánytelepként megjelölve, ahol 81 személy lakott 12 házban, közülük 15 dolgozott a mezőgazdaságban, 63 írástudatlan volt. Az 1960-as népszámlálás idejére a deteki külterületi cigánytelep eltűnt. Jelenleg Deteken csak néhány cigány család lakik. Nincsenek biztos információnk arról, hogy az 1960-as népszámlálás idejére hogyan tűnt el

² A vita dokumentációját lásd Horváth – Landau – Szalai 2000: 179–282.

egy 81 fős cigánytelep a falu határából. Valószínűnek tűnik, hogy a két telepet – a detekit és a beretit – összeköltöztették. Erre utal, hogy 1960-ra a bereti külterületi cigánytelep népessége megduplázódott. Az 1960-as népszámlálás szerint Beretnek 449 lakosa volt, ebből 116 fő külterületen lakott. A 116 külterületi lakosból 5 fő a Szunyoghtanyán, 111 fő a Cigánytelepen élt.

A népszámlálás részletesen rögzíti a Cigánytelepen lakók foglalkozási és iskolázottsági adatait. Ezek szerint 1960-ban a Cigánytelepen lakó 111 személy közül a hét évesnél idősebb korúak közül 3 fő tudott írni-olvasni. A keresők száma 31 volt, a 25 kereső férfiből 24 a mezőgazdaságban dolgozott. Mindebből az ekkor a külterületi cigánytelepekre általánosan jellemző helyzetre következtethetünk; a telepről a gyerekek nem nagyon jártak iskolába, a felnőttek szinte mindegyike teljesen iskolázatlan volt.

A település lakónépessége 1960 és 1970 között ötödével csökkent, valószínűleg a falubeli nem cigányok folyamatos elköltözésének köszönhetően, hiszen a külterületi Cigánytelepen lakók száma szinte semmit sem változott. Az 1970-es népszámlálás már nem részletezi a külterületi lakott helyeket, nem közli a külterületen élők foglalkozási adatait sem, így csak annyit tudunk, hogy a külterületi lakosok száma ekkor 124 fő, akik két külterületi helyen laknak. Mivel nem valószínű, hogy a Szunyoghtanyán jelentősen növekedett volna a lakónépesség, biztosan állíthatjuk, hogy a bereti cigánytelepen 1970-ben ugyanannyian vagy kicsit többen laktak, mint 1960-ban. 1980-ra a külterületi lakott hely lakónépessége minimálisra csökkent.

A Kertesi Gábor és Kézdi Gábor által összeállított, a cigány népesség területi, településcsoportokra vonatkozó megoszlását mutató kézikönyve szintén fontos adalék az adott település és tágabb térségének etnikai viszonyainak feltérképezéséhez. (Kertesi – Kézdi 1998).

Egy település, térség nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó történeti adatainak elemzése mellett talán kevésbé izgalmas, ám hasznos, ha a *megélhetési viszonyokról* közvetlenül vagy közvetve informáló történeti forrásokat is fellapozunk. A mindenkori népszámlálások külön kötetekben számolnak be a népesség foglalkoztatásáról, a keresők megoszlásáról az egyes ágazatok között és 1949-ig a birtokviszonyokról is. A gyengén iparosodott országban az aprófalvas térségek népessége is a mezőgazdaságból élt. A nem mezőgazdasági népességet e falvakban egy-két iparos, kereskedő jelentette, s az ipari üzemek többsége alig néhány segéddel, tanonccal dolgozott. Az 1935-ben közreadott mezőgazdasági statisztikai összeírás kötetei a népszámlálásoknál résztelesebben adnak számot a művelt földterület megoszlásáról a birtokok nagysága, tulajdonosai és művelési ágak szerint, s azt is megtudhatjuk, mekkora és milyen fajta-összetételű volt az állatállomány,

hány gyümölcsfa termett a kertekben és milyen eszközökkel rendelkeztek a gazdaságok. A legnagyobb jelentősége és hatása a földbirtokstruktúrának volt.³ A birtokmegoszlás, a nagybirtok súlya, a paraszti birtokok nagysága, a birtokgyarapítás lehetőségei nemcsak az adott korszak paraszti társadalmának gazdálkodási stratégiáit határozták meg, de évtizedek múltán is ható, mélyen gyökerező megélhetési, kulturális mintákat alakíthattak ki.

A már említett Zala megyei kistelepülés, Sümegcsehi uradalmi falu volt, a Veszprémi Püspökség tulajdona. Határának közel felét a jobbágyfelszabadítást követő száz esztendő folyamán is a püspökség birtokolta. A nagybirtok behatárolta az amúgy is folyamatosan aprózódó paraszti birtokok terjeszkedési lehetőségeit, s a birtokszerkezet, a megélhetés ebből fakadó szűkösége egyfelől, a nagybirtokok munkaigénye másfelől arra kényszerített/ készítetett nem egy földnélküli vagy törpebirtokos falubelit, hogy időszakosan az ország más részein keressen mezőgazdasági munkalehetőséget – más szóval, hogy summáskodjon.⁴ Sümegcsehi volt környező települések között az a falu a, amely a szocializmus időszakában elsőként élt a nem helyi ipar ill. bányászat kínálta munkalehetőséggel (aktív keresőinek negyede már 1960-ban faluján kívül dolgozott), s a községet a mai napig rugalmasság, mobilitási hajlandóság, a lehetőségek észlelése és kihasználása képessége jellemzi.

Ebben a példában a statisztikai adatok és értelmezésük között a kutatás során (a kutatási kérdések megfogalmazásától a terepmunkán át egy tanulmány megírásáig) mindvégig jelen lévő mezsgyén mozgunk, hiszen ami a statisztikából tudható, az mindössze a birtokok megoszlásáról, a tulajdonviszonyokról, illetve a foglalkozási szerkezetéről, ingázásról szóló adat. Az adatok értelmezéséhez gazdaság- illetve társadalomtörténeti ismeretek szükségesek. Ahhoz, hogy az időszakos munkavállalás sümegcsehi történeteit a 19. század utolsó és a 20. első évtizedeinek egyik fontos jelenségéhez, a summásmunka elterjedéséhez kössük, ezek az ismeretek előzetesen rendelkezésre állhatnak, és a szakirodalmi felkészülés során vagy a terepmunka alatt megszerezhetők, bővíthetők, mélyíthetők. A terepmunka során összegyűjtött, a jelenre vonat-

³ Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. MSK új sorozat 99. kötet.

⁴ A summásmunka a mezőgazdasági vándormunka sajátos formája. A 19. század végén a mezőgazdasági nagybirtokok gazdálkodásának belterjessé válásával (pl. kapás növényi kultúrák, mindenekelőtt a cukorrépa elterjedésével) megnőtt e gazdaságok munkaerőigénye. Az idénymunkák idejére a nagybirtokok summásokat fogadtak fel, akik meghatározott bérezés fejében, bandákba verődve, az ún. bandagazda irányításával szegődtek el a munkára. A summásmunka ugyan széles körben elterjedt, de a summásokat nagy számban kibocsátó és egyben legismertebb település a Borsod megyei Mezőkövesd volt.

kozó kutatási eredményeink és a történeti múlt közötti folyamatosságra vonatkozó, óvatos kijelentésünk inkább hipotetikus, mintsem tényszerűen bizonyítható összefüggés.

III. Irodalmi áttekintés, avagy mit olvassunk el a terepmunka előtt (valamint közben és után)?

A terepmunkára való felkészüléshez (optimális esetben) nélkülözhetetlen a kutatás előzetesen megfogalmazott kérdéseire, problémáikhoz igazodó illetve a kutatási terepként kiválasztott településről, térségről széleskörű ismeretekkel, információkkal szolgáló irodalom összegyűjtése, áttekintése, feldolgozása. Az aprófalvas kutatást optimális esetnek mondhatjuk, hiszen a terepmunkán résztvevő egyetemi oktatóknak és kutatóknak elegendő idő állt rendelkezésre ahhoz, hogy összeállítsanak egy, a felkészülést, magát a kutatást és a majdani feldolgozást segítő bőséges, 27 oldalas irodalomjegyzéket. Erről az étlapról választották ki konszenzus alapján az oktatók és kutatók azt az olvasmánymenüt, amelyet a terepre készülő hallgatóknak tanáraik segítségével kötelezően fel kellett dolgozniuk.

Az irodalomjegyzék összeállításánál fontos tudatosítanunk, hogy a kutatás lezárásáig tartó folyamatról van szó, hiszen a terepmunka során fölmerült kérdések, problémák majd az eredmények értékelése, értelmezése újabb és újabb szakirodalmi feldolgozást igényel(het)nek. Függetlenül attól, hogy kutatási témánk pontosan lehatárolt (pl. falusi fiatalok kulturális szokásai) vagy tágabban értelmezett (pl. aprófalvas vidékek problémái általában), mindenképpen szükség van arra, hogy a témához kapcsolódó összes lehetséges tudomány- és kutatási területen releváns szakirodalom után nyomozzunk. Ez egyúttal az interdiszciplinaritás érvényesítésének követelményét jelenti.

A falusi fiatalok kulturális szokásait feltáró kutatás témájának kidolgozásához például az ifjúsággal mint sajátos életkori és fogyasztói csoporttal foglalkozó demográfiai, ifjúság- és művelődésszociológiai, antropológiai irodalom mellett a magyarországi településszerkezetre, a kulturális (és egyéb) javak egyenlőtlen területi elosztására vonatkozó geográfiai, regionális, szociológiai, statisztikai tanulmányok, könyvek felkutatása sem mellőzhető. Az irodalmi feldolgozás célja az, hogy saját kutatási problémáinkat, kérdéseinket a témához kapcsolódó releváns *tudományos* – adott esetben akár közpolitikai – *diskurzusok*ban elhelyezzük, azokhoz képest meghatározzuk saját kutatói pozíciónkat, megközelítésünket, kérdésfeltevésünket és végül eredményeinket. A *közpolitikai diskurzusok* említése nem véletlen,

s elemzésük véleményünk szerint az esetek nagy többségében megkerülhetetlen feladat. Az ifjúsági példánál maradva, ha kiderül, hogy bizonyos ifjúsági csoportok kulturális fogyasztási szokásai összekapcsolódnak mondjuk drogfogyasztással, akkor nem árt, ha a témával foglalkozó kutató tisztában van a drogfogyasztáshoz kapcsolódó (szak)politikai diskurzusok tartalmával, jellegével, fő irányjaival.

Az aprófalvas kutatás alkalmas arra, hogy az irodalomjegyzék összeállításával kapcsolatban megfogalmazódó szakmai elvárásokat szemléltessük. Kezdve rögvest az interdiszciplinaritással: az aprófalv, aprófalvas település-szerkezet problematikája a *településföldrajz*, *településszociológia* kitüntetett témája, amelynek tárgyalása illeszkedhet egy településtípus, nevezetesen a falu strukturális jellemzőinek, átalakulásának bemutatásához (pl. Erdei 1974; Enyedi 1980) vagy kifejezetten az aprófalvas térségek válságtüneteinek ábrázolásához (pl. Beluszky 1992; Juhász – Kovács 1988; Kovács 1987; Kovács 1990). Az aprófalv, az aprófalvas térségek a nagy társadalmi, gazdasági és politikai átalakulások veszteségeiként mutatkoznak a tudományos elemzésekben, ám nem csupán azokban. A harmincas évek ún. népi szociográfiai mozgalmának (tudós és kevésbé tudós) írói⁵ a magyar vidék, a falvak, a paraszti társadalom mély válságát dokumentálták, s figyelmüket nem kerülték el az aprófalvas vidékek sem. Elsősorban az Ormánság/Ormánság pusztuló falvai, pontosabban nem annyira a falvak, mint inkább az egykézű református magyar parasztság kisebbségbe szorulása miatt kongatták meg a vészharangot (Kovács 1990). Az irodalomjegyzékbe tehát nem véletlenül kerültek be a harmincas években működő népi írók *szociográfiai* munkái, hiszen ezek az (apró)falvakról szóló első fontos politikai – és szakmai – diskurzus dokumentumai.

Az Ormánságot nem csupán földrajzi, táji, hanem néprajzi szempontból is vizsgálatra, megörökítésre érdemes kulturális egységnek tekintették. Ha ezen az ösvényen eredünk további irodalmak nyomába, érdemes föllapozni a *Néprajzi Lexikon* megfelelő címszavait, mindenekelőtt azonban a kortárs néprajzi gyűjtők, például Kiss Géza munkáit (Kiss 1937; 1952). A Néprajzi Múzeum könyvtárában az egyes településekre vonatkozóan felvett adatokat is fellelhetjük. (A kutatási terepként kiválasztott aprófalvas térségek nem mindegyike tartozik valamilyen földrajzi, néprajzi értelemben is egységes és kutatót kistájhoz, a baranyai Ormánság e tekintetben a források gazdag tárházát kínálja.)

Talán érzékelhető az irodalomjegyzék összeállításában a *történelmi dimenzió* jelentősége. Egyrészt abban az értelemben, hogy az aprófalvakról,

⁵ Lásd e kötet bevezető fejezeteit.

e falvak lakóiról szóló tudományos, politikai diskurzusokat első megjelenésüktől, adott esetben a két világháború közötti évektől, a hatvanas-hetvenes évek aprófalvakat sújtó körzetesítési politikáján át napjainkig követjük nyomon. Az aprófalvas térségek, aprófalvak sorsa ugyanis akkor kerül a szakmai, szakpolitikai diskurzusok fókuszába, amikor a településfejlesztési politika a mérethatékonyság ígézetében racionalizálni próbálja az ellátási körzeteket. Ez történt az *Országos Település-fejlesztési Koncepció* (OTK) 1971-es elfogadását követően, amikor a korábbi körzetesítési lépéseket (pl. a téészek, oktatási intézmények összevonása) mintegy szentesítették azzal, hogy a településhierarchia legaljára, az „egyéb”, fejlesztési forrásoktól elzárt települések sorába számúzták az aprófalvakat. Ez a „hivatalos pecsét” azután csak felgyorsította a már korábban megindult kedvezőtlen szelekcíós folyamatokat (Szöllősy é.n.; Beluszky 1992; Kovács 1990; Vági 1982). Az ezredforduló utáni Magyarországon a többcélú kistérségi társulások megalakításának és közszolgáltatási feladatellátásának ösztönzése jelent veszélyt az aprófalvak, kistelepülések autonómiájára, ám a kormányzati reformlépéseket bíráló szakmai, szakpolitikai vélemények megjelenése nem eredményezett – legalábbis eddig – valódi diskurzust (Kovács 2005; Ladányi – Szelényi 2005).

A történelmi dimenzió másrészt abban az értelemben jelenik meg, hogy az adott, statisztikai adatokkal is föltárt történelmi időszakokban zajló demográfiai, gazdasági, történelmi folyamatok értelmezésében a történettudomány szakmunkáit sem nélkülözhetjük. Nagy segítségünkre lehetnek az összefoglaló, nagyobb történelmi korszakot átfogóan tárgyaló, a modern történettudományi paradigmákat és eredményeiket is bemutató művek (Gyáni – Kövér 1998; Valuch 2001), vagy egy-egy osztály, társadalmi réteg, csoport történetét több szempont mentén taglaló tanulmánykötetek (Szabó 1965).

A nagyobb történelmi összefüggések megismerése segít egyes statisztikailag megragadható folyamatok értelmezésében, abban például, hogy egy ormánsági faluban a református népesség csökkenése a paraszti birtok összetartását, a parasztpolgári életminőség megtartását célzó születésszabályozási gyakorlatból ered. Ugyanakkor egyes jelenségek súlyának megítélésben is eligazíthat, hiszen kiderül, hogy ugyan a summásmunka Zala megye egész területén elterjedt, de gócpontja nem a Sümegi járásban, hanem Letenyén volt.

Az osztálytársadalmi folyamatokat bemutató történelmi irodalom mellett a kiválasztott településekre, térségekre vonatkozó történelmi források, *helytörténelmi munkák* is felderíthetők (legalábbis részben) a felkészülés során. A nyomozást a számítógép előtt ülve is elkezdhetjük: a <http://leveltar.lap.hu> weboldarról az ország összes levéltárának honlapjára eljuthatunk, ahol a fondjegyzékekről, vagyis a fellelhető forrásokról, azok szerkezetéről, terjedelméről

tájékozódhatunk. Ezzel az idő- és türelemigényes levéltári munkát persze nem spórolhatjuk meg, de az intézmény kiadványai között is érdekes (és nem egyszer megrendelhető) könyvekre, füzetekre találhatunk. A helyi vonatkozású munkák, források azon irodalmi tételek közé tartoznak, amelyek egy részével elsősorban persze a terepmunka során találkozhatunk: így például kalendáriumokkal, önkormányzati kiadású helytörténeti munkákkal, amatőr helytörténetesek gyűjteményeivel, kézirataival. A helytörténeti munkák fontos források, feldolgozásuk során azonban különösen fontos a kritikai szemlélet. Ügyelnünk kell arra, hogy más történeti forrásokkal, szakirodalommal is egybevegyük adataikat, közléseiket. Törekednünk kell arra, hogy megértsük és értelmezzük a szerző(k) nézőpontját, azt hogy adott falu melyik társadalmi rétegének, csoportjának értékrendjét, világképét képviselik, közvetítik. A nézőpontok – például hogy a drávacehi falukrónika írója a fogyatkozó őslakos paraszti lakosság felől tekint aggodalommal a cigányok falubeli térnyerésére – eligazítanak a településen zajló társadalmi folyamatok, az etnikai, társadalmi csoportok közötti törésvonalak értelmezésében.

Az aprófalvak, aprófalusi társadalmak kutatását segítő irodalomjegyzék összeállításakor az interdiszciplinaritás nem pusztán a diszciplínák (geográfia, településtudomány, kulturális antropológia, néprajz, szociológia, történettudomány, stb.) széles körét, hanem a *tematikus sokszínűséget* is jelentette. Ez az aprófalvak kérdésének eddig is érzékeltetett összetettségén túl azzal függ össze, hogy az aprófalvas térségekben a rendszerváltással, piacgazdaságra való áttéréssel jelentkező veszteségek, problémák e települések, térségek évtizedek alatt kialakult sérülékenységének okán hatványozottan drámaian jelentkeznek. Négy különösen fontos témakört emelnénk ki, amelyek bőséges tételekkel kerültek az irodalomjegyzékbe. A szocialista *mezőgazdasági* nagyüzemek összeomlása nem csupán a munkahelyek végleges megszűnését eredményezte térségeinkben, de megrendítette azt a korábban tömeges életstratégiát is, amely a mezőgazdasági szövetkezetek és a háztáji kisüzemi gazdálkodás szimbiózisával a vidéki családok számára lehetővé tette a szolid gyarapodást. A *munkanélküliség*, amelyet nem csupán a mezőgazdasági nagyüzemek, hanem a korábbi ipari munkahelyek megszűnése is táplált, az aprófalvas térségek többségében – bár településenként eltérő mértékben – tartósan és mélynek mutatkozik, s egyben a *szegénység*, vagy a *társadalmi kirekesztődés* forrása. A munkanélküliség illetve a kiszorulás az elsődleges munkaerőpiacról itt mindenekelőtt a jellemzően képzetlen, a szocializmus kori munkamegosztás alsó grádicsain megtúrt *cigány/roma* népeséget sújtja. A cigány lakosság az elmúlt évtizedekben végbement, s ma is tartó szelekciós folyamatok eredményeként néhány térségben, településen

koncentrálódnak, amelyek súlyos, már-már kezelhetetlennek tűnő válsággal küzdenek. Az „új” piacgazdaság vesztesei továbbá a nők, akik munkalehetőség híján nagy számban menekülnek az inaktivitás terepére, húzódnak vissza a családba. Az e témakörökhöz tartozó, s természetesen ugyancsak sokféle szakterület eredményeit összegző irodalmak olvasása és feldolgozása a terepmunka előtt azért sem haszontalan, mert ha felkészíteni nem is tud a szegénységgel, reménytelenséggel való találkozásra, érzékenyebbé tehet azon problémák iránt, amelyekkel valószínűleg szembesülni fogunk.

IRODALOM

- Babbie, Earl (2003): A terepkutatás, in Babbie, Earl: *A társadalomkutatás gyakorlata*, Budapest, Balassi, 303–336.
- Beluszky Pál (1992): *Vég kiárusítás. I. Társadalomföldrajzi tanulmányok (1959–1992)*, Budapest, MTA RKK. 225–239; 240–250.
- Czibulka Zoltán szerk. (2004): *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*, Budapest, KSH Népszámlálási Főosztálya. <http://www.nepszamlalas.hu/hun/egyeb/nemet/index.html> (2006–11–20)
- Enyedi György (1980): *Falvaink sorsa*, Budapest, Magvető.
- Erdei Ferenc (1974): *A magyar falu*, Budapest, Akadémiai.
- Gyáni Gábor – Kövér György (1998): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris.
- Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia szerk. (2000): *Cigánynak születni*, Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány/Új Mandátum.
- Juhász Pál – Kovács Katalin (1988): Láp és orom az Ormánságban, avagy hendikeptallózás egy hátrányos helyzetű régióban. Társadalom- és gazdaságszerkezeti vázlat, in Priszter Andrea szerk.: *Egyetem és Társadalom 1987–1988*, Budapest, k.n, 61–115.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (1998): *A cigány népesség Magyarországon*, Budapest, Socio-typo.
- kákicsi Kiss Géza (1937/1979): *Ormányság*, Pécs, Baranya megyei Tanács.
- kákicsi Kiss Géza (1952): *Ormánysági szótár*, Kiss Géza szótári hagyatékából szerkesztette Keresztes Kálmán. Budapest, Akadémiai.
- Kovács Katalin (1987): *Integráció vagy széttöredezés? Társadalomszerkezeti változások egy dunántúli aprófalun, Magyarlukafa példáján*, Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja.
- Kovács Katalin (1990): Urbanizáció alulnézetből. (Az utóbbi évtizedek társadalomszerkezeti változásai az aprófalvas régióban, in Dr. Tóth József szerk.: *Tér-Idő-Társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek*, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 272–303.

- Kovács Katalin (2005): Osztályosodás a magyar településhálózatban, *Kultúra és Közösség* III; 21–26.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2005): Az újrakörzetesítés társadalmi ára, *Kritika* 1; 2–5.
- Letenyei László (2005): Településkutatás, Budapest, Ráció.
- Szabó István szerk.(1965): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. I- II. kötet, Budapest, Akadémiai.
- Szöllősy Kálmán szerk. (é.n.): *Aprófalú az időben. Stratégiák az aprófalvakért*, Pécs, Baranya Megyei Művelődési Központ.
- Vági Gábor (1982): *Versengés a fejlesztési forrásokért*, Budapest, KJK.
- Valuch Tibor (2001): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*, Budapest, Osiris.

2.

Az antropológiai terepmunka módszerei

FEISCHMIDT MARGIT

Erőteljes kételyek fogalmazódnak meg az utóbbi években azzal szemben, hogy a tradicionális etnográfiai, antropológiai módszerek alkalmasak-e még egy globalizált, transznacionális, posztkoloniális világ kutatására. A világ változásának számos aspektusa ugyan ellene szól, az antropológiában mégis meghatározó egyéniségek vallják, hogy a terepmunka e tudomány legfontosabb módszere maradt. Annak ismeretelméleti és a szakmai szocializációt illető konzekvenciáival együtt, de nem változatlanul. A terepmunka módszerek művelőinek sok tanulni valójuk van ugyan saját tudományuk korábbi művelőitől, ugyanakkor dolgozniuk kell e módszerek megújításán is, hogy korunk sajátos társadalmi és kulturális kérdéseire megfelelő válaszokat tudjanak adni.

I. Egy tereptudomány genealógiája

A terepmunka a területileg meghatározott kultúrákról alkotott tudományos – leginkább az antropológiában és az etnológiában honos – elképzeléshez kötődik. A módszer háttérében kezdetektől fogva jelen van egy rejtett episztemiológiai premissza, ami a kutathatóságot egy lokalizációs folyamathoz, a vizsgálandó társadalmi probléma vagy kulturális jelenség térben való leforgonyzásához köti. Az antropológia, ahogyan azt az alapítók definiálták – a zoológiához, botanikához, geológiához hasonlóan – egy behatárolt terület részletes, mélyreható vizsgálatát végzi (*the detailed study of limited areas*). A Malinowski által kidolgozott résztvevő megfigyelés kis társadalmak/közösségek holisztikus, ahistorikus, komparatív tanulmányozását tette lehetővé. Malinowski terepe, egy a „civilizációtól” távol eső sziget, metaforaként is felfogható. A terepnek, vagyis annak a helynek, ahol az antropológus kutat, távol kell lennie a várostól, a modernitástól, az antropológus jelenidejétől, a „terepre menő” kutatónak pedig ezt a földrajzi és az időbeli távolságot kell legyőznie. A „jó terep” kulturálisan egzotikus, és geo-stratégiai szempontból fontos, mondják a terep és a terepmunka párhuzamos tudománytörténetét

kritikusan összefoglaló Akhil Gupta és James Ferguson (Gupta – Ferguson 1997). (Ezzel magyarázható például az, hogy Kelet-Európa hosszú ideig, talán máig sokkal fontosabb volt az antropológia számára, mint Nyugat-Európa.) Az a „jó terep”, ahol a diszciplína fontos kérdései konkrétan kutatható formában merülnek fel. Bizonyos kutatási területeknek ezért állandó terepei alakultak ki: ilyen a vallásantropológiának Afrika, a politikai antropológia számára Melanézia. A fenti logikába első látásra nehezen épülnek bele a városantropológiai kutatások. Látni kell azonban, hogy ez a terep bár földrajzilag nincs távol, de kulturális értelemben igen. A városon belül ugyanis nem a *mainstream* társadalmát, hanem attól az elképzelhető legnagyobb távolságra eső jelenségeket, szubkulturákat vizsgálja, ráadásul olyan módon, ahogyan ez bizonyos kisléptékű társadalmakban, *közösségekben* megnyilvánul.

Geertz a balinéz falvakra vonatkozóan fogalmazta meg a következő módszertani állítását, ám amit mond, az a városi közösségek antropológiai kutatására is kiválóan érvényes. „Az antropológus ugyan falvakban kutat, de nem falvakat: a kutatás helyszíne nem azonos a kutatás tárgyával, az antropológusok nem falvakat, hanem falvakban kutatnak. [...] Ennek a hosszú, főként, bár nem kizárólag kvalitatív, erősen résztvevő jellegű és szinte megszállottan aprólékos, behatárolt területen végzett terepkutatás során szerzett anyagnak a segítségével egyfajta érezhető aktualitást lehet kölcsönözni azoknak a gigantikus fogalmaknak, amelyekkel a mai társadalomtudomány küszködik – legitimáció, modernizáció, integráció, konfliktus, karizma, struktúra, jelentés stb.” (Geertz 1994: 191)

A fentiek alapján Gupta és Ferguson a terep és a terepmunka megkonstruálását három momentumban foglalja össze: a terep és az otthon radikális szétválasztása; az empirikus megismerés bizonyos módjainak felértékelődése, mások kizárása; és végül egy normatív antropológiai szubjektum megalkotása, a kutatói én, amivel szemben az antropológiai „mások” értelmeződnek. Az elsőről a fentiekben bővebben szóltunk. A második szerint a terepmunka lehetővé teszi bizonyos társadalmi problémák megismerését, másokat viszont kizár. Ilyenek például egy közösség tagjainak *face-to-face* kapcsolataik, mindennapi – és kevésbé mindennapi, például rituális – gyakorlataik. Az antropológus – mondja Geertz – a hétköznapit olyan helyeken veszi szemügyre, ahol szokatlan az formát ölt, vagyis az antropológiai kutatás tárgyává az válik, ami furcsa, más, és ugyanakkor lokális. Az egzotikus és furcsa ma is több eséllyel jelenik meg a szakfolyóiratokban, mint a szokványoshoz hasonlító témák. A harmadik kérdés e módszer személyességére vonatkozik, valamint arra, hogy a kutatás tárgyai, a terepen megszólaltatott majd az etnográfában megjelenített emberek az antropológushoz képest *másnak* definiálódnak.

A mai antropológiában az egyik legtöbbet vizsgált kérdés a különbségek térbeli elrendeződése. Újra kell gondolnunk azt a régi premisszát, mely szerint az otthon a kulturális azonosság helye, és a másságért máshová, általában messzire kell mennünk. Az otthonosság és idegenség viszonyát árnyalja például a homoszexuális és leszbikus közösségek tanulmányozása. Ki a *native*, és ki az idege akkor, amikor a kutató nemcsak témájának és terepének, hanem saját nemi identitásának is elkötelezettje, vagy akkor, ha a kutató hajléktalanokat vizsgál, akik semmiféle tulajdonsággal nem rendelkeznek, ami a helyhez kötöttség következménye volna. Liisa Malkki Tanzániából menekült hutuk körében kutatva a terepmunka tradíció részének tekintett szokásos, mindennapi rutin tevékenységek létezésére illetve ennek jelentésére kérdez rá egy olyan helyzetben, amelyben az emberek – menekültek – élete rendkívüli, atipikus, és az átmenetiség jellemzi (Malkki 1997). Malkki más szempontból az újságírás és az antropológia közötti munkamegosztásról beszél, amelynek megfelelően hagyományosan a média az, ami a rendkívüli eseményeket rögzíti; míg a hosszantartó, rutinszerű, mindennapi események dokumentálása és elemzése az antropológusok dolga. De mi történik akkor, ha a terep vagy a helyzet rendkívüli és egyedi?

A zárt és helyhez kötött kultúrák létezését a kulturális globalizáció is megkérdőjelezi. Pontosabban megkérdőjelezi az életmódok, a termelés és fogyasztás, a média, a politika számtalan aspektusának kiegyenlítődése, ill. az, hogy azonos globális formák helyi tartalmakkal kapcsolódnak össze (globalizáció). Hogy a globalizáció illetve glocalizáció jelenségeit miként lehet az etnográfia és terepmunka-módszer megújításával vizsgálni, arra az utóbbi évtizedekben a leghatásosabb választ George Marcus adta. Ő a többterepű etnográfia (*multi-sited ethnography*) fogalmával oldja fel a lokális és globális, valamint az életvilág és a társadalmi struktúra közötti dichotómiát: azt javasolja, hogy ugyanazt a kérdést illetve témát egyszerre vagy párhuzamosan több helyen, terepen vizsgáljuk, majd a helyi vizsgálatok eredményeit hasonlítsuk össze. A módszer előnye, hogy a kiválasztott helyszínek illetve megnyilvánulások mélyreható vizsgálatát – sűrű leírását – összekapcsolja a strukturális szintű következtetéseket lehetővé tevő komparatív módszerrel (Marcus 1995).

A tereppel és a terepmunkával kapcsolatban sok ismeretelméleti probléma merült fel a közelmúltban, ennek ellenére érdemes újragondolni, hogy mit érdemes – még ha változtatásokkal is – megtartani ebből a módszerből. Azt még Earl Babbie is elismeri – aki egyébként nem veszi igazán komolyan a terepmunka módszert –, hogy a terepmunka előnye, hogy segítségével a társadalmi jelenségeket természetes közegükben vizsgálhatjuk. Sőt

„a kommunikáció olyan finom részleteit és más olyan jelenségeket is észrevehetünk, melyeket másként nem láthatnánk előre és nem is tudnánk mérni” (Babbie 1998: 308). Gupta és Ferguson a következő érveket sorolják fel e módszer mellett.

1. A terepmunka által „hangot lehet adni” gazdasági és politikai szempontból marginalizált embereknek, társadalmaknak, illetve az ő történeteiknek.
2. A magától értetődő társadalmi rutinokat, informális tudásokat és gyakorlatokat vizsgálja, melyekhez más módszerekkel nem lehet közel kerülni. Nem kell misztifikálni a hosszú távú terepmunkát ahhoz, hogy elismerjük egy olyan kutatási tradíció előnyeit, amely a vizsgált személyek meghallgatásán alapul, és komolyan veszi a hallottakat.
3. A kutató földrajzi és társadalmi helyzetének tudatos megváltoztatása a megismerés fontos forrása lehet. A terepmunka céltudatos és megformált elmozdulás.
4. A terepmunka szituációba ágyazott tudás (*situated knowledge*), éppen ezért számolni kell a megismerés helyzetének és az abban részt vevő felek személyes meghatározottságaival. Az antropológiai és kvalitatív szociológiai módszertan az utóbbi években ennek két módját dolgozta ki: az egyiknek a reflexivitás, a másikkak az önetnográfia (*auto-ethnography*) a kulcsszava. Az auto-etnográfia keretében a kutató saját magát kutatási eszközként használja. Így járt el például Reinharz izraeli kutató, amikor projektjében annak megértésére törekedett, hogy miként élük át a terrortámadások okozta létbizonytalanságot. Rájött, hogy saját magában is meg kell fejtenie ezt az érzést. Az adatközlők és önmaga megértése párhuzamosan haladt (Reinharz 1992).

II. Kapcsolatok és szerepek a terepen

Milyen kapcsolatokat tud a terepen kialakítani a kutató: ez a terepmunka egyik legfontosabb szempontja, tényezője. Ennek a kapcsolatnak a minősége nagymértékben meghatározza azt, amit és ahogy a kutató megérti az előtte álló társadalmat, illetve benne a megválaszolásra váró problémát. A terepmunka-módszer személyességének következménye, hogy az adatfelvétel módja, a kutató és terepen élők között kialakult viszony nagymértékben meghatározzák azt, amit találni fogunk, a kutatás szubsztantív tartalmát. A beolvadásnak különböző formái, mértékei, de korlátai is vannak. Az antro-

pológus általában azt gondolja, hogy a bizalom a kulcs, ami kaput nyit a jó, értékes adatok felé. Az éremnek azonban van egy másik oldala is: egyesek bizalmának megnyerése mások bizalmának elvesztésével jár. A kutatónak a terephez való viszonya lehet távolságtartóbb és beolvadóbb. Vannak kutatók, akik a résztvevő, beenszülötthöz minél közelebb álló kutatói pozíció mellett törnek lándzsát. Ez különösen fontos például kisebbségek vagy egyéb identitásvizsgálatok esetében: az azonos csoporthoz tartozás lehet ilyenkor a bizalom záloga. A közelség vagy egyenesen azonosság deklarálása a kutatási helyzetben azonban kétségtelenül hátránnyal is jár, például felerősíti a megkérdezettekben a vizsgált identitást. Az sem igaz, hogy az azonos csoporttagság szükséges feltétele volna az érzékeny kvalitatív kutatásnak, illetve terepmunkának. Kívülállók is írtak gyönyörű munkákat kisebbségi életformákról. Robert Emerson terepmunkáról szóló módszertani összefoglalójában Louis Wacquant nagyvárosi szegényekről írt szövegeit említi (Emerson 2001). Hazai vonatkozásban nyugodtan hivatkozhatjuk a magyar falvak és magyarországi romák brit kutatóit, Chris Hahnt és Michael Stewartot (Hann 1980, Stewart 1993). Sőt a kívülállásnak is lehetnek előnyei, melyek megkönnyítik a megismerés objektivitását. Az *insider-outsider* dichotómia különösen élesen vetődik fel a *subaltern* vagy posztkoloniális megközelítésekhez közel álló beenszülött antropológia (*native anthropology*) módszertanában.

A 20. század eleji etnográfikák mellőzték a vizsgált témák nemi aspektusát, a férfiak által dominált területeket a társadalmi élet kizárólagos helyszíneiként kezelték. Az első antropológusnők, már a 30-as évektől kezdődően olyan korábban ignorált társadalmi jelenségek felé fordultak, amelyek minden társadalomban meghatározzák a nők életét: a család, a gyermeknevelés és a betegség felé. Majd elkezdtek reflektálni a terepmunka *gendered* jellegére is. A nő kutatók tipikusan az alábbi két módon reagálnak a terepen a nemi szempontból szegregált világokra.

1. Feminin érdeklődés és női – *gender* alapú – szolidaritás a kutató és a kutatottak között. Ennek következtében a kifejezetten női témák kerülnek előtérbe, és a reprezentáció módjában is hangsúlyos marad a feminin írás (*écriture féminine*). Ennek szép példája Marjorite Shostak monográfiája a kung nőkről.
2. A *gender* szempontok szándékos kizárása vagy háttérbe szorítása. A nő kutatók egy része kerüli a terepen a kifejezetten női életvilágokat. Ők ugyanazokat a kérdéseket vizsgálják, mint férfi kollegáik. Egyesek közülük belátják, hogy munkájukban a nemük által meghatározott aspektusok domborodnak ki. Ne feledjük, vannak olyan terepek, és

a vannak olyan témák, amelyekhez nő kutatók jobban hozzáférnek, mert a vizsgált társadalmakban többnyire vagy kizárólag női tudásnak, dimenzióknak minősülnek. (Lásd bővebben Reinharz 1992.)

A terepen kiépítendő kapcsolatok vonatkozásában fontos, hogy tudatosan készüljön rájuk a kutató, gondolja végig, mi az amire képes, és mi az, ami re nem. A terepmunka folytatása közben is álljon meg néha, és gondolja át, hogy milyen kapcsolatokat sikerült kialakítania; kikhez nem talált még utat; milyen szerepben látják azok, akikkel kapcsolata van; és ez miként hat az elmondottak tartalmára és módjára.

III. A terepmunka technikája: a megfigyelés

Már a terepmunka klasszikusai is felhívták rá a figyelmünket, hogy a terepmunkát elkezdni a legnehezebb. Vagyis azt kitalálni, hogy mit mond a kutató magáról, arról, hogy miért szeretne „betolakodni” mások magánszférájába. Vonzóvá kell tennie vállalkozását a kutatása terepén. Kérhet segítséget, vagy beavat, partnerévé tehet egyeseket. Ők lesznek azután a kutatás helyi partnerei – akiket az irodalom leggyakrabban „kulcsadatközlőknek” hív. Míg mások, akikkel véletlenül, ritkábban vagy nagyon is célzott módon találkozunk, a kutatás „eseti adatközlői”. A terepmunkát végző kutató egyik legfontosabb feladata, hogy stabil és megbízható kapcsolatokat építsen ki a terepén, majd pedig fenntartsa ezeket. E nagyon is személyes vállalkozás nehézségeiről és fontosságáról máig talán a legszebb és leghitelesebb beszámoló White *Utca-sarki társadalmának* módszertani utóhangjában olvasható (White 1999).

Kik a jó „kulcsadatközlők”? Általában nem a formális vezető szerepben levő emberek. Minden közösségben vannak viszont informális tekintélyek, akik az átlagnál több ismerettel rendelkeznek a közösség múltjáról, aktuális viszonyairól. Őket úgy találjuk meg, ha ráhagyatkozhatunk a helyi irányításra, előbb vagy utóbb elküldenek minket hozzájuk. De ugyancsak nagy segítségünkre lehetnek a közösségben marginális helyzetben levők, akik helyzetükből fakadóan erőteljesebben reflektálnak azokra a viszonyokra, amelyeket mások adottaknak, „normálisnak” fogadnak el. (Ilyenek lehetnek az etnicitás kutatói számára az interetnikus vagy „vegyes” házasságban, családban élő emberek.) A kutató stabil partnereinek harmadik kategóriája személyes adottságaiból következik. Ez esetben a kutató a hozzá hasonló biográfiával és tapasztalatokkal rendelkezők helyi csoportjából választ magának barátot, aki a munkájában is segítségére lehet.

A terepmunkának két (esetenként három) szakasza van: az első az úgynevezett strukturálatlan érdeklődés vagy terepbejárás szakasza, általában ezután születik meg a konkrét kérdéseket és módszereket rögzítő kutatási terv. A második a strukturált szakasz, a megfigyelés, és leírás bizonyos kérdésekre és szempontokra összepontosít (kollektív vagy többterepű kutatás esetében a megfigyelés szempontjait írásban rögzítjük). Jó esetben harmadszor is visszatérünk a terepre, azokkal a nagyon konkrét kérdésekkel vagy dilemmákkal, amelyek az empirikus adatok elemzése és értelmezése nyomán még nyitva állnak előttünk. Terepmunkára gyakran csak a kutatások első, előkészítő szakaszában kerül sor. Vannak azonban témák, amelyek a kutatás teljes menetében kifejezetten terepmunkát igényelnek. Babbie szerint ezek elsősorban attitűd- és magatartás-vizsgálatok, amelyek tárgyukat a maguk természetes közegében tudják legjobban megragadni, avagy azok a közösségtanulmányok, amelyek bizonyos társadalmi történések/jelenségek időbeni alakulását vizsgálják (Babbie 1998). A Lofland által az *Analyzing Social Settingsben* megnevezett témák, fókuszpontok közül az alábbiak a legfontosabbak.

- Jelentések.
- Eljárásmódok (értsd: viselkedés).
- Találkozások, interakciók.
- Kapcsolatok, szerepek.
- Kis csoportok (bandák, brigádok).
- Szervezetek (iskolák, vállalatok).
- Települések (Lofland 1971, Babbie 1998).

A terepkutatás e tárgykörökben olyan jelenségeket képes felderíteni, rögzíteni, illetve teszi lehetővé a leírásukat, amelyeket más módszerekkel, például interjúval vagy kérdőívvel biztosan nem tudnánk meg.

Mire figyel, mit rögzít az etnográfus tekintete?

- Az első benyomásokat, szagokat, színeket, méreteket, és mindazt, ami később is furcsának tűnik. E tekintetben az etnográfus megfigyelő nem különbözik a turistától.
- A fontos kollektív eseményeket, amelyek kiválasztása, aprólékos megfigyelése és leírása a résztvevő megfigyelést végző kutató egyik legfontosabb feladata.
- A rutinszerű, ismétlődő dolgokat, amelyek a mindennapi életet alkotják, és amelyekről gyakran nincsenek is történetek, hiszen a közösség tagjai számára magától értetődő, hogy ezt teszik, és úgy teszik.
- Spontán beszédeseményeket, amelyek gyakran a kutatott kérdések helyi beszédmódjaihoz, megközelítéseihez viszik közelebb a kutatót.

A terepmunkát végző kutató nemcsak megfigyel, hanem kérdez is, illetve beszélget a kutatott közösség tagjaival. Ezek a beszélgetések gyakran struktúrálatlanok, vagy csupán a vizsgált probléma egy-egy, bizonyos helyzetekben aktuálisvá vált/tett aspektusára kérdeznak rá. Általában nem készül róluk hangfelvétel, ezért nem az interjúk között, hanem a terepnapló részeként kezeljük őket. (A terepmunka módszerről magyarul legutóbb Letenyei László írt egy ehhez hasonló módszertani kézikönyv számára fejezetet, Letenyei 2003.)

IV. A megfigyelések rögzítése: terepjegyzetek, terepnapló

A nagyon is személyes tapasztalatok és megfigyelések adatokká alakítása (vagyis leválasztása a személyes tapasztalatokról és beemelése a mások számára is hozzáférhető információk közé) a terepjegyzetekkel kezdődik, majd a terepnaplóval folytatódik. A tudományos vállalkozás végterméke a tanulmány vagy monográfia, mely ezekre a korábbi írásos anyagokra, dokumentumokra támaszkodik. Hosszú ideig az antropológiában és szociológiában egyaránt elhanyagolták a terepmunka írásos dokumentálásával kapcsolatos módszertani kérdéseket. Szinte sehol nem tanítják, hogyan kell jegyzetelni, terepnaplót írni. A szakma komoly művelői úgy tartották, sőt nagyrésztük ma is úgy tartja, hogy ez magánügy, amiről nem kell beszélni. Ez alól kivétel egy korai Lofland könyv (Lofland 1971), amely újabb kiadásokat és fordításokat is megért, a amely után Emerson ad igazán alapos fogódzókat a terepmunka dokumentálásához (Emerson 2001, és Emerson, Fretz, Shaw 1995).

A megfigyelések rögzítésére mindketten két, egymástól jól megkülönböztethető műfajt javasolnak: a terepjegyzeteket vagy feljegyzéseket és a terepnaplót. Az előbbi a megfigyeléssel egy időben készül emlékeztető jegyzeteket jelöli, és amellelt, hogy konkrét adatokat, szófordulatokat, rövid idézeteket rögzít, az emlékeztetés a legfőbb funkciója. Vannak helyzetek, amelyekben nyíltan lehet jegyzetelni, máskor viszont csak titokban. A terepnapló ezzel szemben több-kevésbé megszerkesztett szöveg, leírás.

Fontos, hogy a terepnapló napi rendszerességgel kövesse a megfigyeléseket. Legyen extenzív, ne koncentráljon még a téma bizonyos vonatkozásaira, hanem próbáljon meg mindent rögzíteni, ami később fontos, hasznos lehet. Nem kell koherensnek, konzisztensnek lennie.

A jó terepnapló elsősorban a megfigyelt helyzeteket, eseményeket rögzíti a lehető legnagyobb részletességgel és mélységben – ebben a tekintetben erénye tehát az objektivitás – de mivel egy saját élettörténete és szakmai felkészültsége által meghatározott személy írja ezt a feljegyzést illetve leírást,

a termék bizonyos mértékig elkerülhetetlenül szubjektív. Az egyik fontos kérdés, hogy ezt a szubjektumot milyen mértékig kell vagy érdemes kiszűrni a leírásokból. Van olyan álláspont, amely szerint külön, a lehető legobjektívabb módon kell rögzíteni a megfigyelt eseményeket, azok résztvevőit, mozanatait, körülményeit stb; mert csak ezeket a nagyon objektív és aprólékos leírásokat lehet az etnográfiai elemzés során adatokként kezelni. Mások szerint a leírások már eleve egyféle perspektívából mutatják be a világot, vagyis a megfigyelt események, közösségek szerzőhöz kötött reprezentációi (*authored representations of ongoing social life*, Emerson 2001: 132). A szubjektivitást nem lehet, és nem is kell kizárni a terepnapló írásából, ez pedig éppúgy megengedettnek tekinti a szelekciót, mint az értelmezés elsődleges formáit.

A leírás időperspektívája lehet retrospektív (a befejezett cselekvés végpontja felől nézünk vissza) vagy tudósítás szerű (az események időrendjét követi, illetve azt a folyamatot, ahogyan a megfigyelt jelenségek mind nagyobb mélységei bontakoznak ki a kutató előtt). Stílusa inkább leíró, mint elméleti, konkrét, plasztikus és semmiképpen sem általánosító. (Elméleti magyarázatainkat, ha eszünkbe jutnak ilyenek naplóírás közben, elvlasztjuk a napló kronologikus, leíró rendjétől.)

Mit rögzítsünk? A kérdésre a legkézenfekvőbb válasz, hogy azt, amit megfigyeltünk (lásd fentebb): kollektív eseményeket, rítusokat és jelentésüket a résztvevők különböző csoportjainak szempontjából. Minden esetben fontos a megfigyelt dolgokat személyekhez kötni, ilyen módon majd elkerülhető a túláltalánosítás. Azon túl rögzítsük a rendszeres, de nem rituális interaktív helyzeteket, a terepen előtűnt zajló beszélgetések tartalmát, résztvevőit, illetve a kutató beszélgetéseit másokkal. Figyeljünk a mindennapi rutinra, és arra, hogy annak során melyek azok a momentumok, amelyekben spontán megjelenik a kutatott kérdés vagy téma.

James Clifford terepjegyzetekről szóló írásában (*Notes on (Field)notes*) az írás, dokumentálás három formájáról beszél. Az első a feljegyzés (*inscription*), melynek célja a társadalmi diskurzus fontos elemeinek rögzítése. Emlékeztető szavakból, mondatokból áll, melyek segítségével a diskurzus rekonstruálható. A második az átirat (*transcription*), mely az antropológus által feltett kérdésre adott válaszokat rögzíti. Malinowski életművének jelentős része ilyen leírásokból, jegyzetektől származik. A harmadik a leírás: a megfigyelt valóság többé-kevésbé koherens leírásai az etnográfiai empirikus szövegbázisát alkotják (Clifford 1990).

A terepmunkával kapcsolatban a többi kvalitatív módszernél is élesebben merülnek fel a kutatást övező politikai, etikai kérdések: az, hogy a kutató miként kezeli a terepmunka során és az utólagos reprezentációiban saját relatív

státuszelőnyét, hatalmi helyzetét; valamint az, hogy végül is kinek a hangján szólal meg. Kiemelendő a „*from the native point of view*” (a bennszülöttek szemszögéből) posztulátuma (Geertz akkor válik bonyolulttá – különösen konfliktusok vagy erőteljes érdekellentétek esetében – ha írásában egymással összeegyeztethetetlen bennszülötti perspektívákat szembesít. Közösségkutató antropológusok és szociológusok nagyjából mind egyetértenek azzal, hogy a kutatónak a társadalom által elnémított, hatalmi intézményeiből kizárt vagy alulreprezentált csoportok szószólójának kell lennie. Ez az álláspont sokkal bonyolultabb lett azóta, amióta a marginalizált, elhallgatott csoportoknak is van saját politikai vagy civil társadalmi reprezentációjuk. Emerson 2001: 143)

IRODALOM

- Gupta, Akhil – Ferguson, James eds. (1997): Discipline and Practice: 'The Field' as Site, Method and Location in Anthropology, in A. Gupta – J. Ferguson eds.: *Anthropological Locations. Boundaries and Grounds of Field Science*, Berkley, University of California Press, 1–45.
- Babbie, Earl (1998): A terepkutatás (10. fejezet), in Babbie, Earl: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*, Budapest, Balassi, 301–336.
- Clifford, James (1990): Notes on (Field)notes, in, Sanjek, Roger ed.: *Fieldnotes. The Makings of Anthropology*, New York, Cornell University Press, 47–70.
- Emerson, Robert M. (2001): Fieldwork Practice. Issues in Participant Observation, in Emerson, Robert M.: *Contemporary Field Research, Prospect Heights*, Illinois, Waveland Press, 113–151.
- Emerson, Robert M. – Rachel I. Fretz – Linda L. Shaw (1995): *Writing Ethnographic Fieldnotes*, Chicago, University of Chicago Press.
- Geertz, Clifford (1994): Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez és A bennszülöttek szemszögéből: Az antropológiai megértés természetéről, in Niedermüller Péter szerk.: *Az értelmezés hatalma*, Budapest, Századvég, 126–170; 200–216.
- Hann, Chris M. (1980): *Tázlár: a village in Hungary*, Cambridge, Cambridge University Press (Changing Cultures series).
- Letenyey László (2003): Résztevő megfigyelés, in Letenyey László szerk.: *Településkutatás*, Budapest, L'Harmattan, 73–95.
- Lofland, John (1971): *Analysing Social Settings. A Guide to Qualitative Observation and Analysis*, Belmont, CA, Wadsworths.
- Malkki, Liisa H. (1997): News and Culture: Transitory Phenomena and the Fieldwork Tradition, in Gupta, A. – Ferguson, J. eds.: *Boundaries and Grounds of Field Science*, Berkley, University of California Press, 86–101.
- Marcus, George (1995): Ethnography In/Of the World System: the Emergence of Multi-sited Ethnography, *Ann. Review of Anthropology*, 24; 95–117.

- Reinharz, Shulamit (1992): *Feminist Methods in Social Research*, New York, Oxford University Press.
- Sanjek, Roger ed. (1990): *Fieldnotes: The Making of Anthropology*, Ithaca, NY, Cornell University Press.
- Stewart, Michael (1993): *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás továbbélése a szocialista Magyarországon*, Budapest, T-Twins.
- Vörös Miklós és Frida Balázs (2004): Az antropológiai résztvevő megfigyelés története, in Letenyei László szerk.: *Településkutatás*, Budapest, L'Harmattan, 395–416.
- Whyte, William Foote (1999) [1955]: *Utcasarki társadalom*, Budapest, Új Mandátum, különösen 301–408.

3.

A megalapozott elmélet

FEISCHMIDT MARGIT

Az empirikus társadalomkutatás célja a társadalmi jelenségek leírása, valamint azok jelentéseinek és törvényszerűségeinek értelmezése. Elmélet és empiria viszonya a tudományokban kétféle logikát követhet: a deduktív logikáét, amely a formális elméletekből indul ki és az ezekből levezett hipotézisek empirikus tesztelésén keresztül erősíti meg, alakítja át vagy veti el az elméletet; vagy az induktív logikáét, amelynek értelmében a vizsgált jelenség empirikus megfigyelése a kiindulópont, és ennek elemzése nyomán jut el a kutató összefüggések felismeréséhez, majd elméleti konklúziók megfogalmazásához. A társadalomtudományokat, különösképpen a szociológiát, kisebb mértékben az antropológiát máig döntően a deduktív logikán alapuló megismerés határozta meg. E szakmák professzionalizálódásának múlt századi története a mind elvontabb elméletek és modellek irányába mutatott. A *Volkskunde* típusú klasszikus néprajz, és bizonyos mértékben a szociológiai, antropológiai közöségtanulmányozás a megismerés induktív útját járta. Ugyanakkor az etnográfiai vagy szociográfiai munkák többnyire nem is léptek túl bizonyos jelenségek vagy közöségek leírásán. Kétségtelenül szükség volt ezekre, hiszen a társadalom *mainstream*je, az akadémia és a politika számára egyaránt ismeretlen közöségeket és életformákat tártak fel. Mégsem gondoljuk, hogy elegendő a leírások hosszú és egymással összehasonlíthatatlan sorozatát produkálnunk, amelyeket senki más nem ért, mint az adott földrajzi hely és kérdés egyidejű specialistái.

I. Elmélettörténeti megfontolások

A társadalomtudományok fenomenológiai illetve hermeneutikai fordulata utáni ismeretelmélete és az erre építő kvalitatív módszertan fel kívánja számolni ezt a dichotómiát. Követői azt vallják, hogy bizonyos partikuláris – vagyis egy helyre és időpontra jellemező – jelenségek leírására éppen úgy szükség van, mint az ezekből kiinduló, ezeken nyugvó általánosabb érvényű

értelmezések, állítások megfogalmazására. A hermeneutikai esetrekonstrukció nem az egyes esetek numerikus összevetésével jut általános megállapításokra, hanem az egyes eseteken belüli strukturális összefüggések alapján (Lewin 1972). (Ennek értelmében az elemzés során felállított hipotéziseket először az egyes eseten belül verifikáljuk és falszifikáljuk, majd minden esetet a társadalmi mező általános szempontjai szerint összegzünk. Akár egy jó nyomozó, az egyes esetek szerkezetének összevetésével jutunk el a típusalkotáshoz. Hipotéziseink felállítását és ellenőrzését egyidejűleg végezzük el minden egyes elemzési lépésben (minden egyes biográfiai adat esetén) az *abdukció* elvének követésével (Peirce 1981). Több, de kisszámú eset alapos összehasonlító elemzéséből indulnak ki azok is, akik szerint a cél olyan középszintű elméletek megalkotása, amelyek a formális elméletektől eltérően közel maradnak a vizsgált és leírt valóságokhoz, vagyis érvényességi körük szükségszerűen szűkebb, mint a legáltalánosabb elméleteké (sokan ezért középszintű vagy mezo-elméleteknek hívják őket, míg mások helyi elméletekről – *local multi-scale theory* – beszélnek) (Lincoln 1993 valamint Denzin és Lincoln 1994). Elképzelésük szerint (1) az elméleteket némiképpen háttérbe szorították, hogy ne közvetlenül irányítsák a problémák megnevezését és értelmezését, mert (2) új felismerések csak akkor születnek, ha a megismerés a terepről/ből indul ki, és az empiriára alapoz. Vannak, akik *kvalitatív teoretizálás* gyűjtőnévvel illetik azokat a stratégiákat, amelyek a kvalitatív módszerekkel végzett adatfelvétel, az összehasonlító elemzés és a társadalomtudományos elméletalkotás összekötésére törekednek.

A megalapozott elmélet (grounded theory) megalkotói azt a célt fogalmazták meg a kvalitatív kutatók számára, hogy amennyire csak lehet, tekintsenek el korábbi ismereteiken alapuló elméleti feltevéseiktől. Az elméletre szükség van, de az csak akkor állja meg a helyét, ha megalapozott, vagyis konkrét empirikus kutatásokból indul ki, és azok következetes elemzésére épül. Glaser és Strauss (1967) elsősorban az elemzésben látták a kulcsát annak, hogy az empiriából kiindulva az absztrakció grádicsein lépésről lépésre haladva elméleti értelmezéseket illetve magyarázatokat alkothassanak. Abban azonban, hogy el tudja-e felejteni, vagy legalábbis zárójelbe tudja-e tenni a kutató előzetes ismereteit, amelyek elméleti tájékozódását meghatározzák, sokan – jó okkal – kételkednek. Valószínűleg célszerűbb belátni, hogy vannak előfeltevéseink, s ugyanakkor arra törekedni, hogy a terepmunkát és az adatfeldolgozást ne determinálják ezek az előfeltevések.

Emerson mások nyomán a szigorúan induktív és a szigorúan deduktív logika alternatívájaként fogalmazza meg, hogy a megismerés egy oda-vissza ingamozgásban legyen elmélet és empiria között, amelynek során

a kiindulásnál jelenlevő elméleti feltételezéseket a megfigyelés értelmében többször revideálják (Emerson 2001: 284). Az értelmezés azonban nemcsak az általános elmélet és a konkrét empiria között teremt kapcsolatot, hanem más hasonló esetekkel is kapcsolatban van. Az azokkal való összehasonlítás az elméletalkotás egyik legfontosabb forrása. Az összehasonlítás során felismert hasonlóságok és különbségek nemcsak egy jelenségnek adott közegben való mélyebb megértését szolgálják, hanem azt is, hogy a jelenséget különböző társadalmi, gazdasági viszonyok között értsük meg. Az *esettanulmány módszer* revízióján dolgozó – a maga módszerét kibővített esettanulmány-nak (*extended case method*) nevező – Michael Burawoy szintén azt gondolja, hogy a meglévő elméleteket nem lehet kiküszöbölni vagy elfelejteni, amikor a kutató terepre megy (Burawoy 1991). Az elméletekben illetve a korábbi értelmezésekben felfedezett ellentmondások vagy hiányosságok éppen a kutatás legfontosabb iránymutatói, motivációi lehetnek. Ezáltal az esettanulmány módszere egyszerre szolgálja konkrét helyekhez köthető problémák alapos megismerését, valamint korábbi elmélet(ek) vagy értelmezés(ek) kritikai ellenőrzését, felülvizsgálatát (*critical test of existing theory*, Burawoy 1991, Emerson 2001: 283). Mind az elméletalkotás, mint az összehasonlítás szempontjából érdekes és hasznos, ha ugyanazon jelenségről egyszerre több helyen folyik összehangolt kutatás, amiből a későmodern, globalizált világot, és helyi olvasatok párhuzamos különidejűségét jól érzékeltető munkák születhetnek. (A módszer nevét, a *több-terepű etnográfát* – *multi-sited ethnography* – George Marcus adta (Marcus 1998).

Konkrét esetek leírása és a társadalomtudományi elméletalkotás viszonya Clifford Geertznel is sajátos megvilágításba kerül, akinek *sűrű leírás* nevet viselő módszerét minden társadalomtudományi és bölcséleti diszciplínában a hermeneutikai megértés példájaként tanítják (Geertz 1994: 170–199). Geertz elsősorban a modernista antropológiákkal, a strukturalizmussal, a kognitív antropológiával vitatkozva szögezi le, hogy az elmélet ebben a diszciplínában nem a maga ura, sűrű leírásoknak van alárendelve. Vagyis a leírást helyezi előtérbe, de annak egy új módját teremti meg, amely magába foglalja az értelmezést is. Azt a beszédfolyamatot értelmezi, amelyben a vizsgált jelenség helyi jelentése el van rejtve. Megközelítése mikroszkopikus – az antropológus falvakban kutat – de az ott látott apró és jelentéktelen, vagyis csak helyi viszonyok között jelentékeny eseményeket „nagy dolgokról” kell vallatnia. Azt vizsgálja, hogy a leírt jelenségek – amelyeket gyakran társadalmi drámákként értelmez – mit mondanak el arról a társadalomról, illetve azon túl általában a társas életről. „Ennek a hosszú, főként, bár nem kizárólag minőségi, erősen résztvevő jellegű és szinte megszálltan aprólékos,

behatárolt területen végzett terepkutatás során szerzett anyagnak a segítségével egyfajta érzékelhető aktualitást lehet kölcsönözni azoknak a gigantikus fogalmaknak, amelyekkel a mai társadalomtudomány küszködik – legitimáció, modernizáció, integráció, konfliktus, karizma, struktúra... jelentés. Így nemcsak az válik lehetővé, hogy realista módjára és konkrétan gondolkozunk róluk, hanem – ami ennél fontosabb – az is, hogy kreatívan és képzelet gazdagon velük gondolkozunk.” (Geertz 1994: 191)

Sokan vallják, hogy új ötletek és meglátások általában az empiriából jönnek. A kérdés csak az, hogy hogyan. Kétféle válasz adódik. Az egyik szerint egy sajátos analitikus tekintetre, elméleti érzékenységre van szükség ahhoz, hogy a terepen vagy a terepmunka adatai között érdekes gondolat, újszerű összefüggés felismerésére jusson a kutató. Vannak, akik azt mondják, hogy erre születni kell. Az oktatás, és különösen a módszertani oktatás azonban nem a zsenikkel foglalkozik. Kétségtelenül nehéz operacionizálni, hogy ezt a felismerő képességet hogyan lehet fejleszteni. A legbiztosabb útja az olvasás. Tanulmányozunk olyan etnográfiai/szociográfiai tanulmányokat, monográfiákat, amelyek szerencsésen ötvözik a leírást és közép szintű elméletalkotásra törekvő argumentációt.

Az értelmezés lényege a jó kérdésekben rejlik: olyan kérdéseket kell feltennünk az adatainknak, amelyek általánosító konceptusok irányába mutatnak, amelyek összefoglalják, és rendet teremtenek az adatok között. Például: „Milyen általánosabb és analitikusabb társadalmi kategóriákkal írható le az előttem álló jelenség?” Célunk az, hogy a vizsgált, elemzett anyagban általánosabb, tágabb körben releváns társadalmi típusokat, folyamatokat, stratégiákat ismerjünk fel. Ezt kategóriák segítségével tudjuk megtenni, amelyek figyelmünket a szociológia/antropológia számára értelmezhető általános jelenségek irányába terelik, miközben – egy időre legalábbis – zárójelbe tesszük a vizsgált helyzetek történelmi, földrajzi és egyéb sajátosságait (Lofland és Lofland 1995: 159). A kvalitatív adatokkal dolgozó kutató kérdései három forrásból származnak: a hasonlóságok felismeréséből (valami, amit láttunk olyan, mint... ahol a hasonló egy korábban már leírt, értelmezett jelenség vagy összefüggés); a kontrasztok, különbségek felismeréséből (az elemzendő eset különbségei egy korábban elemzettől, aminek értelmezését ismerjük); és az analitikus típusok új variációjának felismeréséből (ami lehet strukturális viszony vagy ok-okozati összefüggés).

A második válasz arra a kérdésre, hogy miként juthatunk helyi és specifikus adatok alapján általánosan értelmezhető és releváns következtetésekre: az adatok következetes elemzése által. Florias Znaniecki 1934-ban kelt szociológiai módszertanában analitikus induciónak nevezi azt a módszert,

amelynek alkalmazásával szigorú és következetes módon lehet az empirikus adatoktól a teoretikus megállapításokig eljutni (Znaniecki 1934). Az *analitikus indukciót* Znaniecki megkülönböztette a statisztikai módszereket alkalmazó *enumeratív indukciótól*, de ugyanígy meg kell különböztetnünk azoktól a típusú ok-okozati összefüggésektől is, amelyek bizonyos jelenségeket, viselkedési formákat egyetlen vagy nagyon kisszámú változó függvényének tekintenek. Az etnográfusok illetve általában a kvalitatív kutatók egy összefüggő és általánosítható rendszerét szeretnék látni azoknak a tulajdonságoknak, amelyek a tanulmányozott közösségeket vagy szervezeteket jellemzik. Erényük éppen abban rejlik, hogy több tényező bonyolult összefüggéseire tudnak rámutatni, amire a numerikus indukcióra épülő kutatások képtelenek.

II. Megalapozott elmélet

A *grounden theoryt* az analitikus indukció – mint módszertani ideál – egyik lehetséges megvalósításának tekinthetjük. Olyan kvalitatív technika, amely a valóság aprólékos megfigyelésére és az abból nyert adatok ugyancsak aprólékos elemzésre épül. Célja a társadalom egy-egy szűkebb jelenségét általános elméletekkel magyarázni, amely elméletek azonban nem eseten kívüliek, hanem az esetből származó adatok folyamatos és szisztematikus elemzésén alapulnak (innen a név is: *grounded*, azaz megalapozott; *theory*, vagyis elmélet). A megalapozott elmélet az empirikus kutatás (adatfelvétel) és a jelenségek átfogóbb és teoretikusabb magyarázata közötti szakadékot próbálja áthidalni. Egyfajta módszertani állásfoglalás azokkal a vádakkal szemben, amelyek a kvalitatív módszerű kutatást egy impresszionista, következtelen műfajnak titulálják, mely csak illusztratív esettanulmányok termelésére képes. A megalapozott elmélet olyan technikákat fogalmaz meg és szervez rendszerbe, amelyek korábban implicite már benne voltak a kvalitatív vagy szöveges adatok kezelésében és elemzésében, de explicit integrálásuk semmiképpen sem volt követendő követelmény. Az Anselm Strauss és Barney Glaser által 1967-ben megfogalmazott módszer elméleti alapjai az amerikai pragmatikus filozófián és a szimbolikus interakcionizmuson nyugszanak, azaz a kvalitatív módszereknek a chicagói iskola első nemzedékétől kapott tradícióját eleveníti fel.

A *grounded theory* azon a feltételezésen alapul, hogy az általánosság különböző szintjein megfogalmazott értelmezések fontosak a társadalmi jelenségek mélyebb megértéséhez, ám az is fontos, hogy ezek az elméleti érvek ne szakadjanak el a cselekvések és jelenségek helyi értelmezéseitől. A módszerről

kötetnyi értelmezést publikáló Katy Charmaz szerint a megalapozott elmélet a következő támpontokat adja ahhoz, hogy a cselekedeteket azok jelentéseivel együtt értjük meg: (1) az idézett személyek saját kijelentései cselekedetükkel kapcsolatban; (2) az érintettek nem explicit vélekedései, pl. érzelmi viszonyulása; (3) mások viszonyulása, vélekedése a cselekvőkről és a másokra való hatása; (4) a cselekvés látható következményei (Charmaz 2001).

III. Az elemzés folyamata a megalapozott elmélet értelmében

A következőkben azt az elemzési módszert mutatjuk be, amelyet a megalapozott elmélet nyomán dolgoztak ki és alkalmaztak – eleinte csak ceruzával és papírral, majd az erre a célra kidolgozott számítógépes programok segítségével is. A szöveges és vizuális adatokat, interjúkat és megfigyeléseket írásban kell rögzíteni, és egységes, kezelhető formába hozni. A munka a nagyobb szöveggörpuszok felbontásával kezdődik, majd a szó szoros értelmében vett elemzéssel folytatódik, amely két stratégiát követ: a *redukciót* és a *kontextualizációt*. Az adatokat konceptuális keretekbe sűrítjük, bizonyos témákba rendezzük, amelyeket kategória-címkekkel látunk el. Az elemzés első szakaszában célunk az empirikus anyagból kiindulva az elemzés kategóriáinak kidolgozása. A második szakaszban ezt a keretet vetítjük vissza a teljes szöveggörpuszra illetve empirikus adatbázisra, soronként, a szöveg természetes és jelentések által meghatározott egységein haladva előre. Ezt hívjuk *kódolásnak*, de Strauss és Glazer kódolásról beszélnek mindegyik szakasz esetében, pontosabban annak három formájáról: *nyílt kódolásról (open coding)*, *axiális kódolásról (axial coding)* és *szelektív kódolásról (selective coding)*.

Nyílt kódolás: a kódolási folyamat kezdeti szakasza. Célunk, hogy az adatokhoz, többnyire az előttünk álló szöveg értelmes szegmenseihez többrendbeli átolvasásuk nyomán fogalmakat rendeljünk. Ezeket jó kérdések, problémaérzékenység és jó felismerések nyomán tudjuk megfogalmazni. A kérdések egyaránt vonatkoznak arra, amiről beszélnek, ahogyan beszélnek róla, ahogyan cselekednek és vélekednek mások cselekvéseiről. Mérlegeljük, hogy mi mit jelent az elhangzás, az elbeszélő élettörténetének és szűkebb környezetének kontextusában. Ahogy haladunk előre a dokumentumban egyes fogalmakat megtartunk (mert többször használtuk), másokat elvetünk. (Azzal nem kell foglalkozni, hogy mi igaz, és mi nem. „Mindent elhiszünk, és semmit sem.”) A szövegeket aprólékosan elemezzük sorról sorra haladva (általában úgy, hogy a sorok meg vannak számozva), mert csak ez az

aprólékoság teszi lehetővé, hogy az empirikus adatok közelében maradjunk, miközben az analitikus kereten dolgozunk.

Az *axiális kódolás* során a kutató feladata az előbbieken előállított kategóriák – nyílt kódok – közötti konceptuális viszonyok felállítása, hogy kapcsolatot teremtsen a kategóriák és azok különböző dimenziói között. Arra keresünk választ, hogy egy bizonyos kategória mit tud elmondani a kutatás alapproblémájáról illetve annak különböző részeiről, aspektusairól. Az axiális kódolás végén alapkategóriák és alkategóriák rendszere áll rendelkezésünkre, amelyek között összefüggéseket, kapcsolódásokat állapítunk meg.

A *szelektív kódolás* során az előző két lépés nyomán azonosított kategóriákat és alkategóriákat kódokként alkalmazva hozzárendeljük a szöveghez. Vagyis két rendszer között teremtünk megfelelési relációkat: a kódrendszerrel kifejezett analitikus keret és a szöveges és más dokumentumokat tartalmazó adatbázis között. (Azokat a kategóriákat, amelyek az axiális kódolás nyomán kimaradtak a rendszerből, már nem használjuk.)

Bizvást mondhatjuk, hogy ez a módszer nem sokban különbözik a tartalomelemzéstől. Annak szofisztikáltabb módszerétől, amely tudja kezelni és elemezni az implicit jelentéseket, valóban nem is különbözik jelentős mértékben. Egy fontos különbség mégis van közöttük: a megalapozott elmélet az analitikus indukció elvét a legkisebb szövegegységre is alkalmazni kívánja. A kódolás folyamata közben az elemző elméleti feljegyzéseket ír, analitikus értelmezéseit rögzíti. A *memo-írás* az implicit jelentéseket és összefüggéseket boncolgatja az egyes szövegegységek és nem a teljes interjúk, még kevésbé a teljes szövegtörzs szintjén. A *memókba* primer értelmezések kerülnek, amelyeket összeolvasunk, mielőtt a tanulmány vázlatának megírásához hozzáfognánk.

Mindez a következő lépésekben zajlik.

1. A teljes empirikus anyag többrendbeli átolvasása (általában nyomtatott verzión).
2. Olvasás közben értelmezzük, hogy miről szól és mit jelent a szöveg, ezt a tartalmat, pedig bizonyos analitikus kategóriákban próbáljuk kifejezni.
3. A kategóriákból tematikus kódok kidolgozása.

Tematikus kódokat háromféleképpen lehet meghatározni.

- Induktív módon (leginkább így tanácsos).
- Más helyeken alkalmazott, feltételezésünk szerint bizonyos megkötésekkel itt is alkalmazható elméletek alapján.
- Az összehasonlíthatóság elve alapján más korábbi kutatások alapján.

Egy jó kód a következőket tartalmazza.

- Címkrét, a kód nevét.
 - Definíciót, hogy mire vonatkozik.
 - Leírását annak, hogy miként lehet felismerni, hogyan lehet azonosítani (mi az, ami biztosan ide tartozik, és mi az, ami nem).
4. A kódokként használandó kategóriákat begépelni, egységes formába hozni (pl. ne legyenek átfedések, inkonzisztencia).
 5. Az értelmezés kategóriái közötti összefüggések megállapítása, az elemzés konceptuális keretének felvázolása. Ez az, amit a megalapozott elmélet értelmében axiális kódolásnak nevezünk.
 6. A teljes szövegtörzs indexálása vagy kódolása a fenti kategóriarendszerrel. Ez a szelektív kódolás. A kódolás közben még szülehetnek új kategóriák, ezeket utólag be kell venni a rendszerbe.
 7. Egyes szegmensekhez szöveges értelmezéseket, vagyis *memókat* kapcsolunk.
 8. Az elemzett adatbázis többféle keresést tesz lehetővé, amelyek a készülő tanulmány empirikus alapját adják. Ilyenek például a következők.
 8. 1. Az egyes esetek, interjúk tematikus szerkezete (ki miről beszél és hogyan?) és összevetése az interjúalanyok biográfiájával.
 8. 2. A leggyakrabban használt kódok, és a hozzájuk tartozó idézetek áttekintése.
 8. 3. a teljes adatbázisban való keresés bizonyos kódok, kódcsaládok illetve kódkombinációk alapján.

Az archiválást, a kódolást és a kreatív keresést egyaránt meggyorsítják, valamint áttekinthetőbbé teszik a kvalitatív adatelemzésre kidolgozott számítógépes programok. E programok első nemzedékét még a nyolcvanas években dolgozták ki és DOS operációs rendszerben működtek (ilyen volt az *ETHNOGRAPH* és a *NUDIST*). Az újabbak, amelyeket a kilencvenes évektől dolgoztak ki, már Windows-alapúak, sőt arra is alkalmasak, hogy képeket és hangdokumentumokat is felbontsanak, elemezzenek (ilyen az *Atlasi* és az *N-Vivo*).

(További információk egy rövid összefoglalóban: Kelle 2000, valamint a programok honlapjain keresztül, amelyekről általában demo-változatok is letölthetők: <http://www.atlasi.de>, <http://www.qsrinternational.com/>, <http://www.qualisresearch.com/>)

IRODALOM

- Andreas Böhm (2000): Theoretisches Codieren: Textanalyse in der Grounded Theory, in Flick, Uwe, Ernst von Kardoff és Ines Steinecke (Hgg.): *Qualitative Sozialforschung. Ein Handbuch*. Rowohlt's Enzyklopedie, 475–484.
- Burrawoy, Michael (1991): *Ethnography Unbound: Power and Resistance in the Modern Metropolis*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press.
- Denzin, Norman K. és Yvonna S. Lincoln (1994): Introduction: Entering the Field of Qualitative Research, in Denzin, Norman K. és Yvonna S. Lincoln eds.: *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, London, New Delhi, Sage Publications, 1–18.
- Emerson, Robert M. (2001): Producing Ethnographies. Theory, Evidence and Representation, in *Contemporary Field Research*, Prospect Heights, Illinois, Waveland Press, 281–316.
- Geertz, Clifford (1994): Sűrű leírás és „A benszülöttek szemszögéből”: Az antropológiai megértés természetéről, in Niedermüller Péter szerk.: *Az értelmzés hatalma*. Budapest, Századvég, 170–216.
- Gelencsér Katalin (2003): Grounded theory. *Szociológiai Szemle* 1; 143–154.
- Glaser, Barney Anselm Strauss (1967): *The Discovery of Grounded Theory: Strategies of Qualitative Research*, Chicago, Aldine.
- Huberman, Michael A. és Matthew B. Miles (1994): Data Management and Analysis Methods, in Denzin, Norman K. és Yvonna S. Lincoln eds.: *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, London, New Delhi, Sage Publications, 428–444.
- Kelle, Udo (2000): Computergestützte Analyse qualitativer Daten, in Flick, Uwe, Ernst von Kardoff és Ines Steinecke (Hgg.): *Qualitative Sozialforschung. Ein Handbuch*. Rowohlt's Enzyklopedie 485–501.
- Lofland, John és Lyn H. Lofland (1995): *Analyzing social settings: A Guide to Qualitative Observation and Analysis*, Belmont, CA, Wadsworth.
- Manning, Peter K. és Betsy Cullum-Swan (1994): Narrative, Content and Semiotic Analysis, in Denzin, Norman K. és Yvonna S. Lincoln eds.: *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, London, New Delhi, Sage Publications, 463–478.
- Marcus, George (1998): Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography, in Marcus, George (1998): *Ethnography Through Thick and Thin*. Princeton, New York, Princeton Univ. Press, 79–105.
- Znaniecki, Florian (1934): *The Method of Sociology*, New York, Farrar and Rinehart.

4.

A sűrű leírás

FEISCHMIDT MARGIT – SZUHAY PÉTER

Ez a fejezet módszertani vonatkozásban a megfigyelésről és a leírásról szól, amelyek közül az első a terepmunka, vagyis az adatfelvétel, a második pedig az adatok feldolgozása és prezentálása szempontjából fontos kérdés. Ahhoz azonban, hogy tudjuk, miként értelmezhető az, amit a terepen látunk vagy hallunk, először néhány elméleti kérdést kell tisztáznunk. Amikor a társadalomkutató – legyen szociológus vagy antropológus – terepre megy, és ezt az ott folyó mindennapi élet, cselekedetek és események megfigyelésének szándékával teszi, azonnal felmerül benne a kérdés, hogy hol is kezdje a munkáját. Találnia kell magának egy (de inkább több) pontot, amely elég közel van a vizsgálandó személyek és közösségek életének helyszíneéhez, hogy a betekintést lehetővé tegye. Láthatatlanokká nem tudnunk válni, azt azonban mégis csak elhithetjük az antropológiai módszerek klasszikusainak (pl. Malinowski 2000), hogy jelenlétünk hatása okos és körültekintő viselkedéssel csökkenthető. Ennek feltétele, hogy hosszabb távú jelenlétre vagy gyakori visszatérésre rendezkedünk be. A módszer nevét is erről a feltételtől kapta: résztvevő megfigyelés.

Mi az, amit megfigyelünk? Egyfelől a mindennapi élet rutinját, egyéni cselekvéseket és az emberek közötti interakciókat, másfelől pedig azokat a kollektív eseményeket, amelyek során egy közösség – család, egyesület, vallási gyülekezet vagy éppen aprófalu – tagjai egy közösen birtokolt minta tudatában együtt cselekszenek. Az előbbi a mindennapi élet etnográfiai megfigyeléseinek és azoknak a mikroelemzéseknek a tárgya, amelyek az interakciók szimbolikus voltából kiindulva a következőket vizsgálják: milyen szerepekben jelennek meg a résztvevők (az orvos a pácienshez, a diák a tanárhoz, egy roma ember a rendőrhöz képest), és miként erősítik meg a strukturális viszonyokat ezekben a helyzetekben. Goffman 1999; Holstein és Gubrim 1994.) Máskor éppen ellenkezőleg, az ellenállás hétköznapi formáit vizsgáljuk az interakciókban; azaz annak lehetőségeit és korlátait, hogy az egymással személyes kapcsolatban levő egyének miként tudnak a környezetük normái fölött alkudozni, esetenként azokat felülírni. Az interakciók és mindennapi

gyakorlatok közvetlen megfigyelése a terepmunkára épülő empirikus kutatások egyik, ha nem éppen a legnagyobb előnye. Nemcsak az egyéni és kollektív cselekvések, hanem a spontán beszédesemények megfigyelése is hozzátartozik. Az interjúmódszerről fenomenológiai megközelítésben könyvet író Ervin Seidmann azt mondja, hogy a szöveg, a társadalmi beszéd – akár spontán, akár a kutató felkérésére hangzik el – azért fontos a társadalomtudományi kutatásban, mert annak tárgyai – eltérően más tudományok tárgyaitól – saját magukról is megfigyeléseket és magyarázatokat alkotnak, ami pontosan annyira a társadalmi valóság része, mint a cselekedeteik. Fontos tehát, hogy rátaláljunk azokra helyre, helyzetekre, amelyekben a vizsgálat témája körüli helyi diskurzus folyik, megalkotva annak helyi jelentéseit.

Az antropológusok megfigyeléseinek fókuszpontjában nagyon gyakran olyan kollektív cselekvések állnak, amelyekben egy közösség tagjai figyelmüket közösen valami nem mindennapi gondolatárgyra irányítják, miközben az együvé tartozás élményét élik át. Ezeket az eseményeket az antropológiában – és ennek nyomán bizonyos mértékig már a köznyelvben – is *rítusoknak* hívják. A rítusok kutatása a társadalomtudománnyal egyidejű, hiszen már alapító atyái/anyái is úgy látták, hogy az emberek közös – rituális – cselekvései pontosan arról beszélnek, amit ők meg szerettek volna érteni: az egyének fölött álló társadalmi konstrukciókról. Durkheim egyenesen azt gondolta, hogy a rítusok a társadalmi rend alapjait teremtik meg, mégpedig úgy, hogy egyszerre működnek a társadalmi kontroll intézményes formáiként, és fejezik ki illetve közvetítik a résztvevők felé a társadalmi szolidaritás érzetét (Durkheim 2002). A rituális cselekvés jelentőségét az egyén szempontjából az adja, hogy általa az egyéni tudat és a társadalmi rend között dialektikus kapcsolat jön létre. Durkheim nyomán sokan társadalmi funkciójuk alapján értelmezik a rítusokat, azt állítva, hogy a rítusok a kollektív reprezentáció alkalmi, amelyek az adott társadalmi struktúrát jelenítik és erősítik meg (Douglas 1966;s 2003).

Mások szerint azért van szükség minden társadalomban rítusokra, mert kezelhető és legitim keretek között tartják a társadalmi válságokat és változásokat. A rítus lényege, hogy megvalósítsa két strukturált „normális” állapot között az átmenetet. Durkheim tanítványa, Arnold van Gennep elsősorban az egyéni élet változásait (például helyváltoztatás, életkori változás, biológiai változás) áthidaló „átmeneti rítusokat” elemezte máig meghatározó elméletében. Azt állította, hogy az átmenet rítusai az egyént egy jól definiált helyzetből (például korcsoportból) egy másik, hasonlóan egyértelmű helyzetbe, státuszba, csoportba vezetik át (Gennep 1986; Fejős 1979). A rítusok funkcionális azonosságai mellett a strukturális azonosságokra hívta fel a fi-

gyelmet: az átmeneti rítusokban egymást követő elválasztás (elválasztó rítus), eltávolítás (eltávolító rítus) és beépítés (beépítő rítus) momentumára. A strukturált helyzetek közé zárt liminális periódusok – hangzik immár egy nemzedékkal később a szimbolikus antropológus, Victor Turner értelmezése – felfüggesztik a társadalom „normális”, strukturált állapotokra jellemző (regulatív) szabályait, és a kultúra mélyrétegét meghatározó (konstruktív) szabályokat helyezik előtérbe (Turner 2002). Megfordulnak a társadalmi szerepek, ami bizonyos esetekben kihat a tényleges társadalmi státuszokra, Ezek a státuszcsere rítusai. Más esetekben a „felfordított világ” pusztán zárvány, amely ugyan rávilágít a való társadalom struktúrájára, de nem változtatja meg azt. A liminalitás állapotában a strukturált társadalom helyett a *communitas* (közösség) differenciálatlan állapota jön létre, amelyre a státuszok hiánya, a rituális egyenlőség és egyformaság jellemző.

Bourdieu szerint az átmeneti rítusokban van Gennepe az időbeli vagy státuszok közötti átmenetet hangsúlyozta, és elfeledkezett a rítus egyik legfontosabb aspektusáról, arról a hatásáról, amit a rítus a társadalmi rend képzetére és kategóriarendszerére gyakorol (Bourdieu 1991). Bourdieu szerint a rítusokban nem az átmenet, hanem a tartós megkülönböztetés felállítása és eljátszása a fontos. Ő a társadalmi mágia aktusának látja, amely a semmiből különbségeket hozhat létre, avagy – és ez a gyakoribb – a már létező különbségeket (nemi, korosztályi) „megszenteli”, megerősíti. Bourdieu gondolatmenetét viszi tovább a megemlékezési szertartásokat értelmező Paul Connerton, aki egyetért azzal, hogy a rítusok hatását nem a szimbolikus reprezentációban kell keresni, hanem formalizált és performatív jellegükben. A performatívumok pedig az előírt testtartásokba, gesztusokba és mozgásokba kódoltak (Connerton 1997).

A fogalmat, amelyet eredetileg a vallásantropológiában dolgoztak ki, már Gennepe az egyéni élet szakaszainak értelmezésére használta, mások pedig, például a fentebb említett Victor Turner, a premodern társadalmak hatalmi struktúrájának, politikai rendszerének értelmezésére. Murray Edelman (2000; 2005) és David Kertzer (1988) ezen előzmények nyomán a modern politika szimbolikus és szertartásos formáit értelmezték rítusokként. Edelman szerint a rítus leegyszerűsített képet közvetít a valóságról, és mindent, ami ennek ellentmond, időlegesen felfüggeszt. Minden politikai intézmény működéséhez hozzátartoznak rituális aktusok (például választások, törvényhozás, bírósági ítélezés), amelyeknek elsődleges funkciójuk mellett a kételyek felszámolásában és a rendszerben való bizalom megerősítésében rejlik jelentőségük. Kertzer szerint a rítus több, mint a politikai folyamatok epifonémája: a rituális viselkedés a társadalmi viselkedés egyik formája,

amelyet az különbözteti meg a habituális viselkedéstől, hogy a cselekvésekhez mindig tágabb jelentéseket kapcsol. A politikai rítusok sajátos funkciója a legitimálás, a konszenzus nélküli szolidaritás előállítása, a politikai cselekvés ösztönzése és az, hogy előmozdít egy sajátos világszemléletet. A következőkben egy ilyen értelemben vett modern politikai rítust fogunk megnézni, majd egy annál hagyományosabb, vallási rítust. Mindkét példánk kiindulópontja lesz egy tágabb leírásnak, amellyel két falu társadalmának viszonyait akarjuk bemutatni.

I. A hatalomnélküliek és relációik tükröződései a közélet rítusaiban és diskurzusaiban Drávacsehin

Az aprófalú-kutatás keretén belül terepmunkánk első szakaszában alkalmunk volt megfigyelni a mindennapi életet: egyfelől azt, ahogyan az a falu utcáin történik – ehhez megfigyelési pontként a falu elején álló kocsmá és hivatal közötti tér szolgált –, másfelől azt, ahogyan az az egyes családokban, háztartásokban zajlik – erre pedig a családoknál eltöltött hosszú órák, akár fél napok teremtettek lehetőséget. Arról a kérdésről azonban, hogy miként működik a falu mint társadalmi és politikai értelemben vett közösség, hosszú ideig csak közvetett módon tudtunk információt szerezni: elsősorban a falu vezetőivel folytatott beszélgetésekből, a velük készült interjúkból. Ezek alapján persze megtudtuk, hogy kik ennek a szcénának a szereplői, milyen lehetőségeik vannak, és milyen nehézségekkel küzdenek. Arról azonban, hogy a faluban milyen erőterben mozognak, milyen érdekek és kapcsolódások működnek, csak igen felületes és áttételes információink voltak.

Előzetes ismereteink persze írott forrásokból is származnak, amelyek alapján a következő képünk lehet a faluról: Drávacsehi egy zsákfalú a Siklói kistérségben a horvát határ közelében. Lakossága a 19. század közepén 700 fő körül volt és leginkább reformátusokból állt. A reformátusok többség mellett már a század elején jelentős számú (kb. 20%) katolikus népesség lakott a faluban. A 20. század első felében teljes népesség 400 körül mozgott, és a rendszerváltás körül érte el a 200-as mélypontot, majd elsősorban az új beköltözéseknek, és a magas gyerekszámnak köszönhetően lassú gyarapodásnak indult. A falu közigazgatási önállóságát 1961-ben veszítette el, amikor a tanács központot Drávaszabolcsra költöztették. Ezt rövid időn belül a téves és az iskola körzetesítése is követte. (Önálló községgé majd negyven év múlva, 1990-ben vált, amikor saját önkormányzata lett az amúgy körjegyzőséghez tartozó falunak.) A falu társadalmának proletarizálódása nem az államszo-

cializmussal kezdődött, de kétségtelenül felerősödött ebben az időszakban. A folyamathoz egyfelől a korábban földművelésből élők gyári munkássá válása, másfelől a birtokos parasztság elköltözése járult hozzá. Az elköltözők helyébe a 20. század elejétől újabb családok érkeztek. Egy részük spontán, másik részük a felülről szervezett telepítési akciók keretében. Az első jelentősebb bevándorlási hullám keretében az ország szegényebb vidékeiről vagy túlnépesedő falvaiból érkeztek ide szerencsét próbáló nincstelének. A második jelentős betelepülési hullám a közeli cigánytelepek felszámolásakor érte el a falut. Az 1960-as évek elejéig egyetlen cigány család élt a faluban. 1965 környékén, amikor a közeli Gordisán felszámolták a cigánytelepet, a közös, szabolcsi székhelyű tanács, amelynek feladata volt a telepfelszámolás koordinálása, felvásárolta a Drávacehiben üresen álló házakat, és olcsón vagy részletre a beköltözni szándékozó cigány családoknak jutatta őket. A községi krónika tanúsága szerint 1974-ben 10 telepről beköltözött család élt a faluban, a lakosságon belüli arányukat, pedig akkor 20%-ra becsülték. 2001-ben Drávacehi 251 lakója közül 26-an, tehát kb. 10% mondta magát cigánynak, 2006-ban a kisebbségi önkormányzati választásokat megelőző regisztráción valamivel többen, 34-en. A Cigány Kisebbségi Önkormányzat helyi vezetője ennél jóval több embert, a falu lakóinak kb. 40 százalékát tekinti cigánynak.

Az évtizedekig templom, iskola, művelődési ház nélkül álló falu életében egyetlen rendszeresen – évente egyszer – megszervezett közösségi esemény, az úgynevezett közmeghallgatás volt. Az eseményre, amelyet 2005. késő őszen a faluban dolgozó diákkutatókkal együtt figyeltünk meg, a hivatali közösségi termében került sor. Formája az előírásokat követte. A polgármester a körjegyzővel és testület tagjaival együtt a részvevőkkel szemben, egy asztal mögött foglalt helyet. Felolvasta az előző évről szóló beszámolóját, melyben két dolgot emelt ki: a megvalósításokat, amelyek a falu rossz anyagi helyzetének dacára létrejöttek, valamint a személye és a képviselőtestület közötti együttműködés nehézségeit, sőt, időnként lehetetlenségét. A beszéd végeztével a két részre osztott tér másik feléről érkeztek a megvalósítások hiányára és hibáira koncentrálnó kritikus kérdések, amelyeket ehelyütt ugyanúgy nem tudunk részleteiben bemutatni, mint ahogyan az elsőt sem tudtuk. A különböző szempontokat felvető, és vérmérsékletük okán különböző hangerővel és vehemenciával kritizáló emberek közül viszonylag rövid időn belül kiemelkedett K.I., egy a hatvanas éveiben járó, helyi középparaszti családból származó, de aktív életének nagy részét egy közeli nagyvárosban töltött férfi, aki a rendszerváltás után 12 évig volt a falu legfőbb vezetője. A régi kapcsolatok okán sokan támogatják az idősek közül, a fiatalok egy része pedig azért, mert a számukra szimpatikus ellenzéki párt retorikáját használja. A vele szemben,

most a hatalom pozíciójából szóló jelenlegi polgármester a legerősebb helyi gazdasági szereplőként ismert családból jön, vállalkozó szellemű, de kevés helyi kapcsolattal rendelkező asszony. A vita e két ember viadalára redukálódott, amely több nekifutásból közkérdésekből indult ki ugyan – mint például a rosszul megépített buszmegálló kérdése, vagy az egyesek szerint ugyan csak nem jól működő vizesároké – de minden esetben személyes konfliktusba torkolt. A két főszereplő teljesítményéhez képest minden további hozzászóló vagy hozzászólás csupán az egyik vagy másik pozíciót erősítő adalék volt. A vita a személyes ki- vagy elszólások miatt – amelyekben az egyik fél a másik igazmondását, erkölcsi integritását, sőt épelméjúságát vonta kétségbe, miközben fényévekre kerültek a politikai, közéleti gyűlés valóságos céljától – leginkább egy kibeszélő show-hoz vált hasonlatossá.

A közmeghallgatás nem volt tényleges esemény abban az értelemben, hogy nem volt célja, tétje, feladata. Az eseménynek kétféle funkciója volt: egyfelől legitimálta a falu előtt a magyar demokrácia egyik fontos intézményét, a polgármester és az önkormányzat hatalmát, kiiktatva, illetve delegitimizálva azokat az ezen a helyen valószerű meglátásokat, amelyek az intézmény működésének hiány(osságai)ára mutatnak rá. Másfelől egy olyan dramatikus helyzetet teremtett, amelyben megjelenhettek a közélet aktorai, és performálták azokat a strukturális viszonyokat, amelyek máskor csupán rejtetten működtek a közösségi döntéseket és irányítást. Ebben az értelemben az, amiről szó volt, vagyis a rítus tartalma sokkal kisebb jelentőségű. A közmeghallgatásra biztosan nem tekinthetünk úgy, mint a kollektív reprezentáció alkalmára, de még úgy is nehezen, mint ami az amúgy strukturált és különböző érdekek és különbségek mentén megosztott közösséget egy *communitasban* egyesítené. Geertz a bali kakasviadalról szóló korszakalkotó írásában – amelyhez az itt röviden bemutatott esemény nagymértékben hasonlítható – Goffman nyomán ezeket az eseményeket a státuszversengés ünnepeinek nevezi (Geertz 1994). A közmeghallgatás Drávacehiben, miként a kakasviadal Baliban, a státuszkapcsolatok illetve viszonyok dramatizálásának alkalma volt, amely a résztvevő megfigyelő figyelmét a helyi társadalom mélyében zajló folyamatokra irányította, vagyis arra, ami fentiek értelmében a rítusok „sűrű leírásának” és értelmezésének legfőbb értelme.

Szeretnénk azonban az eseményeknek még egy komponensére felhívni a figyelmet: nevezetesen arra, hogy a teremben jelenlévő mintegy huszonöt-harminc emberből kettő volt roma származású, az egyik a helyi CKÖ vezetője, a másik az ő felesége. Előbbi egyszer szólalt meg, ügyrendi kérdést feltéve az ülésen jelenlévő jegyzőnek, az utóbbi pedig egyszer sem. Mindketten a nézők soriban ültek, miközben az asztalnál egyetlen roma származású

ember sem volt, minthogy az önkormányzati testületnek egyetlen egy roma származású tagja sincs. A közmeghallgatás tehát azt mutatta, hogy a faluban nincsenek olyan problémák, amelyek a romákat inkább, vagy erőteljesebben érintenék, mint másokat, valamint azokban a kérdésekben, amelyek a falu minden lakóját egyformán érintik, egyetlen roma származású ember sem nyilvánít véleményt. Arról, hogy ez az esemény mit fed el, vagy miről nem árulkodik – vagyis a romák speciális problémáiról, illetve az együttélésből származó konfliktusokról –, azonnal szólni fogunk. Előtte azonban meg kell említenünk, hogy van a falu közéletében egy másik esemény, amelyiken a romák vagy legalábbis egyik hangadó csoportjuk láthatóvá válik, ez pedig a néhány éve rendszeresen megrendezésre kerülő Mikulás ünnepség. Mikulásnak az utóbbi években minden alkalommal a helyi kisebbségi önkormányzat elnöke, egy harmincas éveiben járó fiatalember öltözik be. Segédeit, „a krampuszokat” a mellette alelnöki tisztséget betöltő két ember játssza el. Az eseményt kutatócsoportunk tagjai két alkalommal, 2005. és 2006. december 5-én kísérték figyelemmel. A forgatókönyv e két évben azonos volt: sötétedés után nagy zsákjaikkal a mikulás és két segédje végigjárták a falut, a gyermekes házakhoz sorra bekopogtak, verset mondtak és kértek a gyerekektől, ami után megajándékozták őket. Az új rítus vagy „szokás” megjelenése utáni első években a „roma Mikulás” – ahogyan nyilván külső hatásra magát is hívja a Mikulás szerepét eljátszó roma származású férfi – csak a roma gyerekeket látogatta meg, egy erre a célra összeállított lista alapján. (Ebben az időszakban a falusi „nagy” önkormányzat ajándékozta meg a többieket.) Majd rájöttek arra, hogy ez ellentétet szül a faluban, és már két éve, hogy a kisebbségi önkormányzat pénzből a falu összes gyermekének visznek ajándékot. (A „nagy önkormányzat” pedig karácsony előtt juttat – ugyancsak mindenkinek – főleg élelmiszerekből álló csomagot.) A roma Mikulás funkcióját tekintve karnevalisztikus – a bolondok húsvétja analógiájára működő – ünnepi pillanatokra ad alkalmat, amikor a „feketeséggel”, barna bőrrel való tréfálkozások közepette a falu szegényebbjei közé tartozó cigány emberek eljátsszák a jótékony adakozót. Az adományok fedezete a kisebbségi önkormányzat állami költségvetésből származó működési kerete.

A kisebbségi önkormányzat elnöke szerint a szervezet működési költségvetése évente két ilyen rendezvényt tesz lehetővé, a Mikuláson kívül általában még egy egynapos közös autóbuzos kirándulást. Így beszélt erről: *„Kapunk egy kis minimális összeget, és én elviszem az embereket, a cigányokat. Szórakoztatási célra költöm ezt az összes pénzt. Meghallgatom a problémákat, az lenne konkrétan az én dolgom. De az én munkaköröm azt nem írja elő, hogy nyolc órában foglalkozzam velük, mert én egy forint nélkül*

csinálok a tisztségemet. Persze hogy meghallgatom őket, de irodánk nincs, én meg a lakásomban hadd ne legyek már köteles fogadni őket! Ha tudunk helyben, segítünk rajta, ha nem, azt egy fokkal feljebb viszem a siklósihoz. Ez csak egy javaslat, amit mi megteszünk--- Ösztöndíj támogatásához, a helyi önkormányzat támogatását adhatjuk,--- itt pecséttel rendelkező CKÖ van. De ha anyagi gondjaik vannak, a CKÖ nem azért van, hogy segélyeket osszon.” Pedig ez volna az, amit a romák közül többen is látni szeretnének, hogy a kisebbségi önkormányzat segítsen nekik, legfontosabb problémáik, anyagi gondjaik megoldásában. Erre azonban – mint ahogy a máshol végzett kutatások is rámutatnak – nagyon ritkán alkalmas a kisebbségi önkormányzat. A drávacsehi CKÖ önállóan nem pályáz, nem kezdeményez. Önfenntartásra és évi egy-két rendezvényre költi azt az összeget, amit hivatalból „kiutalnak” neki (ez hat-hétszázézer forintos nagyságrendű összeg minden évben), valamint amikor szükséges, nevét adja a települési önkormányzat pályázataihoz. A kisebbségi önkormányzatnak vagyona, a helyi ügyekre közvetlen befolyása nincsen, hatalma szimbolikus, de ez is valami egy olyan helyen, ahol a helyi önkormányzat mellett ez az egyetlen működő, rendszeres költségvetéssel rendelkező intézmény.

A kutatók felé irányuló vagy jelenlétünkben folyó többségi társadalmi beszédben a romák leggyakrabban az „elcigányosodás”-nak nevezett folyamat tárgyaiként és felelőseiként jelentek meg. A „cigányok” ebben a diskurzusban a paraszti értékrend ellentétét testesítik meg. Az „elcigányosodás” pedig az általános erkölcsi romlás, közvetve a magyar falu pusztulásának szinonimájaként jelenik meg: *„Ide magyar nem jön. Mi meghalunk, kész.”* Csehben tíz év múlva *„minden csupa cigány lesz; egy rendes magyar ember itt már nem lesz, tiszta cigány minden. (...) Azért lesz rossz, mert azok lopnak ám, egyik a másikáét is ellopja.”* A földművelés elhanyagolása, a kertek, földek parlagon heverése is ennek a folyamatnak a következményeként jelenik meg: *„Drávacsehben mindenkinek van kertje, ráadásul a föld is jó, csak az emberek nem szeretnek dolgozni, földet művelni. A falut 50 százalékban ,brazilok’ lakják, és van vegyes házasság is. Van egy kisebb rész, akik közmunkát szoktak végezni, de semmivel nincsenek megelégedve; nem szeretnek dolgozni. Ők a faluvégiek, jampi nemzetség, a három menyecske, meg a Marcsi, mindig szitkozódnak. Nem szeretnek az asszonyok dolgozni--- Tartsa őket a magyar állam.”* (...) *„Tíz év múlva itt örületes szegénység lesz; a tehetősebb emberek elmennek, s csak cigányok lesznek, akik minden elhagyott öreg épületet szocpolból megvásárolnak”.*

A megvetés azonban csak ritkán, és elsősorban a vendégek és a kutatók felé fogalmazódik meg ilyen expliciten. Az elutasítás a hétköznapokban

„enyhébb” elszólások, szidalmak vagy tilalmak formájában nyilvánul meg. Az esetenkénti konfliktus és egy állandósult feszültség légkörében nem jó, parasztként sem jó élni ebben a faluban. De cigányként/romáként még rosszabb. A helyi kisebbségi önkormányzat egyik vezetője a kisebbségi politika retorikáját elsajátítva fogalmazza meg ezt a helyzetet: *„Ezen a rasszizmuson, ami itt van ebben a faluban nem nagyon lehet változtatni, megszüntetni meg végképp nem lehet.(...) Nincs az az Isten, nincs az az ember, aki el tudná törölni a rasszizmust”*. Tudjuk, hogy ez a megfogalmazás egy politikai diskurzus része, mások nem ezekkel a fogalmakkal írják le, de hasonló sérelmeiket ők is etnikai vagy rassz kategóriákban fogalmazzák meg. Egy magyar férjjel, saját értelmezése szerint „nem cigány módra élő”, valóban jelentős mértékben integrált és elismert asszonyról van szó, akinek a munkahelyén, a szomszéd falusi óvoda konyháján van egy munkatársa, *„egy magyar nő, aki vérből utálja a cigányokat”*. „Utálata”, ahogyan a mi asszonyunk megéli, az ellene irányuló ellenséges és modortalan viselkedésben, apró, de mindennapos bántásokban nyilvánul meg. Ilyenkor a többi kolleganő és a főnökök hallgatásukkal fejezik ki, hogy nem tartják különösebben igazságtalannak, ha *„egy cigányasszony szarvait visszavágják”*. A mi Terink ugyanis nemrégén megszerzett vendéglátó-ipari szakképesítéssel rendelkezik, míg a beosztásban fölötté álló asszonynak sokkal alacsonyabb képesítése van. A sorozatos bántalmazás következtében elbeszélőnk súlyos pszichoszomatikus betegségekkel küzd, és egy ideje kezelés alatt áll.

A megvetésre azonban az elfojtáson kívül másfajta válasz is van: az egyik a lázadás verbális formája, a másik a stigmatizált kategória megtagadása, a belőle való kitörés. A faluban ádáz viták vannak a közhasznú munka körül. Ezek egy része etnikai diszkriminációként értelmeződik: a helyi vezetés a magyarokat részesíti előnyben a közmunka-lehetőségek elosztásánál. Amikor egy alkalommal egy fiatalasszony vitába szállt a polgármesterrel, mert úgy gondolta, hogy igazságtalan volt a férjével szemben, saját magáról utólag azt mondta, „cigányosan viselkedett”, vagyis kiabált, civakodott. Rákérdeztünk, mit jelent ez, vagyis a „cigánystílus”. *„Ha egy cigány beszél egy paraszttal, tudok szépen, normálisan beszélni, de ha engem földidegesítenek, és tudom azt, hogy nekem van igazam, és a másik hazudik, akkor viszont én is tudok nagyon csúnyán beszélni. Ha kell még meg is ütöm a száját. Emberi hang, állati mód”* – volt a válasz.

Más a viszonyuk a megbélyegzettséghez azoknak, akik ki tudtak mozdulni „a cigány sorsból” vagy azáltal, hogy viszonylag stabil munkájuk lett, ami nemcsak a megélhetést, hanem egyfajta státuszemelkedést is meghozta számukra; vagy azáltal, hogy magyar társal élnek, és a család, legfőképpen

a gyermekek a magyar fél által azonosítják magukat. Ők leginkább a szülők és nagyszülők, vagyis a származásuk által rájuk rakott teherként élik meg cigányságukat, de igyekeznek elkerülni azokat a helyzeteket, amelyekben ezt vállalni kellene. Mindezt úgy látjuk, hogy e kétféle viszonyuláson és meghatározottságon túl nincsenek továbbiak, például nincsen olyan, amely pozitív értékekkel és kulturális tartalmakkal töltené fel a cigány kategóriát, amitől méltósággal vállalható és megjeleníthető volna, hogy valaki cigány. A beás nyelvet mára már csak a legidősebbek beszélik, egyéb fajta szokásokról pedig már ők sem tudnak, nemhogy a fiatalabbak. Egyszer-kétszer hallottunk beszélni cigányos ételekről, például a lecsó elkészítésének egy sajátos módjáról, amit egy „*hagyományos cigány asszonynak tudni kell megkészíteni*”. Megfigyelni viszont csak azt tudtuk, hogy magyarnak mondott vagy cigánynak mondott emberek hétköznapi gyakorlatában nincsen szisztematikus, ezért kulturális vonásokra, sajátosságokra visszavezethető különbség. Ennek oka minden bizonnyal az elmúlt évtizedek hasonló tapasztalataiban keresendő: a faluban lakó cigányok jelentős része a hetvenes évek elején-dereacán ide költözött két család leszármazottja. Az ő gyerekeik, vagyis a mai középnemzedék már együtt nőtt fel a faluban, egy iskolába járt a parasztok gyerekeivel. A mai idős- és középkorú nemzedék a szabolcsi lengyárban, a nagyharsányi kőbányában, a pécsi parképítő vállalatnál dolgozott. És ma nagy többségük ugyanúgy csak napszámba tud elmenni dolgozni, vagy szociális segélyen él, mint a nem cigányok. De vannak közöttük is olyanok, akiknek sikerült a közeli fürdőváros vendéglátóiparában viszonylag stabil munkahelyet találniuk. Kétségtelenül más ez a helyzet, mint amivel az ország más, teljességgel deprivált vidékein találkozunk. Nem jelenti ez azonban azt, hogy Drávacehi a romák társadalmi integrációjának példája volna. Azt azonban biztosan állíthatjuk, hogy az *underclassosodás* folyamata, amelyben a társadalmi és etnikai törésvonal egybeesik, itt nem jellemző. A falu nagyon vékony elitjének nincsenek roma tagjai, a nagyobb állatállománnyal, földdel rendelkező vállalkozók vagy akár csak jobb állással rendelkező alkalmazottak között nincsenek romák, sőt biztosan állíthatjuk, hogy még a közelében sincsenek ennek a lehetőségnek. Ettől lefele azonban mindenféle rendű és rangú roma család van a faluban, a legelesettebbek és a szerény, de stabil egzisztenciával rendelkezők között egyaránt. Ehhez az is hozzátartozik, hogy a falu társadalma – anyagi javak és státusz szempontjából – viszonylag differenciálatlan. Drávacehiben nincsen lakóhelyi szegregáció, és ugyan van egy elképzelés az alacsony presztízsű „cigány munkáról”, nincsen egyértelmű elkülönülés a munka területén – legalábbis több olyan munka van, amit cigányok és parasztok egyaránt, sőt általában együtt is végeznek. Ilyen a mezőgazdasági

napszamos munka, amelyre helyileg szervezett csoportokban roma és paraszt asszonyok illetve férfiak egyaránt jelen vannak. Ezen felül pedig a házassági piacon sem merevek már az endogámia szabályai.

II. A pásztítás mint rítus, és mint az együttélés metaforája Szendrőládon

A szendrőládi terepmunka során abból az előfeltevésből indultunk ki, hogy a helyi társadalomban a cigányok/romák élete, társadalmi helyzete, a munkamegosztásban elfoglalt helye, egyáltalán esélyei alapvetően a többség-kisebbség viszonyának a függvénye: annak, hogy a parasztnak hogyan „bánnak” a cigányokkal, s a központi rendelkezéseken túl milyen helyi feltételeket teremtenek, illetve a romák milyen törekvéseket fogalmaznak meg. Természetesen a szendrőládi kutatásnak is az volt alapkérdése, hogy hol helyezhető el az itteni cigánynak mondott, magukat is cigánynak/romának mondó emberek törekvése és kulturális teljesítménye az identitás és önmeghatározás tengelyén. Előjáróban fontos leszögeznünk, hogy a szendrőládi cigányság egy differenciált és tagolt helyi résztársadalmat alkot, melyben irreleváns, hogy az itt élő cigánynak mondott vagy magát annak mondó népesség felmenői milyen cigány etnikai csoporthoz tartoztak. (Voltak a felmenők között muzsikások, afféle úri, magyar cigányok, gazdagnak mondott lókereskedők, fémművesek vagyis oláh cigányok, szegényebb sorsú napszamosok, kosárkötők és sártapasztók.) Az 1950-es évektől kezdetben a bányászat teremtett egyfajta társadalmi egyenlőséget a cigányok között, s jelenéktelenítette el a korábbi foglalkozási hierarchiát. Mára természetesen az egykori bányászok elvesztette integráló erejét, alapjain azonban új értékek rendezik a cigányok közötti viszonyokat. A finomelemzés nyilvánvalóan sok egymástól eltérő társadalmi típust képes leírni, de most fogadjuk el a helyi társadalom tagoltságát a telepi szegények és a faluba költözött „parasztosodó” törekvések végpontjai között.

Végül is mi az, melyik az a rítus, ami a szendrőládi cigányokat összeköti? Mi az az integráló tényező, ami békét teremt a telepzséli, helyzetén változtatni nem nagyon akaró és immár a faluban élő, paraszti szőlőföldek után vágyakozó cigányok között? A válaszban a kutató megfigyelése és a helyi romák világmagyarázata egybeesik. Valójában két egymást feltételező szó a megfejtés kulcsa: virrasztás és pásztítás.

Már 1992-ben – amikor először jártunk Szendrőládon – tudni lehetett, hogy a romák igen büszkék kollektív kulturális tudásukra, a „virrasztalóban”

énekelt énekeikre. Akkor valójában csak annyi volt érthető számunkra, hogy olyan valamiről van szó, ami önértékelésük szerint a megyében a legszebb, ez teszi híressé őket, és ez önbecsülésük fundamentuma. A jelenséget akkor értettük meg, amikor 2001-ben részt vettünk Rácz Boldizsár temetésén. Noha a romák ideológiai magyarázata csak a virrasztásról szól, a jelenség erőteljesebb ennél.

A helyi rend szerint a halál bekövetkezte utáni reggelen az összes felnőtt cigány férfi lapátjával vagy ásójával kivonul a temetőbe. Az elhunyt közeli rokonai – fia, apja, férje, testvére vagy sógora – kijelöli a sír helyét, melyet korábban egyeztetett a temetőgondnokkal. A temetőn belül nemcsak a reformátusok és a katolikusok különülnek el egymástól, hanem a többségében katolikus cigányoknak is külön temetőrészt jelöltek ki. A sír kijelölése után a férfiak – lehetnek akár ötvenen, hatvanan is – kiássák a rendkívül mély sírt. Egyszerre csak két ember dolgozik, akik néhány perc után egy következő párosnak adják át az egyre mélyülő gödört. Nem arról van szó, hogy hat-nyolc ember – általában ennyi dolgozik egy vállalkozói alapon ásott sírral – ne tudná a munkát elvégezni, hanem a személyes jelenlét, a sírgödör kiásása során tett néhány mozdulat az együttérzést, az együttlétet, a tiszteletet és a szolidaritást fejezi ki. (Néhány évtizeddel korábban így volt ez még a parasztnál is: a rokonok, ismerősök ásták ki a sírt, bár az egész falu férfi lakossága már nem jelent meg.) A településen belül elfoglalt helytől és a társadalmi státusztól függetlenül minden felnőtt férfi eljön, mellyel valójában az életben maradtak testvériségét élik meg. Az elhunyt családja a temetőbe kenyeret, szalonnát, esetleg kolbászt és a parasztoktól vásárolt bort visz, mellyel a sír elkészülte után minden résztvevőt megvendégelnek.

A temetés előtti éjszaka szoktak virrasztani, vagyis összesen egy éjszakát. Sötétedéskor nemcsak a faluból, hanem a környező községből is jönnek rokonok, ismerősök. Elméletileg minden falubeli cigánynak kötelessége megjelenni a „virrasztalón”. Így van ez akkor is, ha az illető nem tud eleget tenni a közösen kialakított előírásoknak, és nem tud legalább fél liter pálinkát vagy egy liter bort vinni. Az ilyen virrasztók nem mennek be az udvarra, hanem az utcán ácsorogva kapcsolódnak be az éneklésbe. A „virrasztalóba” érkezők többségét az udvaron ültetik le a háziak, és a házba csak a legszűkebb család – testvérek, sógorok, szülők, nagyszülők – mennek be. A „virrasztalóba” érkezettek nem részesülnek nagy traktában. Jobbára parizeres kenyeret készítenek, és egy kis uborka vagy paprika még kezdetben kerül is rá, mint ahogy Rácz Boldizsár „virrasztalásán” is csak az első tálca kenyerekre jutott vaj. A „virrasztalóban” az italokat is csak inkább annyira kínálják, hogy az énekléshez „legyen meg a toroknak a nedvessége”, és nem cél a vendégek lerészegítése.

Eta, Boldizsár özvegye hajnali 3-kor – május elsejét írunk – hazaküldte a még ott maradt virrasztókat, mert úgy ítélte meg, hogy már hamisan is énekelnek, és nem is tudnak már pászítani.

A pászítás – és ez a lényege és kuriózitása a szendrőládi cigányok virrasztásának – azt jelenti, hogy három szólamban énekelnek, melyből van egy prím szólam, van egy terc szólam, és egy harmadik, a két előző szólamot összehozó, pászító szólam. Az énekek népi, félnépi és egyházi vallásos énekek. Található köztük katolikus, görög katolikus és református ének is, sőt olyan is, amit az elmúlt években Egerben *cursillós* összejövetelel tanultak az emberek.¹ A pászítás lényege valójában az együttműködés, hogy egyszerre mindenki énekel, és ebben a közös éneklésben legfeljebb három nüansznyi eltérésű szerep van. Miután elvben minden szendrőládi cigány minden szendrőládi cigány temetésén részt vesz – nemre, korra, társadalmi státuszra és lakóhelyre való tekintet nélkül – a falu minden cigánya megéli a köztük lévő testvériséget. Vagyis az eleve feltételezett testvériség gyakorlati cselekedetté válik azáltal, hogy mindenki ott van, és énekel. Azzal, hogy Eta elkergette a már felbomló rend szerint éneklőket, a testvériség felbomlását akadályozta meg. Tehát nem a részszégyentől való félelem, nem a „virrasztalót” ért esetleges szégyen bántotta, hanem a szendrőládi cigányok látszólagos egységének felbomlása. A sírásáson, a virrasztáson és majdan a temetésen is éppen a romák pillanatnyi egységének reprezentálása a legfontosabb üzenet. A mindennapi élet szintjén kialakult társadalmi különbségeket a halál körüli cselekmények mindenkinél azonos gyakorlása relativizálja.

A romák virrasztásának szokása a helybeli „parasztok” vagyis a magyarok előtt szinte ismeretlen. Ez azonban nem jelenti automatikusan azt, hogy a „falú”, annak vezetői és „paraszt” népe ne foglalkozzon a „cigánykérdéssel”. A kérdés úgy fogalmazható meg: „mi legyen a cigányokkal”, s ebből következik a második kérdés: „mi lesz velünk?”. A falu vezetőiben a falu „megtartására” a gazdasági elképzeléseken túl két elképzelés fogalmazódott meg, melyek mintegy egymásra épülve kiegészítik egymást. Az egyik megoldást katolikus, a másikat református útnak nevezzük. (A 20. század közepéig, amíg elenyésző volt a cigányok száma, a paraszti népesség fele-fele arányban katolikusokra és reformátusokra oszlott. A két vallási csoport korábban két endogám házassági kört is jelentett, merev határvonalat húzva maguk közé.)

¹ Ez egy Spanyolországból eredő katolikus lelkiségi mozgalom, a kisegyházakhoz hasonlatos módon erősen figyel az egyházi életből korábban kimaradt szegényekre, etnikai kisebbségekre, deviánsnak bélyegzett társadalmi csoportokra.

A katolikus megoldás a cigányok integrálásában reméli az etnikai probléma megszüntetését. R. Károly, helybeli születésű, 1998 és 2002 közötti polgármester, felesége Ilonka, a Rakacáról származó könyvtáros és az innen Miskolcra származott, de Szendrőben falugazdász S. Bertalan vezetésével, mindenkori papi segítség mellett háromszáz szendrőládi cigány felnőttet kapcsoltak be a cursillós mozgalomba. Amikor a falugazdász mások hosszú unszólásra végül is részt vett egy háromnapos cursillós tanfolyamon, megvilágosodott, és úgy érezte, élete akkor lesz értelmes, ha vállalja az Isten által számára kijelölt küldetését. E küldetés pedig a nálánál szegényebbek és elesettebbek felkarolása, felemelése lesz. A cursillós csoport vezetője szerint *„régebben, még a második háború előtti időben társadalmi kiegyezés volt magyarok és cigányok között. Az emberek szerették, becsülték és tisztelték egymást. Ez volt az alapja a társadalmi békének.”* S. Bertalan szerint ennek a békének fontos része volt a *„vajdai intézmény”*, szerinte *„ma ezért van baj a cigányokkal, mert nem érvényesül körükben a tekintély, vagyis nincs vajdájuk. Ebben a vajda nélküli állapotban van pótolhatatlan szerepe a cursillónak”* – mondja, mert a személyes meggyőződésen keresztül a belső késztetésen alapul az egyes egyének egyéni békéje. Ez olyan többségi konstrukció és olyan többségi illúzió, amely a társadalmi béke megteremtését nem a magyarok és cigányok kapcsolatának normalizálásától, hanem a cigányok csoporton belüli fegyelmzésétől várja.

A református út ezzel szemben elsősorban a helyi parasztnépesség megnyerésére figyelmez. Vezetője az önkormányzat kulturális bizottságának elnöke, az általános iskola egyik régi, helybeli születésű alsós tanára. Ő szervezte meg a helyi asszonykórust, melynek tagjai összegyűjtik a helyi hagyományokat, énekeket, szokásokat, régi színdarabokat. (Az asszonykórus tagjai már a KISZ mozgalomban eszméltek, s innen eredeztethető kulturális tőkéjük is.) Az asszonykórus a motorja innentől kezdve a legtöbb kulturális megmozdulásnak, az újból felelevenített szüreti felvonulásnak, az öregek napjának, a falu karácsonyának, a nőnapnak, az anyák napjának és a pedagógusnapnak. Ennek prezentálása azonban nem képzelhető el a helyi cigányok kisebb-nagyobb csoportjának bevonása nélkül. Az asszonykórus tagjai mellett az iskolások jelentik a mindenkori szereplők tartalmát, s figyelembe véve, hogy az iskolába már csak cigány gyerekek járnak, értelemszerű, hogy közülük kerülnek ki a magyarruhás, szüreti felvonuló leányok. Már évek óta a szüreti felvonuláson egy cursillós cigány férfi alakította a kisbírót. Az idősök napján a nagymamákat köszöntő unokák versét is cigány gyermekek szavalják. Az előadások általában a parasztoknak szólnak, az előadók azonban egyre inkább cigányok – „magyar” szerepben.

Megfigyelhető ezen túl, hogy az élet szinte minden területén elkerülhetetlen a cigányok és magyarok együttműködésének elmélyítése. Ha az elsődlegesen megfogalmazott cél nem is ez volt, az akaratlan eredmény ez lett. A két kiinduló megközelítés megkülönböztetése és leírása elsősorban a kutató konstrukciója, s nem a résztvevők osztályozási kísérlete. A két törekvés számtalan ponton épít egymásra, és egészíti ki egymást. A falu karácsonyán a könyvtáros rendezésében cigány cursillósok betlehemes játékot mutatnak be. A helyi hypógyár vezetője 24 dolgozójának felét a cigányok közül választja, de hogy „megbízható” embereket kapjon, a cursillósok közül alkalmaz munkásokat. Az önkormányzat cigány dolgozóinak alkalmazásánál is szinte előfeltétel e tagság.

A községben lévő munkahelyeken dolgozók döntő többségének az önkormányzat a munkáltatója. Az iskola és az óvoda mára kizárólag a roma gyerekek ellátását végzi olyan kisebbségi szegregált intézményként, amelyben azonban gyakorlatilag csak parasztok dolgoznak, és csak romák tanulnak. Sarkítva a problémát, a romák közül többen úgy vélik, hogy az állami normatíva jóvoltából (illetve annak köszönhetően, de mégis csak) a cigányok tartják el a parasztokat. Nagyrészt az egészségügyi ellátást is „cigány” pénzek fedezik, és az önkormányzat is sokat köszönhet a cigányok magas arányának. A parasztok tehát miközben elkülönülnek a cigányoktól, közalkalmazotti vagy köztisztviselői státuszukat nekik köszönhetik. Ez persze hosszabb távra biztosítja (még ha csökkenő arányban is) itt maradásukat. Az egymásra utaltóság tehát kölcsönös. A cigányok természetesnek tartják, hogy a szakirányú végzettséget megkövetelő munkakörökben nem dolgozhatnak, hiszen nem tesznek eleget az alkalmazási feltételeknek. Akkor és ott elégedetlenkednek (jobbára persze csak egymás között), amikor és ahol úgy érzik, hogy azonos feltételekkel ők is betölthetnék az adott önkormányzati állást (például fűtő, karbantartó, kézbesítő), melyet végül is a parasztok kapnak meg. Az önkormányzat „paraszt” vezetésének többszörös érdeke fűződik ahhoz is, hogy „paraszt” ipari munkást alkalmazzon.

A hétköznapi világában – immár elfeledve a temetés katarziszát – a szendrőládi cigányok integrálódásának legfőbb módja, és egyben feltétele a paraszti életformába való bekapcsolódás. Ez egyfelől földművelést és jószág tartás jelent – részben a házhoz tartozó telken, részben pedig az önkormányzattól kapott bérleményben, hogy a családi gazdaság önellátó legyen –, másfelől ingatlan (telek és ház) birtoklását a faluban. A harmadik lépés az, hogy valaki szőlőt és pincét szerezzen, s így ténylegesen paraszt legyen. Hiszen ebben az értelemben az a paraszt – és e gondolat lényege, hogy a cigány is lehet paraszt – aki tavasszal együtt takarítja a többiekkel

a pincesor, aki együtt beszélget itt a többi gazdával, akit megkínálnak, és akinek – a reciprocitás elve szerint – elfogadják a kínált borát. A paraszt tehát társadalmi státuszt jelent, azt, hogy valakit független gazdáként, a helyi társadalom egyenrangú tagjaként fogadnak el – s itt ez nem etnikus, hanem osztálykérdés.

A 2001/2002. tanévben már több mint tíz cigány gyermeket vittek el a parasztnak gyerekei után a borsodi iskolába. Ez értelmezhető a szegregált iskola elleni tiltakozásként, a romák és parasztnak közötti egyenlőség kiteljesítéseként is, de elsődlegesen arra is gondolhatunk, hogy a jobb teljesítményű iskolát keresik a szülők, mert a társadalmi integráció legfontosabb feltételét az iskolázottságban látják. Hangsúlyozni kell, hogy akit Szendrőládona a szám szerint kisebbségben lévő többség cigánynak mond, az magát is cigánynak, romának mondja. A 2001-es népszámlálás adatai szerint az 1700 emberből 1023 mondta ezt magáról. Érdekes, hogy az 1990. évi népszámláláson 343-an mondták magukat cigánynak, miközben a két évvel későbbi 1992. évi becslés 640 cigányt említ. Az igazi kérdés nem az, hogy a cigánynak mondott népesség miért nőtt közel 400 fővel, hanem az, hogy miért lesz egyszer csak egyenlő a cigánynak mondottak száma azokkal, akik magukat is cigánynak mondják. Ez a létszámnövekedés nem a bevándorlásból, nem a természetes szaporulatból következik, hanem abból, hogy ennyivel több ember mondja magát cigánynak. Miért van ez? Hipotézisként megfogalmazható, hogy több egymás mellett és egyszerre ható tényező változtatja meg az emberek nyílt etnikus vállalását. A cigány közösség egészét átható cursillós mozgalom immár erős presztízs növelő tényezőnek számít a parasztnak szemében. Növeli a cigányok értékét, hogy nélkülözhetetlen szereplői a falu központi és közösségi ünnepeinek. A kisebbségi önkormányzat sikeres működése, a cigánysággal járó különböző pályázati támogatásokban való részesülés, az önkormányzat – igaz, hogy mindenkire kiterjedő – szociális földprogramja, valamint az iskola homogén cigány iskolává válása mind afelé mutatnak, hogy az emberek számára – még ha a hétköznapi beszéd szintjén szembesülnek is a cigány mint pejoratív kategória használatával – vállalhatóbb, pozitív értékeket és jelentést hordoz. Az apró sikereken túlmutatóan (mint például egy színdarab előadása, egy cigány folklór csoport megalakulása és bemutatkozásának fogadtatása, egyes kulturális megmozdulások országos ismertsége) a többség diskurzusának megváltozása hozzásegíti a cigányokat a cigányság vállalásához, az etnikus öntudat megerősödéséhez. Ebben az értelemben óriási jelentősége van a szüreti felvonuláson a cigány kislányok magyarruhás fellépésének, az *Átok és szerelem* magyar parasztnak nézői tapsának, az önkormányzatban

és az egyházi képviselőtestületben a cigány képviselőknek és tagoknak, valamint a cursillós gyűlésen a cigányok és magyarok közti csókváltásnak.

IRODALOM

- Bourdieu, Pierre (1991): Rites of Institutions, in Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*; Cambridge, Harvard, 117–126.
- Connerton, Paul (1997): Megemlékezési szertartások, in Zentai Violetta szerk.: *Politikai antropológia*, Budapest, Osiris, 64–82.
- Douglas, Mary (1966): *Purity and Danger: an Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Douglas, Mary (2003): *Rejtett jelentések. Antropológiai tanulmányok*, Budapest, Osiris.
- Durkheim, Emil (2002 [1911]): *A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*, (fordította: Vargyas Zoltán), Budapes, L'Harmattan.
- Edelmann, Murray (2000): A politika szimbolikus használata. Bevezetés, in Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt szerk.: *Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*, Budapest, Universitas-Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 178–192.
- Edelmann, Murray (2005): *A politika szimbolikus valósága*, Budapest, L'Harmattan.
- Fejős Zoltán (1979): Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlatja, *Ethnographia*, XC; 406–414.
- Goffman, Erving (1999 [1959]): *Az én bemutatása a mindennapi életben*, Budapest, Thalassa Alapítvány.
- Holstein, James A. és Jaber F. Gubrium (1994): Phenomenology, ethnomethodology, and Interpretative practice, in Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln eds.: *Handbook of Qualitative Research*, Thousand Oaks – London – New Delhi: Sage, 262–272.
- Kertzer, David (1988): *Rituals, Politics and Power*, New Have, Yale University Press.
- Malinowski, Bronislaw (2000 [1922]): A nyugat-csendes-óceániai térség argonautái, *Café Babel* 36 (2); 43–57.
- Turner, Victor (2002 [1969]): *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra*, Budapest, Osiris.
- van Gennep, Arnold (1986): *Übergangsriten (Rites de passage)*, Frankfurt am Main, Campus.

5.

Diszkurzív módszerek

GLÓZER RITA

Az a kutatói perspektíva, amely a különféle társadalmi és kulturális jelenségeket *szövegeken* keresztül tanulmányozza, többnyire annak feltételezéséből indul ki, hogy e szövegek tartalmának megértése, keletkezésük és sorsuk nyomon követése elvezethet a kutatás számára fontos történelmi, társadalmi és kulturális összefüggések felismeréséhez. A hagyományos történettudomány és a filológia különféle ágai ebből kiindulva a szövegek *élettörténetének* és közvetlenül hozzáférhető *tartalmának* feldolgozásán fáradoznak. A társadalomtudományok számára azonban a 20. században lezajlott nyelvi-hermeneutikus fordulat után egyre fontosabbá vált a szövegek *rejtett, közvetlenül nem hozzáférhető tartalmának rekonstruálása*, szövegszerveződési összefüggéseinek feltárása. A filozófiában, a szociológiában és a nyelvtudományban lezajlott paradigmaváltás következtében a társadalomkutatók a nyelvi szövegeket többé nem az objektív valóság tükröződéseként, pusztán dokumentumainak tekintették (tekintik), hanem egyre inkább a nyelv által felépülő társadalmi világ empirikusan is megragadható, vizsgálható közegének. A társadalomban létező ember a nyelv segítségével jelentéseket hoz létre, ezáltal maga alakítja a valóságot, mely így értelmezésének eredménye lesz (vö. Geertz 1994). A nyelv által megteremtett valóság (szövegvalóság lásd Szabó 1998: 282) sajátos struktúrái, belső logikája, szerveződési szabályszerűségei, stratégiai funkciója és szimbolikus ereje folytán a maga empirikus valójában válik kutatási tárggyá, mégpedig *hermeneutikus*, azaz a rejtett értelem megfejtésére törekvő módszertani elveket követve. E rejtett értelem egyfelől a nyelvhasználó önkéntelen és tudattalan pszichés működésének, másfelől társas törekvéseinek, társadalmi szintű stratégiáinak eredményeként alakul ki. Az egyén a szövegek által hozza létre, formálja meg saját szubjektivitását illetve társas viszonyokat, helyzeteket teremt és kezel.

De hol vannak jelen a szövegekben ezek a szubjektív és szociális tartalmak, s hogyan férhetünk hozzá ezekhez? A szövegek megformálása mindig választások sorozatának eredménye: a szerző választ a rendelkezésére álló különféle nyelvi (grammatikai, szintaktikai, szemantikai, stilisztikai, prag-

matikai stb.) és poétikai formák, megoldások között. (Fontos megjegyezni, hogy a nyelvközpontú szemlélet – mindenekelőtt Foucault munkásságának hatására – átértelmezi a szerző, a mű, az életmű fogalmát. Ezek a kategóriák ugyanúgy relatívvá válnak, mint a társadalomtudományok számos korábbi alapelve és módszere. Foucault 2000b; 2001). E választásokat és az egyes mozzanatok előfordulásának kombinációit, gyakoriságát a szövegközpontú társadalomtudomány nem tekinti véletlennek vagy esetlegesnek, hanem az említett szubjektív és szociális jelentőségű tartalmak kifejeződési formáit látja bennük. Ha tehát e szimptomatikus választások minőségi és mennyiségi jellemzőit megvizsgáljuk, közelebb kerülhetünk a valóságteremtő nyelvi gyakorlatok lényegéhez.

A társadalomtudományokat nem csupán az elméleti alapvetés, a tudományos szemléletmód tekintetében befolyásolta a lezajlott nyelvi-hermeneutikus fordulat, hanem kutatómódszertanban is radikális változásokat hozott. A paradigmaváltás hatására átalakult a tudományos *tény* fogalma: a nyelvközpontú társadalomtudomány számára a vizsgálendő tényt „már nem a – tudattól független – objektív állapotok, intézmények, cselekvések jelentik, hanem a tudatban, nyelvben, a beszédben, a szövegben interpretált objektív valóság, vagyis az empiria mint konstrukció” (Szabó 1998: 282). Mindennek alapja egy hermeneutikus szemlélet, mely a valóságot értelmezendőnek tekint, jelentését pedig nem nyilvánvalónak, hanem kibontandónak. Ez a megismerendő társas valóság a kutató számára már nem kínál eleve adott és vitathatatlan igazságokat, ezért az értelmezés nem törekedhet kizárólagosságra és egyedüli érvényességre. A nyelvi fordulat hatására átalakul a tudományos *igazság* fogalma is: a nyelvközpontú elemző-értékelő módszerek az igazságot immár hatalmi kategóriának tekintik, és azt vizsgálják, mely szereplők hogyan igyekeznek különféle diskurzusok és narratívák által az igazság birtokosaiként feltüntetni magukat.

I. Tartalomelemzés

A megnyilatkozások, szövegek tehát rejtett tartalmakat hordoznak, ezek felfejtését, rekonstruálását szolgálják egyebek mellett a különféle *tartalomelemző* eljárások. Ezek egyik nagy előnyük, hogy alkalmasak nagy mennyiségű, adott esetben terjedelmes szövegek szisztematikus feldolgozására, és a kapott adatok hatékony kezelésére. E módszerek sokféleségén belül is megjelenik a kvantitatív-kvalitatív dilemma: arányokra, mennyiségi összefüggésekre, változási trendekre vagyunk kíváncsiak vagy inkább jelentésekre,

értelmezésekre, stratégiai törekvésekre. A kvalitatív és kvantitatív tartalom-elemzés ugyanakkor egyazon mozzanatra épül, a *kódolás* valamilyen formájára. Az eljárás során a szöveg tárgyi szintjéhez képest absztrakt kód-kategóriákat alakítunk ki, és ezekbe soroljuk be az odaillő szövegrészeket. Így megkapjuk a szöveg eredeti lineáris szerkezetétől eltérő, sajátos logikai-értelmi (mély)struktúráját. Az egyes kódolási kategóriákba sorolt szövegegységeket, ezek halmazait azután különféle kvantifikáló vagy értelmező eljárásoknak vethetjük alá. A tartalom-elemzés olyan sokoldalú kutatási módszer, melyet gyakran egyéb, komplexebb kutatási eljárásokban is eredményesen alkalmazhatunk, így például hasznos segítséget jelent különböző diskurzuselemző projektumok megvalósításakor. A diskurzusok kritikai vagy genealógiai elemzése során (lásd alább) operacionalizálhatjuk a kutatási programot úgy, hogy a kialakult értelmező jellegű hipotézisünket a konkrét tartalom-elemző folyamatra fordítjuk le, vagyis szisztematikus elemző lépések segítségével megbízható és követhető módon tudjuk feltárni a szövegek mély-szerkezetét.

II. Diskurzuselemzés

A diskurzuselemzés kutatási szemlélet és módszer, mely a szövegek társadalmi előállítását *valóságteremtő gyakorlatként* fogja fel. Alapelve, hogy amikor a nyelv segítségével az igazságot megjelenítjük, akkor az igazság nem valami eleve adott, ami a nyelv közvetítésével válik láthatóvá. Valójában a nyelv révén tudjuk megteremteni és kifejezni szubjektívitásunkat, általa vagyunk képesek társadalmi tevékenységeket végezni, hatalmi relációkat kialakítani (Carver 2004: 144). A közösség tagja a másoknak elmondott vagy leírt szövegei révén, különféle interakciók során interszubjektív szociális világot teremt maga köré. Szövegekből, interakciók során szerveződik az egyéni életvilág, a család, a baráti kör, a munkahelyi és szakmai közösség, a társadalmi nyilvánosság különböző szintjei, a politika vagy a vallás szférája – így ezek elemzésére a diskurzuselemző módszer jól alkalmazható. A társas valóság jelentéstudajdonító és értelmező folyamatok során jön létre, ezért vizsgálat tárgyává tehető a felmerülő értelmezések, az ezek érvényesítésére szolgáló stratégiák, szövegszervezési módok és a diskurzív gyakorlatok eredményeként létrejövő társas viszonyok. Amikor diskurzuselemzést végzünk, kizárólag szövegeket vizsgálunk azért, hogy megértsünk bizonyos társadalmi jelenségeket, összefüggéseket.

Milyen lehetőségei vannak a társadalomkutatónak, amikor a diskurzuselemző módszert választja? Csigó Péter egyik esettanulmányában (Csigó 1998: 122) az eljárás alapvető dilemmájára mutat rá. A hagyományos *tudásszociológiai módszer* alkalmazásakor a kutató egy előre feltételezett szociológiai kategória (például valamely ideológia) jeleit igyekszik a szövegben fellelni, vagyis feltételezi egy mögöttes valóság létezését, és a diskurzus megvalósulásában ennek dokumentumát látja. Ez esetben a különböző nyelvi formákat ideológiák, hatalmi viszonyok, tudásformák jelenlétére vezeti vissza, kauzális magyarázatok megfogalmazására törekszik. A másik lehetséges eljárás során nem jelölünk ki ilyen előzetes kategóriát, itt a cél a diszkurzív mező *struktúrájának leírása*. Kauzális magyarázat keresése helyett a leírason alapuló megértés szándéka vezeti a kutatót: a diskurzusban megjelenő alternatív tudásformáknak, az őket alkotó kijelentések rendszerének, az általuk hordozott kimondatlan előfeltevéseknek valamint az ezeket megjelenítő szereplőknek és azok stratégiáinak azonosítása. A strukturális diskurzuselemzés a vizsgált diskurzus struktúráját interpretálja. Nem kell lemondania a diszkurzív mező egészének leírásáról (ami a tiszta kauzális összefüggések vázolásának az ára lehet a másik módszer esetében), így a mezőn belüli különféle versengő jelentésadások komplex terének bemutatására is mód nyílik.

A *jelentésadás* a diskurzusok egyik alapvető szervezőelve, amely már akkor tetten érhető, amikor azt vizsgáljuk, miről is folyik a diskurzus. A diskurzus témája, tárgyai ugyanis sohasem eleve adottak, objektívek, hanem mindig az említett jelentésalkotó nyelvi gyakorlatok során jönnek létre. Michel Foucault francia filozófus érzékletesen mutatta be, hogy miképpen hozták létre az élet számos területére kiterjedő diskurzusok olyan fogalmak modern értelmezéseit, mint például a téboly vagy a szexualitás (Foucault 1999–2001; 2004, Kiss 1995). Heller Ágnes, Némedi Dénes és Rényi Ágnes egyik kutatása (Heller – Némedi – Rényi 1990a; 1990b) hazai sajtóviták szövegeit elemezve azt követi végig, hogy az – 50-es évektől kezdve mintegy 30 éven át, több hullámban zajló – úgynevezett *népesedési vita* résztvevői a mindenkori aktuális társadalmi-közéleti kontextusra reagálva, és egy bizonyos értelmiségi csoport (a népi írók) önmegjelenítését szolgálva hogyan alakították a népesedés témájának értelmezését. Mindkét említett példa arra hívja fel a figyelmet, hogy a diskurzusok központi témái sajátos hatalmi-pozicionális törekvésektől vezérelve, különféle kulturális építőkövekből, adott társadalmi szituációkra és állapotokra reagálva konstruálódnak meg.

A *hatalmi törekvések* jelentőségét a diskurzusok szerveződését illetően az a körülmény alapozza meg, hogy a nyilvános megszólalásoknak gyakran valamilyen *tétje van*: a megszólalók igényt formálnak egy téma legitim

birtoklására (annak elismertetésére, hogy egy kérdésben kompetensek, méltóan képviselik) (Heller – Némedi – Rényi 1990a és 1990b). Az értékes téma birtokbavételével közvetve különféle nyereségekre lehet szert tenni (az értelmiségi mezőben elfoglalt hely, presztízs, tekintély, intézményes pozíció). A szimbolikus előnyök birtoklására, megszerzésére való törekvés az esetek többségében nem tudatos, de *stratégiai* jellegű. Ebből adódóan a közéleti viták gyakran eleve politikai tartalmúak, különböző társadalmi csoportok közti vetélkedés, kiegyezés, szövetkezés vagy elhatárolódás terepét alkotják. Bourdieu megfogalmazása szerint a politikai tárgyú vitákban a diskurzus tétje a társadalmi világ képének formálása (Bourdieu 1987). A politikai életet szerte a kereslet-kínálat logikája jellemzi, mert azok az erőforrások, amelyekkel a politika a társadalmi világ képét alakítja, nincsenek egyenlően elosztva. A politikai mezőben olyan termékek termelődnek, melyeknek a választópolgár a „fogyasztója”. Ezek a termékek a társadalmi világ kifejezésének és észlelésének eszközei – ennyiben korlátozzák, cenzúrázzák a társadalmi világra vonatkozó értelmezések körét, s megvonják a legitim, lehetséges értelmezések határát. „A politikai harc, amely a szakembereket szembefordítja egymással, nem egyéb, mint annak a jelképes harcnak a leggyakoribb formája, amelyet a szakemberek – a társadalmi világ szemléletének megőrzése vagy átalakítása révén – a társadalmi világ megőrzéséért vagy átalakításáért vívnak.” (Bourdieu 1987: 112). Ezért a társadalmi világgal kapcsolatos eszmék termelését (a politikai diskurzusokat) a hatalom logikája hatja át. A politikus (megbízott) és a választó (megbízó) közötti megbízás aktusa valójában *választás a megbízottak által felkínált politikai termékből, amelyek *percepciók* kategóriák, értelmezési rendszerek, a társadalmi világ észlelésének és értelmezéseinek eszközei. A társadalmi világ tehát elrendezésre vár: ahhoz, hogy az egyén számára saját logikával bíró rendszerré álljon össze, legitimnek, normálisnak és igazságosnak kell tünnie. A politikai diskurzusok témái tehát nem objektíve léteznek, hanem a politikai erők jelölik ki, mi válhat témává.*

A politika világán túl a nyilvánosságról általában is elmondható, hogy az ott megjelenő témák nem „természetesek”, készen adóttak, hanem *ki kell őket dolgozni*, ez pedig bizonyos *határok megvonását* is jelenti: mi tartozik a tárgyhöz és mi nem; mi releváns és mi nem, mi mivel van kapcsolatban. Heller és társai az említett kutatás (Heller – Némedi – Rényi 1990a; 1990b) során ezt a jelenséget két szinten igyekeztek megragadni: egyfelől a témák *belső megszervezését*, a fontos és kevésbé fontos elemek elkülönítését, az értékhangsúlyok kialakítását vizsgálták (ezt nevezik témakonstrukciónak), másfelől pedig a témák *egymáshoz kapcsolását*. Az egyes témák ugyanis nem önmagukban állnak, hanem végtelen számú másikkal kapcsolódhatnak különféle módokon

össze, s ez válogatást és döntést is jelent. A témakonstrukció bizonyos esetekben hatalmi kérdéssé válhat: Magyarországon a rendszerváltás előtt a korlátozott nyilvánosság keretei között a nyilvánosság szereplői nem voltak képesek önálló témakonstrukciókra, mert egyes kulcsfontosságú kérdésekben a hatalom eleve kijelölte a legitim témák és a legitim megszólalások körét. Önálló témakonstrukciókra csak semleges (vagy annak tűnő) témákban volt lehetőség, ezek gyakran váltak a burkolt, szimbolikus politizálás eszközeivé (lásd az említett népesedési vitákat vagy a Kuczi-Becskeházi által leírt szociologizáló közbeszédet Kuczi – Becskeházi 1992). A témák konstruálása többnyire lényegében *rekonstrukció*: valamely korábban már létezett témát újból elővesznek, átalakítanak, újrakonstruálnak. Ez az újrakonstruálás, mint a hatalomért folyó szimbolikus küzdelem, mindig egy történetileg kialakult és meghatározott tematikus térben folyik

II. 1. Kritikai és genealógiai eljárások

Milyen eljárásokból, konkrét lépésekből épül fel, hogyan zajlik egy diskurzuselemzés? Foucault egyik legismertebb előadásában (Foucault 1998) úgy fogalmaz, hogy a diskurzusok kutatására kétféle út nyílik. A *kritikai* irány követői igyekeznek leleplezni a diskurzusok sajátos létmódját: felhívják a figyelmet a kizáró, kisajátító eljárásokra, és azt vizsgálják, hogy ezek milyen sajátos érdekeket és hatalmi törekvéseket szolgálnak. A *genealógiai* elemzésre vállalkozó kutatók ugyanakkor megpróbálják azonosítani és leírni az észlelt diskurzusokat, megragadni egyedi azonosságukat. Az előbbi irányzat legismertebb követőit ma *kritikai diskurzuselemző* (*Critical Discourse Analysis*) iskolaként ismeri a tudományos közösség, legismertebb képviselői Teun van Dijk, Norman Fairclough és Ruth Wodak (van Dijk 1985, 1989, magyarul van Dijk 2000, Fairclough 1995, 2003, Wodak – Meyer 2001).

A Foucault által javasolt genealógiai eljárás (archeológiai módszer, lásd Foucault 2000a, 2001) alkalmazására máig inkább csak egyedi próbálkozások születtek. Itt érdemes az eredeti programot felidézni. A Foucault úgy látja, hogy a diskurzusok egyedi azonossága nem ragadható meg sem tárgyuk, sem stílusuk, sem fogalmaik vagy a bennük foglalt vélekedések egységessége révén, mert a diskurzusok koherenciáját nem ezek adják. Ehelyett azt javasolja, hogy az említett területeken belüli *szórás*, *diszperzió* felől próbáljuk megragadni a diszkurzív egységeket. Azaz szerinte nem feltétlenül, vagy jellemzően nem azok a szövegek alkotnak egy-egy diskurzust, melyek egy adott témáról, azonos stílusban, azonos fogalmakkal, azonos nézeteket képviselve szerveződnek, hanem olyanok, amelyeknek tárgyai, megállapításai, fogalmi

és az ezek hátterében formálódó stratégiai törekvések egy adott, jól meghatározható térben *oszlanak el, sajátos szabályok* szerint variálódnak. Foucault szerint ezt a négy szinten megvalósuló variációs szabályt kell leírni ahhoz, hogy egy diskurzust azonosítani tudjunk. A cél tehát megadni azt a szabályrendszert, mely a tárgy, a kijelentésváltozatok, a fogalmak és a stratégiák mezőjén belüli szóródást szabályozza. A vázolt szabályrendszer a sajátos foucault-i fogalmi építményben a *pozitivitás* elnevezést kapja. Az elemzés lépéseinek tehát a vázolt konstrukció szintjeit kell követnie. A *tárgyképzés* vizsgálatakor fel kell tárnunk az egyes tárgyak felbukkanásának alapvető felületeit, le kell írni az elhatárolás fórumait, és elemezni kell a megkülönböztetési rácsokat (melyek alapján elkülönítik, megkülönböztetik, osztályozzák a különféle tárgyakat). A *kijelentésváltozatok* képzésének elemzésekor – ahelyett, hogy egy alany egységére próbálnánk visszavezetni azokat – le kell írni ki beszél, milyen intézményes helyeken és mi a pozíciója. A *kijelentésmező* (azaz a fogalmi háló) esetében szerveződési elvének vizsgálatát kell elvégeznünk: a kijelentések egymásra következése, együttélési viszonyai és a különféle beavatkozási eljárások (újraírási és átírási technikáknak, fordításoknak) a bemutatása révén. A *stratégiai mező* vizsgálatakor elméleti választásokat kell bemutatnunk, a beszéd töréspontjait, körülményeinek ökonómiáját. Foucault szerint a modernitás elburjánzó diskurzusainak ilyen leírása váltja fel az eszmetörténet hagyományos – de mára érvényét veszített – korszakoló szemléletét: minél nagyobb számban ismerjük meg a bennünket körülvevő diskurzusok egységét, annál közelebb jutunk saját korunk megértéséhez.

IRODALOM

- Bourdieu, Pierre (1987): A politikai mező, *Valóság*, 1; 110–115.
- Carver, Terell (2004): Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat”, *Politikatudományi Szemle* 4; 143–148.
- Csigó, Péter (1998): A gazdasági stabilizációs diskurzus, *Szociológiai Szemle* 3; 121–151.
- Fairclough, Norman (1995): *Critical discourse analysis: the critical study of language*, London – New York, Longman.
- Fairclough, Norman (2003): *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*, London, Routledge.
- Foucault, Michel (1998) [1971]: A diskurzus rendje, in Foucault, Michel: *A fantasztikus könyvtár*, vál. és ford. Romhányi Török Gábor. Budapest, Pallas Stúdió - Attraktor Kft., 50–74.

- Foucault, Michel (1999–2001): *A szexualitás története* (1–3 kötet, ford. Ádám Péter és mások), Budapest, Atlantisz.
- Foucault, Michel (2000a): A tudományok archeológiájáról (ford. Sutyák Tibor), in Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez, Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, szerk. Sutyák Tibor, Debrecen, Latin Betűk Alapítvány, 169–199.
- Foucault, Michel (2000b): Mi a szerző? (ford. Erős Ferenc és Kicsák Lóránt), in Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez, Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, szerk. Sutyák Tibor, Debrecen, Latin Betűk Alapítvány, 119–145.
- Foucault, Michel (2001) [1969]: *A tudás archeológiája* (ford. Perczel István), Budapest, Atlantisz, 311.
- Foucault, Michel (2004): *A bolondság története a klasszicizmus korában* (ford. Sujtó László), Budapest, Atlantisz, 770.
- Geertz, Clifford (1994): Mély játék: Jegyzetek a bali kakasviadalról (ford. Lovász Irén), in Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*, Budapest, Századvég, 126–169.
- Heller, Mária – Némedi, Dénes – Rényi, Ágnes (1990a): „Népesedési viták, 1963–1986, *Századvég* 2; 69–105.
- Heller, Mária – Némedi, Dénes – Rényi, Ágnes (1990b): Népesedési viták Magyarországon, 1960–1986, in *Népesedési viták Magyarországon, 1960–1986*, A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet tudományos vitaülése, Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 13–125.
- Kiss, Balázs (1995): Michel Foucault és a szimbolizáció, in Kapitány, Ágnes – Kapitány, Gábor szerk.: *Jelbeszéd az életünk. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*, Budapest, Osiris-Századvég, 289–300.
- Kuczi, Tibor – Becskeházi, Attila (1992): *Valóság '70*, Budapest, Scientia Humana.
- Szabó, Márton (1998): A politikai szemantika lehetőségei. A társadalomtudományok nyelvi-konstrukciós fordulata és a politológia, in Szabó Márton: *Diszkurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvéről és a politikai tudásról*, Budapest, Scientia Humana, 280–309.
- van Dijk, Teun A. (1989): Structures of Discourse and Structures of Power, in James A. Anderson ed.: *Communication Yearbook* 12, London, Sage Publ., 18–59.
- van Dijk, Teun A. (Ed) (1985): *Handbook of Discourse Analysis*, Volume IV. New York (London), Academic Press.
- van Dijk, Teun A. (2000): A kritikai diskurzuselemzés elvei (ford. Kriza Borbála), in Szabó, Márton – Kiss, Balázs – Boda, Zsolt szerk.: *Szövegválogatások a politikáról, Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, 442–477.
- Wodak, Ruth – Meyer, Michael (2001): *Methods of Critical Discourse Analysis*, London/Thousand Oaks/New Delhi, Sage.

PÉLDÁK

- Jancsics Dávid (2006): Uniós tagállamok a hazai sajtóban, *Szociológiai Szemle* 2; 55–71.
- Kenyeres László – Mészáros Zoltán (2005): Kábítószerkép a nyomtatott sajtóban, *Médiakutató* 3; 81–101.
- Kovács Éva – Tóth István János (1990): Ki mit mondott 1990-ben? Választási párt-programok tartalomelemzése, *Politikatudományi Szemle* 1; 99–123.
- Szegi-Tóth Ferenc (1996): A globális környezeti kockázatok kommunikációja: a savas eső a magyar sajtóban, *Jel-Kép* 3; 81–109.
- Terestyéni Tamás (2001): Magyarország és az Európai Unió a sajtó tükrében, *Szociológiai Szemle* 2; 16–34.
- Terestyéni Tamás (2004): A sajtó roma vonatkozású tartalmai a 2002-es parlamenti választások kontextusában, *Médiakutató* 2; 117–136.
- Tóth Olga (2001): Az állami díjas szövnőktől a tenyerjósálsig: a Nők Lapja 1989-től-1999-ig, *Szociológiai Szemle* 1; 3–21.
- Vicssek Lilla (1997): Cigánykép a magyar sajtóban, *Szociológiai Szemle* 3; 139–158.
- Kovács Ildikó – Tölgyesi János (1986): *Az ökológia kérdései a sajtóban*, Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, beszámolók, jelentések 18. évf. 14.

6.

Interjú módszerek és technikák

KOVÁCS ÉVA

A kvalitatív kutatások egyik alapvető forrása az interjú, azaz valamilyen szóban elhangzó szöveg, melyet a kutatott társadalmi csoport egy vagy több tagjával, a kutatott társadalmi jelenséget megtestesítő szereplőkkel készítünk külön-külön vagy csoportban, különböző technikák segítségével.

Elsőként érdemes tehát szétválasztanunk a készítéskor alkalmazott technikát az alkalmazását megalapozó módszertől és a módszer mögött meghúzódó társadalomelméleti és filozófiai alapoktól. Másodsor azt is rögzítenünk kell, hogy a választott interjú technikák nagyban függték és függnék ma is egyrészt az adott kutatás kérdésfeltevéseitől, másrészt pedig attól, hogy a kutató mit tekint a társadalmi jelenségek „elemi egységének”. (Lásd még *A társadalom mint szöveg* c. fejezetet) Az alábbi fejezetben három fő típust tárgyalunk: a strukturált mélyinterjút, a fókuszcsoport interjút és a narratív interjút.

I. Strukturált mélyinterjú illetve vezérfonal-interjú

Az első típus „válaszadót”, „adatközlőt” lát a válaszoló szubjektumban, azaz annak komplex személyiségétől, identitáskonstrukcióitól eltekint, és arra a véleményre, tudásra koncentrál, amelyet tőle remél megismerni. A kutatás kérdései nem a szubjektumra, a társadalmi jelenségek individuális megélésére vonatkoznak, hanem általában pontosan lehatárolt részproblémákra. Ebben az értelemben a strukturált mélyinterjú elméleti hátere és módszertani célkitűzései nem különböznek lényegileg a statisztikai adatokkal, levéltári forrásokkal vagy néprajzi tárgyakkal dolgozó társadalomtudományos kutatóktól. Az interjú – noha szubjektív válaszokból épül fel – nem a szubjektum társadalmi beágyazottságának feltárására irányul, hanem a „külső” társadalmiasultság közelebbi megismerésére. A strukturált mélyinterjú során az emberektől akarunk valamit megtudni, és nem az emberekről.

A módszer két sarkalatos ponton szűkíti kutatása tárgyát: az interjú külső strukturálásával, vezérfonalra fűzésével kizárja a *perszonális reprezentáció* lehetőségeit (és természetesen elemzési nehézségeit), másfelől az egyéni interjú helyzet megteremtésével az *interperszonális reprezentáció* dinamikájából fakadó komplikációkat is elkerüli.

Általában a következő esetekben készítünk strukturált mélyinterjút, illetve vezérfonal-interjút.

1. Más források vagy korábbi ismeretek hiányában a kutatás heurisztikus eredménnyel kecsegtet (Solt 1998).
2. Más módon nem gyűjthetők össze adatok, információk, stb. a vizsgált társadalmi jelenségről.
3. Vélemények, vélekedések, tudásformák, értékeállítódások a kérdőíves vizsgálatoknál finomabb elemzése a cél.

A strukturált mélyinterjú legnagyobb veszélyei az alábbiak.

1. Épp az előzetes, külső struktúrából következően mégsem jutunk heurisztikus eredményekhez, csupán előzetes feltevéseinek illusztrálására (és nem bizonyítására) alkalmazzuk az interjú szövegrészeket.
2. Sem készítésének, sem elemzésének nincs kidolgozott technikája és módszertana, így eredményessége nagyban függ az egyedi kutatói kvalitásoktól (Heltai – Tarjáni 2004).

II. Csoportinterjú: az akcionalizmustól a fókuszcsoporthoz

A csoportos interjú sem újkeletű, már a hatvanas évek baloldali francia szociológiája („*sociologie de l'action*”) alkalmazta ezt az interjútechnikát a társadalmi mozgások feltárásához. Ez a szociológia arra törekedett, hogy megértse a szubjektum részvételét – a társadalmi mozgásokat és a megélt „tervet” – a társadalmi cselekvésben (Touraine 1971). Ez a módszer – ahogy a neve is sugallja – a kutatás és a *policy* határmezsgyéjén mozog: az a feltevés (és gyakran missziója is), hogy a csoportos interjú (illetve más csoportos helyzetek) segítségével a társadalmi mozgásokat a megélt „tervek” irányába tudja kanalizálni. Az akcionalizmust elsősorban a civil társadalom és a mozgalmak (különösen a szakszervezeti mozgalom) kutatásában alkalmazták sikeresen. (Magyar példát hozva: akcionalista – a szociológiai intervencióra alapuló – kutatást végzett a Touraine-tanítvány Hegedűs Zsuzsa 1990-ben a taxisblokk idején, melyből azonban publikáció sajnos nem született.)

Nagy múltra tekint vissza a másik népszerű interjú technika, a fókuszcsoport-interjú is. Ez a technika azonban – mindeddig legalábbis – nem

a szociális érzékenységre, a baloldali „társadalommérnöki” hivatástudatra vagy valamilyen tudományos elméletre rezonál, hanem elsősorban a piacra. Először az Amerikai Egyesült Államokban alkalmazták a II. világháború idején annak felderítésére, hogyan hatnak a propagandafilmekek a civil lakosságra. Később a fogyasztói kultúra kiszélesedésével a kvalitatív típusú gazdasági és politikai marketing vizsgálatok alapvető technikájává vált, és komoly tudományos bázist dolgozott ki az utóbbi két évtizedben (David Morgan és társai).

Általában a következő esetekben készítünk csoportos interjút.

1. A csoporton belüli interakció feltárása a célunk.
2. A közvélemény reprezentációjára vagyunk kíváncsiak (a tévénezőtől a falusi kocsmáig vagy egy ház lakóközösségéig, H. Sas 2002.).
3. Fogyasztói szokásokat elemzünk.

A célcsoport megfelelően kiválasztott tagjait közös beszélgetésre invitálják egy bizonyos témáról. A kutatás tárgya a résztvevők egymással folytatott verbális és nonverbális interakciója. A cél a különféle – tudatos és tudattalan – beállítódások, attitűdök feltárása. Ez a technika rendkívül érzékeny az alábbiakra.

1. A csoportok megfelelő összeállítása.
2. A jó verbális készségű, felkészült, empatikus és teherbíró moderátor kiválasztása.
3. A beszélgetést követő körültekintő – több diszciplínában (interakcionista szociológia, társadalomlélektan, pszicholingvisztika, stb.) is alapos jártasságot követelő – elemzés.

III. Oral history interjú és narratív interjú

A narratív interjú szintén több évtizedes múltra tekint vissza. Szülőanyja az *oral history* volt, mely az 1920-as évektől kezdődően erős politikai indíttatással forradalmasította a történeti kutatásokat. Új forrást emelt be a történeti vizsgálgódások fókuszába: az interjút. Módszertanilag kezdetben kevésbé kidolgozott technikákkal arra törekedett, hogy feltárja a történelem *underdog*-jainak társadalomtörténetét. Az indiánokét, a kisebbségeket, a munkásokét, vagyis azokat a társadalmi csoportokét, melyekről kevés történeti forrással rendelkeztek. Talán az indíttatásból is következően az *oral history* általában máig azoknak a társadalmi rétegeknek az élet- és mentalitástörténetét kutatja, melyekről nincs társadalomtörténeti tudásunk. Az *oral history* kelet-európai recepciójára is jellemző, hogy olyan történelmi eseményeket és társadalmi

csoportokat kutat, melyekről nincs más hasonló jellegű forrás. Az interjúalanyok így elsősorban – akár a strukturált interjúnál – „adatközlők”, akiknek az emlékezetén (élményeinek felidőzésén) keresztül addig ismeretlen történelmi események, összefüggések rekonstruálhatók. Ilyen céllal készültek monográfiák például az 1956-os forradalom „fehér foltjairól”, illetve a közép-európai soáról.

Éppen a módszertani kidolgozatlanság és a történelmi „tények” rekonstruálására való törekvés, az „objektív” élettörténet előfeltételezése adják az amúgy gazdag ismeretanyagot szolgáltató *oral history* korlátait. Egyfelől a várakozásokkal ellentétben ez az interjú módszer sem teszi lehetővé annak megválaszolását, mi is történt valójában (Kovács 1992). Másfelől a módszer nem reflektál (mert nem is kérdése) az emlékezet, az élmény és az egykori esemény közötti különbségre, azaz arra a folyamatra, ahogy a szubjektum – tudattalanul – a múltjából a „megörzendőt”, az „emlékezetre méltót” kiválasztja. Éppen ezért az *oral history* megújítói – Bartlett immár klasszikus művére támaszkodva (Bartlett 1985/1932) – is elismerik, emlékezetünk úgy működik, hogy a korábbi élményeket a jelen perspektívájából szelektáljuk, és újra meg újra interpretáljuk, vagyis nem az egykori „objektív” valóságot (s végképp nem az igazságot) idézzük fel. Mindemellett látni kell, hogy az *oral history* szemléletmódjába nem épült be a mai, fenomenológiai szemléletű társadalomtudománynak azon elképzelése, amely szerint az emlékezéssel, azzal, hogy az élményeket felidőzésre méltóvá tesszük, identitásunk is az emlékezésben keletkezik.

Az *oral history* fenti hiányosságainak meghaladására, a módszer és az interjú, mint forrás filozófiai, társadalomelméleti és lingvisztikai újraértelmezésére tett kísérletet az 1970-es évektől kezdve az élettörténet-kutatás, mely a hermeneutikai esetrekonstrukciós elmélet kidolgozásával új keretek között készítette és elemezte az interjúkat. Tudatosan kereste a kapcsolatot a személyes és a társadalmi között, választ akart találni a nemzedéki váltások és az emlékezet közötti kapcsolat kérdésére, a reflexív társadalmak és az élettörténet összefüggéseire. A módszer mára szakdiszciplínává vált, és a francia és a német szociológián keresztül az angolszász társadalomtudományokat is meghódította.

A biográfia-kutatás lassacskán elszakadt a történelmi és emlékezet-kutatásoktól, s elméletileg inkább a filozófiában és az irodalomelméletben megújuló narratológiában fedezte fel kapcsolódási pontjait. (Oevermann 1979; 1983; Rosenthal 1986; 1991; Schütze 1983). A biográfia-kutatás a rendszerváltás utáni Kelet-Európában szükségszerűen a politikai és társadalmi átmenetben, a közelmúlt élettörténelmi rekonstrukciójában, vagyis az identitáspolitiká té-

máiban találta meg új kutatási irányait (lásd pl. Breckner/Kalekin–Fischman/Miethe 2000). E módszer szerint az élettörténet, az emlékezés és az identitás (az önbemutató) egymással szorosan összefonódó fogalmak.

Az oevermanni objektív hermeneutikán alapuló és Schütze, majd Rosenthal által kidolgozott narratív élettörténeti interjúkat készítő és az abban nyert szöveg hermeneutikai eset-rekonstrukciójával dolgozó módszer alap gondolata, hogy ha olyan interjút készítünk, melyben az életrajzi elbeszélő maga strukturálhatja saját élettörténetének elbeszélését, akkor a keletkező szöveg egyszerre hordozza a felidézett múlt emlékeit és a jelen perspektíváját is. „Ha az életrajzi elbeszélést olyan társadalmi konstrukciónak fogjuk fel, amely egyszerre foglalja magában a társadalmi valóságot és az alany élményvilágát, azzal a kérdéssel kell szembenéznünk: miképpen rekonstruálhatunk egy olyan társadalmi struktúrát, amely az élettörténeti tapasztalatok és a társadalmilag meghatározott sémák interakciója során újra és újra megfogalmazást nyer és eközben meg is változik.” (Rosenthal 1995: 12)

Az interjú helyzetben keletkező szöveg alapja a „világot megtapasztaló léten” nyugvó, átfogó életrajzi konstrukció. Az életrajzi konstrukció, bár folytonos változásban van, mégis stabil szerkezet. A szöveg létrehozásakor a háttérben láthatatlanul meghúzódva kezeskedik azért, hogy a pillanatban és a pillanatnyi interjú révén keletkező szöveg ne legyen véletlenszerű, önkényes. A bemutatásra kerülő epizódok kiválasztását a pillanatra, a helyzetre is reflektálva ez az átfogó szerkezet határozza meg.

Általában a következő esetekben készítünk élettörténeti interjúkat.

1. Egy társadalmi jelenség individuális reprezentációját, szubjektív megélését szeretnénk értelmezni.
2. Személyes és csoportos identitást elemzünk.
3. Társadalmi emlékezetet kutatunk.

Ez a technika is rendkívül érzékeny az alábbiakra.

1. Az interjúkészítési módszer következetes betartására, azaz olyan interjú környezet kialakítására, mely kedvez az élettörténeti elbeszélésnek.
2. A kutató, az interjúer személyére, professzionális felkészítésére.
3. A szövegű interjúleírásra, amely az elemzés alapját adja.
4. Az időkeretekre, hiszen szokatlanul részletes elemzést, s ehhez alapos interdiszciplináris felkészültséget követel (az interakcionista szociológia, társadalomlélektan, pszicholingvisztika, mellett a pszichoanalízis és az irodalomtudomány köréből is).

III. 1. *Hogyan készítsünk narratív (élettörténeti) interjút?*

Kapcsolatfelvétel. Az élettörténeti elbeszélés – szemben a másik két bemutatott interjú technikával – nem hasonlít a szokványos kommunikációs aktu-sokhoz. Csak nagy ritkán, kivételes alkalmakkor fordul elő, hogy valakinek az egész életünkről „egy ülésben” számot adjunk. Hétköznapi társas érintkezéseink dialógusokban vagy csoportközi kommunikációban telnek. Ezért nagyon fontos, hogy elbeszélőnk mindvégig szabad akaratából mondhassa, formálhassa elbeszélését, s már az első pillanatban többé-kevésbé világos legyen számára, mire kértük. Tehát már a kapcsolatfelvételnél hangsúlyoz-nunk kell, hogy hosszabb időt (több órát) vele szeretnénk tölteni, a számára lehető legkedvezőbb körülmények között. (Az ideális helyszín általában az elbeszélő otthonában egy csendes helyiség.) A kapcsolatfelvételnél világosan körvonalazzuk azt is, hogy mit kutatunk, s miért fontos ehhez, hogy őt felkeressük. Egyúttal megkérjük arra is, hogy az interjút magnetofonra vagy videóra vehessük, és később legépeltezhessük. Ekkor kell azt is megbeszél-nünk vele, hogy anonim módon fogjuk felhasználni a vele készült beszélge-tést, avagy a hozzájárulását kérjük ahhoz, hogy a beszélgetés vagy/és a róla készült elemzés a saját neve alatt jelenhessen meg.

Az interjú. A találkozáskor, amennyiben szükséges, megismételjük a kuta-tással kapcsolatos információkat, s ezzel kijelöljük az elbeszélés tematikus keretét. Ha a kutatáshoz több interjút készítünk, akkor ügyeljünk arra, hogy ezek az információk nagyjából azonos módon hangozzanak el minden interjú esetén, ha másképp nem megy, memorizáljuk ezt az 1–2 mondatot.

Ezek után arra kérjük elbeszélőnket, hogy „mesélje el az élettörténetét”. Nagyon fontos momentum itt, hogy nyitókérsünk szó szerint így hangozzék, s ne arra kérjük, hogy „meséljen az életéről”, netán „foglalja össze életpályá-ját”. Utóbbi kérdések ugyanis nem teszik lehetővé az elbeszélőnk számára, hogy saját „vezérfonalát” megalkossa, s annak segítségével megélt életét egy történetbe foglalhassa. Bevezetőnkkel olyan atmoszférát kell teremtenünk, mely az elbeszélő esetleges szégyenérzetét és szemérmét feloldja, és szíve-sen kezd magáról mesélni.

Az interjú két része bomlik. Az első az élettörténeti nagyelbeszélés, más szóval főnarratíva. Ebben a részben elbeszélőnk szabadon meséli élettörténe-tét, nekünk pedig az a feladatunk, hogy ebben mind jobban segítsük, lehetőleg nem verbális eszközökkel, hanem figyelmünkkel, buzdító tekintetünkkel, azaz az elbeszélés együtt érző, ám néma követésével (Schütze 1983). Ez nem kis erőfeszítést kíván az interjúértől, hiszen a hétköznapi kommunikációs sémák

eleinte még benne is erősen működnek: szívesen kiegészítene egy-egy szóval, kérdéssel, kommentárral az elbeszélőt, amikor az megakad vagy szünetet tart. Alapszabály, hogy ezt nem tehetjük, mert ezzel ismét csak megakadályoznánk az elbeszélőt – esetleg épp elejtett – „vezérfonalának” megtalálásában és a történetészövés folyamatában. Vegyük tehát tudomásul, hogy az élettörténet mesélése is komoly (identitás- és emlékezet)munka, melyben az elakadások, a szünetek természetesesek, s arra való, hogy az elbeszélő kialakítsa a felidézett vagy felidézésre váró élményhez való viszonyát. A csendtől tehát nem kell félni, a csendek az élettörténet fontos szervezőelemei. A főnarratíva magától zárul le, s rendszerint jól felismerhető módon: elbeszélőnk annyit mond, hogy „*hát ez volt az élettörténetem*”; „*hát egyelőre ennyi, kérdezzen*”.

A főnarratíva változatos hosszúságú és szerkezetű lehet: az öt perces tudósítástól a két-három órás elbeszélésfolyamig.

Ahhoz, hogy narratív módon tudjunk kérdezni, és az első szakaszból a második szakaszba léphessünk, az élettörténeti elbeszélés alatt *jegyzetelnünk* kell. (Ezt egyébként érdemes már az interjú elején tisztáznunk, például így: „*Az interjú elején nem fogok kérdéseket feltenni, hanem azt szeretném kérni, hogy minél szabadabban mesélje el nekem az élettörténetét. Közben néha jegyzetelni fogok, hogy a kérdéseimet később feltehessem.*”) A jegyzetelésnek szintén külön szabályai vannak. A főnarratívát egyfajta menüként, ajánlatként is felfoghatjuk: olyan történetek soraként, melyekről elbeszélőnk szívesen mesél. Így tehát azokat a megemlített eseményeket, utalásokat, értékeléseket rögzítjük, melyekről az az érzésünk, hogy elbeszélőnk csak futólag utalt rájuk, de nem idézte fel a velük kapcsolatos emlékeit. Ezeket az eseményeket lehetőleg szó szerint jegyzeteljük, hogy a visszakérdezéskor az elbeszélő saját szavaival tehesük fel kérdéseinket. Ennek előnye, hogy nem szakítjuk ki saját kontextusából az élményeket.

A második szakaszt a *narratív utánakérdezés* szakaszának nevezzük. A főnarratíva lezárulása után jegyzeteink alapján – abban a sorrendben és azokkal a szavakkal, ahogy elhangzottak – elbeszélést generáló kérdéseket teszünk fel. Például „*Utalt rá, hogy gyermekkorában a Mamóka nevelte [szó szerinti jegyzet]. Kérem, meséljen erről bővebben!*” Mivel ebben a szakaszban is narratívaként értelmezzük az elbeszélő által mondottakat, nem tehetünk fel eldöntendő, vagy – az angolszász és a német irodalomban egyszerűbben csak – W-vel kezdődő kérdéseket (hol, mikor, kivel, miért?), mert azokra nem elbeszéléseket, hanem adatokat, magyarázatokat és értékeléseket fogunk kapni válaszképpen.

A narratív utánakérdezés elsődleges célja tehát az, hogy bizonyos életszakaszokról hosszabb és részletesebb elbeszéléseket nyerjünk, mint

amilyeneket a főnarratívában kaptunk. Nem kell attól tartanunk, hogy ettől az interjú végtelenné duzzad, hiszen az elbeszélés általában körkörösén halad, azaz a belülről kibontott történetek aztán ismét egymásba fűződnek, s a jegyzetekben rögzített későbbi eseményeket és magukba foglalják. Az utánkérdezés általában 1–3 órát tart.

Előfordul, hogy kutatásunkhoz szükségünk van pontos adatokra, illetve olyan eseményekről, élményekről és attitűdökről is információkhoz szeretnénk jutni, melyek sem a főnarratívában, sem a narratív utánakérdezés alatt nem kerülnek szóba. Ezeket a kérdéseinket a narratív interjú befejezése után tehetjük fel, s ha kérdőívünk van, azt – szintén az interjú után – lekérdezhetjük. Fontos, hogy mindezekre a narratív interjú után, attól jól elkülönítve kerítsünk sort, s az értelmezésnél se keverjük majd össze a különböző módon megszerzett adatokat és információkat.

III. 2. Melléklet: interjúgépelési szabályok

Az interjúszövegeket egy igen részletes jelölésrendszer segítségével gépeljük le úgy, hogy a beszéd minél több jellegzetességét megőrizzük.

- fél másodperc szünet
- igen: elhúzva ejtett szó
- ((nevet)) a szalagról hallható metakommunikatív jelzés
- /: a kommentált szövegrész kezdete (amire pl. a ((nevet)) vonatkozik)
- nem** hangsúlyosan, hangosan mondott szöveg kiemelése
- ige- félbeszakadó szöveg
- (...) a leírásból valami kimarad, mert nem érthető, kb. a szöveg-hosszal arányos terjedelemben
- (nem) bizonytalanul érthető szöveg jelölése
- igen=igen a szokásosnál gyorsabb összekapcsolás

IRODALOM

- Bartlett, Frederik Charles (1985/1932): *Emlékezés*, Budapest, Gondolat.
- Breckner, Roswitha; Kalekin–Fischman, Devorah und Miethe, Ingrid (2000): *Biographies and the Division of Europe*, Opladen, Leske+Budrich.
- H. Sas Judit: A „C” villa története, *Szociológiai Szemle* 2002/3; 43–65. www.mtapti.hu/mszt/20023/sas.htm (2005–11–10)
- Heltai Erzsébet és Tarjáni József (2005): A mélyinterjú készítése – és az elkövethető hibák forrásai, in Letenyei László szerk. (2005): *Településkutatás*, Budapest, Ráció, 502–543. www.forecast.hu/download/a_szociologiai_interu_keszitese.doc
- Kovács András: (1992): Szóról szóra, *BUKSZ* 4; 88–94.
- Kovács Éva – Vajda Júlia (2002): „Leigazoltam a zsidókhoz”, in *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek*, Budapest, Múlt és Jövő, 61–78.
- Letenyei László szerk. (2005): *Településkutatás*, Budapest, Ráció.
- Oevermann, Ulrich (1983): Zur Sache. Die Bedeutung von Adornos methodologischem Selbstverständnis für Begründung einer materialen soziologischen Strukturanalyse, in L. V. Friedeburg und J. Habermas (Hgg.): *Adorno Konferenz, 1983*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 234–289.
- Oevermann, Ulrich u.a. (1979): Die Methodologie einer „Objektiven Hermeneutik” und ihre allgemeine forschungslogische Bedeutung in den Sozialwissenschaften, in Soeffner, Hans-Georg (Hg.): *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften*, Stuttgart, Metzler, 352–434.
- Rosenthal, Gabriele (1991): German War Memories: Narrability and the Biographical and Social Functions of Remembering. *Oral History*, 19 (2), 34–41.
- Rosenthal, Gabriele (1995): *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte, Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*, Frankfurt/New York, Campus.
- Schütze, Fritz (1983): Biographieforschung und narratives Interview, *Neue Praxis* 13; 283–294.
- Siklaci István (2003): *A fókuszcsoport*, Kézirat.
- Solt Otilia (1998): Interjúzni muszáj. In: Solt Otilia: *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások*, I. kötet, Budapest, Beszélő, 29–45.
- Touraine, Alain (1971): Az akcionalista szociológiáért, in Ferge Zsuzsa szerk.: *A francia szociológia*, Budapest, KJK, 341–362.
- Vértesi Lázár: A szemtanúként elbeszélt történelem lehetőségei, in *Aetas* 2004/1; www.aetas.hu/2004-01/vertesi.pdf (2007-03-03)
- Vicsek Lilla (2004): A fókuszcsoportos vizsgálat kimenetelét befolyásoló tényezők, in Letenyei 2005, 477–498.

7.

A fókuszcsoporthoz

OBLATH MÁRTON

I. Mire jó a fókuszcsoporthoz?

A klasszikus fókuszcsoporthoz egymást korábbról nem ismerő, kifejezetten az adott alkalomra toborzott és kiválasztott nyolc (vagyis legalább 6 és legfeljebb 12) fő vesz részt, akik kontrollált körülmények között (detektívtükörrel vagy zártlancú videó-hálózattal, hang és képrögzítésre alkalmas, világos és barátságos teremben, egy asztalt körbeülve) találkoznak, ahol egy moderátor (és olykor egy moderátor-asszisztens) támogatásával a kutató által meghatározott témáról 90 percig beszélgetnek egymással. Ezért cserébe rendszerint valamilyen honoráriumban részesülnek. (A paraméterek szigorú felfogását képviseli O'Donell 1988, és Greenbaum 1998, akikkel szemben Vicsek 2006 megengedőbb, gyakorlatiasabb álláspontot foglal el.)

A fókuszcsoporthoz célja csupán a megismerés, és önmagában nem alkalmas döntéshozatalra, konfliktuskezelésre vagy terápiás segítségnyújtásra, nem célja a résztvevők oktatása, felvilágosítása, netalán szórakoztatása. Olyan társadalomtudományos adatgyűjtési módszer, amely a vélekedések interakcióján (jellemzően vitahelyzeteken) keresztül igyekszik megismerni a fókuszba állított szituációk és jelenségek résztvevői percepcióját. A konszenzusos és vitatott vélekedésminták azonosításával, az egymással versengő percepciók lehetőségei feltárásával segít megértenünk, hogy a beszélgetésen résztvevők (illetve az általuk együttesen reprezentált társadalmi csoportok) vélekedéseinek hátterében milyen motivációk, kulturális előfeltevések vagy szociális motívumok állhatnak.

Más kvalitatív módszerekkel összehasonlítva a fókuszcsoporthoz sajátossága az adatok interaktív konstruáltságából fakad (Barbour és Kitzinger 1999: 1–20). Amikor a résztvevők felfedezik közös tapasztalataikat, megszületik a hasonlóság és otthonosság érzése, és olyan sűrű diskurzus bontakozhat ki, ahol spontánabb, érzelmileg telítettebb vélemények fogalmazódnak meg. A résztvevők egymás gondolataira építve, az elhangzó percepciókat, ötleteket korrigálva alakítják ki (vagy „hozzák felszínre”) saját álláspontjukat.

A fókuszcsoporthoz *differentia specificája* a *diszkurzív szinergia*, ami miatt éppenséggel nincs is értelme a csoportinterjúkban jelentkező társas befolyást alapvető módszertani defektusnak tekintetünk (Krueger, 1993). Ugyanis ez a szinergia teszi lehetővé, hogy a fókuszcsoporthoz a következő jelenségeket is képesek legyünk megvizsgálni.

- Amelyekről az emberek hajlamosak azt gondolni, hogy nincs róla véleményük vagy nincs elegendő személyes tapasztalatuk vele kapcsolatban (ez gyakori a nem tartós fogyasztási cikkek, például mosószer vagy élelmiszerek esetében, noha az új terméket fejlesztő gyártó meg kívánja ismerni mit és hogyan használnának a fogyasztók).
- Amelyek túl bonyolultak ahhoz, hogy segítség nélkül képesek legyünk átfogó képet alkotni róluk (például a város, vagy az egészségügyi ellátás, amelyek fejlesztési tervéhez vagy átalakításához a döntéshozók a lakosság elvárásaira szeretnének alapozni).
- Esetleg olyan jövőbeli helyzetekhez kapcsolódnak, amelyekben igen bizonytalan, hogy mely körülmények és miként befolyásolhatják az emberek magatartását (például egy környezeti katasztrófa idején, amelyre válságforgatókönyveket akar kialakítani egy veszélyes üzem kommunikatőre).
- Olyanok, amelyekhez egy-egy ember nehezen találja meg önállóan a szavakat (például ízlésítéletek esetében, amelyekhez a marketingesek csomagolásterveket és reklámkampányt igazítanak).

Egyesek vitatják a diszkurzív szinergia jelentőségét, és inkább azt hangsúlyozzák, hogy a fókuszcsoporthoz *jó kompromisszum*, amely egyesíti magában a résztvevő megfigyelés (amely az interakciók megfigyelésére alkalmas) és az egyéni interjú (ahol reflektálhatóak a vélemények és adott a kutatói közbekezdés lehetősége) erőit. Ráadásul viszonylag nagy létszámú sokaság vélekedéseit képes viszonylag rövid idő alatt dokumentálni (Morgan – Spanish, 1985). Ennek az ára, hogy az adatgyűjtés nem annyira „természetes közegben” történik, és nem olyan „mélységben” végezhető el, mint a résztvevő megfigyelés és az egyéni interjú esetében.

A jó kompromisszum azt is jelenti, hogy a klasszikus fókuszcsoporthoz felépítését a kutatás igényei szerint módosíthatjuk a csoportlétszám és a csoportidő tekintetében vagy a vezérfonal egyes összetevőinek hangsúlyosabbá tételével. Nyolc fő jelenléte általában könnyen biztosítható, és a tapasztalatok szerint ennyi ember képes megvitatni a véleményét másfél óra alatt. A résztvevők létszámának csökkentésével azonban – ami persze szűkíti a fel tárható perspektívák sokféleségét – nagyobb tér nyílik a személyes tapasztalatokon alapuló véleményformálásra. (Éppen ezért – például gyógyászati

eszközök használatának feltárásánál – szívesen rendeznek a piackutatók ún. *mini csoportokat*). Magyarországon az emberek valószínűleg hozzászoktak, hogy legfeljebb egy-másfél órát összpontosítsanak egy-egy nagyobb problémakörre. Mégis dönthetünk úgy, hogy hosszabb beszélgetést szervezünk. A három, sőt négy, vagy ötórás *kiterjesztett csoportok* nagyobb lehetőséget adnak a problémák körbejárására, majd kreatív feladatokkal endogén ötletek, megoldások kidolgozására. Ez munkaigényes eljárás, ráadásul ha valóban *kreatív csoportként* rendezzük meg a hosszú beszélgetést, szerencsésebb csak 5–6 fővel dolgoznunk (Hoffmann et al 2000). A résztvevők száma növelhető is. Például, a *konszenzus csoportokban* (List 2005) akár 16 fő is jól megfér egymással. Ezek a beszélgetések rövidebbek, és céljuk elsősorban az, hogy minél több különböző vélemény összehangolási lehetőségeit feltérképezzük (például játékfilmek finomhangolásánál).

A csoportok felépítése tulajdonképpen a végtelenségig variálható, és ez alapján is sejthetjük, hogy a klasszikus fókuszcsoporthoz szigorú paraméterei inkább csak hüvelykujj-szabályként követendők. Olyan normát jelentenek, amit sokszor nem is áll módunkban betartani (például egy aprófalu fejlesztési lehetőségeinek feltárásánál a résztvevők óhatatlanul ismerni fogják egymást, és lehet, hogy csak olyan helyen tudjuk összehívni őket, ahol legfeljebb magnóval rögzíthetjük az elhangzottakat, s talán jegyzetelni is magunknak kell). Azt azonban érdemes mindig tisztáznunk, hogy miért, s miként térünk el a bevett gyakorlattól, mit nyerünk és mit veszítünk az alternatív megoldásokkal.

Mind az alap- mind az alkalmazott kutatásokban a fókuszcsoporthoz sokszor kombináljuk más módszerekkel (Morgan 1996). Alkalmazhatjuk például egyéni interjúk után, és a mélyinterjú eredményeinket egy szélesebb populációra próbálhatjuk meg általánosítani a segítségével. Gyakori eljárás az is, hogy – ha már interjúkkal feltártuk a „mélyszerkezetet” – fókuszcsoporthoz alapozzuk meg az érintettek számára általánosan elfogadható szolgáltatást vagy kommunikációt. Ha feltáró céllal szerveztünk fókuszcsoporthoz, akkor utána következő interjúkkal vizsgálhatjuk meg, hogy egy-egy tipikusnak (vagy atipikusnak) tűnő vélemény mögött milyen tapasztalatok, élethelyzetek, világnézetek állnak, s hogy ezek miként strukturálják a gondolkodásmódokat. Sokszor használják a fókuszcsoporthoz kvantitatív kutatások kiegészítéseként is, például kérdőívek tesztelésére (ellenőrizve, hogy a vizsgálandó népesség tagjai értik-e és vajon ugyanúgy értelmezik-e a *survey* kérdéseit), vagy például kvantitatív adatfelvételt követően, ha a statisztikai elemzéssel képzett csoportok nézeteinek gazdagabb, puhább, saját nyelven megfogalmazott véleményét is szeretnénk dokumentálni.

II. Tervezés, szervezés

Mivel a csoportbeszélgetések igen költségesek, és sok szervezést igényelnek (megfelelő helységet, rögzítésre alkalmas technikát kell biztosítanunk, a résztvevőket utazásra kell kérni – s nem utolsósorban épp ezért – honorálunk is kell őket), a kivitelezését és az adatok későbbi elemzését érdemes gondosan megtervezni. Mindenképp ajánlatos meghatározni, hogy hány csoportot, hol, mikor és kikkel akarunk szervezni.

Először azt kell eldöntenünk, mind az egész projekt, mind az egyes csoportok szintjén, hogy inkább *standardizált* kutatási stratégiát választunk, vagy inkább *emergens* logikával élünk (Morgan 1996). Az előbbinél nem módosítjuk a vezérfonalat a csoportok között, és ez lehetővé teszi, hogy több különböző összetételű csoport eredményeit összehasonlítsuk egymással. Az utóbbi esetben folyamatosan finomíthatjuk a vezérfonalat, akár egy-egy csoporton belül is, majd mindig oda szervezzük az újabb beszélgetést, ahol gazdagabb új anyag felbukkanását reméljük. A standardizált logika kockázata, hogy a tervezési hibákat magunkkal cipeljük a teljes kutatás során – ezért érdemes néhány egyéni, vagy egy-egy csoportinterjú segítségével előkutatást végeznünk. Az emergens logika nagyobb felelősséget ró a moderátorra, és ezért elsősorban jól finanszírozott alap kutatásnál használják. Alkalmazott vizsgálatoknál főként reklámok kreatív anyagainak tesztelésénél fordul elő. Ilyenkor a kreatív ügynökség és a kutatócég szorosan együttműködik, s *iteratív logikát* követve folyamatosan tesztelik és finomítják a kommunikációs anyagokat (Siklaci 2006).

Egy gyakran használt, kompromisszumos megoldás a szakaszonkénti standardizálás. A kulcsmozzanat ebben az, hogy kutatási szakaszonként előre meghatározott módon eltérő funkciójú fókuszcsoportokat szervezünk. Jellemzően az „első körös” csoportok feltáróbb jellegűek, a rákövetkezők pedig strukturáltabbak. Az egyes szakaszok önmagukban standardizáltak, és az egyik szakasz eredményei alapján dönthetünk a következő szakasz pontos felépítéséről. A kommunikáció-tervezésnél például először meg kell értenünk az érintettek motívumait és eddigi tapasztalatait (amihez sok projektív eszközt, esetleg kiterjesztett és/vagy mini csoportokat alkalmazunk). Az eredmények alapján kommunikációs forgatókönyveket, pozíció-állításokat fogalmazzunk meg. A koncepció-tesztelés szakaszában erősen vitaorientált (esetleg konfliktus-) csoportok segítségével kiválasztjuk azt a stratégiát, amelyen érdemes tovább dolgoznunk, és ötleteket gyűjtünk ezek megvalósításához. Végül az ígéretes stratégiára megszerkesztjük a kommunikációs anyagokat, amiket stimuluusként használva tesztelhetjük a várható fogadtatást.

Az egyes csoportok esetében meg kell határoznunk a kutatásunk szempontjából optimális *homogenitás-heterogenitás* arányt (Balázs et al 2002; Vicsek 2006). A csoporton belüli homogenitás biztosítja, hogy a résztvevők otthonosan, „egymás közt” érezzék magukat, ami fokozza a csoport közlékenységét és kreativitását. Ezért érdemes elsősorban nemek, másodsorban korcsoportok és státusz tekintetében homogén csoportok összeállítására törekednünk. Ugyanakkor a vizsgált népességet szegmentálva a csoporton belüli heterogenitást is ajánlott kontrollálnunk, hiszen ezzel biztosíthatjuk, hogy a vizsgált szegmens minden várhatóan eltérő perspektívája képviselve legyen a beszélgetés során, vagyis ezzel befolyásolhatjuk, hogy a témánk szempontjából kulcsfontosságú viták közül melyeket folytassák le a résztvevők. A heterogenitási paramétereket jellemzően a nagyobb életkori csoporton belüli, foglalkozási megkülönböztetések jelentik, ritkábban pedig a kérdéses témával kapcsolatos tapasztalatok jellege szerintiék. A csoportok közötti heterogenitást nevezzük (külső) *szegmentációnak*. Mivel egy beszélgetés eredményét elsősorban a konszenzusos (és a konszenzusosan vitatott) megállapítások képezik, a szegmentáció során azt kell végiggondolnunk, hogy az egyik csoportunkban tipikus „vélekedéscsokrokat” milyen más felfogásokkal akarjuk majd összehasonlítani. Érvényes összehasonlítást ugyanis elsősorban a csoportok (és nem a különböző csoportokban elhangzó egyéni vélekedések) között végezhetünk.

Mindezek alapján már meg tudjuk becsülni, hogy egy tartalmas elemzés elkészítéséhez körülbelül hány csoportra lesz szükségünk. De a pontos számhoz két további tényezőt is meg kell fontolnunk. A csoportok számát egyfelől erősen befolyásolja, hogy milyen érvényességigénnyel szeretnénk dolgozni. A „főszabály” szerint az azonos összetételű csoportokból mindig kettőt szervezünk, amelyek egymást kontrollálják. Ha a két beszélgetés eredménye jelentősen különbözik egymástól, és az eltérést nem tudjuk egyértelműen egyetlen tényezőre visszavezetni, akkor szervezhetünk egy harmadik, azonos felépítésű beszélgetést is. Másfelől arra is érdemes gondolnunk, hogy 8–12 azonos tematikájú standard csoportnál többet már „nem látunk át”, és ezért csak igen nehezen tudunk feldolgozni. (A társadalomtudományos alap kutatásoknál előfordul, hogy 37, sőt, 54 csoporttal dolgoznak. Ezek azonban vagy emergens logikát követnek, folyamatosan felhalmozva és maguk előtt görgetve az eredményeket, vagy számítógépes adatelemzésre van szükség. Ellenkező esetben csak igen limitált beszélgetés-rezümé összehasonlítását végezhetjük el érvényesen.)

Erősen szegmentált projekteknel ezért sokszor *keresztkontrolláláshoz* folyamodunk. Ha például négy csoport segítségével lakóhelyi és életkori el-

téréseket is össze akarunk hasonlítani, szervezhetünk egy vidéki idős, egy városi idős, egy vidéki fiatal és egy városi fiatal csoportot. Majd az egyik dimenzióból, például az életkorból fakadó vélekedésdivergenciát megértve „kivonjuk” a különbséget a másik, tehát a településtípusból fakadó különbségek elemzésekor, és viszont. Nem szabad elfelejtenünk, hogy csak az összes csoportot együttesen elemezhetjük, másként összekevernénk a szegmentációs szempontok hatását, és hamar elveszítenénk az elemzés fonalát. Megint csak hüvelykujj-szabály szerint azt mondhatjuk, hogy legtöbbször a legtöbb kommunikációkutatási témában három-négy csoport alapján már megfogalmazhatunk értelmes gondolatokat. Ma az alkalmazott kutatások legtöbbször négy-hat keresztkontrollálást alkalmazó, nemek és lakóhely illetve tematikus tapasztalat szempontjából homogén csoportot rendeznek.

Ezeknek a paramétereknek a meghatározása együtt jár annak tisztázásával, hogy milyen véleményeket és vélekedéskülönbségeket láthatunk majd az egyes csoportokban, s a dokumentált interakciókból, a csoportok közötti hasonlóságokból és különbségekből milyen következtetéseket vonhatunk le a kutatási témánkra vonatkozóan. Ha mindezt végiggondoltuk, megszerkeszthetjük a résztvevők toborzásához használatos szűrőkérdőívet, és a beszélgetés forgatókönyvéül szolgáló vezérfonalat.

Toborozhatunk mi magunk, vagy alkalmazhatunk toborzócéget. A toborzás történhet az utcán vagy adatbázisból. Az előbbi esetekben nagyobb esélyünk van arra, hogy pontosan olyan embereket hívunk el, akikkel beszélni szeretnénk, míg az utóbbi esetekben nagyobb valószínűséggel jönnek el a meghívottak, ám gyakrabban fordul elő az, hogy olyanok érkeznek, akik már jártak az utóbbi időben fókuszcsoportban.

A toborzó- vagy *szűrőkérdőív* hasonlít a kvantitatív *survey*-k kérdőívéhez, a sorsa azonban soha nem a statisztikai feldolgozás, csupán a szűrést hivatott dokumentálni és egyszerűbbé tenni. A szűrőkérdőíven szerepelnek a szükséges demográfiai adatok valamint a megkérdezett neve (hogy azonosíthassuk, amikor megérkezik a beszélgetésre), illetve mindazon paraméterek, amelyek alapján besorolhatjuk őt valamelyik szegmensünkbe. A szűrőkérdőív legelején vagy legvégén a kizáró okokra vonatkozó kérdések állnak (mint amilyen a bennfentesség, vagy az elmúlt egy év során szerzett fókuszcsoportos tapasztalat). A kérdéseken sorban haladva kiválasztjuk a résztvevőket. A tipikus felkérő szöveg „hasonló emberek társaságában folytatott, várhatóan érdekes témákról szóló” beszélgetésre invitál, bár mellékesen érdemes a honoráriumot is megemlíteni. Fontos, hogy a témamegjelölés annyira konkrét legyen, hogy valóban felkeltse az érdeklődést, ugyanakkor annyira általánosak maradjunk, hogy a résztvevők ne tudjanak előre felkészülni a beszélgetésre.

Érdeemes legalább másfélszeres túltoborzással dolgoznunk, így nemcsak azt biztosíthatjuk, hogy elegendő résztvevőnk legyen, de lehetőségünk nyílik az *utószűrésre* is. (Mindig van ugyanis néhány ember, akinek az utolsó pillanatban „megváltozik” a véleménye valamelyik kérdésben, illetve egy gyakorlott moderátor sokszor ki tudja szűrni a beszélgetés előtt a válaszokat szimuláló, netalán „hivatásos fókuszcsoport látogató” vendégeket.)

A fókuszcsoport megtervezésének másik fontos mozzanata a kérdések és feladatok összeállítása. A vezérfonal nemcsak az érintendő témákat sorolja fel, hanem meghatározza a témablokkok és az egyes kérdések, a projekciós feladatok és a stimulusok bemutatásnak sorrendjét, sőt azt is, hogy ezeket hogyan, milyen nyelvezettel tárjuk majd a résztvevők elé (Vicsek 2006). A témablokkok sorrendjének meghatározásánál érdemes a semlegesebbekkel kezdeni, a szenitív témákat későbbre hagyni, és csak a beszélgetés végén sort keríteni az értékelő, felülvizsgáló szakaszokra. A kérdések befolyásolják egymást, ezért érdemes a blokkokon belül is az általános kérdésektől a konkrét példák felé haladni (tölcser technika). Ugyanakkor hasznos lehet egyetlen – a meglévő vélekedéseket – mobilizáló, gondolatébresztő felvetéssel nyitni, majd ezután rögtön bevezetni a nagy absztrakt problémánkat, s a későbbiekben az egyszerűbb, egy-egy dimenzió kibontását lehetővé tevő kérdésekkel folytatni. Tüntessük fel magunknak a visszakerdezési, vagy kontroll szakaszokat, amelyekkel egy-egy lehetséges álláspontot tesztelünk és tárunk fel alaposabban – ezek a kérdések a résztvevők szavainak szó szerinti vagy parafrázált visszaidézésével dolgoznak. Jelezzük azokat a hívószavakat, amelyeket csak akkor említünk, ha a résztvevők spontán még nem hozakodtak elő a jelzett témával.

A projektív eszközök segítik az önkifejezést, oldják a nagyon racionális vitastílust, képesek kibillenteni a résztvevőket a túlságosan okoskodó hangulatból, és segítenek feladni a szerepviselkedéssel összefüggő beállítódásaikat (Síklaki 2005). Néhány egyszerűbb technika elsősorban a fókuszált témával kapcsolatos ismertek felidézését és strukturálását, a vitafelületek megvilágítását célozza. Ilyenek például az asszociációs láncok, a kártyákra felírt (esemény, helyzet, márka stb.) típusok csoportosítása, a megkezdett mondatok befejezése. A megszemélyesítések (a tipikus fogyasztó jellemzése vagy egy szervezet autóként, épületként való elképzelése) vagy az, hogy a fókuszált téma kontextusát valótlaná tesszük („a ... világa”, vagy bolygója, esetleg a vizsgált jelenségtípusok sportversenyen vagy „márka partin” való elképzelése) egyaránt segítheti a sztereotip válaszok széles körű mobilizálását és a szokatlan ötletek felbukkanását. Kollázsok készítésével vagy előre adott

hangulatrajzok és projektív fotók felhasználásával a nem-diszkurzív véleményformálódást segíthetjük.

A projektív eszközök képesek kreatív hangulatot teremteni, de túlzott alkalmazásuk könnyen kifárasztja a csoportot (Hoffmann et. al 2000). Érdemes ezért végiggondolnunk, hogy mely eszközök kombinálása hozza a legtöbb eredményt. Tervezzük meg, hogy mikor adunk a résztvevőknek egyéni feladatot (pl. gondolat-buborékot) és mikor kollektívet („térképezést”, vagy kollázskészítést), hogy a racionális vitaszakaszok előtt használjuk-e őket (gondolatébresztés végett, vagy a spontán elköteleződések korai kialakulását biztosítandó), vagy inkább a beszélgetés, a témablokk végén folyamodjunk hozzájuk (például, hogy a nagyon eltérő vélemények lehetséges összhangját körvonalazzuk).

III. A fókuszcsoport dinamikája és a moderátor szerepe

A fókuszcsoport menetét és kimenetelét számtalan tényező befolyásolja, mégis a legtöbb csoportbeszélgetés hasonló ívet ír le (Balázs et al 2002; Síklaki 2006; Vicsek, 2006). A bemutatkozás során a moderátor ismerteti a beszélgetés „szabályait”, és a résztvevők is bemutatkoznak. Már itt megkezdődik a *rapport* megteremtése: a moderátor a bemutatkozásokra visszakérdezve igyekszik megteremteni az oldott, őszinte, kreatív légkört. Lehet, hogy ez a bemelegítés sokáig tart, mégis érdemes megvárni, ameddig a csoport belejön a csevegésbe, s csak ekkor felvezetni a témánkat. Ekkorra ugyanis a résztvevők szociálpszichológiai értelemben is csoporttá válnak: kialakul a „mi” tudatuk, és a csoport valamilyen közös célt követve dolgozik. Ez az állapot a fókuszcsoport motorja.

A beszélgetés menete a továbbiakban a forgatókönyvünk és a kiscsoportos dinamika dramaturgiája szerint alakul. Egyes szociálpszichológiai modellek azt hangsúlyozzák, hogy ciklikusan visszatérő szakaszok váltják egymást, mások pedig abból indulnak ki, hogy egy végkimenetel felé mutató lineáris pályát ír le a beszélgetés. Érdemes ezeket a modelleket alaposabban tanulmányozni, mert segíthetnek értelmezni, hogy mi folyik körülöttünk (Síklaki 2006; Vicsek 2006). Azoknak a szereptípusoknak a megismerése is hasznos, amelyekkel a fókuszcsoportban találkozhatunk (Síklaki 2006). A lényeg azonban az, hogy a csoport mindig dinamikus mozgásban van, ezért fel kell készülnünk, hogy bármikor meglepetés érhet bennünket. Hiába alakul ki egy csoportszerkezet, a feladatteljesítés folyamatában ez felborulhat, s ekkor a résztvevők szerepei

egymáshoz és a moderátorhoz képest is módosulnak. Kulcsfontosságú, hogy a moderátor érzékelje, és lehetőleg előre számoljon a lehetséges változásokkal. Ha ezekhez alakíthatja saját aktivitását és szerepkörét, akkor a csoportdinamikai jelenségeket is a kutatás hasznára fordíthatja.

A *moderátort* sokszor hasonlítják a karmesterhez (O'Donell 1988), aki egymás számára idegen emberek csoportját kell, hogy indirekt módon célirányos viselkedésre ösztönözze (Balázs et al 2002; Síklaki, 2006). Feladata egyfelől a facilitálás (bátorítja a résztvevőket az őszinte véleménynyilvánításra – hangtalan bólogatással, a szemkontaktus megfelelő megtartásával nyílt és barátságos légkört teremt), ugyanakkor igyekszik mederben tartani a beszélgetést. Egy jó moderátor nem értékeli a véleményeket és ötleteket, bár meghatározott céllal összefoglalhatja, tükrözheti a csoport számára az elhangzottakat, és a témablokkok második felében a már megfogalmazott álláspontokkal ellentétes nézetekkel is szembesítheti a résztvevőket. Emellett ügyel arra, hogy a túlságosan domináns résztvevők ne nyomják el a többieket, a visszahúzódnók is szóhoz jussanak, illetve folyamatos legyen a vita, ám ne akarják a résztvevők egymás szavába vágva meggyőzni a többieket a maguk igazáról. Ráadásul állandóan szem előtt tartja a kutatás célját is. Ez részben azt jelenti, hogy sikeresen végigkérdezi a vezérfonalat a megadott időkereten belül, részben pedig azt, hogy felfigyel azokra a sokszor nem várt, és sokszor csak elvett közlésekre, amelyek új, belső szempontokkal gazdagíthatják a beszélgetést.

IV. Az adatok feldolgozása

Mielőtt összesítenénk az adatokat, érdemes elemeznünk a csoportbeszéléseket néhány érvényességi szempontból. A fókuszcsoporthoz vélemények ugyanis soha nem „tiszták”. (Emiatt nem kell kétségbeesnünk: miként a statisztikai „hiba” sem hiba, a fókuszcsoporthoz is természetes, hogy valami mindig félremegy – ahogyan dörmögő moderátorok mondani szokták: „a kutató tervez, a diskurzus végez”. Sőt, már a kutatás lehetőségei is gyakran megakadályoznak minket az ideális terv megvalósításában.)

Mint minden kvalitatív módszernél, természetesen először itt is a kutató jelenlétéből fakadó torzító hatásokkal, vagyis azokkal a moderatori „hibákkal” kell számot vetnünk, amelyek befolyásolhatták az eredményeket. Ennél a módszernél speciális, hogy mesterséges közegben zajlott a beszélgetés, és hogy a megfogalmazódó nézetek egymás közegében, egymást kölcsönösen és folyamatosan befolyásolva alakulnak ki. Az elemzés szempontjából ez

azt jelenti, hogy a fókuszcsoporthoz elhangzó állításokat soha nem tudjuk önmagukban értékelni, hanem az elemzés tárgya mindig a csoportbeszélgetés egésze kell, hogy legyen. Mindezt az első fázisában reflektálnunk kell a tervezett és megvalósult csoport közötti különbségekre, majd elemeznünk kell az állítások kontextuális jelentését, vagyis figyelembe kell vennünk egyfelől azt, hogy az elhangzó szövegek jelentése pozicionális (a többi résztvevő identitásépítési stratégiájának megnyilvánulásához igazodik), másfelől azt, hogy az állásfoglalások nemcsak diszkurzívák, hanem minden kijelentést egyúttal nonverbális kommunikáció is kísér, ami sokszor módosítja az elhangzottak értelmét (Krueger 1988). Csak ezt követően vehetjük ki, vagy kódozhatjuk le azokat az idézeteket, amelyekre elemzésünket építeni szeretnénk. (Mindazonáltal nem hallgathatjuk el, hogy ilyen elemzést csak nagyon kevés fókuszcsoporthoz közleményben olvashatunk, és félő, hogy ezt a munkát nemcsak a tanulmány megszüövegezése során szokás megspórolni.)

A műfaji sajátosságokból fakadó előzetes elemzést érdemes mindig a képés hangfelvétel alapján elvégezni. A tartalom elemzéséhez azonban rendszerint szó szerinti – olykor a metakommunikációt is rögzítő – átiratot, vagy ha kevés az elemzésre szánt idő, csak tartalmi kivonatot, kiíratot készítünk (Vicsek 2006: 248–254). A legépelet változatot vagy a kutatási kérdéseink szempontrendszer alapján, vagy a vezérfonalban szereplő kérdések alapján bekezdésekbe tördeljük. A továbbiakban nagyon sokféle módon eljárhatunk attól függően, hogy milyen elméleti perspektívát tartunk a kutatásunkkal adekvátnak. Van azonban egy nagyon hasznos és viszonylag egyszerű eljárás, amely segítségével már valóban feldolgozzuk az adatokat, és nem csupán tematikus összegzést készítünk.¹ Elkülönítjük egy-egy fókuszcsoporthoz szöveges változatában a résztvevők által vitatott (A), a konszenzusos (C) és a rendkívül egyéni, ideoszinkretikus (I) paragrafusokat, amelyeket ezután egyenként tartalmi és evaluatív kódokkal is elláthatunk (ha nincs szövegelemző szoftverünk, a színes filctoll is megteszi). Először *vertikális elemzést* végzünk, azaz csoportszinten elemezzük, hogy mely témáknál és értékeléseknél születnek meg a csoportban a különböző szintű megosztottságot generáló nézetek, és ezek alapján igyekszünk jellemezni a csoport beállítódását, illetve ezt próbáljuk meg a szegmensalkotó tényezők bedolgozásával valamilyen elméleti modellbe sűríteni. Második körben *horizontális*, a csoportokat (és szegmeneket) összehasonlító elemzést végzünk. Először a (C)-vel jelölt állításokat

¹ Az alábbiakban a Kruegerék (1998) illetve Leederman által javasolt szövegekezelés (Quible 1998) és a megalapozott elmélet szellemében tervezett szövegelemző programok lehetőségeit kombináljuk egymással.

nézzük meg a különböző csoportokban, majd az (A)-val, végül az (I)-vel jelzett állítások alapján vesszük végig, hogy a fókuszált téma kapcsán miként variálódnak az állítások a csoportok között. A megfigyelt csoportok közötti különbségeket a szegmensváltozókat használó csoportszintű magyarázómodelljeink alapján értelmezzük, s csak azon különbségeket tekintjük relevánsnak, amelyek velük is összhangban állnak. E viszonylag hosszas bibelődés arra mindenképp alkalmas, hogy még sok csoport együttes feldolgozása esetén sem kell attól tartanunk, hogy elveszítünk néhány atipikus, de érdekes meglátást, sem attól, hogy az elemzés során túl nagy jelentőséget tulajdonítunk majd mellékes résztvevői megjegyzéseknek. Ízlésünktől, elméleti érdeklődésünktől vagy a kutatás tematikájától függően természetesen végezhetünk „paradigmatikus” (Lincoln – Guba 1985) diskurzus-, narratív, a kvalitatív tartalomra koncentrált vagy a megalapozott elméletre támaszkodó szövegelemzést is. (Amelyeket ehelyütt nem részletezhetünk, lásd: Vicsek, 2006: 288–300.)

Olykor előfordul, hogy fókuszcsoportokból nyert állításokból kvantitatív elemzést készítenek. A fókuszcsoport – mint már jeleztük – nagyon képlekeny módszer, és szinte bármilyen innovációnak helye lehet benne, azonban a fókuszcsoportos eredmények kvantifikálásának érvényessége igen kérdéses. Először is, a megkérdezettek száma csak nagyon sok fókuszcsoport esetén érné el a statisztikai elemzésre alkalmas elemszámot; ráadásul a meghívottak sokasága semmilyen értelemben nem tekinthető statisztikai mintának. A legfontosabb azonban az, hogy az elhangzó vélekedések nem függetlenek egymástól, és egy-egy résztvevő véleménye is dinamikusan változik egy beszélgetés során. Statisztikai elemzéseket a csoporthatásokra vonatkozóan volna érdemes készíteni, ez azonban inkább a módszerre vonatkozó alapvetési probléma, semmit a módszer alkalmazásával járó lehetőség.

V. Fókuszcsoportok, csoportinterjúk a közösségtanulmányokban

Az, hogy a magyarországi közösségtanulmányokban fókuszcsoportok és a belőle kinövő más csoportinterjú típusok előtérbe kerültek, részben azzal indokolható, hogy viszonylag gyors és egyszerű lehetőséget kínáltak a gyorsan változó mikro-társadalmak valós viszonyainak megismerésére. Vagyis a kemény adatok mellett, mögött a fókuszcsoportok megragadhatóvá teszik, hogy melyek a valóban fontos problémák az érintett, ám a döntéshozatali folyamatban sokszor hangtalan csoportok számára, s emellett a sajátos helyi interakciók megfigyelésére is alkalmat kínálnak (Letenyei, 2003).

A fókuszcsoporthos módszerrel szembeni rokonszenv a kritikai indíttatású közösségkutatásokban nemcsak a megismerés egy bizonyos módszerének szól. A klasszikus fókuszcsoporthtól eltérően ugyanis a csoportszituáció és annak mesterséges volta nemcsak a kiszürendő terítések vagy a diszkurzív szinergia helyeként értelmezhető, hanem olyan lehetőségként is, amely a tudományos vizsgálattal egyidejűleg felkínálja a vizsgált közösség számára, hogy civil képviselőin keresztül – megtalálva és hallatva saját hangját – reflektáljon a közösség életére és cselekvési lehetőségeire. Az alulreprezentált társadalmi csoportok körében szervezett fókuszcsoporthok végső szakaszában, amikor elhangzik az a kérdés, hogy „akkor most mit tegyünk?” sokszor érkezik az a javaslat, hogy „és még sok ilyen beszélgetést kellene rendezni”. Ez nem csupán a kutatóknak szánt udvariaskodás, a csoportbeszélgetés pusztá tapasztalata illetve a problémák és cselekvési lehetőségek azonosítása mindig öntudatosabb, a helyi cselekvőképességben is bízó beállítódásokat eredményez a résztvevők körében (Clark et.al 2003). A résztvevő akciókutatások (Participatory Action Research, PAR)² egyenesen *transzformációs potenciálról* beszélnek, amelynek módszertanát a megismerés logikájával kell házasítanunk. A csoportinterjú módszernek ezek szerint a problémafeltárás, a cselekvési lehetőségek azonosítása, a döntéshozatal és a reflexió teljes folyamatába kell ágyazódnuk, mindvégig ügyelve arra, hogy a részvétel mikroszintű ügyét ne nyomja el a „felvilágosítás” és a „fejlesztés” makroszintű folyamata (Lai Fong Chiu, 2003). E hangsúlyeltolódás egyik jele, hogy a közösségkutatás gyakorlatában legtöbbször már nem is fókuszcsoporthot, hanem „csoportinterjút” emlegetnek a kutatók. Mindazonáltal nem mindig keveredik össze a beszélgetés megismerő illetve oktató, támogató, mediáló funkciója. A kutatások kezdeti szakaszában gyakran kerül sor tájékozódó, *feltáró fókuszcsoporthokra*, amelyeket követhetnek (vagy természetesen helyettesíthetnek is) szakértői, deliberatív beszélgetések vagy állampolgári tanácsok.

A közösségtanulmányokban szervezett fókuszcsoporthok helyszínéül érdemes a helyi iskolát, közösségi házat választanunk, ami ugyan nem stúdió,

² A Kurt Lewin féle akciókutatás hagyományára és olykor Paulo Freire kritikai pedagógiájára hivatkozó, elsősorban helyi közösségek vagy hátrányos helyzetű csoportok nevében, érdekében és részvételével végzett terepmunka. Olyan kutatási szemléletet képvisel, amely lebontandónak ítéli a kutató és a kutatót, a megismerés és cselekvés közötti megkülönböztetést, ugyanakkor új módszertani ajánlások kidolgozását is lehetővé teszi, amelyek célja, hogy a kutató az érintettekkel összefogva kritikusan reflektáljon a közösségi folyamatok történelmi, politikai, szociális feltételeire, majd közreműködjön a kívánatos változások megvalósításában, s végül a kutatás következményeit is kritikusan értékelhesse. (pl. Wadsworth 1998)

ellenben ha módunk van a szükséges apparátus felszerelésére, akkor nem kell aggódnunk a helyzet idegensége miatt, s valószínűleg a közelben van. Több esetben is kiderült, hogy a videokamera ilyenkor sem fészélyezi a meghívottakat, sőt, éppenséggel a beszélgetés fontosságát hangsúlyozza. Persze el kell mondanunk, hogy a rögzítés célja az elemzés, és „(sajnos) nem a tévétől jöttünk”. Fontos szerep jut a helyi segítőnek, akinek státusza emlékeztet az antropológiai terepmunkából ismerős kulcsinformátoréra. A helyi közösségben élő vagy a közösséget jól ismerő pedagógus, szociális munkás, kisebbségi önkormányzati képviselő segíthet felépíteni kutatásunk homlokzatát a terepen. A sikeres toborzás szinte elképzelhetetlen az ő közreműködése nélkül. Mindenképp vonjuk be őt a végleges vezérfonalunk kidolgozásába is. A feltáró jellegű fókuszcsoportokon sokszor három moderátor vesz részt: a kutató, a segédanyagokat kezelő és jegyzetelő asszisztens és a helyi segítő mint facilitátor. A segítő részvétele a csoportinterjú közben azonban igen kérdéses: egyfelől ugyanis az ő közreműködésével nagyobb biztonsággal fordítjuk le az általános problémákat a közösség nyelvére, és az ő segítségével sokszor gyorsabban és pontosabban azonosíthatjuk a részleteket a visszakeresési szakaszokban. Ugyanakkor érdemes vele a csoport előtt tisztázni, hogy előfordulhat, hogy az általa felvetett konkrétumokat nem értjük, ám az efféle részletek elmagyarázását soha nem a facilitátortól várjuk, hanem a civilek megfogalmazásában szeretnénk rögzíteni. Azt is érdemes mérlegelnünk, hogy a segítőnek a közösségben betöltött szerepe vajon a cselekvésorientált hangulat kialakulását segíti majd, vagy épp ellenkezőleg, tekintélye visszafoghatja a résztvevők véleménynyilvánítását, s így a cselekvési lehetőségek száma is korlátozódik.

A résztvevők egy kistélepülésen, közösségen belül óhatatlanul ismerni fogják egymást. Ez okozhat nehézségeket (lásd fenn), előnye azonban, hogy a csoportbeszélgetések közös tapasztalatra építhetnek, és így a fókuszcsoportos eredmények konkrétabbak és „mélyebbek” lehetnek, mint a csupán vélekedéseket és ízléseket feltáró beszélgetéseké. További különbség a klasszikus fókuszcsoportokkal szemben, hogy a kommunikációkutatásban a fókuszcsoportoknál használatos irányelv, az „egymás véleményének tiszteletben tartása” azt jelenti, hogy a résztvevőknek nem kell meggyőzniük egymást. A nézetkülönbségeket a moderátor is igyekszik ízléskülönbségként elfogadtatni a jelenlévőkkel. Itt azonban a beszélgetőpartnerek – akár ismerik egymást, akár csak helyzetük hasonlósága miatt éreznek egymással rokonságot – egy közösség képviselőiként tekintenek magukra. Ennek az önképnek a kialakulását érdemes a moderátornak is támogatnia. Nem csupán azért, mert ez lelkesíti a hozzászólókat, hanem mert a küldötti öntudatra hivatkozva könnyebb

a tapasztalatok és a pozicionális (érdektől és nézőponttól vezérelt) véleménykülönbségek reflektálása. Ez a feltétele annak, hogy a nézetkülönbségek és nézetazonosságok megállapításán túl a cselekvésre vonatkozó elfogadható kompromisszumokat is feltárhassuk. A mikroközösségekben szervezett fókuszcsoporthoz eredményeiről, és az elhangzottak hatásáról – még ha beszélgetések célja csupán a tájékozódás volt is – mindenképp adjunk visszajelzést a meghívottaknak.³ Egy-egy csoportbeszélgetés tapasztalatainak összegzéséhez kiindulópontot kínál egy Baranya megyei adatfelvétel során a helyi Roma Közösségi Házban folytatott beszélgetés. (Vö. e kötet *Technikák és példák* c. fejezetének fókuszcsoporthoz interjúja.)

Megfigyelhető, hogy a megismerő, feltáró jellegű fókuszcsoporthoz szerepe visszazorul, és a helyüket részben – a résztvevő akciókutatás megközelítésével rokon szemléletet képviselő – módszeresen beavatkozó csoportinterjú eljárások, részint pedig sajátos problémára szabott vagy rendkívül összetett és olykor „márkázott” eljárások veszik át a közösségkutatásban. Néha ezekre is a „fókuszcsoporthoz” megjelölést használják, amelynek így a jelentése igencsak kitágul – miközben a módszertana rendkívül differenciálódik.

Az érintettekkel folytatott csoportinterjúk (*stakeholder groups*) legfontosabb sajátosságai abból fakadnak, hogy egy tervezett beruházás, például egy gyár építésének vagy intézkedések, például egy új egészségügyi szűrés bevezetésének vizsgálata során nemcsak civilek lehetnek a vizsgálat alanyai, ugyanakkor indokolt, hogy őket ne elkülönülten, egyéni interjúkkal közelítsük meg. Az érintettek mindazok, akiknek közük van – vagy szeretnénk, ha úgy éreznék – a vizsgált folyamatokhoz: szakértők, beruházók, önkormányzati és civilszervezeti képviselők, helyi véleményformálók (tanárok, orvosok, ügyvédek) és – ha van egyáltalán ilyen – „egyszerű” lakosok, páciensek, munkavállalók. A beszélgetéseknek sokszor nemcsak a helyzetértékelés, a cselekvési lehetőségek számbavétele és kompromisszumos döntések kialakítása a célja, hanem az is, hogy érintkezési rutint teremtsen az érintettek között. Ez fontos eltérés a klasszikus fókuszcsoporthoz képest. Egyfelől alaposabban kell ügyelnünk a fókuszcsoporthoz résztvevők szegmentálásáról korábban mondott szempontokra. A csoporton belüli és a csoportok közötti szegmentáció meghatározásához olykor indokolt érintett-elemzést is elvégezni, hiszen a következtetési

³ Ha a csoportbeszélgetések tömegét nem kíséri érzékelhető változás, vagy a résztvevők nem kapnak visszajelzést az eredmények elmaradásának okáról (a politikai döntésekről), akkor az öntudatébresztő, közösségerősítő kutatások könnyen azzal szembesülhetnek, hogy előbb-utóbb már nem találnak résztvevőket a fókuszcsoporthoz. (A labour kormány kommunikációs stratégiájának és a kutatói visszajelzések elmaradásának e negatív következményéről lásd Watson 2000.)

lehetőségeket meghatározza, hogy milyen tipológiát alakítottunk ki a toborzás előtt. Másrmondhatunk például a program támogatása szempontjából pro-kontra személyes beállítódás, az érintettség mértéke vagy a birtokolt intézményes hatolom jellege szerinti perspektívák összehasonlítása, konfrontálása alapján. A lefolytatható viták attól is függnnek, hogy bizonyos típusú érintetteket milyen arányban hívtunk meg. Az, hogy bizonyos érintettek képviselésében hány fő vesz részt a beszélgetésen, erőviszonyokat fejez ki a résztvevők számára, s ez befolyásolja a csoportszituáció belső legitimitását – és persze a „verbális erőviszonyok” tényleges alakulását is befolyásolhatja.

Másfelől, az érintettekkel szervezett beszélgetések esetén nem indokolt a szakértőkkel és bennfentesekkel szembeni módszertani averzió. Az ő kiszűrésükre a klasszikus fókuszcsoport esetében azért van szükség, hogy „naív” vélekedésekkel találkozzunk, és a beszélgetés szempontjából optimális, azaz hasonló legyen a résztvevők diszkurzív kompetenciája. Az érintetteket megszólaltató csoportbeszélgetés során – a szaknyelvi egyenlőtlenségeket és az esetleg kialakuló verbális erőfölényt ellensúlyozandó – minden elhangzott megállapítást, véleményt igyekezzünk egy táblán jól olvashatóan rögzíteni (még akkor is, ha nem kimondottan ötletgeneráló beszélgetést folytatunk).

A *szakértői paneleknek* több funkciója is lehet a közösség tanulmányokban. Egyfelől egy nívós társaságban a meghívottak társult érintetté avathatók, akik mind a megoldások kidolgozásában, mind a kivitelezésükért történő lobbizásban szerepet kaphatnak. Másfelől (ha a fókuszcsoportos vizsgálati szakasz végén szervezünk velük beszélgetést) segíthetnek értelmezni az elhangzottakat, s ezzel *szakértői érvényességet* kölcsönözhetnek a megállapításainknak (Clark, 2003). A szakértői panelek egy döntéstámogatásra kidolgozott „címkezett” megoldása a *Delphi technika* vagy *Delphi csoport*. A módszer eredeti célja a kvantitatív szakértői becslés fórumának megteremtése volt, azonban az utóbbi időben már nemcsak a várható piaci-gazdasági trendek előrejelzésére, hanem szakpolitikai döntések előkészítésére is használják. A kulcsmózzanat, hogy a szakértők előzetes anyagot kapnak, és a beszélgetés célja a lehetőségek számbavétele, a lehetséges következmények feltérképezése (Linstone – Turoff, 2002).

Részben a klasszikus fókuszcsoportoktól ihletett, részben pedig az angolszász esküdtszék intézményét felelevenítő eljárás az *állampolgári tanácsok* (ÁT, az Egyesült Államokban Citizens’ Jury /CJ/, Németországban Planungszelle /PZ/) megszervezése, amelyek nem az invenció helyszínén, hanem elsősorban Angliában váltak az állampolgári részvételt és önkéntes véleményformálást támogató eszközzé (Wakeford 2002). Magyarországon is több különböző változat meghonosításával kísérleteztek a társadalomkutatók

olyan különböző problémák megközelítésére, mint a tájfafták mezőgazdasági termelésben való megőrzése (Balázs et al 2005; Bela et al 2005) vagy a „cigányokkal” szembeni szegregáció, kirekesztés és előítélet csökkentése (Gárdos 2006). Ez utóbbi már egy kvantitatív és kvalitatív adatfelvételeket, megismerést és beavatkozást, kutatást és médiaszereplést ötvöző speciális megoldás, az ún. *deliberatív közvélemény-kutatás* (Fishkin 1995; Fishkin 2007) honi adaptációs kísérlete volt. Az állampolgári tanács hetvenes években megfogalmazott eredeti elképzelései (Crosby 1975; Dienel 2002) szerint a „képviselők” a lokális (vagy akár nemzeti) problémák megvitatása során szakértőknek tehetnek fel kérdéseket, majd döntésükről beszámolót készítenek, amelyhez szintén igénybe vehetik – korábbi beszélgetéseken nem résztvevő – szakértők segítségét. Az újabban nem 12–25 fős, hanem sokszor a tömeges tüntetés, máskor csak a falugyűlés látványát keltő eljárások háttérében továbbra is azon elképzelés áll, hogy az emberek elegendő információ birtokában képesek a kompetens politikai véleményformálásra. Szakértők meghívásával és meghallgatásával rendkívül összetett szakpolitikai kérdések is képesek „színvonalas” vitát folytatni, és helyes döntéseket hozni (Fishkin 1995).

Az ÁT számára a kutatók sokszor döntéshozatali szerepkört vindikálnak, jóllehet ez ritkán valósul meg a gyakorlatban. Elsősorban azért, mert a működő képviselői intézményrendszerbe nehezen integrálható egy új, alulról építkező döntéshozatali fórum, ugyanakkor az ÁT szintén felveti a politikai reprezentálhatóság számos problémáját (Wakeford 2002; Bella és mások 2003). Az ÁT szervezői különösen nagy hangsúlyt fektetnek az eredmények – vagyis a polgárok által megfogalmazott és a szakértők segítségével szövegezett közlemény – promotálására a nyilvánosságban (ennek mikéntjéről jó tájékozódást kínál <http://www.juryworld.com/>).

VI. Hol is kezdjük?

Egy, pláne több jó fókuszcsoporthoz megszervezése költséges és sok előkészítést igénylő feladat. A klasszikus módszer kipróbálását kezdhethetjük azzal, hogy megkérjük néhány barátunkat, hogy küldjék el az ő (reményeink szerint egymást nem ismerő) barátait az órára, azt ígérve, hogy hasonló emberek társaságában érdekes témákról fogunk beszélgetni. A biztonság kedvéért válasszunk egy konvencionális, lehetőleg sokakat foglalkoztató (politikával, divattal, sporttal kapcsolatos) témát, és próbáljunk meg egy gondosan felépített vezérfonal alapján lehetőség szerint természetesen elbeszélgetni.

ni velük. Kapcsoljuk be a magnónkat, vezessük fel a beszélgetést, és jussunk el addig a pontig, amikor már úgy érezzük, hogy átlátjuk, milyen szempontok szerint gondolkodnak a meghívottak például az önkormányzati választásokról, az *haut couture*-ről, a magyar futballválogatottról. Az átiratok olvasása vagy a hangfelvétel visszahallgatása közben rá fogunk ébredni, hogy miben térnének el eredményeink, ha más embereket, más összetételben, máskor és másik helyszínre hívtunk volna meg; ha másként fogalmazzuk meg a kutatási és a beszélgetés közben elhangzó kérdéseinket. Mit tudnánk alaposabban értelmezni, ha készítettünk volna videofelvételt vagy részletesebb, esetleg eltérő szempontok szerinti átiratot. Gondoljuk át, hogy a paraméterek közül melyeket és miként érdemes módosítanunk, milyen összetételű csoportok diskurzusának milyen szempontok szerinti összehasonlító elemzésére van szükségünk és lehetőségünk ahhoz, hogy kutatási kérdéseinket kielégítően megválaszoljuk. Sose feledjük, két „elrontott” csoportinterjúból is általánosítható és érdekes adatokat nyerhetünk, legfeljebb alaposabb és hosszabb – ám olykor talán izgalmasabb – elemzés vár ránk a beszélgetések után.

IRODALOM

- Balázs Bálint, Marián Andor, Oblath Márton, Síklaki István (2002): *Bevezetés a kvalitatív kutatás módszereibe*, online tananyag a Matáv Média Intézet számára.
- Balázs Bálint, Györgyi Bela, Bodorkós Barbara, Milánkovics Kinga és Pataki György (2005): Preserving Bio- and Socio-diversity through Participatory Action Research. Living Knowledge, *International Journal of Community Based Research* 5; 11–13.
- Bela Györgyi, Bálint Balázs és Pataki György (2005): Institutions, stakeholders, and the management of crop genetic sources on Hungarian family farms, in Smale, Melinda. ed.: *Valuing Crop Biodiversity: On-Farm Genetic Resources and Economic Change*, Cambridge (US) és Oxfordshire (UK), CABI Publishing, 251–269.
- Bela Györgyi, Pataki György és Valené Kelemen Ágnes (2003): Társadalmi részvétel a környezetpolitikai döntéshozatalban (döntéstámogató eszközök és értékelési eljárások alkalmazása), *Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Környezettudományi Intézetének tanulmányai*, 20. Budapest, BKÁE.
- Barbour, Rosaline S – Jenny Kitzinger eds. (1999): *Developing Focus Group Research: Politics, Theory, and Practice*, London, Sage.
- Clarck, Mary Jo at al. (2003): Involving Communities in Community, *Assessment Public Health Nursing* 20. évf. 6; 456–463.
- Crosby, Ned (1975) „In search of the competent citizen”. Kézirat, Jefferson Center, <http://www.jefferson-center.org>,(2007–01–16)
- Dienel, Peter C (2002) *Die Planungszelle*, Wiesbaden, Westdeutschen Verlag.
- Fiskin, James S.(1995): *The Voice of the People*, Princeton, Yale University Press.

- Fiskin, James S.(2007): „*Deliberative Polling®: Toward a Better-Informed Democracy*”, <http://cdd.stanford.edu/polls/docs/summary/>, Letöltés ideje: 2007. január 16.
- Gárdos Judit (2006): *Egy transznacionális kutatásról*, <http://www.magyaragora.org/?p=elemzesek&c=11>, (2007–01–16)
- Greenbaum, Thomas (1998): *The Handbook of Focus Group Research*, London, Sage.
- Hoffmann Márta, Kozák Ákos és Veres Zoltán (2000): *Piackutatás*, Budapest, Műszaki.
- Lai Fong Chiu (2003): Transformational potential of focus group practice in participatory action research, *Action Research* 1. évf. 2; 165–183.
- List, Denis (2005): *'Know Your Audience': A Practical Guide to Media Research*. Wellington, Original Books.
- Krueger, Richard A. Focus Groups (1988): *A Practical Guide for Applied Research*, London, Sage.
- Krueger Richard A.(1993): Quality control in focus group research, in Morgan 1993, 65–85.
- Krueger, Richard A. (1998): *Focus group Kit 6 – Analysing and Reporting Focus Group Results*, London, Sage.
- Letenyei László – Szikla Gyula (2002): A fókuszcsoportos kutatás lehetőségei a település- és területfejlesztésben, *Falu Város Régió* 6; 7–10.
- Lincoln, Yvona S. – Guba, Egon G (1985): *Naturalistic Inquiry*. Thousand Oaks, Beverly Hills, California, Sage Publications.
- Linstone, Harold A. – Murray Turoff, M. eds. (2002): *The Delphi Method, Techniques and Applications*, London, Addison-Wesley.
- Morgan, David L. ed. (1993): *Successful Focus Groups: Advancing the State of the Art*, London/Thousand Oaks, Sage.
- Morgan, David L. (1996): Focus Groups, *Annual Review of Sociology* 22; 129–152.
- Morgan, David – Spanish, Margaret T. (1985): Social interaction and the cognitive organisation of health-relevant behavior, *Sociological Health Illness* 7; 401–422.
- O'Donell, John M. (1988): Focus Groups: A habit forming evaluation technique. *Training and Development Journal* 42 (7); 71–73.
- Quible, Zane K. (1988): A Focus on Focus Groups, *Business Communication Quarterly*, Vol. 61. 2; 28–58.
- Siklaci István (2006): *Vélemények mélyén. A fókuszcsoport módszer a kvalitatív kutatás alapszere*, Budapest, Kossuth.
- Vicsék Lilla (2006): *Fókuszcsoport*, Budapest, Osiris.
- Wadsworth, Yolanda (2007): What is Participatory Action Research? *Action Research International, Paper* 2. szám. <http://www.scu.edu.au/schools/gcm/ar/ari/p-ywadsworth98.html>(2007–01–16)
- Wakeford, Tom(2002): Citizens Juries. A Radical Alternative for Social Research, *Social Research Update*, 37. szám. <http://www.soc.surrey.ac.uk/sru/SRU37.html>(2007–01–16)
- Watson, Bryan (2000): Democratic Renewal in Local Government – A False Dream! *Public Money & Management* Vol. 20. 4; 14.

8.

Mentális térképezés

MESTER TIBOR

A mentális térképezés különböző módszereinek segítségével közösségek és egyének térhez kapcsolódó kötődéseit tárhatjuk fel. Láthatóvá tehetjük egy adott település társas életét meghatározó helyek rendszerét és a hozzájuk fűződő értelmezéseket, melyek más módszerek mentén nem, vagy csak nagyobb erőfeszítések árán tárhatók fel. A módszert elsősorban a városok és egyes városrészek vizsgálatára irányuló kutatásokban alkalmazzák, azonban a felkínált lehetőségek és eszközök kisebb települések esetében is hatékonyak lehetnek, különösen a kutatások előkészítő vagy kezdeti szakaszában.

Mielőtt a konkrét eljárásokat és alkalmazási lehetőségeiket áttekinténénk, röviden megismerkedünk a háttérükül szolgáló társadalomtudományi elképzelésekkel és néhány, a módszerhez kapcsolódó szakkifejezéssel.

I. A tér mint társadalmi tér

A modern társadalomtudományos gondolkodás számára a tér nem írható le pusztán a természetes és épített környezet fizikai jellemzőinek rögzítésével. A tér mindig társadalmi tér is egyben, hiszen a teret használó emberek cselekvései aktívan formálják annak érzékelését, alakítják az arra vonatkozó diskurzusokat és gondolkodásmódokat. A különböző társadalmak sajátos térbeli elrendezésű településeket és eltérő térhasználati módokat hoztak létre. A középkori városok szűk sikátorai, a mediterrán városok piazzái, a keleti bazárok nyüzsgése, az angol ipartelepek dolgozóinak sorházai, a nagyváros utcai forgataga szemléletes példái annak, ahogy eltérő társadalmi gyakorlatok sajátos tér-típusokat hoznak létre (Lefebvre 1991). A modern társadalmak településeinek lakói több csoportra oszthatók, melyek többé-kevésbé eltérő módon észlelik és értelmezik környezetüket.

Mindezt megfogalmazhatjuk a tér egyes kitéüntetett pontjai, a „helyek” szempontjából is. Egy „hely”, a tér egy adott szelete sokdimenziós érzékszervi tapasztalatot nyújt az ott tartózkodó számára, mely változhat a napszaknak,

évszoknak megfelelően, az ott megjelenő többi emberrel való pillanatnyi kapcsolatunk viszonylatában vagy az épp ott folytatott cselekvésünk jellegének megfelelően. Egy hely jelentése e tapasztalatok egymásra rakódásán kívül magában foglalja a hozzá kapcsolódó egyéni és kollektív emlékezet témáit, a térben kirajzolódó mindennapi rutinokat és szerepeket, és minden egyéb olyan képet, melyet a helyre vonatkozó reprezentációs eljárások (képzőművészet, irodalom, média) létrehoznak. A városok főterei például ilyen kiemelt jelentőséggel bíró helyek, melyek – mint rész az egészben – megjelenítik a város teljességét, lakosainak történelmét és mindennapjait, és a valahová tartozás érzésének szimbólumaivá válnak.

Marc Augé (1992) francia antropológus épp e vonások alapján különbözőt meg a történetiséggel, tradícióval rendelkező *helyeket* a globális mintákat követő vagy mesterkéltén kialakított látványterek *nem-helyeitől*. A városok nyilvános terei a *hely* talán legtipikusabb példái, szemben a plázák, repülőterek, bevásárlóközpontok és témaparkok semleges tereivel. Augé szerint csak az egyéni és közösségi értelmezésekkel átitatott helyek alkalmasak a személyes és közösségi identitások kifejezésére, érzelmi kötődések kialakítására. Ezek a terek tehát csak látszólag tranzitállomásai mindennapjainknak: valójában akkor is velünk vannak, ha éppen távol vagyunk tőlük.

A kortárs térelméletek tehát azt hangsúlyozzák, hogy a tér szerkezetét a társadalmak és az egyes közösségek formálják, kialakítják a társas élet kereteit, az egyes társadalmi csoportoknak a térben zajló interakciója pedig különböző térhasználati gyakorlatokat hoz létre. Ennek kapcsán fontos annak vizsgálata, hogy kik és hogyan használnak bizonyos tereket, miként veszik birtokba, és mennyiben érzik sajátjuknak azokat, valamint hogyan létesítenek sajátos viszonyt egyes darabjaival.

Az *észlelési tér* magában foglal minden olyan elemet, amit egy személy egy településhez vagy településrészhez tartozónak érez, és közvetve utal arra is, hogy mit zár ki ebből. Ebben a tekintetben fontos, hogy hol húzódnak meg azok a láthatatlan határvonalak, amelyek a tér egyes szeleteit körülhatárolják, illetve az egységnek észlelt teret annak környezetétől elválasztják. A tér észlelése nagymértékben függ attól, hogy az egyén a valós fizikai tér mekkora darabját képes bejárni és belátni. Ennek egyszerű példája lehet a gyalogosan és gépkocsival közlekedők térre vonatkozó, merőben eltérő tapasztalata.

Az *aktivitási tér* ezzel szemben azt a tartományt rögzíti, melyet a mindennapok során valóban használatba vesz az egyén. Ez magában foglalja a munka, a fogyasztás, a kikapcsolódás és a magánélet helyszíneit és az azokat összekötő útvonalakat. Az aktivitási tér szükségképpen csak egy kis darabja az észlelt térnek, jelentősége pedig abból adódik, hogy a térről szerzett

benyomásainkat leginkább innen szerezzük be, így az visszahat e tér egészének észlelésére (Cséfalvay 1990).

A *publikus és privát terek* megkülönböztetése hasonlóan fontos a tér szerkezetének vizsgálatakor. A mindenki számára szabadon hozzáférhető terek lehetőséget biztosítanak a társadalom különböző tagjainak találkozására. Az utcák, piacok, közterek, parkok és más nyilvános terek természetesen maguk is sajátos térhasználati szabályokkal írhatóak körül, ennek keretei azonban sokkal rugalmasabbak, mint a nem nyilvános térformáké. Természetesen számos történeti és kortárs példa említhető azzal kapcsolatban, hogy egyes közösségek miként korlátozzák a publikus terekhez való hozzáférést, és annak használatát – a kulcsos parktól és a promenádokon posztoló rendőrtől a zárt lakóparkokig és a hajléktalan-biztos utcabútorokig. A nyilvános terek egy része egyben reprezentatív tér is. A közösség ezekben a terekben jelenítheti meg önmagát különböző performatív aktusokon keresztül. Itt találhatóak a közösség emlékezhelyei (emlékművek, köztéri alkotások, emléktáblák), itt zajlanak a megemlékezési szertartások, a kulturális értékeket, hagyományokat, identitásukat bemutató nyilvános közösségi rendezvények.

A publikus és privát térhasználat közötti területen találhatóak a *félnyilvános helyek*, melyek eleve meghatározott feltételek mellett fogadnak be látogatókat. Ennek klasszikus példái a 19. században megjelenő, a modern társadalmak két új tértípusát is megtestesítő kávéházak és áruházak (Gyáni 1990). A félnyilvános helyek (az előbbieket mellett említhetnénk még a színházakat, könyvtárakat és más kulturális intézményeket) is fontos szerepet játszanak a társadalmi nyilvánosságban. Ezek vizsgálatakor azonban inkább az elkülönülés, mintsem az elvegyülés mintázatai fedezhetőek fel.

A nyilvános és félnyilvános helyek használatában gyakran létrejönnek szegregációs jelenségek. Egyes társadalmi csoportok más-más helyszíneket preferálnak, máshol érzik otthonosan és biztonságban magukat. A nagyvárosokban létrejöhetnek *etnikus terek*, melyek lakói egy régóta ott élő vagy migráns csoport tagjai, akik birtokba veszik, átfomálják, felismerhető etnikus jegyekkel és gyakorlatokkal ruházzák fel ezeket a tereket. A szegregáció következményeként létrejöhetnek *veszélyes terek* is, ahol sötétedés után vagy akár nappal sem ajánlott egyedül sétálni. Mindkét tértípus esetében fontos annak megkülönböztetése, hogy a terek karaktere ebben az esetben valós tapasztalatokra vagy csak sztereotípiák általánosítására épül (Niedermüller 1995).

A *privát terek* az egyéni és a közvetlen családi és baráti kapcsolatokat ápolásának terei, melyek az egyén számára a legértékesebbek. E terek vizsgálatakor is meghatározó a személyesnek tekintett tér kiterjedése és körülhatárolásának módja. A privát terek egyben az egyéni identitás kifejezői: a lakás

belső tagolásától és berendezésétől a magánkertek és a sajátnak tekintett lakótelepi zöldövezetek gondozásáig számos olyan momentum elemezhető, mely a közösség térhasználatra vonatkozó elképzeléseiről árulkodik (Kapitány – Kapitány 2000).

A társadalmi térhasználat vizsgálata során tehát a következő szempontok lehetnek fontosak.

- Mely terek, területek jellemezhetők a korlátozott és a szabad térhasználat jegyeivel?
- Hol húzódik a nyilvános és személyes terek közötti határ?
- Milyen viszonyban áll egymással a vizsgált csoportok aktivitási és észlelési tere?
- Melyek az alkalmanként használt reprezentatív terek és a rendszeresen látogatott funkcionális terek, s mi e kettő viszonya?
- Melyek a biztonságosnak és veszélyesnek ítélt területek?
- Elkülöníthetők e „saját” és „idegen” területek (beköltözők, migránsok) a településen belül?
- Az egyes térelemekhez (területekhez, határvonalakhoz, iránypontokhoz) milyen értelmezések fűződnek?

A vizsgálódás kiterjedhet a tér közösség és identitásteremtő szerepére is. Megvizsgálhatjuk, hogy a térben – annak elsősorban a nyilvános és reprezentatív típusaiban – megjelenő objektívációk és cselekvések miként válnak szimbolikussá, jelentéstartalommal rendelkezővé az azt használók számára, ezek milyen narratív struktúrák formájában érhetők tetten, illetve hogyan teszük „fogyaszthatóvá” ezeket a tartalmakat és elbeszéléseket a településre érkező látogatók és turisták számára.

II. A kognitív térkép és a mentális térképezés

A kognitív térkép kifejezést mint a tér belső leképezési folyamatának végeredményét számos tudományterület használja, így a biológia, a viselkedés- és tanuláslélektan, az etológia és a kognitív tudományok is (László et al. 1996). A kognitív térképezés ebben az általános értelemben arra a folyamatra utal, mely során támpontok segítségével modellt alkotunk a térről, felmérjük az ott található erőforrásokat és veszélyeket, és már meglévő tapasztalataink felhasználásával a környezet egy reprezentációját hozzuk létre.

A társadalomtudományokban a kognitív térképezés kifejezés egy település lakóinak a térben való tájékozódását lehetővé tevő stratégiáira utal. A kognitív térképek lehetővé teszik, hogy egy adott kerületben, városrészben

vagy más területen feltaláljuk, otthonosan érezzük magunkat. Egy-egy útvonal bejárása során ezeket a térről alkotott térképszerűen is ábrázolható modelleket mozgósítjuk. A kutatók nemcsak azt igyekeznek felderíteni, hogy milyen tér-reprezentációk szervezik meg ezeket a „térképeket”, hanem kíváncsiak azokra a helyekhez, területekhez, térelemekhez kapcsolódó közösen birtokolt értelmezésekre is, amelyek a térrel kapcsolatos tapasztalatokat kommunikálhatóvá teszik.

A hatvanas-hetvenes években Kevin Lynch amerikai városkutató – főként nagyvárosokban (Boston Jersey City és Los Angeles) végzett kutatásai során – igazolta, hogy a városok lakói által rajzolt, illetve a velük készült interjúk alapján megalkotott térképeken megjelenő részletek utalnak az egyes társadalmi, kulturális csoportokra jellemző kognitív reprezentációkra. Lynch (1960) *mentális térképezésnek* nevezett módszerével megismerhetők a város *szerkezeti* elemei, azonosíthatók a térképeken feltüntetett *funkcionális* és *szimbolikus* jelentőséggel bíró *helyek*, s végül leírhatóvá válik a város egyes részeinek az *aktivitási* és *észlelési* térben betöltött szerepe. A városfejlődés során egymásra rakódó rétegek gyakran összekuszálják a városszerkezetet, hiszen fontos korábbi szervező elemeket számolnak fel sietve. A létrehozni kívánt új városszövet azonban gyakran befejezetlen, hiányos marad. Lynch szerint az urbanista feladata éppen abban áll, hogy „olvasható várost” teremtsen a benne élők számára: olyan életteret, amelynek nincsenek fehér foltjai, áttekinthetetlen területei, be nem járható ösvényei (Cséfalvay 1994).

A szakirodalomban nem mindig egyértelmű a mentális térképezés eredményeként létrejövő tér-ábrázolások és a kognitív térképek elkülönítése. A kognitív térképek magukba foglalják a kollektív kulturális tudást, térhasználati szabályokat, személyes emlékeket, élményeket, egyéni attitűdöket, cselekvési mintákat, tehát mindazt a tudást, ami a térben való eligazodáshoz szükséges. A kognitív térkép nem egyetlen, a fejünkben lévő, a fizikai teret térképszerűen leképező kép, hanem a térhez kapcsolódó komplex mentális reprezentáció (vö. Wilhelm 2005). Mentális térképen általában egy, az adatközlők által rajzolt térképet értünk. A mentális térképezés során alkotott térkép csupán a kognitív térkép leképeződése, projekciója, objektivációja, amely esetleges, függ az előhívás helyzetétől. Ebből következik a mentális térképek egyéni és szituatív jellege (Devlin 2001). A mentális térképezés során gyűjtött anyagban a tér szerveződésében szerepet játszó elemeket Lynch öt csoportba sorolja.

1. A *területek* önálló karakterrel és elnevezéssel rendelkező lakóövezetek vagy településrészek.

2. A *határvonalak* a település és az egyes övezetek kiterjedését és határait jelzik.
3. Az *útvonalak* az övezetek összekapcsolására szolgáló és az azokon belül bejáratott ösvényeket jelölik.
4. A *csomópontok* az útvonalak kereszteződésében levő kisebb területek vagy pontok.
5. Az *iránypontok* pedig tájékozódást segítő jellegzetes építmények vagy egyéb jellegzetes tereptárgyak (épület, torony, szökőkút, köztéri alkotás, egy tér egésze, stb.).

Az iránypontok talán a városi táj legfontosabb részei. Lynch eredeti terminusa, a *landmark* („mérőföldkő”) is arra utal, hogy többről van szó, mint egyszerű tájékozódási pontról. Ezek az elemek gyakran az egész település jelképeiként, emblémáiként funkcionálnak, ezért értelmezésükre kiemelt figyelmet kell fordítani. Az iránypontok megválasztásában lehetnek eltérések a lakosok között, de általában hasonló jelentések kötődnek hozzájuk. Természetesen – miként a kognitív térkép minden egyéb alkotóelme – ezek a jelképszerű objektumok és a hozzájuk kapcsolt jelentések is változnak az egyes generációkkal. Meglepő azonban, hogy a település tereinek átalakítása után is fennmaradnak.

Általánosan elfogadott feltevés az is, hogy a kisközösségekben és tradicionális társadalmakban az egyéni kognitív térképek között kisebb az eltérés, elemeik kis számúak és nagymértékben hasonlóak, a hozzájuk kapcsolt jelentések letisztultabbak, az egyes elemek jobban integrálódnak. Ezen a ponton érdemes felhívni a figyelmet a csikszeredai Kulturális Antropológia Munkacsoport által készített elemzésre, melyben egy korondi temetés bemutatásán keresztül azt érzékeltetik, hogy egy kisközösségben miként működtethetőek a tér (és idő) közösen birtokolt kognitív reprezentációi, illetve hogyan kapcsolódnak egybe a terek és a közösen birtokolt szimbolikus jelentések (KAM 1991). A városokban gyűjthető mentális térképek ennél heterogénebbek, társadalmi csoportok, kisközösségek, generációk, és egyéni életutak mentén rendezhetőek el.

III. A mentális térképezés módszerei

A mentális térképezés közvetlen módszereinek nevezhetjük azokat az eljárásokat, amelyek különböző projektív technikák segítségével, közvetlenül a vizsgált csoport tagjaitól szerzett anyag alapján vizsgálják a térre, terehasználatra, egyes helyekre vonatkozó információt. Közvetett módszerek

tekinthetjük azokat a kutatók aktív részvételére épülő eljárásokat, melyek során valamilyen a vizsgálati terepen zajló interakció vagy megfigyelés keretében gyűjtik össze az adatokat, és csak ezt követően kerül sor a mentális térkép felvázolására (Gould – White 1986).

Az alábbiak e két megközelítéshez kapcsolódó lehetséges változatokat mutatják be röviden (a mentális térképek szerkesztésének módszertanához lásd Letenyei 2005).

III. 1. Közvetlen módszerek

III. 1. 1. térképrajzolás

Lynch és munkatársai a kutatásaik során kidolgozott térképes módszer esetében a résztvevőket arra kérték, hogy készítsenek rajzot arról a várossal, városszóról, amelyben laknak. Az így nyert rajzokból nemcsak a kognitív térkép szervezőelemeire lehetett következtetni, de a térképek torzulása, a távolságok és az arányok hivatalos térképektől való eltérése is árulkodó volt. A személyes térképek általános jellemzőiből kiindulva megrajzolhatók lettek bizonyos csoportokra jellemző mentális térképek is.

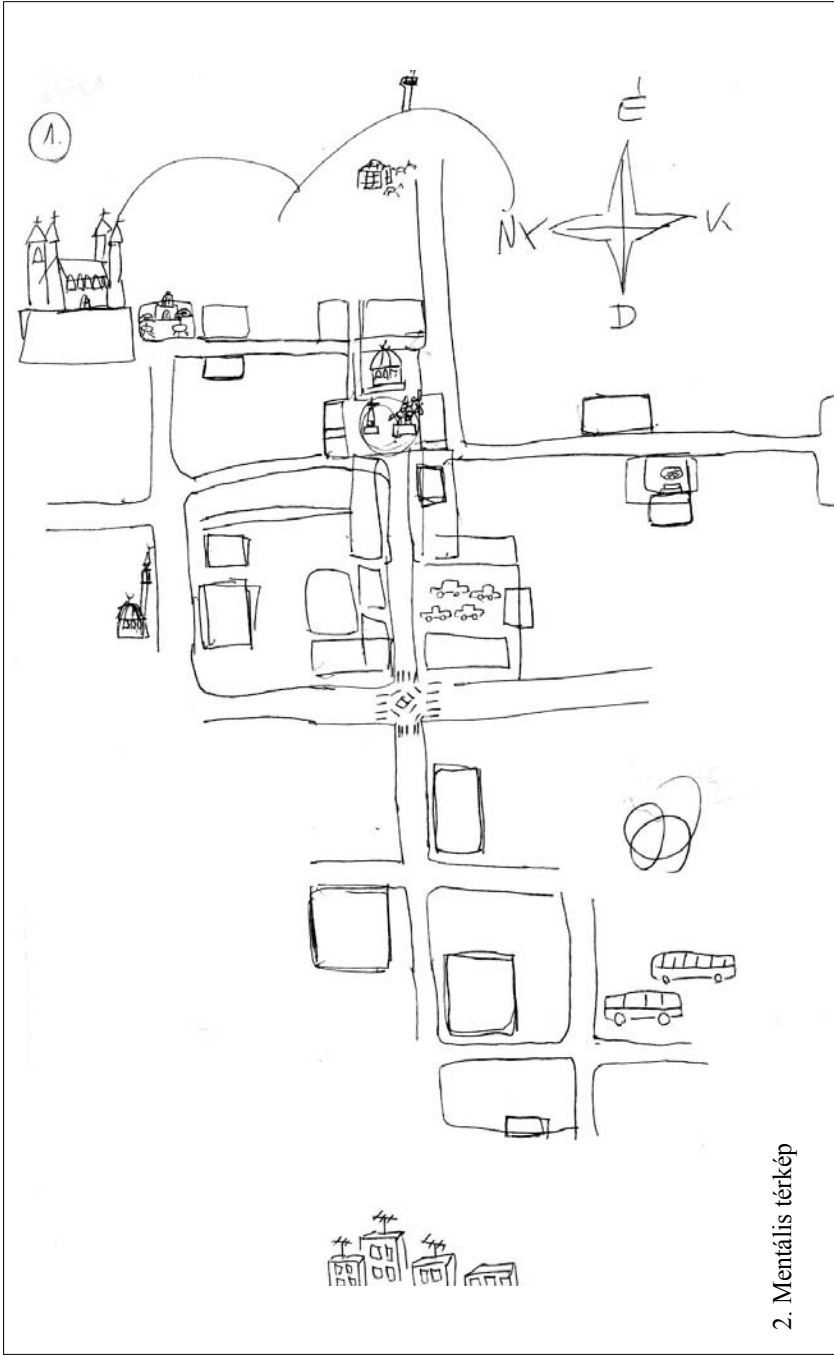
A módszer előnye, hogy az adatközlőt csak kis mértékben befolyásolja, így valóban arról kapunk képet, hogy a kutatás résztvevője a teret miként képzei el, és hogyan tájékozódik benne. A feladat jellege ugyanakkor szokatlan lehet, ezért gyakran idegenkednek tőle az emberek. A precíz, térképszerű ábrázolásra törekvés nem szerencsés, mert a túl sok részlet rögzítése elfedheti a valós strukturáló elemeket. Ennek kiküszöbölésére szolgál, hogy a térképet a kutató jelenlétében, bizonyos megadott időkeretben kell elkészíteni.

Példák

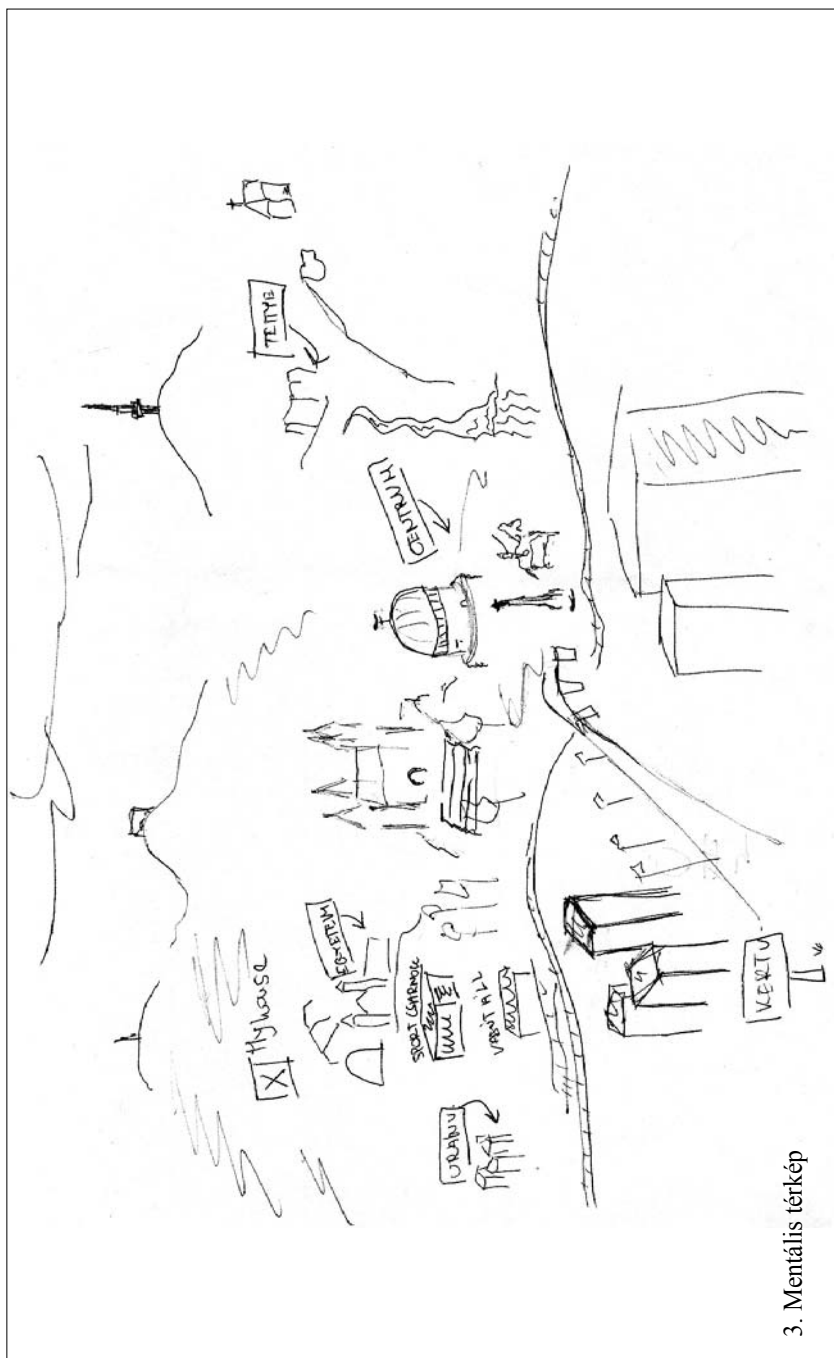
A következő példák 2002-ben Pécsen végzett kutatás keretében gyűjtött anyagból származnak.

A mentális térkép rajzolása közben több módszert alkalmazhatnak az adatközlők, a leggyakoribbak az utcahálózatra épülő térképek. A fenti jól kidolgozott ábrázolás sok mindent elárul készítőjének a mindennapok során bejárt útvonalairól és az általa észlelt tér kiterjedéséről, határaitól. (Lásd 1. mentális térkép)

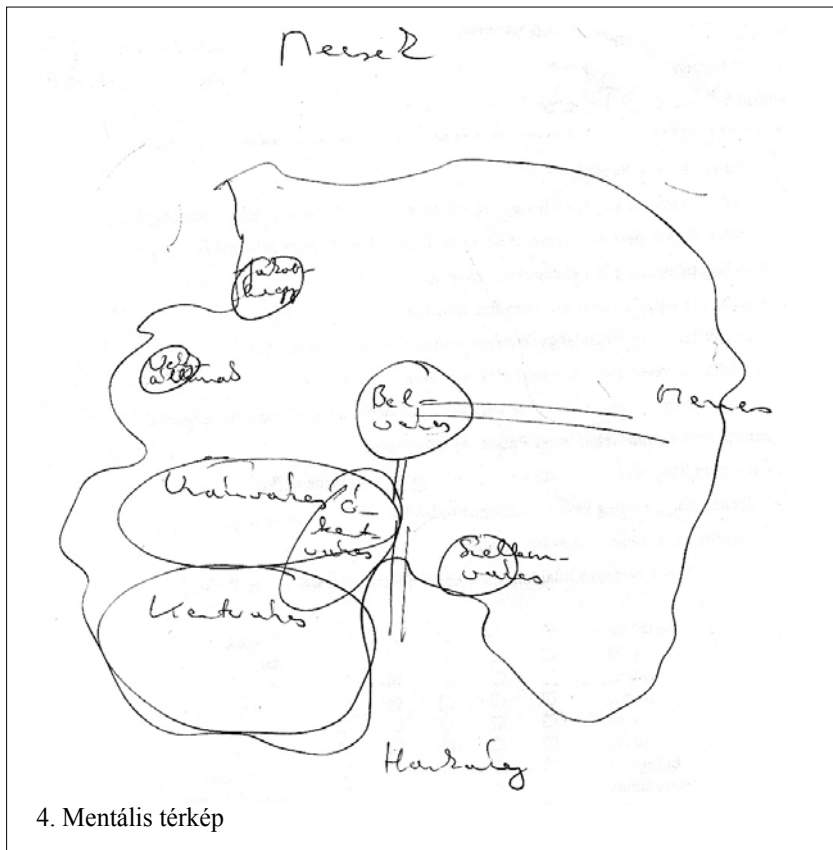
A következő térképen az utcák mellett az épületek, a területek és az iránypontok ikonszerű ábrázolásával is találkozhatunk. Láthatjuk, hogy csak a belváros ábrázolása kidolgozott, az ettől távolabb eső területek kevésbé fontosak és értékesek. (Lásd 2. mentális térkép)

2. Mentális térkép

3. Mentális térkép

4. Mentális térkép

Egyes, főként fiatalok által készített rajzok csupán a legfontosabbnak ítélt térelemeket rögzítik ikonikus formában. Ezeknek a városi szimbólumoknak tekinthető térelemeknek az értelmezése külön figyelmet érdemel. (Lásd 3. mentális térkép)

A két város-ábrázolás területkitöltő térképrajzolással készült, ezekben az esetekben csak az egyes városrészek megnevezésével találkozhatunk. A várost ismerők számára szembeötlő a területek és a távolságok torzítása, egyes városrészek eltüntetése vagy a veszélyesnek érzékelt terület (Meszes) perifériára szorítása. (Lásd 4. és 5. mentális térkép)

A mozaik-módszer esetében a tér egyes darabkái jelennek meg kidolgozottabb vagy jelzesszerű formában. Természetesen ritkán találkozhatunk teljesen egy típusra épülő ábrázolással, így itt is megfigyelhetők az utcahálózat egyes részei és az ikonikus jelölések.

III. 1. 2. Strukturált interjúk

A vizsgált térre vonatkozó kérdések helyettesíthetik a térkép rajzolását, ebben az esetben viszont ügyelni kell arra, hogy a kérdések feltevésének módja ne befolyásolja az interjúalanyt. Bevezető kérdésként megkérhetjük, hogy sorolja fel az általa ismert településrészeket, utcákat, tereket. Eközben rákérdezhetünk a hivatalostól eltérő helyi elnevezésekre és ezek eredetére. Az interjú keretében feltett kérdések irányulhatnak a település jellemzőire, elmesélthetjük az interjúalannal a lakóhelyválasztás, a költözés eseményeit, közösen felidézhetjük a gyakran bejárt útvonalakat, érdeklődhetünk az általa látogatott helyekről, kikérhetjük a véleményét a település közelmúltban és jelenben zajló átalakulásával kapcsolatban. Érdeemes rögzíteni az interjúszituáció során felbukkanó történeteket és a teret leíró egyéb részleteket is, mivel ebből is támpontokat kaphatunk a későbbi elemzés irányaira vonatkozóan. Hasonlóképpen sok információval szolgál a „hova költözne” kérdés. Ez még abban az esetben is igaz, ha a vágyott hely valahol máshol található, hiszen a jelenlegi és az elképzelt lakóhely összevetése feltárhatja a lakókörnyezettel kapcsolatos elvárásokat és attitűdöket. A strukturált interjú felhasználható a rajzolt térképek kiegészítéseképpen is, pontosíthatja, árnyalhatja az egyes helyekre vonatkozó adatainkat.

Az alábbi egyszerű kérdésre („Hány részből áll a város és melyek ezek?”) adott válaszában előadott argumentáció tartalmazta a belvárosban élő pécsi lakos térbeli gondolkodására jellemző mozzanatokat, és alátámasztotta, illetve kiegészítette az interjúalanyok által rajzolt mentális térképek elemzéséből leszűrt tapasztalatokat.

Példa

„Erre régebben könnyebben lehetett volna válaszolni, még úgy a 60–70-es években, mert akkor egyértelműen három részre lehetett osztani: az uránvárosi, belvárosi és meszesi részre. Akkor a belvárosban laktak, akik már régóta pécsiek voltak, illetve nem is az, hogy régóta pécsiek voltak, hanem akik mindig ott laktak. Most ez nagyon faramucin hangzik, de ha valaki belvárosi volt, akkor az ott is maradt. Annyira a város alaptörténetét nem ismerem, de ahogy én elképzelem, az ötvenes években, amikor az embereket toborozták, meg a bánya nyílt, a szocializmus építése meg minden manó, akkor rengeteg embert toboroztak ide és akkor épült a Meszes, illetve kicsit később az uránvárosi rész, ahol ugye ilyen bányászlakások voltak, ilyen kolónia volt tulajdonképpen. A Meszesen a szénbánya, és az Uránvárosban mint a neve is van, az urán- és az ércbányászoknak épültek ilyen munkáslakások. És tulajdonképpen ez már meg is adta a tagolását

a városnak. Mert akik nem bányászok voltak, azok laktak jobbra a belvárosban. Ez volt a 60–70-es évekre jellemző. A 70-es évek közepétől, ahogy elkezdték a [Kervárosi építkezéseket] ...A régi Kertváros az valahogy úgy volt a belvárosi rész alatt, az én szememben az nem volt így külön tagolva. Na most az azalatti részen el kezdték építeni a Kertvárost, a Lvov Kertvárost azzal a panelrengeteggel, ezekkel a dobozlakásokkal dömpingben. Hogyha 2–3 gyereked van, akkor szinte aprópénzért, vagyis beugróért munkáslakást meg szociális lakást [kaphatsz] program keretében. Akkor tulajdonképpen kezdődött az, hogy ezt a várost nem lehetett már csak három részre tagolni, vagy egy úgymond milió vagy kasztfelosztást csinálni. Keveredett, illetve bővült, változott. Mert a Meszesen lakás, az a város szemében egy kicsit dehonesztáló volt. Az valahogy, hogy „á te Meszesen laksz”, az akkor egy negatív minősítést adott. És nagyon sokan vándoroltak az uránvárosi panellakásokba, illetve hát később a felnövő generációk, a bányászgyerekek már kikerültek a Lvov-kertvárosi panellakásokba, illetve jópár idős is elvándorolt már Meszesről, mert nem az akkori modern világot képviselték azok a lakások, mert ugye ott régen sparhelt volt meg cserépkályha, míg az Uránban már távfűtés. És később már ugye, ahogy a belvárost is teletűzdelték ugye panelokkal, meg a Lvov-Kertvárost, meg a Mecsek oldalában megkezdték a szénbánya építkezését, szintén kellett a hely az adminisztrátorainak meg az irodistáinak. A város szélén lévő cigánynegyed a Hősök terén volt, ott laktak szintén ilyen kertes családházak jellegű volt bányászlakásokban, ez is egy ilyen kolónia volt. És akkor jöttek le a meszesi lakásokra, mer’ ugye azt kapták meg. És akkor tulajdonképpen most van megint Meszes lecsúszva. És akkor van a Lvov Kertváros. Én csak ilyen panelos gettónak hívom, ott is egy bizonyos réteg lakik, akik ugye kapták a lakást annak idején a sok gyerekért. Meg az Uránváros, akik ott laknak azok is kezdenek kiöregedni. A volt uránbányászok, meg azok, akik eljöttek Meszesről. És a megmaradó belváros mellett pedig már megjelenik egy újabb közeg, már a Mecsek oldali családházak réteget képvisel.”

III. 1. 3. Kérdőívek

A strukturált interjú kérdései átalakíthatóak egy kérdőív nyitott és zárt ütemévé is, így vélemények gyűjthetőek a településrészekre vagy egyes konkrét helyekre vonatkozóan. A kérdőíves módszer lehetővé teszi, hogy gyorsan és nagy mennyiségben gyűjtsünk adatot, és hozzásegíthet a kutatás reprezentatív értékének növeléséhez. A lekérdezés szituációja ugyanakkor személytelegebb, keretei sokkal merevebbek, mint a másik két eljárásé. A kérdőív tehát elsősorban ahhoz segíthet hozzá, hogy egyes hipotéziseket megerősítsünk vagy cáfoljunk, illetve alátámasszuk a vizuális anyag elemzéséből leszűrt

következtetéseket. A mentális térképezést gyakran egészítik ki a különböző szemantikus differenciál vizsgálatok (egyres tulajdonságok jellemző voltának megítélése, más településekkel való összevetése), amelyek a tér szerveződésére nem, csak az érzékelésben megmutatkozó minőségi különbségekre utalnak.

Példa

A város tulajdonságaira vonatkozó szemantikus differenciálvizsgálat három pécsi városrész lakóinak körében. A válaszadók két ellentétes tulajdonság közül választhatták ki, hogy melyiket érzik a városra jellemzőbbnek. A kis minta ellenére kiténik, hogy nincsenek nagy eltérések a város észlelésében. A belvárosiak kissé optimistábbak a két lakótelepi városrész lakóinál, különösen a város jövőbeli kilátásait illetően. Körükben sokkal kisebb az egyéni vélemények szórása, ezért úgy tűnik, hogy a belvárosi lakosok véleménye dominánsabban van jelen a közbeszédben.

	BELVÁROS (n=14)	URÁNVÁROS (n=16)	KERTVÁROS (n=19)	
(egyetért=1)				(egyetért=5)
rendkívüli	2,8	2,4	2,8	átlagos
kicsi	3,2	3,5	3,3	nagy
csendes	3,5	3,5	3,3	zajos
tágas	3,3	3,0	3,4	zsúfolt
izgalmas	2,3	2,2	2,6	unalmas
tiszta	3,3	3,6	3,8	koszos
befogadó	1,8	1,7	2,0	elzárkózó
mozgalmas	2,1	3,5	2,5	eseménytelen
gazdag	3,0	3,5	3,0	szegény
fejlődő	2,6	3,3	3,5	stagnáló
hágyomány- őrző	2,3	2,2	2,1	modern
biztonságos	2,6	2,7	2,7	veszélyes
barátságos	2,0	1,7	2,2	barátságatlan
épülő	2,2	2,6	2,5	pusztuló
Szórás	0,23	0,48	1,01	

III. 2. Közvetett módszerek

III. 2. 1. Útbaigazítás kérése

Egyes kutatásokban két vagy több előzetesen kiválasztott pont közötti útvonalról érdeklődnek a kutatók a helyszínen vagy egy elképzelt szituáció keretében. Az útbaigazítás során hasznos információt kaphatunk a térbeli tájékozódás referenciapontjairól, hiszen a hasonló beszélgetések irányok, útvonalak és közös referenciapontok meghatározása körül forognak. Vizsgálhatjuk a javaslatok pontosságát, nyelvi megformálásának módját. A valós lehetőségekkel való összevetés során fény derülhet a térhasználattal kapcsolatos helyi szokásokra. Alkalmazása elsősorban nagyvárosokban lehet érdekes, ahol a sűrű és összetett tömegközlekedési hálózat adja a városi tér szerkezetének egyfajta vázát. Itt például azt is vizsgálhatjuk, hogy mekkora az a távolság, melyet az emberek gyalogosan megtehetőnek gondolnak. Ez a módszer tehát elsősorban a térhálózat meglévő elemeinek ismeretét illetve a városi léptékek nagyságrendjét és különbözőségeit képes érzékelhetővé tenni.

Példa

Változatok egy egyszerű térbeli kérdésre („Hogyan lehet Pécssett eljutni a Bóbita bábszínháztól a Sétáterre”), 10 válaszadó közül csak négy talált rá a legegyszerűbb megoldásra, de mindannyian más támpontokra hivatkoztak:

„Egyenest a Mária utcának megyek, és Széchenyi térre jutok, és akkor tovább megyek ott a Rózsakertnél, és utána már ott a Székesegyház, a Sétáter.”

„Te, végigmész a Mária utcán, átmész a Széchenyi tér tetején, továbbmész a felső utcán, és ott vagy a Székesegyháznál.”

„Hát a Király utcán végig, és utána a Sétáter fele, a Dzsámi fölött”

„A Bóbita bábszínháznál vagyok, akkor onnan balra kell indulnom, akkor kilyukadok a Széchenyi tér környékén, és a Széchenyi tértől így sréhen balra még fölfele kell mennem egy kicsit, ott lesz a Leöwey Gimnázium, és a gimnáziumtól pedig egyenesen föl, tehát a gimnáziummal szemben van a Székesegyház.”
eddig keretben

III. 2. 2. Megfigyelés

A térhasználat egyes mintázataira megfigyelés révén is fényt deríthetünk. A nyilvános terek vizsgálatakor érdemes feltérképezni, hogy milyen jól körülírható csoportok veszik birtokba ezeket a helyeket, mennyi ideig tartózkodnak

bennünk, milyen tevékenységekkel foglalják eközben el magukat, és milyen interakciók jönnek létre közöttük. Eközben szóba is elegyedhetünk a lakókkal, megismerhetjük, hogy ők hogyan látják ezeknek a tereknek az állapotát, mi a véleményük a többi városlakó térhez fűződő viszonyáról. A megfigyelés segíthet elmélyíteni a más forrásokból származó ismereteinket. Előnyt jelent, hogy közvetlenül a vizsgált térben zajlik, igen gondos és kitartó munkát igényel azonban, ha kizárólag erre a módszerre akarunk támaszkodni.

III. 2. 3. Terepbejárás

Előfordul, hogy az adatközlő – mint az adott közösség vagy csoport kutató által kiválasztott reprezentálója – idegenvezetőként mutatja be szűkebb vagy tágabb környezetét a kutatónak. Együtt járnak be a kerületet, városrészt, közösségi területet, majd a kutató rekonstrukciója nyomán jön létre az egyén vagy csoport mentális térképe. A terepbejárás a leginkább időigényes módszer, körültekintést kíván az adatközlők kiválasztása, a közös séták útvonalának eltervezése, az anyag utólagos elemzése. Ez a módszer eredményezi azonban a legsokrétűbb tartalommal rendelkező forrást, mivel a bemutatás során ekkor jelennek meg legerőteljesebben a tér személyes aspektusai, és ekkor tárulkoznak fel leginkább az identitásképzésben szerepet játszó értelmezések. Rögzíthetővé válnak a térhez kötődő vagy az általa indukált személyes emlékek, egyéni benyomások. Felidéződnek a közösségi életben szerepet játszó kollektív élmények és konfliktusok, miközben a térben zajló pillanatnyi mozgás maga is a térhasználat apró jegyeiről árulkodik.

Példa

A város értékesnek, fontosnak egyedinek tartott helyei gyakran a bemutatás gesztusában érhetőek jól tetten. Itt nagyon gazdag anyagot gyűjthetünk az egyes helyekhez, épületekhez, terekhez társított attitűdökről és a képzetekről. Az alábbi interjúrészletben az alany azt meséli el, hogy miként mutatná be Pécsét egy turistának. Nem terepbejárás során készült, de érzékelteti, hogy a séta még képzetben is alkalmas gazdag képzettársítások előhívására.

„Lehetne szerintem egy kis gyalogsétával kezdeni. Mondjuk szerintem a Búza térről, hogy végigsétálni a Király utcán, ott meg lehetne nézni a Széchenyi Gimnázium mellett lévő templomot, akkor az utcán végig sétálva be a Széchenyi térre, ez a szabvány útvonal, akkor ott a Dzsámit, akkor a kettes klinikánál meg lehetne nézni azt a kis Zsolnay-kutat, mert az még ugye a városra jellemző, hogy Zsolnay. Meg fõn a Székesegyház, akkor föl lehetne még sétálni a Káptalanba,

mert van hangulata szerintem annak az utcának, most attól függetlenül, hogy ott a múzeumok is ott vannak többségében, a múzeumépületek, de annak az utcácskának van egy bizonyos hangulata, varázsa, a mi a nyugat-magyarországi városokra jellemző még, és egy kicsit hasonló, és amit még nem tettek tönkre ebben a városban. Akkor fönt a Kálvária dombra érdemes lenne felsétálni, mert annak is van egy bizonyos fajta hangulata, még hogyha nem városépítészeti, hanem egyházi jellegű, de akkor is, annak is van egy kellemes miliője. Hát a Székesegyház az egy kötelező. Akkor a Sétatéren lehetne ücsörögni, meg a Barbakánt végignézni. És a mi úgymond a városnak az épületlátványossága szerintem ugye ki is fűjt, mert mondjuk a TV-torony az egy szabványépítkezés, most attól függetlenül, hogy biztosan érdekes volt megépíteni, de egy betontorony, ami a világban bárhol látható, ehhez hasonló, amit különösebben nem érdemes kukkolni. Akkor a Kórház téren, ami van dzsámi, illetve ilyen kis ő, azt hiszem dzsáminak lehetne azt is mondani, bár már nincs ott misézés, az a része megszűnt, illetve a mecset része, de az meg annyira körbeépült a kórházzal, és annyira eldugottá vált, hogy szerintem a turisták annyira nem is tudják fölfedezni. A Sallai utcában érdemes még sétálgatni, és ott a végén ott a a Minaret Étterem ahol most van, ott volt a Jakováli Haszának, vagy a Memi pasa fürdője, nem tudom pontosan, pedig kéne tudnom – ott végül is csak ilyen falmaradványok vannak, meg a városra jellemző szemét, meg emberi ürülék meg meg mindenféle, amit külön nem kéne mutogatni, de ott van valami, ami a múltra emlékezteti az embereket. És tulajdonképpen olyan kirívó, ami nem több száz éve épült és érdemes lenne mutogatni, az a városban nincs is, mert – de ez a szubjektív véleményem – ami volt jó, szép meg értékes, azt amit még lehetett mutogatni, azt ugye mutogatjuk, javarészt pedig ugye lebontásra, meg hagyjuk ugye elveszni sorsra jut. Míg mondjuk a Jókai teret azt nagy ívben kikerültetném a vendégemmel, mert addig, amíg a Jókai téren volt egy bizonyos hangulat, meg ott is egy Zsolnay díszkút volt, addig az a városnak a tere volt én szerintem, mert a városra jellemző dolgok voltak ott. Most pedig az a vakító, főleg napsütésben viszonylag vakító, világos kövezet, ami ami nem is annyira időtálló, és olyan huplisra lerakni, ez valami eszméletlen, nem egy nagy találmány, mert hogyha valaki, ilyen tolokocsis vagy kerekescocsival megy, szerintem még a maradék nyelvt is elharapja. És nem illik ehhez a városhoz, olyan mint amikor egy fekete nadrágra fehér foltot varrnak. Különösképpen annyira nincs mit nézni ebben a városban. Újat nem igen alkottak, amit érdemes lenne mutogatni.”

III. 2. 4. Szövegek vizsgálata

A tér megszerveződésével kapcsolatos elképzelések különböző szövegtípusok elemzésén keresztül is vizsgálhatók, amely különösen akkor válhat fontossá, ha elmúlt időszakok, eltűnt vagy megváltozott helyek története iránt érdeklődünk. Az irodalmi szövegekben, önéletrajzokban, naplókban megjelenő leírások és elbeszélések gyakran gazdag anyagot szolgáltatnak a térhez fűződő viszony elemzéséhez. Egyes médiaszövegek (dokumentum- és játékfilmek, televíziós tudósítások, promóciós médiaanyagok) tanulmányozása is segítségünkre lehet abban, hogy miként látták és láttatták egyes korszakokban a települések lakói tereiket, mely momentumokat tartottak említésre, megőrzésre méltónak.

Példa

Az alábbi részlet Polyák Lilla szakdolgozatának pécsi útikönyveket vizsgáló fejezetéből származik (Polyák 2005: 27–28). Polyák tartalomelemzéssel vizsgálja meg a könyvek tematikus szerkezetét és képanyagát. Az egyes tematikus elemek arányai és hangsúlyváltozásai, a bemutatásra érdemesnek tartott helyek készletének átrendeződése jól érzékelhető a szerző által bemutatott kvantitatív elemzésből, a város turisztikai reprezentációjának átalakulása azonban közvetve a városlakók térhez fűződő viszonyának változásáról is árulkodik.

„A vizsgált korszak egészében a képek, hasonlóan a leírásokhoz, leggyakrabban a történelem tematikus egységéhez köthetők. A vizsgált időszak vége felé azonban csökkenés látható a történelem kategóriába tartozó képek arányában. A történelem témához közel álló, de mégis külön kategória a világörökség tematikus egység a 90-es évek második felétől jelenik meg. A város ókeresztény emlékeit 2001-ben vették fel a világörökségi listára, ezt az ókeresztény emlékek iránti megnövekedett érdeklődés követte, amely a város vizuális bemutatásában is tükröződik. A Pécs: *Évezredek öröksége* (2001) című könyv például ebből az alkalmából jelent meg, és a könyv szinte kizárólag a város világörökségi emlékeivel foglalkozik. A 'mediterrán város' mint téma előfordulása is növekedést mutat a vizsgált időszak vége felé. Az egyetemváros/tudomány és a szőlő és bor témák nagyon kis arányú növekedést mutatnak. Az egyetemváros, tudomány téma hozzátartozik a város képéhez, de még nem kap olyan fontos szerepet az útikönyvek vizuális bemutatásában, mint a többi kategória. A Pécs, mint konferenciaváros elképzelés inkább csak az utóbbi évek turisztikai törekvéseiben jelenik meg. Jelentős növekedés figyelhető meg azonban a rendezvények/szórakozás és a kultúra és művészet tematikus egységek esetében Ezek a jelenségek is azt tükrözik, hogy az útikönyvek megpróbálják

a turisztikai érdeklődés tárgyainak körét minél általánosabbá tenni, minél jobban kiszélesíteni, hogy ezáltal növeljék a város turisztikai vonzerejét, mindig újabb és újabb élményeket ajánlva a turistáknak, valamint az utazók minél szélesebb rétegét, több fajta csoportját megszólítva.

Ezeket a tendenciákat igazolja a képeken ábrázolt nevezetességek vizsgálata is. A képek legnagyobb része mindhárom időszakban műemlékeket vagy egyéb épületeket ábrázol. Tehát az útikönyvek mindhárom korszakban a város történelmi múltját, épített látnivalóit emelik ki, mint legfontosabb turisztikai vonzerőt. Az 1998-tól kezdődő időszakban csökken a műemlékeket ábrázoló képek száma, és egyéb látnivalókat, eseményeket ábrázoló képek veszik át a helyét. Nő a rendezvényeket ábrázoló képek, a panorámaképek, az egyetemhez kapcsolódó, a vendéglátó- és szórakozóhelyeket bemutató képek száma, valamint természeti környezet és parkok előfordulása a képeken. Gyakoribbá válik az emberek előfordulása a képeken. Ez a változás kapcsolódik a képeken ábrázolt tematikus egységek változásához, több a rendezvények vagy a mediterrán város témához kapcsolódó kép jelenik meg, amelyeken szükségszerűen több ember fordul elő. Ezek a képek inkább a város életét, ünnepségeit mutatják be, nem pusztán a város történelmi múltját. Jobban kapcsolódnak a jelenhez, a város mindennapi életéhez, egy személyesebb képet adnak a városról, bemutatják a város és lakói kapcsolatát, ahogy az emberek a városukat lakják, használják. Ezek a képek egyre inkább az 'együttes' turisztikai tapasztalatot hangsúlyozzák, a turisztikai fogyasztás más emberek társaságában zajló változatát. Emellett azonban nem veszik el a város romantikus jellege sem, a forgalmas utcák, terek, szórakozóhelyek, rendezvények mellett mindig ott vannak a csendes, tömegektől távoli helyek képei, békés kis utcák, terek, üres padok, a Mecsek természeti képei, ahol a romantikus egyedüllétre, magányra vágyó turista visszahúzódhat, ahol menedéket találhat a mindennapoktól.”

IRODALOM

Agué, Marc (1992): *Non-lieux, Introduction a une anthropologie de la surmodernité*, Paris, Seuil.

Cséfálvay Zoltán (1990): *Térképek a fejünkben*, Budapest: Akadémiai.

Cséfálvay Zoltán (1994): Az olvasható város, in Cséfálvay Zoltán: *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*, Budapest, IKVA, 287–299.

Devlin, Sloan Ann (2001): *Mind and Maze: Spatial Cognition and Environmental Behavior*, Westport, Connecticut/London, Praeger.

Gould, P. – Whyte, R (1986): *Mental maps*, London, Routledge.

- Gönczö Viktor – Téglás Attila (2003): „Mindenhová kell fűjni, én úgy mondom.” Egy szegedi graffitis csoport kultúrájának vizsgálata, <http://vmek.oszk.hu/01100/01145/html/index.htm> (2006–10–15).
- Gyáni Gábor (1990): A városi mikroterek társadalomtörténete, *Tér és Társadalom*, 1990/1; 1–15.
- Lefebvre, Henri (1991): *The Production of Space*, Oxford, Blackwell Publisher.
- Horváth Sándor (2005): Sztrájkanyagból huligántér. Egy morális pánik hatása a városi terek imázsára a hatvanas években, in N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor szerk.: *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Budapest, Kijárat, 165–180.
- KAM (1991): Mentális környezet, *Janus* VII. 1. füzet.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor szerk.: *Jelbeszéd az életünk. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Budapest, Osiris-Századvég, 555–565.
- Kapitány Ágnes-Kapitány Gábor (2000) *Beszélő házak*, Budapest, Kossuth.
- Kiss János – Bajmócy Péter (1996) „Egyetemi hallgatók mentális térképei. A mentalmap-ek módszeréről.”, *Tér és társadalom*, 1996/2–3; 55–68
- László Ervin – Artigiani, Robert – Combs, Allen – Csányi Vilmos (1996): *Changing Visions, Human Cognitive Maps: Past, Present and Future*, London, Adamantine Press.
- Letenyei László (2005): *Településkutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása*, 1. kötet, Budapest, Ráció, 147–186.
- Letenyei László A falusi társadalom rejtett kapcsolatai, in Borsos Endre – Csité András – Letenyei László szerk.: *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*, Budapest, MTA PTI – Számalk; 113–150.
- Lynch, Kevin (1960): *The Image of the City*, Cambridge (Mass.), MIT Press.
- Mester Tibor (2005) Pécsi városlakók mentális térképei. Egy kutatás tapasztalatai, in N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor szerk.: *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*, Budapest, Kijárat, 67–84.
- Michalkó Gábor (1998): Mentális térképek a turizmus kutatásban, *Tér és Társadalom*, 1–2; 111–125.
- Niedermüller Péter (1995): A város és a városi kultúra: antropológiai megközelítés, in Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor szerk.: *Jelbeszéd az életünk. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*, Budapest, Osiris-Századvég, 555–565.
- Polyák Lilla (2005): Pécs város image változásai a 80-as évektől napjainkig (szakdolgozat kéziratban) Pécs, PTE BTK.
- Szatmári Milán szerk. (2005): Hazai példák a mentális térképezés alkalmazására, in Letenyei László szerk.: *Településkutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása*. 2. kötet. Budapest, Ráció, 615–649.
- Varga Balázs (2000): Várostérkép. Az ötvenes–hatvanas évek magyar filmjeinek Budapest-képe, in Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád szerk.: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*, Budapest, Osiris, 502–516.
- Wilhelm Gábor (2005): Kognitív térképek és városrepresentáció, in N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor szerk.: *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*, Budapest, Kijárat, 29–46.

9.

Fotózás a terepen

BÉRES ISTVÁN

A fényképezés társadalomtudományi felhasználása összefügg azzal a szilárd hittel, amely már a fotográfia korai időszakában is kapcsolódott a valóság „mechanikus” leképezéséhez: jelesül azzal, hogy a tárgyi valóság pontos rögzítésében utolérhetetlen eszközt a fényképezés, mivel a legfőbb torzító tényezőt, az emberi szubjektumot (tudatot) képes kiküszöbölni, illetőleg csökkenteni a hatását (Ball 1992: 15). A fotografikus vizualitás alapaxiómájaként ez a hit feltételezett egyfajta naív reflektálatlanságot is (szemben a szavak világával), mint az őszinteség tiszta esetét. Mi mást tartana fontosnak a kutató is benne, amikor – képtelen – összeszedi az eszközeit a terepre indulás előtt?

I. Fotográfia a terepen

A cím ily módon átírva kétértelmű. Ezzel épp arra a kettős jellegzetességre kívánom felhívni a figyelmet, hogy a fényképek a terepen egyrészt a kutató tényleges képpalkotó aktivitása révén keletkeznek (Collier – Collier 1986), másrészt találhat, gyűjthet is olyan fotográfiákat, amelyeket az adatközlői készítettek vagy készíttettek. A képekre irányuló interjúmetódus összefoglalását lásd Buchner-Fuhs 1997.

Az első esetben ő, illetőleg az ő intenciói alapján valaki más – például egy hivatásos fotós – készíti el a fényképeket. Ilyenkor nagyrészt a kutató az, aki a képkészítés folyamatát irányítja: kezdve a téma kiválasztásától, a megvalósítás stílári és technikai részleteinek meghatározásán keresztül, a végeredmény, a kész fénykép interpretálásáig. Attól függően, hogy milyen mértékben határozza meg ennek a folyamatnak a mikéntjét, a végeredményt az ő munkájának tekinthetjük.

Az egyik eset az, hogy a kutatási keretprogram egy olyan vizuális alprojekt megvalósítását vállalja, amely lehetővé teszi egy hivatásos fényképész alkalmazását (ez persze költségvetésfüggő, hisz ilyenkor hozzáadódik a fotós kiadása és a díjazása is). Az ő felkérése indokolt lehet, ha egy kiállításon vagy

egy – exkluzívabb kivitelű – képes kiadványban is be szeretnénk mutatni az eredményeinket. Ilyenkor biztosak lehetünk benne, hogy technikai értelemben optimálisabb felvételeket fogunk kapni, mint ha mi magunk készítenénk el azokat. Ugyanakkor a terepmunkásnak és a fotósnek szoros együttműködésben kell dolgoznia, hisz a megvalósítandó programnak lényegileg a kutatóénak, nem pedig a fotósénak kell lennie. Természetesen ezt a folyamatot erősen befolyásolhatja, ha a hivatásos fényképésznek van már tereptapasztalata, mi több, a kutatás tárgyát is ismeri. Ilyenkor autonóm módon nyúlhat a témához, de ennek a veszélye mindenképp az, hogy a megközelítésmódja és a témakezelése különbözhet a kutatóétól, ami a végeredményt tekintve koherencia problémákat okozhat. Mindenképp szerencsésnek tűnik, hogyha – ezt elkerülendő – a kutatás témájával, a kutatói hipotézisekkel kapcsolatosan részletekbe menő egyeztetést folytatnak a terepmunka előtt, s pontosan tisztázzák egymás kompetenciáit a vizuális leképezést, bemutatást illetően.

Persze az sem elképzelhetetlen, hogy a fényképész egyszerűen végrehajtója a kutató utasításainak, és csak a legszorosabban vett fényképész feladatot vállalja (pl. tárgyeegyüttesek fényképezése, reprodukciók készítése). Ilyenkor mindenben a kutató intenciói érvényesül(het)nek, ugyanakkor a hivatásos fényképész copyright-járól ekkor sem szabad megfeledkeznünk.

Mégis, általánosnak mondható, hogy a terepre menő kutatók jó része visz magával képrögzítésre alkalmas eszközt, fényképezőgépet, s egyre gyakrabban videokamerát, camcordert is. Ilyen esetben a teljes folyamatot maga tudja kontrollálni. A modern rögzítő apparátusok funkcióorientált kialakítása biztosítja azt, hogy – némi előzetes gyakorlással – nagy biztonsággal készíthessünk a terepen jó minőségű, technikailag korrekt fényképeket. Különösen igaz ez a viharos gyorsasággal terjedő digitális fényképezőgépekre, amelyeknek számos előnye van a hagyományos analóg gépekkel szemben (pl. az azonnali ellenőrizhetőség), igaz néhány hátrányuk is akad (Nagy 2005). Minimális feltételként a középkategóriás gépek jöhet(né)nek számításba, de ezek ára még mindig sokszor meghaladja a kutatók anyagi lehetőségeit. Ezek a gépek azok, amelyek megfelelnek az ilyen jellegű munkához elvárt – itt most nem részletezett – technikai feltételeknek és képfelbontási minőségnek. Ezeknek a gépeknek az előnye például akkor fog érvényesülni, ha jó minőségű, könnyen használható állványt is alkalmazunk a hosszabb expozíciós időt kívánó statikus jellegű – főként belső – felvételeknél, vagy amikor kiaknázzuk a sorozatfelvevő képességüket. Utóbbi azért fontos, mert kiküszöbölheti bizonyos típusú felvételeknél azt a „hibát”, hogy a fényképész tudatos előzetes szelekciós eljárással, mintegy előre kialakítja a fejében a képet, s annak megfelelően „kapja el” a pillanatot, azaz a valóságot alakítja a saját prekon-

cepciójához. A rögzített pillanat relevanciáját bizonyos esetekben a témának és nem a fényképésznek kell irányítania. Különösen igaz ez akciófelvételek esetében. (Nagy 2005-ben bővebben olvashatunk erről is Bateson és Mead harmincas évekbeli terepmunkájával kapcsolatban. Magyar nyelven ajánlom még: Bán 1999; Bán–Biczó 2000; Belting 2003; Kunt 1995, 2003)

A módosított címben – *Fotográfia a terepen* – rejlő másik értelmezési lehetőség az, hogy a kutató nem maga készít fényképeket, hanem gyűjti, találja őket. Ha az előzetes tervei alapján nem szándékozott a terepen fényképeket gyűjteni (mert a témája nem is kívánta azt meg), számos esetben mégsem tudja elkerülni, hogy a felbukkanókról tudomást ne vegyen. (Más vizuális dokumentumokról most nem ejtek szót.) Gondoljunk itt elsősorban mindjárt a lakásokban, irodákban nyilvánosan elhelyezett fényképekre, például az íróasztalra helyezett családi fotóra, a gyermek(ek) fotójára, amelyeket a tulajdonosok minden vendégüknek „felkínálnak” – így a terepmunkásnak is. Ezek mindig jó alkalmat adnak a perszonális vagy familiáris narratívák előhívására. Hasonló célokat szolgálnak a fotóhasználó által megszerkesztett kisebb-nagyobb albumok is, amelyek az illető személy vizualizált identitásának sokszor a legjobb kifejezői. Mivel ezeknek a tárgyknak az elsődleges szerepe épp az, hogy „szó nélküli”, pusztán vizuális kapcsolatot létesítsenek a fényképhasználó objektívalódott identitáskonstrukciója és a fénykép szemlélője között, ezért ezekkel a fotókkal kapcsolatban teljesen legitim módon jelenhet meg egy olyan kíváncsi, hogy a tulajdonos szóban is fűzzön megjegyzéseket hozzájuk. Ezt nagyon sokszor olyankor is tapasztalhatjuk, amikor nem egy kutató, hanem csak egy egyszerű érdeklődő tesz megjegyzést egy fotóra: az – akár legtriviálisabb – megjegyzés is („Milyen aranyos kisgyerek!”) mindig reagálásra sarkallja a tulajdonost. Ekkor a fényképek kommunikatív (kifejező) karaktere fog érvényesülni, amely kiváltja a hozzájuk fűződő értelmezői aktivitást, és így máris egy jellegzetes „terepszituációban” vagyunk.

Gyakori az is, hogy a terepen talált fényképek egy része az adatközlők közreműködése nélkül keletkezett, de azokat ők tárolták, mutatták be, és használták. Leggyakoribb típus talán az általuk válogatott újságkivágások, magazin-fotók, poszterek együttese, amivel a különféle célú helyiségeiket díszítik.

Az 1. számú képen egy furcsa montázst látunk a falra akasztott viseltes képkeretben (Lévai Gábor képe). Újságkivágások szerepelnek ebben a montázsban, mintha egykori üzemi faliújságot látnánk. Mihail Gorbacsov szovjet főtitkár, a peresztrojka elindítója, az MSZMP „új tisztségviselői” – ahogy a szöveg mondja – a nyolcvanas évekből (Grósz Károly, Németh Miklós, Nyers Rezső stb; lényegében az akkori új poszt-kádári pártvezetés), Kosuth Lajos és tábornoka (egy 10–15 évnél biztosan régebbi napilapban közölt

korabeli metszeten) valamint Derrick felügyelő (egy régi képes magazinból) láthatók. Ha figyelembe vesszük, hogy ez az összeállítás 2003-ban (!) lógott egy kárpátaljai falusi konyha falán, akkor a történeti múltnak – az időnek – egy egészen furcsa, abszurd zárványát láthatjuk. Mi lehetett az egykori összeállítás szándéka ezzel a montázssal? Milyen sajátos kulturális-társadalmi koncepciók mentén teszi egymás mellé, őrzi meg a tulajdonos ezeket a képeket? A politikai reményeket felcsillantó politikusokat (ti. a Grósz-féle vezetést), a kanonizált, de ott, Kárpátalján egészen más jelentéseket implikáló történelmi alakokat (Kossuth és a 48-as hagyományok) és a mediális tömegkultúra egykori ismert arcát, a népszerű főfelügyelőt? Az ottani magyar kisebbség sajtósága, a nyolcvanas években megjelenő történelmi reményeit látjuk ismét felbukkanni ebben a – ma már bízvást humorosnak és viccesnek is tartható – fotómontázsban. Szó szerint egy időutazás volt 2003-ban erre a képre tekinteni abban a falusi konyhában, amely tekintet azért – valljuk be – nem nélkülözte ott a megrendülést sem. Épp az ott élők életében régóta jelen lévő történelmi, társadalmi, kulturális és gazdasági reménység és reménytelenség oszcillációjának furcsa állandósulása és leképeződése volt ez a montázs. Egyszerre volt bizonyítéka az adatközlő idős emberek tudatos történeti-politikai reflexióinak (és eligazodási vágyának), a kanonizált tradíciók megőrzési képességének és annak a naiv vágnak, hogy ebben a vizuális monumentumban összegezzék ezeket a tapasztalataikat, tudásukat. Ugyanakkor ennek a dokumentumnak a zárványszerűsége nem időtlenné (és mintegy örök érvényűvé) tette ezt az interpretációt, hanem leleplezte ezeknek az embereknek a mindenkori kiszolgáltatottságát az uralkodó normatív társadalomformáló ideológiáknak, érkezzenek azok bármely politikai vagy kulturális-tömegkulturális hatalmi centrum felől.

Ritkán ugyan, de találhatunk olyan fényképeket a terepen, amelyeket az adatközlő iránt valamilyen okból érdeklődő személy készített, és adott, küldött neki ajándékba (akár egy előző kutató vagy egy fotóriporter, és adott esetben mi is ígérjük meg – és teljesítsük is –, hogy küldünk majd képeket, különösen, ha erre az adatközlőink utalnak is). Ezek azért lehetnek érdekesek a számunkra, mert ugyanígy, ebből a külső nézőpontból fogunk mi magunk is képet készíteni róluk, amely mind formai szempontból, mind tematikájában egészen más normatív látásmódnak fog megfelelni. Sajátosan utalnak az adott személyt vagy csoportot jellemző jelenségekre, mozzanatokra, tulajdonságokra: olyan tematikai repertoár figyelhető meg ezeken a képeken, amely nincs fedésben azal, amely a saját fényképeiken jelenik meg. Sokszor egészen más környezetben, egészen más mindennapi praxisok végzése közben fotózzák őket, de ezek a képek – és ezt én magam is többször tapasztaltam terepen – ugyanúgy gondo-

1. kép.

(Lévai Gábor 2003).

san megőrződnek annak ellenére, hogy ők maguk is érzékelik a szemléletbeli törést. Ezek a karakterisztikus különbségek különös erővel mutatnak rá azokra a jellemzőkre, tulajdonságokra, amelyek az önreprezentáció szempontjából általában lényegtelennek lettek minősítve, noha az „idegen szem” számára mégis erőteljesen jelenvalóknak tűnnek (az egész problematika a hagyományos étikus–émikus nézőponti kettősségen alapul).

A fenti jelenség számomra ahhoz a teljesen szokványos 5×7 cm-es fekete-fehér fényképhez kapcsolódott, amely egy idős, fekete ruhás parasztasszonyt ábrázol. A kép egy régi terepgyakorlaton bukkant fel, nincs a tulajdonomban a másolata sem. A kép valamikor a hatvanas évek első felében készült. Az asszony a képen a kis, tornácós házába vezető lépcsőn ül, és egy vastag, de nem nagyméretű, sötét, keménykötésű könyvet olvas. A fényképet a hetvenes évek elején elhunyt asszony – a gyűjtés időpontjában már szintén idős lányának a gyűjteménye őrizte meg, akinek a képhez fűzött kommentárjából kiderült, hogy neki ez az egyik legkedvesebb fényképe az édesanyjáról. Ennek a képhez való ragaszkodásnak két összetevője volt: 1. ez volt szinte az egyetlen, amelyen egyedül szerepelt az édesanyja, és így a kép nézőjének figyelme nem irányulhatott más személyek felé; 2. ezen egy, a vallásos lánynak oly fontos jelenet volt látható: az imádkozás.

De mi is ezzel a képpel a probléma? Kiderült – mint az oly sokszor nyilvánvalóvá válik –, hogy ez a jelenet soha nem játszódhatott így le az események természetes menetében, azaz egy beállított, megrendezett jelenetről van szó. Ugyanakkor ez a fajta beállítottság – mondhatni – ontológiaiilag más, mint amikor a műteremben pózol a fényképezendő személy. A műteremben sokkal inkább megjelenik a gesztusokon, a rekvizitumokon nyugvó, vállalt és szándékos *teatralitás*, mint az ilyenfajta, a hétköznapiságot, a jelenet ellesetségét implikáló fényképeken. Az mindjárt gyanút ébresztő volt, hogy a teljes gyűjteményben ezen a fényképen kívül csak két képen szerepelt az anya egyedül. Fiatal lányként egy műtermi képen a tizes évek első felében, és egy másik amatőrképen, amely sajátos körülmények okán készült külföldön: az ott élő családtagjait látogatta meg a hatvanas években. A többi, őt is ábrázoló fényképen mindig csak más családtagjaival együtt, és kivétel nélkül a kép illetve az ábrázolt csoport szélén vagy ahhoz közel áll. Ebből, és más, jól megfigyelhető kinezikai jelekből, gesztusokból, testtartásból kiderül, hogy soha nem ő van a kép, a jelenet centrumában.

A szociális kapcsolatok milyenségét a vizuális jelek is megerősítik. Ugyanakkor az interjúkból is egyértelművé vált, hogy a rokonságon belül marginalizálódott a szegénysége, özvegysége és visszahúzódó természete miatt, illetve mert egyedül, külön élt, így a család perifériájára szorult. A kommentárokból kiderült, hogy az asszony – különféle munkák elvégzését leszámítva – valójában soha nem ült a bejárati lépcsőre. Ugyanis ez a lépcső néhány lépésre volt a nagy gyalogosforgalmú utcafronttól, de kerítés nem volt, így jól be lehetett látni oda, és emiatt csak a munkavégzés lehetett az egyetlen legitim ok, ami miatt valaki a lépcsőn üldögél, például borsófejtés vagy más ilyen jellegű munkák okán. Itt felidézhetjük Köstlin megjegyzését arról, hogy a parasztok számára a „csak úgy” sétálás mennyire nem volt legitim (Köstlin 1996: 117). Ha bárki a faluban kiült a háza elé vagy mellé, akkor mindig egy kivitt székre ült, például a vasárnap délutáni vagy a hétköznapi koraesti beszélgetésekkor. Különösen nem ült ki senki imakönyvből imádkozni, még akkor sem, ha vallásos volt, és esetleg sokat imádkozott. Ezt mindig kizárólag a lakás négy fala közt végezték (leszámítva nyilvánvalóan azt, ha a templomba mentek), és soha nem úgy, hogy mások láthatták az utcáról.

Ugyanígy volt ezzel az adatközlőm édesanyja is. De akkor hogyan került ő ide a háza elé? A kép elkészítésének korabeli szituációjából annyi volt rekonstruálható, hogy elkészítésének intenciói egy, a közösségbe kívülről érkező fényképező érdeklődőtől – kutatótól, fotóművésztől, néprajzostól vagy ezek bármelyikének amatőr változatától – származnak. Lényegében arról van

szó, hogy ő rendezte meg a jelenetet, ő választotta ki a valóság azon elemeit, amik a képre kerültek: öreg parasztház szegényes bejárata, girbegurba fakorlát a kőlépcső mellett, fekete ruhás öregasszony. Ez az öltözék az egyik legbiztosabb jelzése annak, hogy viselője az adott közösségben 1945 után azok közé tartozott, akik a gyors kivetkőzési hullámnak ellenálltak, és életük végéig a hagyományos viseletet hordták. Ennek egyik fő oka előrehaladott koruk volt. Az 1950-es évektől viszont ezzel a viselettel jól korrelált az, hogy a helyi társadalom (és azon belül főként a gazdaság) alacsonyabb presztízsű „helyeit” elfoglalók közé tartoztak ezek az asszonyok.

Egyébként a képen ábrázolt kegyes gyakorlatot, az imádkozást értékelhetjük akár úgy is, hogy az ismeretlen fényképész akkor a képét nem az azonali nyilvánosság számára készítette. Megfogalmazásának módján érződik a kor hivatalos ideológiájával szembeni fenntartás, de azért semmiképp sem értékelhetjük valamifajta harcos „kiállásnak”, protestálásnak. Inkább egyfajta értékorientált, de rezignált tradicionalizmus jellemzi. Mindezek együtt jól illeszkednek egy, a fotóamatőr mozgalomban részt vevő, szabadidejében hobbiként igényes fotózást művelő – képeit talán maga előhívó, nagyító – és a falusi népeletet megörökíteni szándékozó fényképész hagyományába. E hagyomány erőteljes stílári elemei döntően az egykor népszerű „magyaros stílusból” származnak (Kincses 2001). Sikerült is ennek a képnek relikviává válnia a fényképen szereplő asszony lánya számára. A relikviává válás lehetősége, hogy spiritualizálódó tartalmakkal tud telítődni, egyébként is a családi fotográfia sajátos jellemzője. Emiatt a gyűjtő nagyon sokszor – helyszíni reprodukálás révén – csak a fénykép másolatát tudja megszerezni, mert attól a tulajdonosa nem tud megválni. Ha előzetesen számítunk erre, akkor mindenképp hasznos, ha a terepre magunkkal viszünk egy repróállványt – ez perze a mérete miatt csak gépkocsival szállítható –, illetve egy szkennert, laptopot, így jó minőségben készíthetjük el a magunk másolatát. Elkészültének rövid idejére – különösen, ha tudja az adatközlő, hogy nem visszük el azt magunkkal a terepről – szívesen kölcsön szokták adni a fényképeket, dokumentumokat.

II. Fénykép és terepkutatás

A vizuális terepkutatás ugyanakkor mégis csak kevert „médiumot” eredményez: képek és szövegek egymásra hatása és egymásra vonatkoztatása hozza létre a leírt, ábrázolt jelenségek szemantikailag összetett strukturáját. Különösen így van ez azokban az esetekben, amikor a fényképek nem egyszerűen

csak illusztrációi a szövegnek, hanem az tárgya. A fényképek ilyen vizsgálata nem olyan régi, mint a fénykép kutatások során való felhasználása.

Az etnográfiai fényképezésnek nem volt – jószerivel ma sincs – tényleges elmélete és sajátos metodológiája, noha a fényképezés régóta kíséri az etnológiai-etnográfiai kutatásokat (Ball 1992; Edwards 1992; Ruby 1996). Az 1890-es évektől a külső, szabadtéri fényképezés viszonylag egyszerű gyakorlattá vált, és így a tudományos eszköztár egyik praktikus elemének bizonyult, hiszen egy-egy fénykép minden leírásnál nagyobb tényleges „megjelenítő erővel” bírt. Ez a népszerűség illusztratív és dokumentatív erejével függött össze, ugyanakkor ez a felhasználási mód nem volt több pusztán „vizuális jegyzetelésnél”. A kutató emlékezetét támogató eszközként illeszkedett otthon a dolgozószobában a terepnapló jegyzeteinek „kibontása” mellé, és kiegészítette azok rekonstrukciós erejét, mikor hazaérve a kutató rendezte az anyagát.

Nem lehet elhanyagolni már akkoriban sem azt a szerepüket, amit a publikációk illusztrációjaként játszottak, ahogy az egyetemi oktatásban betöltött demonstrációs szerepüket sem. Mindezek – a kiállítások mellett – már a 19. század végén, a 20. század elején megalapozták a vizuális adatok társadalomtudományi felhasználásának lehetőségét. Ennek ellenére az, amit szorosabb értelemben vett fotóetnográfiának (*photographic ethnography*) nevezhetnénk, kifejezetten nehezen született meg. Gregory Bateson és Margaret Mead 1942-es munkáját, a *Balinese Character: A Photographic Analyses*-t szokták az első, ténylegesen vizuális etnográfiai munkának tekinteni (a másik e szempontból jelentős klasszikus munka R. Gardner és K. G. Heider *Gardens of War*-ja 1968-ból). Ez nem azt jelenti, hogy nem volt számos nagyon színvonalas kutatás, amely különféle vizuális dokumentumok elemzését tűzte volna ki célul, de a munkák jó része inkább bizonyos dokumentarista intenciók megvalósítását jelentette, amelyek az etnográfiától eltérő esztétikai és politikai elvek, szándékok mentén artikulálódtak (Ruby 1996: 1346).

Ma a kutatások már nem a kifejezetten „egzotikus” tájakon végzett terepmunkát jelentik. Számtalan más, adott esetben a kutató saját kulturális-társadalmi horizontján belül élő közösség mindennapi életének dokumentatív feldolgozása, interpretálása a cél. A legszélesebb értelemben minden vizuális termék az érdeklődés homlokterébe kerülhet: a művészitől a populáris képig, a különféle archívumokban őrzött képektől a családi fotográfiáig, a kereskedelemtől, a politika, a kultúra stb. képhasználatáig. Minden, ami a társadalmak vizuális reprezentációjaként értelmezhető. A lényeg, hogy olyan vizuális dokumentum legyen, amely tárgya lehet ennek az egyre sajátságosabbá váló értelmező eljárásnak, és amely kifejezi azt a mélyen gyökerező

diverzitást, ami a kultúrákat, társadalmakat jellemzi (Becker 1981; Hockings 1975; Pink 2004).

A fotóetnográfia egyik jelentős tudományos-szervezeti közege az *International Visual Sociology Association*, amelynek elévülhetetlen érdemei vannak abban, hogy ma már beszélhetünk általában a vizuális kutatások – és ezen belül nemcsak a vizuális antropológia/etnográfia – hagyományáról. De ne tévesszen meg minket a szervezet nevében szereplő 'szociológia' szó. Régóta kialakult a vizuális kutatásoknak az a sajátos konglomerátuma, amelyben szinte egymástól elválaszthatatlanul összefonódnak a fényképek értelmezésében releváns antropológiai, szociológiai és kommunikációs szemléletmódok (Ball 1992, Harper 2000, Henny 1986). (A képekre vonatkozó kutatások etikai és jogi relevanciáit lásd Gross–Katz–Ruby 1988.)

III. Fényképezés a terepen

Amikor ma a kutató úgy dönt, hogy fényképezőgépet visz magával a terepre, akkor jószérivel már nem kell olyan döntéseket meghoznia, mint amilyeneket még néhány évvel ezelőtt is: jelesül, hogy milyen formátumú gépet válasszon, és milyen kromatikájú fotóanyagra dolgozzon. Mindennek az az oka, hogy a digitális fényképezőgépek kiszorították a hagyományos analóg kamerákat. Ennek messzemenő metodológiai következményei lettek (Nagy 2005: 93). A nagy mennyiségű, olcsó kép előállíthatóságára, és az azonnali önkorrekciós lehetőségekre kell felhívni a figyelmet.

Itt most mégis egy hagyományos géppel készített példát mutatok be, és csak egyetlen részjelentésre hívom fel a figyelmet. A 2. és a 3. sz. – eredetileg színes – képeken egy kis zalai faluban, 2006-ban készített „életképeket” látunk. Egyrészt az ilyen sorozatok egyfajta enciklopédikus feldolgozását tudják adni a témának, jelen esetben a „lomizást” űző romacsaládok életének. A képpár egyik tagján látjuk a családi ház udvarának egyik oldalát – nagy fák, és a család megélhetéséhez nélkülözhetetlen kisbusz áll rajta –, míg a másik kép, mintha finoman ellenpontozná az elsőt. Ezen látjuk annak dokumentálását, hogy ez a család a falu lomizó családjainak azon rétegéhez, akiknek még nem sikerült különböző számukra fontos presztízsjavakat megszerezniük (nagy személyautó, emeletes családi ház stb.). Az első kép az igyekezetet, a minden szempontból rendezett életvitelt implikálja, amelyen különösen erős képi elem ebben a kontextusban a nagymosás ábrázolása, amely – látens módon – egyúttal begyökeresedett negatív sztereotípiák eloszlatását is szolgálhatja. Ugyanakkor a másikkal a szerző azt állítja, hogy a családnak nem

2. kép.

(Vörös Zsófia 2006.)

sikerült még mára teljesen maga mögött hagynia az egykori szegénységet (vö. a melléképület rossz állapota, ahol az eladandó árucikkeket tárolják), és így a mindennapi anyagi problémákkal való aktív szembenézés „hétköznapi heroizmusára” is utal. A képek egy olyan elfogulatlan, tisztességes és előítélet-mentes szemléletet tükröznek – ez valójában a teljes sorozat alapján látszik igazán tisztán –, amely mindenképp sajátja kell, hogy legyen a terepre menő kutatónak. Erre azért érdemes nyomatékosan utalni, mert a vizualitás valóság-közvetlensége olykor a képi sablonok alkalmazásának könnyebben járható útját kínálja fel, és meghamisítja az ábrázolt valóságot.

IV. Fényképek gyűjtése

A vizsgált terepen – ahogy erre már utaltam – nagyon gyakran lelünk különféle típusú, fajtájú és minőségű vizuális médiumot, legnagyobb mennyiségben fényképeket (ide sorolhatjuk a különféle magazinokból kivágott plakátokat, képeket is). Ezekben belül a leginkább kutatói érdeklődést kiváltó típus az, amit családi fényképnek, privát fotográfiának hívnak (Musello 1979). Ezeket tartjuk az adott adatközlő legintenzívebb identikus konstrukcióinak, noha nem felejtkezhetünk el arról sem, hogy például milyen erős mintaadó szerepe lehet a tömegkultúra egyes nagy narratíváihoz besorolható sztároknak

is, és így nem elhanyagolható, hogy mely folyóiratok mely képei lelhetők fel egy lakás falain. Sajnos a terepkutatás során ez a kérdés nagyon gyakran háttérbe szorul, és a kutató nem végez szisztematikus feltárási munkát ezekre vonatkozólag. Ennek a leggyakoribb oka az, hogy ezeket a vizuális adatokat annyira értéktelennek tartja, felhasználásukat a lakásdíszítésben annyira efemer jelenségnek, hogy azok szinte automatikusan áthullnak a figyelmé „hálóján”, és abban csak az általa jelentősebbnek ítélt akadnak fenn. Ez utóbbiak közé tartoznak ma már

– szerencsére – a korábban többször említett családi fotográfiák, privát fotográfiák (pl. a munkahelyi felvételek).

(Vörös Zsófia 2006.)

Rendkívül erős koncepció a fényképek értelmezésekor a képek nyilvános emlékezethordozó és emlékezetkonstruáló tárgyként való szemlélése. Ez a gondolat a nyolcvanas évek második felétől egészen máig uralja a fényképekről szóló különféle társadalomtudományos diskurzusokat a történettudománytól a néprajzig, antropológiáig.

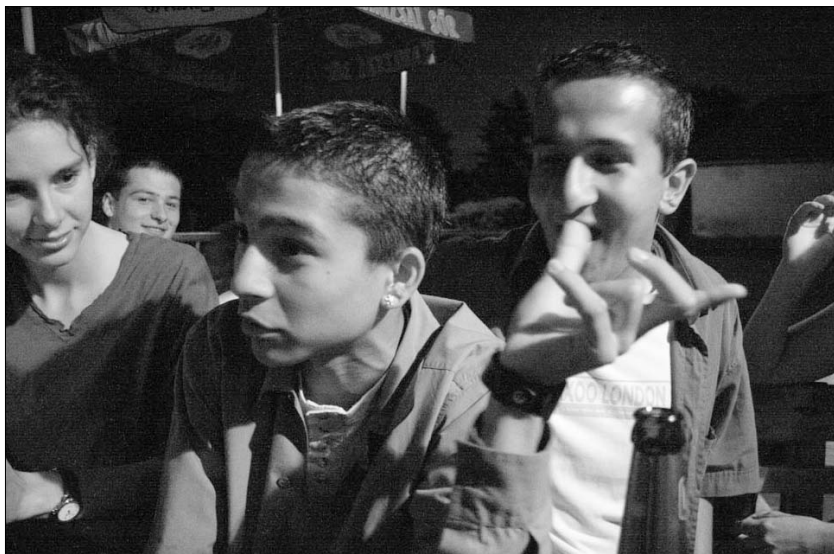
A fénykép létrehozásának elsődleges privát élménye az elkészítőjé, azaz a fényképezőé valamint a másik olyan közreműködőé, aki szükséges a fénykép létrejöttéhez – s ez a fényképen szereplő személy. Ebből a privát, személyes viszonyból mindenki más ki rekesztődik. Rajtuk kívül senki sincs, aki a kép elkészültének körülményeiről, céljairól olyan pontos (értsd: a valósághoz közelálló) ismeretekkel rendelkezne. Jól vizsgálható ez a folyamat egy olyan modellen, mint például Richard Chalfen szociovidisztikus modellje (Bán–Forgács 1984; Chalfen 1991). Ez a privát jelleg teszi, hogy a fénykép nagyon erős szálakkal kapcsolódik a személyes, individuális emlékezet-hez is, s annak az egyik leginkább használt stimulálójá.

A dolgot természetesen bonyolítja, ha csoport van lefényképezve. Ekkor a csoport kialakít egy közös, és minden csoporttag által önmaga számára érvényesnek tekintett identitást, és különféle szimbolikus eszközökkel erősíti meg azt. Ha a képen „másként viselkedő” személyt látunk, akkor szinte biztos, hogy ő – valamilyen szempontból és módon (önként vagy a többiek által rákényszerítve) – marginalizált tagja a csoportnak.

V. Fotográfia és emlékezés

Az emlékezésnek, az identitásnak és a hagyományteremtésnek az összefüggéseiről van szó a terepen készült fotográfiák esetében is. Egy közös – és nyilvános – tapasztalati és cselekvési tér megkonstruálásáról. A „szimbolikus értelevilágban” létrejön egy kötelező erővel bíró elváráshorizont, amely ugyanakkor biztonságot nyújt a benne otthonosan mozognak. Az individuumokból történő közösségkonstruálás (*mi*) a közös szabályokon, értékeken és a „közösen lakott múlt” emlékein alapul. (Ez a *mi* ideális esetben a kutató és a kutatottak valódi közösségét is jelent(het)i. Ennek képi dokumentuma lehetne a 4. – eredetileg szintén színes – kép.)

Assmann szerint az ismétlés segíti a cselekedetek, a viselkedés mintákba rendeződését (Assmann 1999: 17). A rítuskonstitúcióban az ismétlésnek és a megjelenítésnek van szerepe. (Vö. azokat az értelmezéseket, amelyek a fényképezés aktusát mint rítust gondolják el, illetve azokat, amelyek felhívják arra a figyelmet, hogy egy rítushoz hogyan kapcsolódik hozzá, mint annak egyre elválaszthatatlanabb alkotórésze a megörökítés gesztusa: azaz a fotózás, videózás rítust konstituáló entitásként értelmezhető.) Némi leegyszerűsítéssel mondhatjuk: nem is igazi esemény az olyan, ami nincs lefényképezve. A fotográfia hitelesítő eszközként működik. (Egy személyes emlékem: a nyolcvanas évek végén egy kis jugoszláviai magyar faluban, ahová a korábbi ismeretség alapján egy lakodalomba hívtak, nem mint vendéget kezdtek kezelni, hanem mint fotóst. A hagyományos esküvő eseménysorozata egy ponton váratlanul megállt, megakadt. Épp nem voltam ott, hogy képet tudtam volna készíteni, de ők tudták, hogy az egy olyan pillanat, amikor kell készülnie, és inkább vártak 20–25 másodpercet, míg engem valahonnan hátulról elő nem kerítettek.) Amint a megőrzési mód megváltozik, például az adott közösség inkább az írásra támaszkodik az oralitás helyett, a megjelenítés válik hangsúlyosabbá. Az utánzás és a megőrzés helyett az értelmezés és az emlékezés válik fontosabbá.

4. kép.

(Lévai Gábor 2006.)

A fényképezésben egy olyan eszközre talált az emberiség, amely automatikusan és gépszerűen (mindig ugyanúgy) utánoz, tökéletesen pontosan megőríz, analogikus természetű (kód nélküli), „szó szerint” vehető, mintegy az emlékeink tökéletes lenyomata, és így a visszaemlékező narratívák, mint értelmező gesztusok legjobb kiváltója. Természetesen elhalványodhat a tudás, az emlékezet, megszakadhat egy hagyomány, ami fenntartja a kapcsolatot az individuum, az objektum és a képhasználók általi megnevezések (leírások) között. Mindig a képhasználók képekhez kapcsolódó narratívái lesznek azok, amelyek rögzítik a képek jelentéseit. Ők címkézik fel a képeket. Azon esetek jó részében, ahol megszakad a felcímkézés és a par excellence igaz narráció folyamatos hagyománya, ott ezt követően a képpel bármilyen kapcsolatba kerülő képhasználók döntő részének rekonstruálhatatlanná lesz a valóság és annak képe közötti eredeti kapcsolat. Gondoljunk itt az esetekre, amikor megszakad az az emlékezőgyakorlat, amely a képpel kapcsolatos adatok áthagyományozását fenn tudná tartani (pontos név, hely, a történet részletei). Egy kutató nem tudja mindig eldönteni, hogy a használó által adott képértelmező narratíva milyen viszonyban van vagy volt a valósággal. Az, hogy a képen valóban az szerepel-e, akiről életében csak egyetlen kép készült, belátható, hogy nem dönthető el. Gyakran lehet olyan elbeszélésrészletekre bukkanni a képekről, a képek alapján folytatott interjúkban, amelyek ilyen bizonytalan státuszúaknak tarthatók, gyaníthatók. A kép tulajdonosa,

használója bizonyos jeleket nem tud, vagy – bármilyen okból – nem akar értelmezni, viszont a kép kutató szemlélője számára épp ezek a jelek azok, amelyek kétségessé teszik az eredeti értelmezést. Nincsenek a fényképeken – és minél régebbiek azok, annál kevésbé vannak – olyan támpontok, vizuális elemek, amelyek segítségével az azonosítást el tudnánk végezni.

A fénykép a ráruházott szerepnek megfelelően (ti. hogy a valóság pontos megragadására képes) a kezdetektől a kulturális emlékezetért folytatott harc egyik legfontosabb eszköze volt, de egyben e harc terepe is lett. Népszerűségét annak köszönhetette, hogy mindenki azt gondolta róla: az emberi sajátságok, mindazok, amik elhatárolnak társadalmakat, csoportokat és kultúrákat egymástól, legyenek azok biológiai antropológiai, gazdasági vagy kulturális különbségek, ezzel az eszközzel pontosan megragadhatók, bemutathatók és így megerősíthetők. A nyilvános társadalmi emlékezet kanonizációjában fontos szerepet tölt be a fényképezés. A kutató a terepmunkája során – akár készíti, akár gyűjti a fényképeket – szintén nagyon intenzíven részt vesz ebben az emlékezetet kanonizáló eljárásban. Ez különösen azért lehet így, mert az utólagos interpretáló munka, amely az emlékezetnek ehhez a formájához kapcsolódik, a tudományosság diszkurzív közegében zajlik, ahol a különféle prezentációs formákon keresztül az eredmények – legyenek azok szövegesek vagy akár képek – megsokszorozhatják a hatásukat.

IRODALOM

- Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Budapest, Atlantisz.
- Ball, Michel (1992): *Analyzing visual data*, Newbury Park, Sage.
- Bán András szerk. (1999): *Körülírt képek. Fényképezés és kultúrakutatás*, Miskolc – Budapest, Miskolci Galéria – Magyar Művelődési Intézet.
- Bán András – Biczó Gábor (2000): Kutató tekintet. Képalírás egy talált fotográfiához, *Magyar Lettre International* 38. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre38/ban.htm> (2006–12–27).
- Bán András – Forgács Péter szerk. (1984): I Have the Same Photo, Only it's a Different Kid! *Családi fotó I. Vizuális Antropológiai Kutatás Munkafüzetek*, II. kötet, Budapest, Művelődéskutató Intézet.
- Becker, Howard S. ed. (1981): *Exploring Society Photographically*, Evanston, Mary and Leigh Bock Gallery – Northwestern University.
- Belting, Hans (2003): *Kép-antropológia, Képtudományi vázlatok*, Budapest, Kijárat.
- Buchner-Fuhs, Jutta (1997): Die Fotobefragung – eine kulturwissenschaftliche Interviewmethode? *Zeitschrift für Volkskunde* (93) II; 189–216.

- Chalfen, Richard (1991): *Turning Leaves. The Photograph Collections of Two Japanese American Families*, Albuquerque, University of New Mexico Press.
- Collier, John Jr. – Collier, Malcolm (1986): *Visual Anthropology: Photography as a Research Method*, Albuquerque, University of New Mexico Press.
- Edwards, Elizabeth ed. (1992): *Anthropology and Photography 1860–1920*, New Haven – London, Yale University Press.
- Gross, Larry – Katz, John Stuart – Ruby, Jay eds. (1988): *Image Ethics. The Moral Rights of Subjects in Photographs, Film, and Television*, New York – Oxford, Oxford University Press.
- Harper, Douglas (2000): Fotografien als sozialwissenschaftliche Daten, in Flick, Uwe –von Kardoff, Ernst –Steinke, Ines (Hg.): *Qualitative Forschung*, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 402–415.
- Henny, Leonard M. (1986): Trend Report: Theory and Practice of Visual Sociology, *Current Sociology* vol. 34, 3; 9–23.
- Hockings, Paul ed. (1975): *Principles of Visual Anthropology*, The Hague – Paris, Mouton.
- Kincses Károly (2001): *Mitosz vagy siker? A magyaros stílus*, H. n; Magyar Fotográfiai Múzeum.
- Köstlin, Konrad (1996): Utazás, régiók, modernség, *Café Babel* 4; 117–124.
- Kunt Ernő (1995): *Fotoantropológia. Fényképezés és kultúrakutatás*, Miskolc – Budapest, Árkádiusz.
- Kunt Ernő (2003): *Az antropológia keresése. Válogatott tanulmányok*, Budapest, L'Harmattan.
- Musello, Christopher (1979): Family Photography, in Wagner, John ed.: *Images of Information. Still Photography in the Social Sciences*, Beverly Hills – London, Sage, 101–118.
- Nagy Károly Zsolt (2005): A fotoantropológia és az antropológiai fotó lehetőségei a „digitális képi forradalom” korában, *Tabula* 8 (1); 91–110.
- Pink, Sarah (2004): Interdiszciplináris programok a vizuális kutatásban: A vizuális antropológia újragondolása, in Letenyei László szerk.: *Településkutatás. Szöveggyűjtemény*, Budapest, L'Harmattan – Ráció, 703–728.
- Ruby, Jay (1996): Visual Anthropology, in Levinson, David –Ember, Melvin eds.: *Encyclopedia of Cultural Anthropology*, New York, Henry Holt, vol. 4: 1345–1351.

10.

Filmezés a terepen

SZUHAY PÉTER

Az alábbiakban azt járjuk körbe, hogy terepkutatásaink során mi a teendő, ha filmes anyagot szeretnénk rögzíteni, majd ebből valamilyen formátumú prezentációt készíteni. Érdeemes a kezdetek kezdetén néhány alapvetést tisztázni – nem is annyira a tereppel, mint inkább a filmezéssel kapcsolatosan. A filmezést a lehető legtágabb keretek között értelmezzük, minek következtében mind technikai, mind műfaji, mind esztétikai és tartalmi kérdésekben elég széles határok között megengedő módon tekinthetünk e tevékenységre. Amikor technikai kérdésekről beszélünk, egyaránt „filmezésnek” nevezzük a hagyományos módon celluloidra (8, 16 vagy akár a 35 milliméteres filmre) vett, a mágnesszalagra (vagyis videóra: a VHS-től a Beta-ig terjedő „sávban”) rögzített vagy akár a digitális technikával megörökített mozgó és hangzó képek folyamát, függetlenül attól, hogy a filmezés során a dokumentálót milyen szándék (és milyen végcél elérése) vezette. Először tekintsük át, hogy a kézikönyvek általában mit mondanak az etnográfiai (antropológiai) felvételekről és azok felhasználásáról. Tari János a következő lehetőségeket kínálja fel számunkra (Tari 2002: 161).

1. A filmet néprajzi jegyzetömbként használjuk.
2. A film egy történet vizuális ábrázolása (mint például a munkafolyamatokról és a rítusokról szóló filmek)
3. A film összefüggések megvitatása céljából készül (ilyenek lehetnek például az élettörténeteket, az életmódot bemutató, vagy a viselet változásáról szóló filmek).

Horváth Réka ennél differenciáltabb megközelítése egyenesen hét lépcsőfokot különböztet meg.

1. Alapvetően a további kutatások céljából készül a felvétel (eltekintve attól, hogy a későbbiekben ebből akár önálló filmalkotás is készíthető).
2. A felvett anyagból kutatói film készül magasan kvalifikált kutató közösségnek.
3. Etnográfiai dokumentumfilm készül releváns antropológiai témáról érdeklődő nagyközönség számára.

4. Az etnográfiai televíziós dokumentumfilm már szélesebb televíziós közönséghez szól.
5. Az oktató, informáló, ismeretterjesztő filmek széles közönségnek készülnek oktatói céllal.
6. Megkülönböztetünk egyéb, ugyancsak nem fikciós filmeket. Ilyenek például az úti beszámolók, zszurnalisztikai riportok, újsághírek, melyek jobbára szintén televíziós nagyközönség számára készülnek.
7. Legvégül a néprajzi, antropológiai dokumentáció mintegy kutatási alapanyagul szolgálhat a fikciós filmek számára (Horváth 2004: 26–27).

A továbbiakban függetlenül attól, hogy amit csinálunk, azt néprajzi-, antropológiai-, netán dokumentumfilm-filmezésnek tekintjük, és függetlenül attól is, hogy amit létrehoztunk, az valójában mások számára is nézhető, élvezhető alkotássá nemesedett-e, s végezetül függetlenül attól is, hogy milyen témát dolgozunk fel, megengedő módon tehát mindaz a cselekvést filmezésnek nevezzük, ami eredményeként hang és mozgókép egysége, szinkronitása, vagyis „film” jön létre.

Módszertani elmékedésünk gyakorlatba ültetése során azonban szükséges néhány megszorítást tennünk. Az a filmezés, amiről beszélünk, eredendően a terepmunka során valósul meg. Jelen idejű, a hazai kortárs társadalomról szól, s azon belül is a közösségek tanulmányozását szolgálja. Függetlenül technikai lehetőségeinktől, tehát nem múlt idejű és nem is rekonstrukció, s nem távoli földrészek „egzotikus népeiről” készített híradás.

I. Terepre fel!

A filmezés (szemben az interjúzással vagy a fotózással) eredendően társas kutatási és alkotói forma. Még akkor is így van, ha léteznek magányos farkasok, akik szeretnek inkább egyedül dolgozni. A filmezés legalább párosban való együttműködésének legkézenfekvőbb magyarázata az, hogy a technika (ha a kép és hang egy kézben összpontosul) kezelése máris leköt egy embert – s gondoljunk bele: a vállalkozás sikere mégiscsak technikafüggő. Mellette egy önálló kutató, kérdező képes csak folyamatosan biztosítani a kapcsolattépitést, kapcsolattartást azokkal, akikről, s akik közösségéről, helyi társadalmáról velük együttműködve szeretnének megtudni valamit. (A filmkészítők metanyelvében, avagy foglalkozási szakzsargonjában ez a társulás már a „stáb” megnevezéssel szerepel.) Minimálisan tehát két ember együttműködése szükséges ahhoz, hogy egyikük alapvetően az eseményre, illetve annak

„megteremtésére” (a beszélgetésre, az interjúra, a rítusra, a szituációra) figyeljen, másíku pedig annak rögzítésére, kifejező dokumentálására és a technika tökéletes uralására törekedhessen. Az összes technikai lehetőség elősorolása helyett itt csak a legkézenfekvőbb és a valószínűleg legelérhetőbb megoldásra érdemes utalni: a digitális kamerák azon változataira, melyekhez a beépített mikrofon mellett mozgatható mikrofont lehet csatlakoztatni, amelyek még alacsony fényviszonyok mellett is élvezhető képet rögzítenek, és amelyekkel könnyűszerrel átjátszhatók az anyagok a számítógép vágóprogramjába. Egyszóval olyan technikával és olyan körülmények között érdemes dolgozni, melyektől remélhető és elvárható végeredmény a filmélmény. Senkit ne törjön le, ha nem áll rendelkezésére a művészi kameramozgást biztosító „fart koci és fart sín”, „sztedikem” vagy éppen „krán”.

A filmezés során sokkal inkább azt kell eldönteni, hogy rögzítendő anyag mire lesz alkalmas, mire használjuk majd. A kezdetek kezdetén érdemes elhatározunk, hogy nem egyszerűen csak illusztrálni vagy dokumentálni akarunk valamit, hanem az írott antropológiai tanulmány szövegével egyenrangúnak tartva az antropológiai filmtanulmányt, olyan közlési formát választunk, amely feltételezhetően szélesebb körben lesz megismertethető. Ez a végső cél természetesen nem ment fel minket annak követelménye alól, hogy minden egyes eseményt a lehető legrészletesebben rögzítsünk, legalábbis végignézzünk, úgy, hogy abból akár önálló filmtanulmány születhesen. Vagyis tisztában kell lennünk két alapvetéssel.

1. A terepmunka során felvett anyag töredékét fogjuk csak felhasználni végső filmtanulmányunkban, ám hogy az egyes jelenetekből, interjúkból mi lesz az a filmtanulmányunkba ténylegesen beemelt pár perc, azt csak a végső stádiumban, a szerkesztés közben tudjuk eldönteni. Mindazonáltal a filmezés közben már gondolnunk kell arra, hogy a rögzített anyag vágható és szerkeszthető legyen.
2. Az különböztet meg bennünket, antropológus filmkészítőket egy televíziós híradó stábjától, hogy nem ismerjük a „megvan” érzését és az „aha”-felkiáltást, azaz nem kétperces anyagot készítünk, illusztrálandó egy híradást, hanem egy eseményt akarunk megérteni annak lehető legszélesebb kontextusában, megismerni annak egyedi és konkrét illetve közösségi és általános jellemzőit, történéseit.

Ahhoz, hogy filmtanulmányról beszélhessünk, persze sok apró dolgot el kell sajátítanunk, meg kell tanulnunk, és adott pillanatokban alkalmazni is tudnunk kell. Egy-egy filmtanulmány többféle módszer segítségével létrejött szegmensek szerves egysége, így hát érdemes ezeket sorra venni még akkor is, ha egy-egy megközelítésmód, egy-egy módszer eredménye önál-

lóan is értelmezhető és élvezhető. Az alábbiakban döntően saját személyes tapasztalataink és példáink segítségével mutatjuk be az egyes módszereket.¹ A dokumentumfilmezés, de már maga az egyszerű filmdokumentáció is egészen más szerepben tünteti fel a kutatót, mint amikor egyedül, magában dolgozik a terepen. A dokumentációt, de különösen a filmkészítést munkaként értelmezik a filmezett emberek, s ezáltal a kutatóval szembeni oly gyakori (egyébként teljesen érthető) értetlenség alapvetően megváltozik, létrejön a „felek” között a megértés és az egyenlőség. Természetesen nem volna ez így, ha nem élne a tömegkommunikációról, közelebről egyes médiákról ilyen idealizált, már-már mitikus kép, ha nem volna velük szemben ilyen pozitív elvárás, s nem volna ekkora a beljük vetett bizalom és hit. (Ennek időnként az ellenkezőjével is találkozhat az ember, ha olyan közösségekben jár, amelyeket a sajtó korábban megvádolt, negatívan tematizált, ellenségesen mutatott be. Itt éppen a filmkészítői bizalom helyreállítása a legnehezebb feladat.) A filmezés mint legitimációs lehetőség természetesen megkönnyíti a kutató dolgát, hiszen eredendően kettős szerepben dolgozik. Filmkészítői státusza a közösség szemében magas presztízssé lehet, mely legitimálhatja, s ezáltal meg is könnyítheti kutatói szerepét. De valójában már kutatóként is egy csapat tagja. A kutatásban – s ebben az értelemben kutatás az is, hogy mit dokumentáljunk, hogyan írjuk a filmben a filmvalóságot – a kutató egyenrangú munkatársa lesz a filmkészítőnek. Ha a filmkészítők koedukált csapatban dolgoznak, akkor az rögtön megteremti annak lehetőségét, hogy a világot egy időben „női” és „férfi” szemmel is lássuk, majdan láttassuk. Megteremti a lehetőségét, hisz abban a pillanatban, amikor titkok vagy intimitások kerülnek elő, kialakulnak külön férfi és női témák, rögtön létrejönnek, pontosabban újraalakulnak a férfi és női „klubok”. De a témák tematizáltságától függetlenül is egyidejűleg megkétszereződhetünk. Így egyszerre lehetünk „itt”

¹ Az 1990-es évek eleje óta Kőszegi Edit (tanult szakmája szerinti) filmkészítővel és testvérével, Kőszegi Gyula operatőrrel közösen több mint egy tucat dokumentumfilmet készítettünk, példatárunkat hát innen építjük fel. A hivatkozások példatárául kínálkozott még Schiffer Pál az 1970-es években készített „cigány problematikát” körbejáró dokumentumfilm-füzére és annak mintegy szintézisének tartható játékfilmje, melyek erősen kötődtek Kemény Istvánhoz és 1971-es cigányvizsgálatához, valamint az 1980-as évek „paraszt” és a mezőgazdasági vállalkozás lehetőségeit elemző, a Szövetkezeti Kutatóintézet szociológusaival készített dokumentumfilmjei. (A filmek jegyzékét lásd az irodalomjegyzékben.) A máig erős és aktuális filmek jelentős szerepet játszottak „fejlődésünk” történetében, ízlésünk alakulásában, választott munkamódszereinkben és nem utolsó sorban a filmezett emberekkel kialakított kapcsolatunk mintája voltak.

és „ott”, „fent” és „lent”, konfliktus feltárása során az ellenérdekelt feleknél, esetünkben a romáknál és a parasztoknál.

II. A terepmunka során leggyakrabban alkalmazott módszerek

II. 1. Az előkészítő szakasz

Az antropológiai és a filmes terepmunkát rendszerint előkészítő szakasz előzi meg. Ebben a fázisban talán az a legfontosabb teendőnk, hogy elmondjuk és világossá tegyük szándékunkat: miért is akarunk filmet készíteni a kiválasztott családdal, közösséggel. Az esetek egy részében az előkészítő munka külön próbatételek teljesítését is jelentheti. A kétegyházi „etnikai háború” idején (1992-ben) például Faragó Lajos, a kétegyházi polgármester és a rendőrség által „vajdának kikiáltott” tekintélyes oláh cigány gazdálkodó egyáltalán nem akart a faluban kirobbant etnikai konfliktusról beszélni, mert értelemszerűen félt attól, hogy képtelen volna egyszerre két elvárásnak, a hatalom felé a lojalitás, a cigányok felé a szolidaritás elvének megfelelnie. Később kiderült, hogy életének sokkal fontosabb eseménye egyik fiának erőszakos halála, ami mintegy az ő sorstragédiája is, s ez sokkal izgalmasabb antropológiai és filmes (emberi) történet, mint alkalmi vajdasága. Amikor gyermekének tragédiája iránt érdeklődtünk, azt a válasz kaptuk, hogy erről addig nem beszél, amíg nem derítettünk ki két dobozi gyilkossági történetet. Azaz kaptunk egy feladatot, s ha sikeresen megoldjuk, méltóak leszünk arra, hogy együtt dolgozzunk – immár egy közös cél –, Ádám „rehabilitációjának” érdekében (Kőszegi 1994; Szuhay 1993). Nem volt azonban ilyen nehéz a munka-kezdés Felsőtelekesen. 2000 januárjában egy szociológiai munka keretében (családi kérdőívet kellett kitölteni) ismerkedtünk meg a Virág és Varga család több tagjával, s egy családi fénykép történetének elbeszélése során derült ki, hogy egyszerre több ember is a „félvér”, a „keverék” kategóriát használja saját származása megjelölésére (Kőszegi – Szuhay 2001). Ez a tény felkeltette érdeklődésünket, hisz egy egyedi és konkrét történet lehetőséget kínált egy szélesebb összefüggésrendszerbe ágyazott jelenség elbeszélésre. Ezen felbuzdulva támogatást szereztünk filmtanulmányunk elkészítésére. Első látogatásunkat követően – noha telefonon néhányszor beszéltünk a „Virág lányokkal” – először szeptember elején látogattunk a faluba, s kerestük meg immár együtt Mariskát és Anit. Velünk volt operatőr munkatársunk és kamerája, de még nem a filmezés szándékával érkeztünk. Ennek ellenére öt perc alatt kiderült, hogy a két asszony számára fontos, hogy nyitó beszélgetésünket

már az elejétől kezdve felvesszük. Korábban nem készült velük filmfelvétel, ilyen ismereteket nem szerezhettek, ennek ellenére nem voltak lámpalázások, s egyáltalán nem érezték, hogy nekik szerepelniük kellene. Természetesen viselkedtek, mégis megkérdezték, hol van a kameránk. A kamera mögött mi legitimáltuk elbeszélésüket, a kamera pedig hitelt adott az egész szituációnak. Nem kellett meg- és kiismernünk egymást. A mi érdeklődésünk – de feltehetően ilyen lett volna másoké is – bizalmat teremtett. Pusztán az a tény, hogy hallgatunk és rögzítünk, számukra hitelesítette saját történetüket. Elégtételt is jelentett, hisz valamivel szemben, mintegy bizonyítékként is elmondhatták azt, ami rájuk nézve, számukra sérelmes volt.

II. 2. Interjúkészítés

Mint már szó volt róla, a filmezés és a filmkészítés csoportmunka.² A csoportmunka nehezen pótolható gyönyörűsége és hozadéka a beszélgetések és interjúk rögzítése. Azt még az egyedül dolgozó kutató maga is felvehetné, hogy miként kell „A” vagy „B” problémát megoldani, mondjuk Tutu hogyan viszi be apja koporsóját a házba (Szuhay – Kőszegi 2001).³ Abban a pillanatban azonban, amikor elhangzik a kutatótól az a kérdés, hogy „*Tutu, ha nem sikerül bevinned a koporsót, Roszka mit szól ehhez?*”, létrejöhet egy olyan interjúszituáció, ahol a kérdező, a bizalmas beszélgetőtárs s az operátor vagy egyszerűen csak a dokumentátor, aki a kamerát a kezében tartja, olyan segítővé válik, hogy a kutatónak már nem kell mással foglalkoznia, csak Tutuval, s nyugodtan nézhet a szemébe, mert bizony jó, ha Tutu szemébe néz. Jó mindkettőjüknek.

Az interjú valójában akkor tekinthető katartikusnak, amikor az, akivel a munka során együtt dolgozunk, életének olyan mélységeit tárja fel, fogalmazza újra, amely számára is meghozza a rácsodálkozás örömét. Virág Emese, akinek magyar, vagyis paraszt férje van, a már említett felsőtelekesi anyag egyik elbeszélésében a kiházasítás kapcsán eljut identitásának legbensőbb rétegéhez, s a következőket mondja:

² Itt elsők az tűnik kézenfekvőnek, hogy lapozzunk vissza az *Interjú módszerek* fejezetre, annak is élettörténet, mélyinterjú, vallomás részére. Ettől függetlenül azonban érdemes filmes megközelítésben is reflektálni erre. Saját interjúkészítési példánkat bátrabban merjük idézni

³ .Példánk a kétegyházi több éves terepmunka egyik szívszorító eseményére, Faragó Zsigmond temetésére utal

„Ez így volt, a mai napig is így van, de nekünk ezt nem lehetett megtenni, mert még ha tudtak volna segíteni a szüleink, akkor se segítettek volna. A férjemet is elküldték a szülői háztól még 16–17 évesen és nem segítettek minket akkor semmiben. Egyszerűen nem akartak tudomást venni rólunk és később is nagyon nehezen bocsátottak meg. Úgy gondolom, hogy a férjem anyukája hamarabb megbocsátott, mert hozzá elmentünk többször, és ő megszeretett. Viszont az édesanyám nem tudott megnyugodni sokáig, még az első gyerekem születése után sem. Az első gyermekemet nyolc hónapos korában látta először, addig nem volt kíváncsi ránk. Viszont megértem a haragját, mert ő úgy akarta, hogy szűzen menjek férjhez, szép esküvővel, olyan fiút akart nekem, akit ők választottak. Én azt mondtam a szüleimnek, hogy ők nem választhatnak nekem, mert én mást szeretek. Egy olyan fiút választottak nekem, akinek a családja hasonló a mi családunkhoz, tehát cigány-magyar keverék, de én nem tudtam szeretni. Sőt egyáltalán, a cigányokat akkor nem szerettem, mert akkor annyira tele voltam gyűlölettel a cigányok iránt, hogy nem akartam elfogadni, hogy én is az vagyok, nagyon ki akartam törni ebből. De most már 38 éves koromra elfogadom, de hát akkor még dúlt az emberben egy dac, inkább úgy mondanám, hogy dacoltam, hogy nem a hagyományokhoz kell ragaszkodni, hanem ahhoz, hogy akit az ember szeret, ahhoz menjen férjhez. Én azt hiszem, jól választottam, nem csak hiszem, hanem biztos vagyok benne. Ha megértjük egymást a férjemmel – nem azt mondom, hogy nem veszekedünk, sok családnál előfordul, hogy veszekedés van, így nálunk is. A férjem nagyon nehéz munkát dolgozott, húsz évig dolgozott a bányánál és nem volt könnyű feladat. Mellette két gyerek, meg azok a gondok, hogy teljesen magunkra voltunk utalva.”

Az interjú készítőinek minden esetben el kell vonatkoztatnia saját kulturális preferenciáitól, s alapvetően azoknak az embereknek a világát kell megértenie, s nem minősítenie, akikkel beszélget, akikkel, és akiről filmet készítenek. Bármilyen szép is Mohi Sándor *Olga filmje*, a kérdező sokkal inkább folyamatosan ítélező és minősítő népművelőnek tűnik, mintsem antropológusnak (Mohi 2000).

II. 3. Résztevő megfigyelés

A résztvevő megfigyelés néhány alapesetét érdemes egymástól megkülönböztetni, így részt vehetünk intézményi-formális, szakrális, rituális eseményen, ahol „betolakodók” vagy „bekéredzkedők” vagyunk; de lehetünk résztvevő megfigyelők meghívottként, esetleg „felkért dokumentátorként” formális, intézményesült alkalmon (pl. esküvőn) is, ahol jelenlétünk egye-

nesen kívánatos, vagy látszólag érdektelennek tűnő hétköznapi szituációban, emberi kommunikációban, akár kooperációban, akár konfliktusban zajlik az. Legnehezebb munkánk talán a *Csövesek-csicstkák*⁴ filmtanulmány készítése során volt.⁵ A „csicskatartás” oláh cigányok körében való szórványos megjelenésére már kétegyházi munkánk során felfigyeltünk. (Ebből az előismeretből következően viszonylag gyorsan rájöttünk arra, hogy az esetnek más, a sajtó interpretációjától eltérő értelmezése is lehet. Ez készítetett minket gyors cselekvésre, a konfliktus dokumentálására.

Példáinkat erősítendő, idézzük Robert Simpson és F. S. Coleman a modern antropológiáról szóló fejtegetéseinek egy idevágó passzusát: „A század első részében a brit *szociálanropológia* kutatási témája bizonyos értelemben a lepkegyűjtéssel volt rokon. A század folyamán azonban az antropológia olyan tudományággá fejlődött, amely sokkal több volt az egzotikus és ritka példányok gyűjtésénél, lokalizálásánál és minél színesebb és gazdagabb leírásánál. Az antropológiai elméletek feladata olyan minták létrehozása volt, amelyek általánosíthatók a nyilvánvalóan változatos emberi életmódokra. Ráadásul kezdték felismerni, hogy a ’primitív’ társadalmak valójában meglehetősen komplexek, és fejlődésük tekintetében messze nem statikusak. Ennek következtében az antropológia új útjai alakultak ki, melyek meghaladták a struktúra és a funkció egyszerű tanulmányozását. A figyelem a kis méretű, hagyományos társadalmak és a nagy méretű gazdaságok és államszerkezetek közötti kölcsönhatások felé fordult. A korábban elszigeteltnek, stabilnak és változatlanak bemutatott társadalmakat szélesebb történeti folyamatokba helyezték, mint a gyarmatosítás vagy a kapitalizmus terjedése. Ez a szemlélet fontos váltást eredményezett az antropológiai érdeklődés területében és lehetőségeiben: azt mondhatjuk, hogy az antropológusokat már kevésbé érdekelte a lepkek gyűjtése, inkább az öko-rendszer, amelyben azok éltek. Az érdeklődés új területei nyíltak meg a hatvanas és hetvenes években, mint a nyelv és a jelentés tanulmányozása, és a nemek fontosságának tudatossá válása a társadalom és kultúra megértésében. Ebben az időszakban kezdte átfogni az antropológiai kutatás a nyugati társadalmat és annak intézményeit. A nyugati antropológusok nem szorítkoztak többé távoli és ’egzotikus’ társadalmak megfigyelésére, hanem elkezdtek a saját házuk táján vizsgálni, és

⁴ A csicstkák a monarchikus hadsereg tiszt szolgája volt – lásd Jaroslav Hasek *Svejk* című regényét –, mely kifejezés nem azonos, de hasonló jelentésben (alávetett helyzetben lévő „szolga”) máig fennmaradt.

⁵ 1995-ben eljárás indult az ároktői romák közül nyolc ember ellen, akik úgymond hajléktalanokat raboltak ki, kényszerítették, szabadságukban korlátoztak. Az esetről bővebben Szuhay 1997

a kész ténynek vett mindennapi élet meglepő aspektusait emelték ki. Az ipar, a kormányok és a nemzetközi szervezetek mind-mind az etnográfiai kutatás tárgyaivá váltak.” (Simpson – Coleman 1999: 261)

Az a tény, hogy szinte az első tárgyalástól kezdve rögzítettük az eseményeket, és szoros kapcsolatba kerültünk mind a romákkal, mind a hajléktalanokkal, nyilvánvalóan befolyásolta a perben eljáró ügyész, ügyvédek és a bíróság magatartását. Nehéz megmondani, hogy a nyilvánosság e kezdetleges jelenléte a romáknak vagy a hajléktalanoknak kedvezett a végső szó kimondásában. Nehéz eldönteni, hogy az ítélet szigorúbb vagy enyhébb lett az eredeti elgondolásokhoz képest. Abból következően, hogy mi, filmkészítők mindvégig igyekeztünk megtartani függetlenségünket, és igyekeztünk elfogulatlanok és objektívek lenni, a perben eljáró ügyész nehezen igazodott el szándékunkon. Kezdetben azt gondolta – mindezt a tömegkommunikációból szerzett tapasztalatai sugallták neki –, hogy a filmkészítők a hajléktalanok pártján állnak, és felháborítónak tartják a cigányok cselekedetét. Később úgy vélte, hogy mi valamelyik roma szervezet megbízásából dolgozunk, és mindenképpen a vádlottakat akarjuk tisztára mosni, a hajléktalanokat pedig lejáratni. Az ügyész és a filmkészítők kapcsolata végül is egy pszichológiai játszmvá alakult, mindkét fél a hosszan húzódó per során és a gyakori konzultációk alatt azt gondolta, hogy befolyásolni képes a másik álláspontját, s azt remélte, hogy olyan információkhoz jut a másik fél jóvoltából, melyet maximálisan ki tud használni az ügy megértésében. Az ügyész segítőkésznek mutatkozva elmesélte több évtizedes jogi tapasztalatait, és hozzásegített bennünket a sértettek megtalálásához. Mi azon meggyőződésből kiindulva, hogy már maga a vádirat is súlyosan elmarasztaló a vádlottak számára, és mert az ügy fokozatos megismerése folyamán nekünk ezzel ellentétes képünk alakult ki – azt reméltük, hogy az általuk feltárt igazság elmesélésével hozzájárulhatunk a cigányok és a hajléktalanok közti viszony megértéséhez.

Ez a pillanat volt az, amikor az ügyész egyértelműen megfogalmazta gyanúját: talán a filmkészítők egy roma szervezet megbízásából dolgoznak. Mi az ügy során a bíróval érdemben, és különösen az ügyről nem beszéltünk, csak az ügyésszel. Ennek ellenére úgy tűnt, hogy az ügyész egyfajta közvetítői szerepet töltött be a bíró és a filmkészítők között. Az ítélet az ügyész menet közbeni, a várható ítéletről szóló sejtetéseivel szemben megdöbbenően súlyos volt. Ekkor az a kérdés is felmerült már, hogy talán a cigányokat azért is büntetik, mert a filmkészítők által feltárt valóság az ő általuk állítottakhoz áll közelebb, s ezért a hajléktalanok kettős védelemre szorulnak, és ilyenformán a cigányok kettős büntetést érdemelnek. A filmkészítők jelenléte azt a kérdést is felveti, hogy az ügy pedáns elhúzódása és a jogszerűség színpa-

dias előadása nem a korlátozott nyilvánosságnak szólt-e. Talán a cigányok súlyos büntetése a hajléktalanokkal szolidáris sajtó megvédését is szolgálja. A ügyész végig kényesen vigyázott a nyilvánosság játékszabályainak betartására. Személyesen győzte meg az ügyben eljáró rendőrtiszteket – akik első ösztönös reakciójukban nem járultak hozzá a felvételek készítéséhez –, hogy a nyilvánosság a legfőbb fegyverük, hiszen ha nem nyilatkoznak, az sokféle-képpen értelmezhető. Rávette a bírót is, hogy engedélyezze a tárgyalás teljes menetének dokumentálását. Szerepéhez oly konzekvens volt, hogy a jogerős ítélet után rendezett filmbemutatón, ahol a vádlottak egy része illetve családtagjaik és a hajléktalanok is részt vettek, a nyomozást vezető rendőrtiszttel együtt megjelent, és a vetítést követő vitában hosszan érvelt – immár egy nagyobb nyilvánosság előtt – korábbi álláspontja mellett.

A résztvevő megfigyelés ennél sokkal békésebb terepe mondjuk egy olyan lakodalom, ahová meghívunk bennünket, éppen azért, hogy a család ünnepen keresztüli reprezentációját rögzítsük, mintegy emléket állítva az eseménynek, amelynek felvételei bármikor visszanezézhetők, mások számára például állíthatók, s nem utolsó sorban a család presztízsét és önbecsülését, öntudatát is növelik. A filmtanulmány készítői számára ennél boldogabb terep nehezen képzelhető el, hiszen a „legtitikosabb” szobák ajtaja is megnyílik, hogy megérthessünk valamit abból, ami a szemünk előtt zajló valóságban történik, s abból, ami egy közösséget valójában működtet. Szendrőládi kutatásunk⁶ egyik fontos „mellékterméke” volt Horváth Kitty és Orgován Richárd esküvője. A leány szülei évek óta a „kurzió”, vagyis egy karizmatikus katolikus lelkiségi közösség tagjai, melyben cigányok és magyarok testvériségüket élik meg. Az esküvőt „kurziós esküvőnek” hirdette a család, s ez különösen felkeltette érdeklődésünket: egy rítus, mely egyszerre rejti magában az integratív és az etnikus elemek hangsúlyozását. Szerepünk a lakodalom egésze alatt végig kettős volt: egyszerre voltunk dokumentátorok és vendégek, s amikor dolgoztunk, két kamerával és egy fényképezőgéppel rögzítettük az eseményeket. (A filmfelvevők viszonylag szabadon dolgoztak, csak néha hívták az operatőrt, hogy vegye fel a tortákat vagy éppen a menyasszony fodrászolását. A fényképezőgép munkáját azonban komoly

⁶ Szendrőládon 2001-ben kezdtünk dolgozni. Alapverően a cigányok és magyarok együttélése érdekelt minket, az hogy a két csoport mit gondol magáról és a másikról, az együttműködésnek milyen formáit dolgozták ki, s hogyan hárítanak el lehetséges etnikai konfliktusokat egy olyan fizikai térben, ahol azért a cigányok nagy része munkanélküli, szegregált lakóhelyen lakik, s gyermekeit tiszta cigány iskolába járathatja csak. E munkából készült *Pásztítás avagy az együttélés I-VI.* és a *Decolores* című filmtanulmányunk. Lásd továbbá Szuhay 2004 és Szuhay 2006.

ellenőrzés alatt tartották, hiszen a család által komponált beállításokat és csoportösszetételeket kellett rögzítenünk, ami ugyanakkor hálás téma volt a filmezés, közelebről a család „értékválasztása” szempontjából.) Természetesen a filmezést megelőzően végig kellett meséltetnünk a lakodalom tervezett menetét, mondhatnánk forgatókönyvét, hogy tudjuk, mikor, hol, mi fog történni, mi az, ami a család számára tekinthető csúcspontnak, mindenképpen rögzítendő eseménynek, s mi az, ami számunkra lehet az. Ettől függetlenül menetközben is gyakran faggattuk a család tagjait, hogy mi várható a közeli percekben, órákban, s figyelni kellett minden lehetséges spontán, műsoron kívüli megmozdulásra is. Ezek után az talán már magától értetődő, hogy reggeltől hajnalig, s egyszerre több helyszínen, a templomtól a konyháig zajlott a filmezés.

A résztvevő megfigyelés és a következő szakasz, az általunk generált helyzetek módszere nehezen választhatók el tisztán egymástól. Ennek illusztrálására *A Makótól Jeruzsálemig* című többrészes film forgatásának elbeszélésére érdemes utalni (Tari 1991–1995). *Az Imre Izraelben* című filmben elhangzik egy mondat: „Forgathatnak, ha nem okoznak bajt a zsidóknak”. Ha szorosán együtt szeretnénk működni a szereplőkkel, akkor a film előkészítése a filmötlet továbbfejlesztésével folytatódik. A legtöbb produkció esetében a néprajzos, a film készítője rendelkezik egy elképzeléssel, hogy miért és mely témáról szeretne filmet forgatni. Elhatároztuk, hogy a Makóról elszármazott Imre egy napját követjük végig a résztvevő megfigyelés módszerével. Ehhez természetesen több interjút készítettünk, és több alkalommal elkísértük Imrét még kamera nélkül, hogy tudjuk, mit is kell majd ebből a napi rutinból rögzítenünk. Ha a filmkészítés folyamatát a szereplők és a stáb közötti kommunikáció folyamataként fogjuk fel, ami a téma tekintetében új felismerésekhez vezethet (sőt kell, hogy vezessen), akkor ez azt jelenti, hogy fenntartjuk a filmötlet folyamatos továbbfejlesztésének és felülvizsgálatának lehetőségét. Ez a folyamat annál izgalmasabb lesz, minél többet tud az antropológus-néprajzos a filmezésre kiválasztott témáról és az érintett társadalomról, egyben minél inkább hajlandó a szereplők elképzeléseit figyelembe venni. A filmötlet továbbfejlesztése nem zárul le az előmunkálatokkal, eleendő rugalmasság esetén a forgatás közben is folytatódik. Ez persze nem feledtetheti velünk, hogy a filmet végül mégis a stáb készíti. De így a kutatás izgalmát átvihetjük a filmbe, és a film szubjektivitása érezhető lesz, ha nem is látható. Ezt főleg a rítusokról szóló filmeknél tapasztaltuk, amikor is bemehettünk olyan helyekre (sőt szinte felszólítottak rá, hogy ott legyünk), ahol egy átlagos nézőnek nem szabad tartózkodnia. Így lehetőségünk nyílt arra, hogy felveszünk olyan részleteket, amelyek a rendes szemszögből néz-

ve nem láthatók. Az *Imre Izraelben* című rész végén például felálltam egy asztal tetejére a fallal elválasztott női oldalon, és egy nagyobb svenkkel a női oldalról a férfi oldalra filmeztem át, bemutatva a férfiak és nők elkülönülésének szokását, amit csak szövegben és narrációval lehetett még ábrázolni. A kamera jelenlétét általában nem találták zavarónak, sokkal inkább része lett a történeteknek, az esemény egészének.

II. 4. Mesterséges, általunk generált helyzetek

Végtére is mondhatnánk, hogy számtalan olyan helyzet van, amelyet valamilyen módon mi generálunk, illetve azzal, hogy kameránkkal megjelenünk, már befolyásoljuk az eseményeket. Azzal, hogy leültetünk egy házaspárt, és megkérjük őket, hogy meséljenek, óhatatlanul olyan szituációt hoztunk létre, amely nélkülünk lehet, hogy nem szerveződött volna meg. De már ilyen mesterséges alkalom egy narratív interjú létrejötte is. A baj nem az, hogy ilyen helyzetek létrejönnek, a baj akkor van, amikor ezekről a tényekről nem veszünk tudomást, amikor a filmtanulmány során ezek elfelejtődnek, s ebből következően értelmetlenek maradnak. A *Kitagadottak* forgatása során Mariska kihasználta a filmtanulmány készítőinek mobilitását, és több kirándulást szervezett és tett, így többek között felkereste a ragályi kastély egykori komornáját, nagyapja kortársát, hogy érdeklődjön apai nagyapja felől, vagy meglátogatta idős nagybátyját, akivel jó tíz éve nem találkozott. De aktívvá vált Emese is, aki két fiútestvéréhez is elvitt bennünket, vagyis immár együtt készítettük a filmet. S ezekre a helyzetekre komolyan fel kell készülnünk: a valóság írja a filmet, s nem mi a valóságot, hacsak nem az a valóság, ahogyan a filmkészítésben résztvevők konstruálják azt.

Értelemszerűen sokkal látványosabb az a helyzet, amikor a filmkészítők rendeznek meg egy-egy találkozást, együttlétet, elmondva természetesen a szereplőknek ezt, s azt is, hogy ezen alkalommal forgatni is fognak. A *Csövesek-csicskák* film elkészülte után bemutattuk azt (a már említett módon) a vádlottaknak, a hajléktalanoknak és a büntetőperben eljáró intézmények képviselőinek (vagyis a szereplőknek), akik ebben az összetételben soha nem jöttek volna össze, s nem is ütköztethették volna eltérő álláspontjukat. Ebben az értelemben ez egy mesterségesen létrehozott helyzet volt, s egyben alapját képezte a folytatásnak, Rostás Hajni történetének, aki mint harmadrendű vádlott első fokon két év hat hónap börtönbüntetést kapott (Kőszegi 1997).⁷

⁷ A másodfok helyben hagyta az elsőfokú ítéletet, s végül is a köztársasági elnök gyakorolt kegyelmet, s alapvetően a film hatásaként mentette fel próbaidőre Hajnit.

A mesterséges helyzetek létrehozása során óvakodnunk kell a rekonstrukciótól, különösen pedig attól, hogy a filmtanulmányban rekonstrukciós helyzeteket valóságos cselekedeteknek tekintsünk, s ezzel megtévesszük filmünk nézőit. Erre példa Bódis Krisztina *Amari Krisz* című filmje, melyben egy esküvés-átkozás jelenet látható a film elején, s folytatásában immár az az asszony beszél, aki előbb éppen a formulát mondta, nyilvánvalóan a filmkészítők kedvéért (Bódis 2004). Hasonlóan megtévessztő az a helyzet is, amikor azok az emberek konstruálnak immár egy rítust, akiről a film szólna, azok számára, akik a filmet készítik. E film utolsó jelenetében az Erzsébet nap köszöntésére összejött oláh cigányok egyszer csak – mint derült égből a villámcsapás – előadnak egy, az alkotók által romani krisz-nek (cigány törvénykezésnek) értelmezett „színművet”, ha már barátai ezt szeretnék látni. Ez a legfeljebb archaikusnak ítélnélhető antropológiai eljárás erősen egzotizálja mind szereplőit, mind általában a cigányokat.

Az antropológiai filmkészítőkkal szemben megfogalmazott szakmai elvárás, hogy filmtanulmányukat megmutassák annak a közösségnek, amelyről azt készítették. Így van ez akkor is, amikor már nem akarnak további felvételeket készíteni az adott csoportról. Igazán tanulságos Jean Rouch idevágó története, melyet egy vele készített interjúban mesélt el. „Filmesként Flaherty módszerét 1954-ben próbáltam ki először, amikor afrikai barátaimnak három évvel az események után levetítettem 'Csata a nagyfolyamon' című filmemet, mely egy vízilóvadásról szól. És bár legfeljebb, ha három százalékuk látott már korábban filmet, egy perc alatt megértették, hogy ez a film őket ábrázolja, meg azt is, hogy a dolog régebben történt, hiszen többen meghaltak közülük az óta. Akkora sírás-rívásban, kiabálásban törtek ki, hogy félbe kellett szakítani a vetítést. Aztán elcsendesedtek, és végignézték a filmet...) vagy hatszor egymás után, és egymás szavába vágva elkezdtek kritizálni. Szóvá tették, hogy a víziló nem látszik eléggé, amiben igazuk is volt, arrafelé ugyanis elég zavaros a folyó vize, meg aztán nem vagyok én egy Cousteau... Egy másik megjegyzésük különösen elgondolkoztatott. Azt a jelenetet, amikor a vízilóvadások rohamra indulnak, harsány trombitaszóval festettem alá, ahogyan azt amerikai filmek csatajeleneteiből lestem el. Tratatá-tratatá-tratatá... A filmet nagy részét direkt hanggal vettük fel, de itt megengedtem magamnak ezt az „effektet”. Hogy én mit kaptam fekete barátaimtól! 'Hát te dilis vagy – mondták. – A vízilónak éles a hallása! Ha ilyen csinnadrattával eredtünk volna a nyomába, szépen elszelelt volna előlünk!' Olyannyira megfogadtam, amit mondtak, hogy azóta sem ilusztrálok filmjeimet 'idegen' zenével. Viszont azóta is fontosnak tartom, hogy filmjeim szereplőivel bizonyos idő után újra kapcsolatot teremtsék. Ez a módszer ismeretlen a néprajzban. Ennyiben vált előnyömmre, hogy soha nem foly-

tattam rendszeresen sem etnográfiai, sem pedig filmrendezői tanulmányokat.” (Fáber 1996: 8). Jean Rouch példája már előremutat a film szerkesztésére, arra, hogy mitől is érdemes óvakodnunk.

Filmjeink jóváhagyó bemutatásai közül számunkra a felsőtelekesi házi vetítés volt a legemlékezetesebb. A filmtanulmány végén Lajos bácsi leplezte azt a képet, amiről a család úgy tudta, hogy azon az ő ősei láthatók, s elárulta, hogy azon Vilmos császár és családja szerepel. Felkészültünk arra, hogy a film a család, a leánytestvérek nemtetszését váltja ki, s magyarázhatjuk, hogy a valóságos felmenőkre is büszkék lehetnek, nemcsak a képzelt tábornoki ünnagypapára. A film azonban a család számára azt a meggyőződésüket erősítette meg, hogy Lajos bátyja megint hazudik, legalábbis elhallgatja az igazságot. Mi tagadás, ebben a helyzetben mi sem foszthattuk meg a leányokat családi mitológiájuktól.

II. 5. Kiegészítő dokumentumgyűjtések

A közösségekben végzett hosszabb terepmunka lehetőséget ad arra is, hogy a kutatók olyan forrásokat kérjenek el és másoljanak le, amelyek a vizsgált csoportban keletkeztek, a csoport egyes tagjait ábrázolják, vagy róluk szólnak: vagyis levelek, fényképek, videofelvételek mutathatják olyannak az embereket, amilyenek ők magukat szeretnék láttatni magukat. Ez a kép természetesen beépülhet az egyes csoportokról készített elemzésekbe is. A családi és kisközösségi, intézményi fotóalbumok viszonylag ismertek, de nem kézenfekvő még a privát videók gyűjtése. Jó másfél évtized óta egyre népszerűbb, hogy családok videó szolgáltatásként megrendelik gyermekük esküvőjének, esetleg keresztelőjének, ritkábban valamilyen egyházi avatóünnepségének, esetleg ballagásának megörökítését. Ezek a felvételek és összeállítások sajátos megrendelői és végrehajtó-iparosi szempontot tartalmaznak, de ezzel együtt lehet számunkra kincs. A már korábban említett *Szemembe megy a bánat* című film gerincét éppen Faragó Ádám 1990-es virrasztásának és temetésének amatőr videofelvételei adják.

II. 6. A terepmunka módszertani összefoglalója

Legfontosabb intelmeink a filmezés, de általában minden antropológiai terepmunka során a következők: törekedjünk az egyenlőségen alapuló együttműködés kialakítására; kínáljuk fel a kooperáció lehetőségét azoknak, akikkel együtt szeretnénk dolgozni; érvényesítsünk kölcsönösen előnyös szempontokat, melyben megszüntetjük a filmezettek egyébként oly gyakori

kiszolgáltatottságát, ám ajánljuk fel azt, hogy az egyedi történetek mások számára példaként és tanúságként értelmezhetőek legyenek, cserébe pedig adjuk a film és a nyilvánosság adta megismerés és elfogadtatás lehetőségét. Törekedjünk továbbá arra, hogy ne minősítsünk, hanem igyekezzünk megérteni azokat az embereket és közösségeket, akikkel dolgozunk, s ezt a megértést próbáljuk interpretálni és prezentálni, valamint kerüljük a negatívan tematizált és közhelyes, sablonos helyzeteket, jeleneteket, képeket.

III. A filmtanulmány elkészítésének módszertani megjegyzései

Itt elméletileg egy új fejezet kezdődhetne, hiszen egyfelől folyamatosan filmtanulmányról beszéltünk, másfelől pedig példáinkat nem a közvetlen és nyers forgatási anyagból, hanem a megvágott, megszerkesztett filmekből hoztuk. Ahogy azonban általában az antropológiai tanulmányírás is külön és folytatólagos kurzust igényel, úgy az antropológiai filmtanulmányra is igaz ez. Hogy mégse maradjunk szentenciák nélkül, néhány alapelvet vázlatyszerűen megfogalmazunk.

1. A terepmunka során felvett filmfelvételeket nézzük meg, és pontosan jegyzeteljük ki, lehetőleg a „time-kódok” rögzítésével, sőt, ha lehet „tanuljuk” is meg az anyagot.
2. Hasznos, ha az interjúkat, csoportos beszélgetéseket le is gépeljük, el is olvassuk, ám hallani kell a fülünkkel is az olvasott szöveget.
3. Találjuk ki a filmtanulmány célját, mondanivalóját, vagyis a mi üzenetünket és az ezt szolgáló hozzávetőleges film-szerkezetet – és készüljünk fel arra, hogy százszor többet fogunk vitatkozni egymással, mint a felvételek során tettük azt.
4. A tervnek megfelelő összefüggő egységeket digitalizáljuk.
5. Próbáljuk meg az első verziót elkészíteni, melyet számosak fognak még követni, de legalább vázlat szintjén archiváljuk az egyes verziókat.
6. Az összeállítás során törekedjünk a következőkre. Amennyire lehet, őrizzük meg a narratívák elbeszélés-jellegét, ám figyeljünk arra, hogy filmünk lehetséges nézői ne veszítsék majd el türelmüket. Találjuk meg az idő és a szöveg szerethető együtt járását. Kerüljük az össze nem tartozó képek és hangok egymásra csúsztatását. Adjuk meg a nézők számára a szereplők, a helyszínek, az idő és a cselekmény értelmezést segítő „paramétereit”, de kerüljük a film „hangalámondását” vagyis a tudományos ismeretterjesztő filmekből megszokott agyonbeszélést,

hisz filmtanulmányunk nem mozgó- és állóképekkel illusztrált előadás, hanem önálló műfaj.

7. Ne használjunk olyan felvételeket, amelyek hátrányos helyzetbe hozzák a film szereplőit, vagy egyenesen kiszolgáltatják őket.
8. Vigyázzunk arra, hogy ne olyan alkotás kerüljön ki a kezünk közül, amely szándékunktól eltérő értelmezést kaphat, indulatokat keltve azokkal szemben, akikről (és áttételesen, akik érdekében) valójában szólni akartunk. Hisz ne feledjük, mi a filmezettekkel vagyunk.

IRODALOM

- A. Gergely András (1996): *Közelítések az etnofilmhez. Retusált ősiség, rendezett hitelesség, etnikai valóság*, Budapest MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont.
- Bódis Kriszta (2004): *Amari kris – Az eskü törvénye*, Színes film, 38 perc, Filmplusz kft.
- Peter I. Crawford and David Turton eds. (1992): *Film as Ethnography*, Manchester and New York, Manchester University Press.
- Fáber András (1996): Szélmalmok Afrikában. Beszélgetés Jean Rouchal, *Filmvilág*: 7. 8–11.
- Heltai Gyöngyi (2002): Néprajzi filmek két megközelítésben, *Tabula* 5(1); 147–163.
- Horváth Réka (2004): A „valóság” megragadása és a „hiteles ábrázolás” kérdése az antropológiai filmekben, in Horváth Réka – A. Gergely András szerk.: *Szoft montázs. Elméleti közelítések az antropológiai filmhez*, Budapest. MTA PTI, 86.
- Kőszegi Edit (1994): *Szemembe megy a bánat – Törédek a Faragó család életéből*, Dokumentumfilm, 85 perc, Fórum Film Alapítvány.
- Kőszegi Edit (1996): *Csövesek-csiccskák. Egy eset több olvasata*, Dokumentumfilm, 71 perc, Fórum Film Alapítvány.
- Kőszegi Edit (1997): *Két év hat hónap*, Dokumentumfilm, 72 perc, Fórum Film Alapítvány.
- Kőszegi Edit – Szuhay Péter (2001): *Kitagadottak*, Dokumentumfilm, 93 perc, Fórum Film Alapítvány.
- Kőszegi Edit – Szuhay Péter (2003): *Pásztítás, avagy az együttélés*, I-VI; 6x65 perc, Fórum Film Alapítvány.
- Kőszegi Edit – Szuhay Péter (2004): *Decolores*, Dokumentumfilm, 60 perc, Fórum Film Alapítvány.
- Mohi Sándor (2000): *Ahogy az isten elrendeli – Olga filmje*, Dokumentumfilm, 68 perc, Dunatáj Alapítvány.
- Rouch, Jean (1981): A néprajzi film, in: Szilágyi Gábor szerk.: *A népszerű-tudományos film*, Budapest, Magyar Filmtudományi Intézet, Filmművészeti Könyvtár 66; 207.
- Schiffer Pál (1970): *Fekete vonat*, Dokumentumfilm, 40 perc, MAFILM.

- Schiffer Pál (1972): *Faluszéli házak*, Dokumentumfilm, 38 perc, MAFILM.
- Schiffer Pál (1974): *Mit csinálnak a cigány gyerekek*, Dokumentumfilm, 45 perc, MAFILM.
- Schiffer Pál (1978): *Cséplő Gyuri*, Színes játékfilm, 103 perc, Hunnia Filmstúdió és Balázs Béla Filmstúdió.
- Schiffer Pál (1983): *Földi paradicsom*, Dokumentumfilm, 96 perc, Hunnia Filmstúdió.
- Schiffer Pál (1985): *Kovbojok*, I-II. Dokumentumfilm, 240 perc, Hunnia Filmstúdió.
- Schiffer Pál (1987): *A Dunánál*, Dokumentumfilm, 130 perc, Hunnia Filmstúdió.
- Robert Simpson – F.S.Coleman (1999): Az antropológia felfedezése, in: A.Gergely András szerk.: *Filozófiai, történeti és kulturális antropológia. Szöveg és személynygyűjtemény*, Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont. 261.
- Szuhay Péter (1993): Ki az ember? A kétegyházi etnikai háború elemzése, *Regio*, 4, 31–54.
- Szuhay Péter (1997): Csövesek, csicskák. Az ároktői romák esete a miskolci hajléktalanokkal, *Regio*, 3–4, 110–137.
- Szuhay Péter (2004): A társadalmi együttműködés megteremtése és optimalizálása cigányok és magyarok között Szendrőládon, *Új Holnap*, Nyár, 156–170.
- Szuhay Péter (2005): (Utó)parasztosodó törekvések a szendrőládi romák körében, in Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk): *Műhelytanulmányok: Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*, Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 59–74.
- Szuhay Péter – Kőszegi Edit (2001): Örökös lakás. Az etnikus egyediség és a kétegyházi Faragó Zsigmond temetése, *Tabula*, 2, 194–220.
- Tari János (2002): *Néprajzi filmezés Magyarországon*, Budapest, Európai Folklor Intézet.
- Tari János (1991–1995): *Mint Makó Jeruzsálemtől*, Dokumentumfilm sorozat, 220 perc, NFTS UK–MTV.
- Zalán Vince (1983): *Fejezetek a dokumentumfilm történetéből*, Budapest, Magyar Filmtudományi Intézet.

IV. TECHNIKÁK ÉS PÉLDÁK

1.

Felkészülés a terepmunkára – azaz mit tudhatunk meg Gordisáról a könyvtárban és az internet előtt

VIRÁG TÜNDE

Ebben a fejezetben egy település példáján keresztül mutatjuk be, hogy a terepmunkára való felkészülés során milyen típusú adatokat érdemes összegyűjteni a kutatási terepként kiválasztott faluról. Az adatgyűjtéshez mindenki számára hozzáférhető, könnyen kezelhető nyilvános adatbázisokat, kézikönyveket használtunk fel, amelyek az ország bármely településéről azonos (s így összehasonlítható) adatokat tartalmaznak. Az adatgyűjtés köre és az elemzés nem adaptálható automatikusan bármely településre, ebben a tekintetben példánk egyedi. Egy bizonyos ponton túl a kutatónak az általa kiválasztott település sajátosságainak megfelelően kell folytatnia a részletes adatgyűjtést.

Vizsgálódásunkat kezdjük a térképen való tájékozódással! Kiválasztott településünk, Gordisa Baranya megyében helyezkedik el, a Dráva mentén. A folyó ezen a szakaszán egyben államhatár is: évtizedekig Jugoszláviától, ma Horvátországtól választja el az országot. E körülményekkel kapcsolatban rögtön előugranak a következő hívószavak: *határ-mentiség, határrendezések, az ötvenes évek hidegháborús politikája, háború a kilencvenes évek elején, határ menti kapcsolatok*. Ha az adatok gyűjtése, értelmezése során minden fontosabb hívószót feljegyzünk, akkor az elemzés végére nemcsak a szakirodalmi áttekintés témakörei rajzolódnak ki, hanem lehetséges interjúkérdéseink is. A térképről leolvasható, hogy a kiválasztott faluhoz legközelebb eső nagyobb település, város Siklós. Településünk szűkebb térségen belül elfoglalt mindenkori pozícióját úgy ismerhetjük meg, ha nyomon követjük

közigazgatási kötődéseinek változását, azt, hogy az adott korban melyik járáshoz – városkörnyékhez –, kistérséghez tartozott, mely településsel/településekkel alkotott körjegyzőséget/községi közös tanácsot, s abban milyen szerepet töltött be. A múltra vonatkozó adatokat a *Történeti Statisztikai Helységnévtár (TSH)* megyei köteteiből (1. ábra), a jelenlegi állapotot pedig a *Magyar Köztársaság Helységnévtárából* tudhatjuk meg (http://portal.ksh.hu/pls/portal/cp.hnt_telep?NN=33084).

I. forrás: Kovacsics József szerk. (2001): *Magyarország Történeti Statisztikai Helységnévtára 18. Baranya megye*, Budapest, KSH Népszámlálási Főosztály, 102.

GORDISA											
I. 1332: Genedisse, Kerdyse, Gerdesse, Kordeste, Kerdiste, Gerdische (Gy); 1696: Gordissa; 1773, 1828: Gordissa (LL, LN); 1785, 1808, 1903-: Gordisa (N, L, TK)											
II/a 1895: Ános és Almás telepek; 1913–1944: Almás, Ános; 1944: Sivóház; 1973: Déli tanya; 1973–1995: Keleti tanya; 1973: Újtelep; 1995: Kádártanya											
II/b Almás; Beike (Vejke, Bike)											
III.											
Év	Össznépesség		A népesség megoszlása anyanyelv szerint								
	abszolút szám	bázis- viszonyszám 1785=100%	magyar	német	szlovák	román	horvát	szerb	bunyevác	cigány	egyéb
1785	295	100,0
1828	215	72,9
1857	528	179,0
1870	493	167,1
1880	479	162,4	463	3	–	–	–	–	–	–	13
1890	455	154,2	436	7	4	–	1	2	–	–	5
1900	423	143,4	423	–	–	–	–	–	–	–	–
1910	515	174,6	422	4	–	–	1	1	–	–	87
1920	508	172,2	423	–	–	–	2	–	–	81	2
1930	596	202,0	452	6	–	–	–	–	–	137	1
1941	704	238,6	499	1	–	–	9	–	–	194	1
1949	615	208,5	463	–	–	148	1	1	1	–	1
1960	556	188,5	393	2	–	6	–	2	–	153	–
1970	453	153,6	–
1980	348	118,0	252	–	–	–	3	–	–	93	–
1990	279	94,6	268	–	–	–	–	–	–	10	1
<i>Megjegyzés:</i> 1910-ben az egyéb anyanyelvű főleg cigány. 1990-ben 88 fő cigány nemzetiségű.											
IV. 1689: rk. Siklós 1757: Máriagyűd; 1895: ref.h., izr.: Siklós, ev.: Magyar-Boly											
V. 1785: f., 1913: kk. kj. szh: Nagytótfalu; 1950: ötk., 1966–1990: kkt. szh: Drávaszabolcs; 1984–1990: siklósi vk., 1991: k.kj. szh: Drávaszabolcs											

Az elmúlt évszázadban Gordisát sem az országhatár, sem a megye- és járáshatárok változása nem érintette: településünk az elmúlt száz évben mindvégig Baranya megyéhez, azon belül is a Siklósi járáshoz (városkörnyékhez), kistérséghez tartozott (Baranya (vár)megye közigazgatási beosztása 1895–1985, TSH 356–373). A község környező településekhez való kötődéseinek vizsgálatához először a TSH településünkre vonatkozó adatai-

nak V. pontját vegyük szemügyre! Ezek szerint Gordisa 1913-tól közös körjegyzőségbe tartozik (kk.), amelynek székhelye (kj. szh.) Nagytótfalu volt. Ugyanennek a kötetnek a végén (TSH 356–373) felsorolják a körjegyzőségi besorolásokat is, amiből kiderül, hogy az 1922-es közigazgatási beosztás szerint a nagytótfalusi körjegyzőség központja Siklóson volt, és Gordisán kívül ide tartozott még Matty és Kisharsány is (363). Mindez azt jelenti, hogy Gordisáról az emberek Siklóstra jártak ügyeket intézni, a település a térség központja felé orientálódott. Ez a közigazgatási beosztás az 1950-es tanács törvényig fennmaradt. Ekkor a település önálló tanácsú településsé (ótk.) vált. 1966 és 1990 között a település a Drávaszabolcs székhelyű (kkt.sz.h.) községi közös tanácshoz tartozott. (A közös községi tanácsokról eszünkbe jutó hívószó a *körzetesítés*.)

2. térkép: Gordisa közigazgatási kötődéseinek változása

Gordisa előbb évtizedekig a térségi központhoz, majd egy jelentéktelennek mondható, határ menti községhez kapcsolódott. Közigazgatási kötődéseinek változása mindenképpen a falu státuszának csökkenésére utal. A jelenlegi állapotról a www.kozinfo.hu oldalon tájékozódhatunk: napjainkban Gordisa továbbra is Drávaszabolccsal alkot közös körjegyzőséget, a központi településen található a legközelebbi óvoda és iskola is.

Egy település majd legfontosabb és leginformatívabb mutatója a lakónépesség számának alakulása, amiről a *Statisztikai Helységnévtár* III. pontjában tájékozódhatunk, mégpedig anyanyelvi csoportok szerint. A helységnévtár

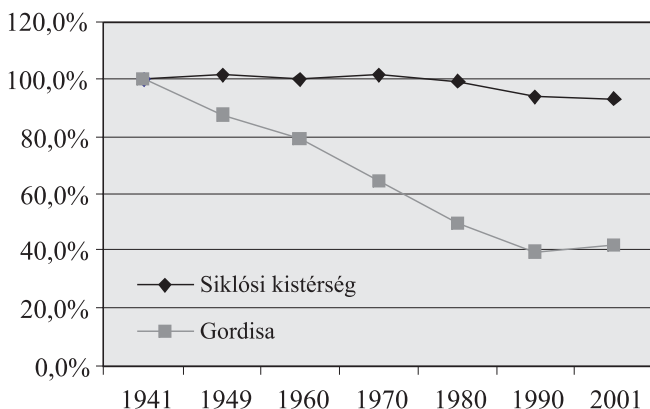
adatai azt mutatják, hogy a 20. század első felében a település lakónépessége növekedett. Ha tüzetesebben megnézzük a számokat, látható, hogy a lakónépesség száma 1900 és 1910 között emelkedett jelentősen, 423-ról 510-re (e települméretből eszünkbe jut, hogy kutatásunk során biztosan találkozni fogunk az *aprófalvak* problémájával). A növekedést a magyar anyanyelvű lakosság számának stagnálása mellett egy jelentősebb, 87 fős cigány csoport megjelenése okozta. Az adatok szerint más, jelentősebb számú anyanyelvi csoport nem élt a községben. 1920 és 1941 között a lakónépesség száma továbbra is folyamatosan emelkedett, s a cigány népesség száma 81-ről 194-re, tehát több mint kétszeresére nőtt. Azt tehát biztosra vehetjük, hogy a településen – vagy mellette, de erre a későbbiekben még visszatérünk – jelentős számú cigány népesség él. (Hívószó: *cigányság, etnicitás.*) Ezekből az adatokból nyilvánvaló, hogy Gordisa esetében a statisztikában cigányként megjelenő népesség, vagyis a cigánynak mondott csoport térbeli, társadalmi elhelyezkedésének, létszámának, belső struktúrájának vizsgálata fontos elemzési szempont lesz további kutatásunkban. 1941 után Gordisa lakónépessége rohamosan csökkenni kezdett, 1941 és 1949 között mind a magyar, mind a cigány (román) anyanyelvűek körében. Köztudott, hogy Dél-Baranyában többségében román (beás) anyanyelvű cigányok élnek, ezért a két csoport, az előző népszámlálásban cigányként, 1949-ben pedig románként megjelenő anyanyelvi csoport azonosnak tekinthető. Más települések esetében azonban ne feledjük el, hogy ebben az időszakban, akár ebben a térségben is nagymértékű népességcsere zajlott, ami jelentősen módosíthatta a lakónépesség anyanyelvi összetételét. (A svábok kitelepítése, a felvidéki magyarok betelepítése, agrárproletár családok érkezése az ország keleti megyéiből, stb.)

Figyelemre méltó, hogy Gordisán 1949 és 1960 között csak a magyar anyanyelvű népesség száma csökkent, ezzel szemben az eddigiekben cigányként, románként megjelölt anyanyelvi csoport létszáma nem. Az 1970-es népszámlálás sajnos már nem tartalmaz anyanyelvi adatokat.

A lakónépesség változását bemutató idősort készíthetünk a helységnévtárban szereplő adatokból is, de ha terepünket más településekkel, településcsoportokkal szeretnénk összehasonlítani, akkor érdemes a népszámlálási adatokat használni. Általában azt a népszámlálási évet szokás 100%-nak tekinteni, amikor a népesség elérte maximumát (*1. számú melléklet adataiból számítva – lásd a fejezet végén.*)

Az ábrán láthatjuk, hogy Gordisa lakónépessége 1941-től 1990-ig meredeken csökkent, miközben a térség lakónépessége stagnált. A lakónépesség változásának okaira vonatkozó adatokat először az 1960-es népszámlálásban közöltek. Az 1960-as és 1970-es népszámlálás vonatkozó adatai csak könyv-

3. diagramm: Lakónépesség változása Gordisán és a Siklósi térség településein 1941–2001

tárban, de 1970-től az Interneten is elérhetőek (2. számú melléklet). A lakónépesség változásának okait a születések és halálozások különbsége, a természetes szaporodás illetve fogyás, a ki- és beköltözések számának különbsége, azaz a vándorlási különbözet adja. A táblázatból látható, hogy 1980-ig több gyerek született Gordisán, mint ahányan meghaltak, azaz a természetes szaporodás egyenlege pozitív volt. Ebben az időszakban a lakónépesség csökkenését a negatív vándorlási különbözet okozta, vagyis többen hagyták el a falut, mint ahányan beköltöztek. 1980 és 1989 között már a természetes szaporodás is negatív értékbe fordult át, azaz többen haltak meg a településen, mint ahány gyerek megszületett. Ez az adat egyértelműen a község elöregedésére utal.

4. táblázat: Lakónépesség változása, vándorlás és természetes szaporodás 1949–2001 között

	Lakónépesség változása	Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbözet
1949–1959	615–535	75	-134
1960–1969	535–445	50	-131
1970–1979	445–348	20	-117
1980–1989	348–279	-13	-56
1990–2001	279–294	1	14

A rendszerváltás utáni évtizedben ez a tendencia gyökeresen megváltozott, hiszen mind a természetes szaporodás, mind a vándorlás egyenlege

pozitív lett: a beköltözők és a született gyermekek száma egyaránt emelkedett, s meghaladta az elköltözők illetve elhunytak számát.

A lakónépesség 2001 utáni alakulásáról a megyei statisztikai évkönyvekben, az aktuális népességszámról pedig a www.kozinfo.hu internetes oldalon tájékozódhatunk. Gordisa lakóinak száma jelenleg 289 fő, azaz a népesség növekedése 2001 után megállt. Részletesebb adatokat (születések, halálozások száma, vándorlás) helyben kaphatunk a jegyzőtől. Ha visszatérünk a TSH II. a pontjához, láthatjuk, hogy Gordisa lakosai nemcsak a faluban, hanem a falu közigazgatási területén belül, több külterületi lakott helyen is éltek. A TSH a vizsgált időszakban különböző külterületi lakott helyeket említ Gordisán: Almás, Ános, Déli tanya, Keleti tanya, Újtelep, Kádártanya. Ebből a forrásból nem tudhatjuk meg, hogy ezeken a külterületi lakott helyeken hányan és kik éltek. Ha ezekre az információkra is kíváncsiak vagyunk, ismét a népszámlálás korabeli kötetait kell segítségül hívnunk (3. számú melléklet). A népszámlálás adatai szerint 1920-ban Ánospusztán 94 fő lakott, közülük 30 magyar, 30 egyéb anyanyelvű, s szinte mindannyian római katolikusok. (Ebben az időszakban egyéb anyanyelvűként általában a cigány népességet jelölték, amelyet a népszámlálások lábjegyzetben közöltek.) Az 1930-as népszámlálás már két nagyobb külterületi lakott helyet jelöl: Ános és Sívóházat, igen eltérő összetételű népességgel: Ános 38 lakója mind római katolikus magyar, közülük ír és olvas 24 fő. Sívóház 141 lakójából 4 német és 138 egyéb (feltehetőleg cigány) anyanyelvű, és közülük csak 10 tud írni és olvasni. Mindez egybecseng a lakónépesség változását bemutató adatainkkal, miszerint ebben az időszakban jelentősebb számú cigány népesség költözött a településre – és ezen adatok tanúsága szerint a Sívóháznak nevezett külterületi lakott helyre. 1949-ben már Sívócigánytelepnek nevezik ezt a helyet, s elnevezése megerősíti azt a feltevésünket, hogy az egyéb anyanyelvűként megjelölt csoport valójában azonos a cigánynak nevezett csoporttal. Ezen a külterületi lakott helyen ekkor 152-en élnek, közülük 11 ír és olvas. A telepen 59 kereső van, mindannyian a mezőgazdaságban dolgoznak. A 152 telepi lakos 33 egyszobás házban él (azaz átlagosan 5-en élnek egy helyiségben). Ez az adatsor hozzásegíthet minket a telep társadalmának jellemzéséhez.

Az 1960-as népszámlálásból sem rajzolódik ki gyökeresen más kép: az ekkor már Újtelepnek nevezett részen 160-an élnek, közülük 25 tud írni és olvasni (tehát a kötelező iskolalátogatásnak nincs érezhető hatása), és többségük még mindig a mezőgazdaságban dolgozik.

Az 1970-től már csak összesített adatokkal rendelkezünk a külterületi lakott helyekről. Ezek szerint 1970-ben a három, nem fejlesztendő külterületi lakott helyen 67-en éltek, és ez a szám 1980-ra 4 főre apad. Tehát 1960 és

1980 között felszámolták a Sívócigánytelepet. (Feljegyzendő: *telep-felszámolási program!*) Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (Kertesi – Kézdi 1998: 299) közli a cigánytelepi házak számát, az 1964-es ÉVM-felmérés alapján. Ebben a felmérésben Gordisa cigánytelepén 70 házat írtak össze.

Azt már tudjuk, hogy a hatvanas évekig a lakónépesség mintegy harmadát kitevő külterületi népesség a mezőgazdaságban dolgozott, de ha a Gordisán élők megélhetéséről szeretnénk valamit megtudni, akkor a településre vonatkozó foglalkoztatottsági adatokat is meg kell néznünk. Az 1960-as népszámlálás adatai szerint a Gordisán élő 556 főből 234 volt kereső, közülük legtöbben, 180-an a mezőgazdaságban dolgoztak (a 180-ból 46-an a külterületi lakosok közül). A mezőgazdasági foglalkoztatottak között 9 volt az állandó munkás, 35 a napszámos, és 97 télesztág fizikai, 3 pedig szellemi munkát végzett. Ez az arány a későbbiekben sem változott, a keresők fele napjainkban is a mezőgazdaságban talál munkát.

5. táblázat: Mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya Gordisán

	Foglalkoztatottak száma	Mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma	Mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya
1960	234	180	76,9%
1970	213	136	63,8%
1980	172	118	68,6%
1990	110	77	70,0%
2001	68	38	55,9%

Igaz ugyan, hogy a legtöbben továbbra is a mezőgazdaságban dolgoznak, ám a foglalkoztatottak száma megváltozik. 1990-ig e szám csökkenése együtt járt a lakónépességével, ám 1990 és 2001 között – a lakónépesség növekedésének időszakában – a falura rátörő munkanélküliség eredményeként a foglalkoztatottak száma majd a felére csökkent.

6. táblázat: Foglalkoztatottak aránya Siklóson, Gordisán

	Foglalkoztatottak aránya Siklóson %	Foglalkoztatottak aránya Gordisán %	Foglalkoztatott/eltartott arány Siklóson	Foglalkoztatott/eltartott arány Gordisán
1980	48	49	0,71	0,76
1990	42	39	0,73	0,84
2001	30	23	0,94	1,43

A táblázat adatait a 4. számú melléklet tábláiból számoltuk. A foglalkoztatottak aránya azt mutatja, hogy a lakónépesség mekkora hányada áll hivatalosan munkában, míg a táblázat 3. és 4. oszlopa azt mutatja, hogy egy foglalkoztatottra hány eltartott jut. Az adatokból látható, hogy 1980-ban a foglalkoztatottak és az eltartottak aránya Gordisán és Siklóson lényegében azonos volt, s ugyan már az 1990-es népszámlálás is mutat némi elmozdulást, de az igazán nagy változásról a 2001-es adatok tanúskodnak: ekkor Siklóson a teljes népesség 30%-a volt foglalkoztatott, ez az arány Gordisán ezzel szemben csak 23%. Siklóson egy munkában állónak nem egészen egy eltartottról kell gondoskodnia, míg Gordisán egy foglalkoztatott átlagosan majd másfél főt tart el. Az adatok arról tanúskodnak, hogy Gordisán a rendszerváltás után kevesen tartoznak a munkahellyel rendelkező szerencsések közé, s nekik több, hivatalosan legalábbis nem dolgozó inaktív és eltartott családtagról kell gondoskodniuk. Röviden: a szegénységről.

A terepmunka kezdete előtt az összegyűjtött adatok alapján a következő állításokat tehetjük a településről.

1. Gordisa határ menti település a Siklósi kistérségben, amely egy rövid időszaktól eltekintve mindig más településekkel társulva alkotott egy közigazgatási egységet (körjegyzőség, közös községi tanács). Központja 1966-tól a szomszédos település, Drávaszabolcs, ahol a körjegyzőség mellett az óvoda és az iskola is található.
2. A lakónépesség 1941-től elsősorban a folyamatos elvándorlás eredményeképp 1990-ig csökken, amikor ez a tendencia megfordul, és növekedni kezd a lakónépesség úgy, hogy a természetes szaporodás és a vándorlási egyenleg egyaránt pozitív.
3. A településen már a második világháború előtt jelentős számú román (beás) anyanyelvű cigány él a Sivótelepnek, majd Újtelepnek nevezett külterületi lakott helyen. Ez a telep 1960 és 1980 között megszűnik.
4. A külterületi lakott helyen élő cigányok szinte mindegyike, de a faluban élők többsége napjainkban is a mezőgazdaságban dolgozik.
5. A rendszerváltás után egyre kevesebb embert foglalkoztatnak a mezőgazdaságban, csökken a foglalkoztatottak, s ezzel párhuzamosan jelentősen növekedik az eltartottak aránya.

MELLÉKLETEK

1. A népesség számának alakulása, terület, népsűrűség, 1870–2001

Forrás: http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/06/02/data/tabhun/4/prnt01_1_0.html

A jelenlévő, az állandó és a lakónépesség fogalmainak magyarázatát lásd: <http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/fogalmak.html>

Terület, Terület igazgatási rang	Jelenlévő összes népesség										
	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970
07 Siklósi	62 410	33369	35306	35585	37207	35232	38 048	38 980	39684	38933	39421
07 Gordisa	1 088	493	479	455	423	508	596	704	615	556	453

	Állandó népesség						Lakónépesség					
	1970	1980	1990	2001	népsűrűség 1 km ² -re	1970	1980	1990	2001	népsűrűség 1 km ² -re		
	38 941	39 486	37 596	36 542	58,6	38 662	38 666	36 406	36 321	58,2		
	459	373	296	298	27,4	445	348	279	294	27		

2. Népszaporodás, 1970–2001

Forrás: http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/06/02/data/tabhun/4/load01_2_0.html

Terület, igazgatási rang	Lakónépesség 1970	Természetes szaporodás, ill. fogyás (-)	1970–1979			Lakónépesség 1980
			Élve születés	Halálozás	Vándorlási különbözet	
07 Siklói	38 662	1 380	6 297	4 917	-1 376	38 666
07 Gordisa	445	20	73	53	-117	348
			1980–1989			
07 Siklói	38 666	-817	4 645	5 462	-1 443	36 406
07 Gordisa	348	-13	35	48	-56	279
			1990–2001			
07 Siklói	36 406	-1 016	4 818	5 834	931	36 321
07 Gordisa	279	1	49	48	14	294

3. A népesség gazdasági aktivitás és nemek szerint, 1980; 1990; 2001

Forrás: http://www.nepszamlalas.hu/hum/kotetek/06/02/data/tabhum/4/load02_1_1.html
http://www.nepszamlalas.hu/hum/kotetek/06/02/data/tabhum/4/load02_1_2.html
http://www.nepszamlalas.hu/hum/kotetek/06/02/data/tabhum/4/load02_1_3.html

1980

Terület, igazgatási rang	Összesen	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív kereső	Eltartott
07 Siklósi	38 666	18 695		6 754	13 217
07 Gordisa	348	172		45	131

1990

Terület, igazgatási rang	Összesen	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív kereső	Eltartott
07 Siklósi	36 406	15 408	755	8 941	11 302
07 Gordisa	279	110	4	73	92

2001

Terület, igazgatási rang	Összesen	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív kereső	Eltartott
07 Siklósi	36 321	10 994	2 117	12 850	10 360
07 Gordisa	294	68	11	118	97

2.

Diskurzuselemzés

GLÓZER RITA

I. A módszer problémája

Foucault egyik legfontosabb diskurzuselméleti előadásában a diskurzusok elemzésének két útját különbözteti meg. Az általa „kritikai”-nak nevezett elemzés „igyekszik körülhatárolni a kizárás és kisajátítás [...] formáit” azaz leleplezni a diskurzushoz való hozzáférést, a megszólalást ellenőrző és ritkító társadalmi eljárásokat. A „genealógiai módszerrel” ugyanakkor azt vizsgálhatjuk – írja –, „hogyan alakultak ki a diskurzussorozatok e kényszerítő rendszereken keresztül, [...] milyen specifikus normáik voltak, melyek a megjelenési, fejlődési, variációs feltételeik” (Foucault 1998: 68). Ez utóbbi megközelítést választva tehát a diskurzusok előzetes (társadalomkritikai) feltevésektől mentes azonosítása, identifikálása válik lehetővé: fellelni a közös társadalmi valóságot szervező diskurzusokat, letapogatni körvonalait és határait, leírni működésük szabályszerűségeit. Foucault genealógiai módszere azonban nem valódi módszer, sokkal inkább olyan elmélet, elemzési koncepció, melynek operacionalizálásával, konkrét módszerré formálásával a szerző adós maradt. Talán nem véletlenül. A Foucault nyomdokain haladó diskurzuselemzés alapszemlélete ugyanis lényegileg hermeneutikai: a diskurzusokra irányuló „társadalomtudományi kutatás egy jelentésekkel telített valóság *interpretálása*, egy általános szövegvalóság *olvasása*” (Szabó 2003: 125; kiemelés tőlem – G.R.).

Az *olvasás* metaforája a filozófia nyelvi fordulata révén vált a hermeneutikus társadalomtudomány általános módszertani paradigmájává. Szöveggént olvassuk a társadalmi világ jelenségeit, értelmezzük a bennük rejlő jelentéseket (Ricoeur 2002; Geertz 1994), ráadásul az olvasás nem exkluzív tudományos értelmező tevékenység, hiszen a mindennapi ember is olvas „képeket, testbeszédet, filmeket, építményeket és bármit, aminek jelentése van” (Carver – Hyvärinen 1997: 3; idézi Szabó 2003: 126), azaz a hermeneutikai szituáció egyetemes. A modern hermeneutika ugyanakkor többé már nem az egyedül igaz értelem kibontásán fáradozik, a szövegolvasás módszertani elve számol

a lehetséges olvasatok sokféleségével. Az igazság ugyanis nem – az egyedül érvényes – módszer kérdése (Gadamer 1984). Sokféle igazság lehetséges, és ezek többféle úton közelíthetők meg. A szövegközpontú társadalomtudományt ebből adódóan sajátos – a tárgyához illeszkedő – módszertani pluralizmus jellemzi, melyben kitéüntetett szerepet kap az értelmező alany szemlélete, invenciói. „A módszer keresése végigkísérte a hermeneutikai irodalmat, ám ha van tanulsága az e kérdés körüli vitáknak, akkor az az, hogy az értelmezésnek nincs operacionalizálható módszere. Módszerek, megközelítések persze vannak, és ezeket nem árt megismerni [...] de semmiképpen sem mellőzhető maga az értelmező és az értő tekintet.” (Boda 1997: 129) Amikor tehát diskurzuselmző módszereket keresünk, akkor szembe kell néznünk e pluralizmus kihívásával, fel kell vállalnunk a tárgyhoz, a körülményekhez és a kutatói szándékhoz, szemlélethez illeszkedő elemző módszer kialakításának feladatát. Szabó Márton e módszertani pluralizmust és annak következményeit a diszkurzív politikatudomány összefüggésében ekképpen összegzi: „Ha nem egy absztrakt módszer szavatolja az igazságot, hanem az igazságkeresés integráns része a módszer használójának személye is, akkor eleve különböző indíttatású szemléletek és értelmezési helyzetek, mondhatni lokális hermeneutikák léteznek, amelyek képviselői különböző módszereket favorizálhatnak.” (Szabó 2003: 128) Úgy tűnik, a diskurzusok genealógiai elemzése más, politikán kívüli területeken is ilyen lokális hermeneutikák keretei között vihető véghez.

A kritikai diskurzuselmző irányzat eközben a másik utat választja: a diszkurzusok által létrehozott aszimmetrikus vagy elnyomó viszonyokat különféle nyelvi elemzések révén igyekszik leleplezni. A lexikai, grammatikai, szintaktikai, szemantikai és pragmatikai elemzések, a kommunikatív szituációk vizsgálatára kínáló eljárások alkalmazásával azonban kénytelen lemondani az előzetesen nem látható jelentések feltárásának lehetőségéről, és egy erős paradigma keretei közé szorulva próbálja megérteni a diszkurzusok hatalmi természetét.¹

II. A diskurzus behatárolása

A genealógiai elvet követő diskurzuselmzés első lépéseként meg kell határoznunk az elemzés anyagául szolgáló szövegtudományt: mely megnyilatkozá-

¹ Van Dijk magyarul is olvasható írásában (van Dijk 2000) ez egy konkrét elemzés formájában tanulmányozható.

sok, szövegek alkotják a vizsgálandó halmazt? Foucault szerint egy diskurzus egységét nem a tárgy, a kijelentések, a fogalmak vagy a stílus egysége adja, hanem a diskurzus képződését meghatározó *szabályszerűség*, egy olyan átfogó szabály, mely irányítja a témák, a kijelentések, a fogalmak és a stratégiák diskurzuson belüli változatainak keletkezését, a diskurzus szórását, diszperzióját (melyet tehát semmiképpen sem tekinthetünk véletlenszerűnek) (Foucault 2000; 2001). „E négy szinten megnyilvánuló rendszernek – írja –, amely egy diszkurzív formáció szabályozását végzi és számot kell adnia, ha nem is közös elemeikről, de a benne működő szórások, hézagok, távolságok játékaról [...], szóval e rendszer számára javasoltam a *pozitivitás* elnevezését.” (Foucault 2000: 188–189)

Eszerint tehát ahhoz, hogy definiálni tudjuk egy diskurzus kereteit, e szabályt kell leírunk, amire viszont egy a diskurzus egészére kiterjedő elemzés alapján vállalkozhatunk. Itt tehát egy lényegi ellentmondásba, körkörös érvelésbe ütközünk. Foucault ennek feloldására a következő stratégiát javasolja: empirikus elemzésünk kiinduló halmazaként vegyük az összetartozónak látszó szövegek összességét, ez a korpusz lesz az elemzés bázisa. A diskurzusképző szabály leírására törekedve aztán kezeljük kritikusan ezt az eredeti hipotetikus egységet, szükség esetén módosítsuk a kijelölt határokat. „Természetesen az adott egységeket veszem kiindulópontul [...]; ámde nem helyezem magam e kétes egységeken belül, és nem vizsgálom belső alakzataikat vagy titkos ellentmondásaikat. Csak addig támaszkodom rájuk, amíg fölteszem a kérdést, milyen egységeket képeznek” (Foucault 2001: 37). Így az elemzés végeredménye nemcsak a diskurzusképző szabály leírása lesz, hanem egyúttal magának a diszkurzív korpusznak a – sajátos, dialektikus folyamat során letisztuló – behatárolása is. A diskurzuselemzés téjé tehát többféle aspektusból is értelmezhető. „Elemzésünkben úgy viszonyulhatunk és úgy is kell viszonyulnunk hozzá, hogy egyszerre van szó *megállapítás-formációról* (ha a részét képező diszkurzív események populációját tekintjük), *pozitivitásról* (ha annak a rendszernek az oldaláról közelítjük meg, amely tárgyainak diszperzióját, formalizációs típusait, a megállapítások révén működésbe hozott fogalmakat és vélekedéseket szabályozza) és *tudásról* (ha azoknak a tárgyakkal, formalizációtípusoknak, fogalmaknak és vélekedéseknek az irányából vesszük szemügyre, amelyek behatolnak egy tudomány, egy technikai előírás, egy intézmény, egy regényszerű elbeszélés, egy jogi vagy politikai gyakorlat stb. területére (Foucault 2000: 192).

A diskurzuselemzés első lépése az összetartozónak látszó szöveg-halmaz rögzítése, az empirikus anyag behatárolása.

Példa

Az aprófalvas kutatás egyik részterületét képezték a Z-i térségben működő nonprofit szervezetek. Tagjaik, vezetőik körében tematikus, félig strukturált interjúk készültek, melyek a felmerült témák, a közelítésmód, a stílus, a fogalmi készlet szempontjából összetartozónak tűnnek. A megszólaló civil aktivisták és nonprofit fejlesztők szemlélete, értékrendje, helyzetértékelése, beszédmódja erősen konvergál még akkor is, ha bizonyos kérdésekben markáns véleménykülönbségek, értelmezésbeli eltérések mutatkoznak az egyes szereplők között. Úgy tűnik, a szövegeken keresztül egyazon diskurzus szólal meg (nevezzük ezt nonprofit diskurzusnak), melyen belül az említett különbségek képezik a diskurzus diszperzióját, sajátos (és szisztematikus) belső változatosságát.

III. Az archeológiai módszer alkalmazása

Az ilyen módon kijelölt szövegalmaz szisztematikus elemzése során a foucault-i *pozitivitás*, a négy szintű diskurzusképző szabály felismerésére és leírására törekszünk.

III. 1. A tárgy

Első lépésben térképezzük fel a diskurzus tematikus mezőjét: melyek a diskurzus tárgyai, témái, miről szól a diskurzus. Keressünk gyakran – még ha különböző változatokban is – megjelenő témákat, visszatérő kérdéseket, problémákat. E témák sokféle tematikus elemből, jelentésből szerveződnek, ne feledjük, hogy az aktuális elemek kiválasztása és kombinációja mindig adott szempontú szelekció és kombináció eredménye.

Példa

A nonprofit munkatársak körében készült tematikus interjúk egyik említést érdemlő témája a *politikához való negatív viszonyuláshoz* kapcsolódik, ekörül variálódik. A civil szféra önmagát hagyományosan más aktorok: az állam és a profitorientált gazdasági szektor ellenében határozza meg. A politika értelmezése a magyar nyilvánosságban (sőt a társadalom széles rétegeit tekintve) a rendszerváltás után szorosan összefonódott az állam fogalmával (és megítélésével), és mivel a hazai közvélekedés még a demokratikus politikai struktúrák kialakulása után is erőteljesen államellenes maradt, ezért a politika, a politizálás tartósan negatív jelentéssel telítődött. A sötét, korrupt, hatalmi politika ellenképeként él például a köztudatban „független szakértő” és az „értelmiségi” mítosza. A közéleti

diskurzusokban az *antipolitika*, a politikaellenesség szimbólumaként, és egyúttal a morális jó megtestesítőjeként ebben a kontextusban jelenik meg a civil társadalom (vö: Köröseyi 1996).²

A vizsgált interjúkban visszatérő tematikus elem a politikától való elhatárolódás, a politika tagadása, amorális és korrupt voltának hangsúlyozása.

Példa

I. „De ilyen diplomáciai kapcsolatokra nincs igazán időnk. Sőt, azokból a szervezetekből amik ilyen diplomáciai kapcsolatokra épültek, azokból ki is vonultunk. Elég nagy füsttel.” „Például a Vidék Parlamentjéből kiléptünk. Egyszerűen egy olyan irányba, olyan politikai irányba kezdett el menni, [...] Pedig én alelnök voltam, elnözést nem alelnök, elnökségi tag voltam, de kiléptünk, kész. A Magyar Természetvédők Szövetségéből formálisan nem léptünk ki, de – én ott alelnök voltam – de teljesen visszavonultunk. És azt kell, hogy mondjam, hogy ma nem látok olyan országos szervezetet, amibe hajlandók lennének munkát fektetni, mert ezek az erénysszervezetek inkább azért vannak, hogy egy szűk csoport a sok kicsin próbálja magát fenntartani. Namost ameddig ez így van, addig mi ehhez nem asszisztálunk, pedig több olyan lehetőségünk lett volna, hogy mi is bekerüljünk abba a körbe, aki mások hátán élösködik. De ez nekünk nem pálya. Meg az erkölcsi értékrendünk más. És azt szoktam mondani, hogy a fenntarthatóságról beszélni csak hitelesen lehet. Namost ha én másokon élösködök, akkor én nem lehetek hiteles, most akkor minden ilyenből kivonultunk.” „Na a pártpolitikusoknak voltak felénk kezdeményezéseik, de mi erre nagyon vigyáztunk, hogy nagyon-nagyon-nagyon csekély mértékű bármiféle kapcsolatunk is a politikával. Kizárólag szakma-politikai kérdésben, meg az, ha van egy probléma, amibe a pártpolitikusokat be kell vonni, akkor bevonjuk, de voltak olyan próbálkozásaik, hogy az Ö. projektjeit feltüntessék az ő sikereikként, vagy pártpolitikai színekbe... Ezt csirájába folytjuk el, nem, ezt nem szabad.” KA

KA a politikát a fenti interjúrészletekben úgy értelmezi, mint felesleges, azaz nem a célként kitzűzött szakmai tevékenység körébe tartozó aktivitást, amely épp a lényegi, érdemi munkától vonja el az erőforrásokat, miközben a civil szervezetekre értelmetlen, felesleges terhetek ró. Lényegében élöskö-

² Az elemző munka során az ilyen jellegű háttérismeretek szerepe kettős: egyfelől az elemzés első szakaszában ráirányíthatják a kutató figyelmét valamely témára, jelenségre, stratégiára, másfelől az elemzés végén, a feltárt összefüggések értelmezésekor segít visszavetíteni a kapott eredményt annak társadalmi-kulturális kontextusára.

dik, és még a civil érdemeket is megpróbálja sajátjaiként prezentálni. Ebben a törekvésben szerinte a politika amorális volta mutatkozik meg, melyet ő, mint civil elutasít.

2. *„Politikáról beszélgetünk. Én sajátos nézőpontból szemlélem az eseményeket, tehát közvetlenül azt mondhatom, hogy hasznom sose volt, meg féltő, hogy nem is lesz. Inkább szakmai és valós dolgok oldaláról próbálom szemlélni.” ML*

ML számára a politika nem tartozik a „valós dolgok” közé, amivel arra utal, hogy a mindennapok világát nem érinti, tőle távol áll, nincs vele kapcsolata.

3. *„Itt mindenki a partnerséget szajkózza az élet minden területén, meg ugye az unió így, mer a szubszidiaritás meg a partnerség, és akkor ezek az emberek, akik a politika bizonyos régióiban vannak, nem tudják megfogalmazni, amikor rákérdeznek, hogy akkor a szociáldemokrata értékek közül jelenítsen meg néhányat. A partnerség az nem papíron létezik, hanem az egy szemléletmód, ahogy a velünk szembenálló személyt, legyen az akár az iskolai keretek között egy diák, azt én partnerként fogadom el, tehát neki is hatása van a történetekre, nem diktálok. És ezt nem igazán látom a közéletben még jól értelmezni.” ML*

ML lényegében a politika, a politikusok szakmai kompetenciáját kérdőjelezi meg, hiszen azt állítja, hogy az aktuális politikai kulcsfogalmak üresek, jelentés- és tartalom nélküliek, míg a szerinte valós és releváns politikai elméletek, modellek jelentőségét a politikusok nem ismerik (fel). Érdekes, hogy ML – valószínűleg szándékán kívül – ezekkel a mondataival éppen a politika világának diszkurzív természetére utal: a politika valóságát jelentések, értelmezések hozzák létre, ő éppen ezekkel szemben kritikus és elégedetlen. Azaz nem ért egyet a társadalmi valóság adott konstrukciójával illetve értelmezésével.

4. *„És vannak dolgok, amikbe kezdek nem hinni, és mondjuk ez a legnagyobb baj, azt hiszem. Tehát félek egy kicsit, hogy én is kezdek majd oda sodródni az öregekhez, akik inkább cinikusan, meg nagyon skeptikusan néznek egy csomó dologra. Egyrészt a politikába vetett hitemet azt teljesen el bírták nyomni, tehát azt, hogy látom, hogy mondjuk innen 60 kilométerre, akár átmegyünk Grüssingbe, Ausztriába, vagy elmehetünk Franciaországba vagy bárhova, hogy az emberi tényező a kulcskérdés mindenhol, és hogy a mi politikusaink valamiért nem alkalmasak egy csomó dologra. És én nagyon sokáig hittem benne, hogy észérvekkel lehet*

rájuk ..., és kiderült, hogy nem. Ez egy elég jelentős csalódás.” „Hiába lesznek meg az anyagi feltételek, hiába lesznek meg a szakmai feltételek, nincs meg az emberi tényező hozzá, nincs meg a kellő politikai döntés és akarat, akkor egy csomó dolog zsákba marad, hiába.” BI

BI mondatai kifejezően illusztrálják a politológiai elemzés (Körösényi 1996) megállapításait. A 30-as nonprofit menedzser számára az „öregek” minden bizonnyal azok a 10–20 évvel idősebb kollegák, akikre Körösényi kutatása szerint a ’90-es években oly jellemző volt a politikával szembeni szkepszis, a politikusok alkalmatlanságának hangoztatása. BI láthatólag maga is érzékeli a középgeneráció antipolitikus beállítottságát, olyan állapotként jellemzi, melyhez ő maga is egyre közelebb kerül – mégpedig a nonprofit szférában ért kudarcok következtében.

Látható tehát, hogy a vizsgált nonprofit területen (vidéki, döntően aprófalvas, hátrányos helyzetű térségben, ahol a nonprofit szervezetek gyakran az egyetlen munka- és karrierlehetőséget jelentik az értelmiség számára) a politikához való viszonyt a kétkedés, a megkérdőjelezés, kiábrándultság és elutasítás megnyilvánulásai dominálják. Eltérő okokból, különféle érvelések részeként, kissé különböző attitűdök mentén – ám a lényegét, az antipolitikus beállítottságot illetően mégis hasonló módon értékelik alanyaink a politikához, politikusokhoz fűződő viszonyukat. A politika-kritika témáját a megszólalók életpályájuk, előző tapasztalataik, konkrét élményeik függvényében más és más témaelemekből komponálják meg, ezek rekonstruálását, az egyes mozzanatok jelentőségének felmérését segíti a velük készült életút-interjúk elemzése, illetve a tematikus (a nonprofit tevékenységről szóló) interjúk más témák mentén folyó hasonló elemzése.

III. 2. Kijelentések

A témák konstruálásával párhuzamosan vizsgáljuk meg, milyen kijelentés-típusok jellemzőek a diskurzusra, azaz milyen annak szintaxisa. Kijelentés-típus alatt a jellemző alanyokra vonatkozó, jellemző állítmányokkal operáló, gyakran visszatérő vagy hasonló szerkezetű kijelentések értendők.

Példa

A civil szféra önértelmezésében – a klasszikus politika-filozófiai elméletektől kezdve – nagy hangsúlyt kapnak a civil társadalom *demokratikus* vonásai. A civil társadalom léte a demokrácia egyik feltétele, a civil szféra kontrollálja az

államot, segíti a polgárok részvételét a közügyekben, erősíti a demokratikus attitűdöket, maguk a civil szervezetek pedig kis demokráciákként működnek – ezek a leggyakrabban elhangzó érvek a témával kapcsolatosan. Az általunk vizsgált diskurzusban gyakran történik konkrét utalás a szervezeti működés demokratikus vonásaira, mozzanataira. Ezek a kijelentések az esetek igen nagy részében a szervezetek vezetőitől származnak. Szembetűnő ugyanakkor, hogy a beosztott munkatársak mennyire más típusú kijelentéseket használnak a szervezet működésének jellemzésekor. Nekik a nonprofit szervezetben való munkálkodás valamilyen kilátástalan élethelyzetből az egyetlen kiutat, a nonprofit szervezet közössége valódi támogató közösséget, vezetője pedig valóságos jótévőt jelent. A jelenség a (szervezeti) demokrácia legalább kétféle percepciójára mutat rá. A vezetők önmagukról rendre mint demokratikus vezetőkről beszélnek, akik jó emberi, baráti viszonyok kialakítására törekednek a szervezeten belül, míg a beosztottak róluk mint karizmatikus vezetőkről, nagy munkabírású, kivételes és jóindulatú személyekről nyilatkoznak.

A vezetők oldaláról. *„Voltak próbálkozásaim, de egyébként én nem vagyok egy ilyen cserélgető típus. Tehát ami egy csomó civil szervezetnél van, hogy főleg ilyen munkaügyi támogatással felvesznek valami friss húst, aztán egy év múlva kidobják, az nálam nem működik. És mivel én kutya rosz főnök vagyok, tehát senkit nem vagyok hajlandó ellenőrizgetni meg utasítgatni, nekem önálló és meggyőződéssel dolgozó munkatársakra van szükségem, akikkel baráti viszonyban tudok lenni. És akkor ez így alakult ki. És akkor csak egy ember volt, aztán két ember, persze volt fluktuáció. És úgy mostanra alakult ki igazából a stáb, körülbelül két éve, és most hatan vagyunk.”* KA

„Tehát éppen ezért számunkra nagyon-nagyon fontos a civil jellegnek a megtartása, és a hangsúlyozása, és hát az egész alapítványi működést ez kívül-belül áthatja, már csak abból adódóan is, amit én mondtam neked, hogy itt nagyon fontos a baráti alap. Oké, hogy szükséges bizonyos szintű hierarchia, mert ha nem lenne, akkor szétesne az egész, de ez a mindennapokban minimálisan jelentkezik. De ehhez megfelelő emberek kellene, és aki ebbe nem illik bele, azt muszáj... és itt a változást az előző évekhez képes, hogy aki ebbe nem tud beleilleszkedni, azt el fogjuk küldeni. És azonnal, amint kiderül róla, hogy nem alkalmas erre. Saját védelmünk érdekében.” KA

A beosztottak oldaláról. *„felülmúlni nem lehet. Erre van szüksége a borútnak, egy ilyen vezető személyiségre.”*

„Nem ugrál főnök a fejem felett. Ha itt van az elnök asszony, ő mint partner, kollega...”

„Én nagyon sokat tanultam tőle, mind szakmailag ... a hozzáértése, és ezt kiadta magából, tehát engedett egyrészt önállóan dolgozni, másrészt hagyta a saját ötleteimet megvalósítani, meg próbált arrafelé terelgetni, ami tudta, hogy hasznos lesz nekem is, meg hát a borútnak is, és a kettőt összekapcsolni.” NA (az egyesület vezetőjéről, SZHA-ról)

HZS a következő hasonlatokkal, metaforákkal jellemzi a helyi nonprofit elit két tagját (SZHA-t és MGE-t): *alappillér, szülőanya, erős hajtóerő*

III. 3. Fogalmi háló

A diskurzus elemzésének harmadik eljárása a szövegekben gyakran előforduló fogalmak azonosítására, a hozzájuk kapcsolt jelentés, értelem feltárására, és a vizsgált fogalmak közötti intertextuális és intradiszkurzív kapcsolatok feltérképezésére épül. Ezen kapcsolatok felfejtésével kirajzolódik a diskurzuson belül egy fogalmi hálózat, összefüggérendszer.

Példa

A vizsgált nonprofit diskurzus esetében szembeötlő egy bizonyos *nonprofit nyelv és terminológia* használata, ennek elemei írják körül a diskurzus központi fogalmait. A nonprofit beszédmódot mindenekelőtt sajátos szóhasználat jellemzi, mely olyan ismert kifejezésekből áll, mint *projekt, projektvezető, konzorcium, pályázat, célcsoport, utófinanszírozás, területfejlesztés, ökológikus vidékfejlesztés* stb. A szervezetek mindennapi munkájuk során érthető módon ezeket a kifejezéseket használják, és a jelek szerint a kutatás keretei között létrejövő interjú-szituációkban is ezen a narratíván belül maradvá prezentálták önmagukat. A részletes elemzés során feltárható, mi a jelentőségük ezeknek a kifejezéseknek (azaz miért éppen ezeket használják és nem másokat), milyen módon tagolják a szervezetek és tagjaik mindennapi tevékenységét, gondolkodását, valóságképét. Mindezek értelmezéséhez segítséget nyújtanak azok az íráások, melyekben a nonprofit szektor kritikus képviselői elemzik és értelmezik *általában* ezt a jelenséget.³

¹ Lantos, Tamás (1999): Nonprofit mítosz, Kovász, III./1–2, 21–49; Krémer, Balázs (1996): Az NGO kultuszáról, Esély 2, 45–65.

III. 4. Stratégiák

A témák, kijelentéstípusok és fogalmak következetes megválasztásával a beszélők a diskurzus révén bizonyos törekvéseket, stratégiákat igyekeznek érvényre juttatni. E stratégiák elemzése az előző három terület áttekintése után lehetséges. A stratégiák vizsgálata már kifelé mutat a diskurzusból, kirajzolja az adott nyilvános szöveg, beszéd társadalmi funkcióit, a beszélők pragmatikus (jellemzően hatalmi, érvényesülést, jobb pozíciók elérését célzó) törekvéseit.

Példa

A vizsgált nonprofit diskurzusban számos ilyen stratégia kínálkozik elemzésre. Talán a legszembetűnőbb a nonprofit szervezetek és tagjaik önprezentációra, ön-bemutatásra irányuló törekvése. Az önelbeszélés a nonprofit szervezetek esetében a legitimitás igazolását szolgálja, hiszen a civil szervezetek működése – amint azt a működésüket lehetővé tevő támogatási gyakorlat is sugallja – akkor indokolt, ha hasznosak, életképesek, hatékonyabbak, mint más (adott esetben nem civil) szervezetek. Az ön-bemutatás ezért itt a másoktól való megkülönböztetés, a progresszivitás és gyakorlatiasság illetve az eredményesség igazolására épül.

1. Az önelbeszélés visszatérő momentuma a progresszív, harcos, küzdő attitűd kinyilvánítása, mely gyakran már-már militáns (és mindenképpen konfliktusos) jelleget mutat. A küzdelem, a cél iránti elkötelezettség értékként jelenik meg, bizonyára annak a közvélekedésnek az összefüggésében, mely szerint a civil szervezetek azért tudnak bizonyos ügyekben más szervezeteknél, intézményeknél hatékonyabbak lenni, mert tagjaikban erős elkötelezettség munkál.

„És már nagyon harcos természetvédő voltam már általános iskolás koromban is, ez így csak eldurvult és fokozódott a gimnáziumban. (Miben nyilvánult ez meg, miket csinált?) Jaj, mindent. Tehát az, hogy üldögéltem a kivágandó fák tetején három napig, és nem voltam hajlandó lejönni, és erre másokat is rávettem, hogy ne legyenek kivágva. Meg ilyen állattani és növényteni felméréseken keresztül, már amit egy középiskolás gyerek tud, meg biológiai verseny megszerveztem a természetvédelmi kört, ilyeneket... Egyre inkább elharapózott a természetvédelem. És ami nagyon előre vitt így utólag, bár azért voltak éles helyzetek, hogy én annak ellenére, hogy nem voltam rossz tanuló, iszonyú rossz diák voltam. Tehát nem igazán érdekelt a tananyag, mert úgy döntöttem, hogy azt az időt... tehát azt valamilyen szinten elsajátítottam, meg szelektáltam, hogy mit vagyok hajlandó tanulni, meg mit sem.”

„Tehát harcoltunk” KA

2. A differenciálódó, elkülönülésen alapuló önmeghatározásra is számos példát találhatunk. A hasonló szervezetektől való különbözés egyúttal az átlagostól való eltérést is jelenti, vagyis azt: mi jobbak vagyunk a többieknél.

„De abban is különbözünk a zöld szervezetek döntő többségétől, hogy épp azt mondtam, a legfőbb együttműködő partnerünk nekünk nem egy másik zöld szervezet. Hát baromi egyszerű – már elnézést – egy másik zölddel együttműködni, csak hát ez a célhoz nem visz közelebb. Hát nekünk a legfőbb partnereink a vidékfejlesztésben érdekeltnek kell, hogy legyenek, még akkor is, ha nehezebb velük együttműködni.” KA

3. A nonprofit tevékenységet az interjúalanyok gyakran mint egyfajta missziót, emancipációs törekvést, az elmaradott térség és hátrányos helyzetű szereplői felemelésére irányuló munkálkodást jellemzik. Ebben a kontextusban a helyi, vidéki „öslakosságot” időnként egy primitív, elbutult, kiháló, a helyi kezdeményezésre alkalmatlan népelességként ábrázolják (ez a közelítés elsősorban a városokból kitelepült, helyi gyökerekkel nem rendelkező nonprofit szervezetekre jellemző; helyi közösségbe beágyazódott szervezetek esetében ennek nyoma sincs, az emancipációs törekvés itt inkább a helyi közösség sorsának javítására, felemelésére irányuló szándékban jelentkezik).

„A falvak elnéptelenednek, a települések környezete is lepusztul. A helyi kezdeményezések szerinte nem jelentenek kiutat: „mindig egy kicsit vitatkozni szoktam ezzel a helyi kezdeményezés címszóval, mert ugye mi a helyi kezdeményezés. Tehát arra várni, hogy Zalában a teljesen, elnézést, kiürült, előregedett és mentálisan is leépült lakosság összeszedje magát, és akkor ő most helyi kezdeményezést ... ez neveltséges, ez így nem működik. Ahol van valami tényleg helyi kezdeményezés, ami a helyi lakosság részéről jön, ott nyilvánvalóan még nem teljesen előregedett a lakosság, meg netán ... na meg azt is ki kell jelenteni, hogy ez azért értelmiség nélkül nem megy.” (Még az ökológiai gazdálkodás is általában úgy indul, hogy valamilyen értelmiségi kezdi el. Valóban alulról jövő kezdeményezésre szerinte nem lehet számítani. Szerinte az a helyi kezdeményezés, amit ők csinálnak: teljes mértékben kiköltöznek egy ilyen helyre, és ott próbálnak valamit csinálni). KA

„Ahol ezer főből kell polgármestert választani, ott azért nagyobb a választási lehetőség. Azt szoktam mondani, hogy egy lepusztult és alkoholistákból álló településen nyilvánvalóan a polgármester is az, mert nem is lehet más.” KA

4. A vidék felemelése egy erőteljesen cselekvés- és gyakorlatorientált diskurzus keretében körvonalazódik. A beszélők általában hangsúlyozzák a környezetük érdekében elért, számszerűsíthető eredményeket, hiszen létük jogosságát a konkrét eredmények igazolják.

„Valahogy úgy alakult az évek során, hogy akkor én majd kutatóként ott maradok az egyetemen, és akkor így végiggondoltam, hogy milyen jó lesz, ötvenéves koromra lesz 17 méter tanulmányom, és akkor a takarítónő néha bejön, és lefújja róla a port. És akkor ezt akarom? Hát nem ezt akarom. És akkor úgy közben pusztul a világ, egyre nőnek a környezeti és egyéb problémák, és akkor úgy döntöttem, hogy én ebből inkább kiszállok.” KA

(Szegregált, témákra osztott intézményrendszerek vannak, legyen az akár az államigazgatás, akár az egyetemi helyek, kutatóintézetek. Ahol ilyen szűk kis szellettel foglalkoznak, mindenféle komplex szemlélet és egymással való kommunikáció nélkül), „és közben a világ meg esik szét.” KA

Ha a fenti lépések mentén végezzük el a diskurzus elemzését, akkor leírhatóvá válik a diskurzusképző szabály, melynek működését és jelentőségét Foucault így foglalja össze. „Összességében tehát elmondhatjuk, hogy négy kritériummal rendelkezünk olyan diszkurzív egységek felismeréséhez, amelyek nem tartoznak a hagyományos egységek körébe (amilyenek a „szöveg”, a „mű”, a „tudomány” voltak, vagy amiket a diskurzus tárgyterülete, formája, az általa használt fogalmiság és megnyilvánított választás révén azonosítottak). Ez a négy kritérium nem pusztán nem összeegyeztethetetlen, de egyenesen feltételezik egymást: az első *tárgyai*, a második *szintaktikai típusai*, a harmadik *szemantikai elemei*, a negyedik *operatív* lehetőségei összességének formációs szabályait szem előtt tartva határozza meg egy diskurzus egységét. Ily módon a diskurzus minden aspektusa lefedésre kerül. És mihelyt a megállapítások egy csoportjában megjelöltünk és leírtunk *egy referenciált, egy bizonyos típusú megállapítási szórást, egy elméleti hálót és egy stratégiai lehetőségmezőt*, bizonyosak lehetünk benne, hogy mindezek ahhoz a valamihez tartoznak, amit *diszkurzív formációnak* nevezhetünk (Foucault 2000: 188; kiemelés tőlem G.R.).

A diskurzuson belül elvégzett elemzés eredményét azután az értelmezés során már jogosan vonatkoztathatjuk az azt beágyazó társadalmi, szociokulturális összefüggésrendszerre (amint az a fenti példák felvezetésénél is megtörtént).

IRODALOM

- Boda Zsolt (1997): Narratív közpolitika-elemzés, in Szabó Márton szerk.: *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*, Budapest, Scientia Humana, 113–131.
- Carver, Terrell – Hyvärinen, Matti (1997): Introduction, in Carver, Terrell – Hyvärinen, Matti (eds): *Interpreting the Political. New Methodologies*, London, New York, Routledge, 1–6.
- Foucault, Michel (1998 [1971]): A diskurzus rendje, in Foucault, Michel: *A fantasztikus könyvtár*, (vál. és ford.) Romhányi Török Gábor, Budapest, Pallas Stúdió, Attraktor Kft., 50–74.
- Foucault, Michel (2000): A tudományok archeológiájáról (ford. Sutyák Tibor) in Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, szerk. Sutyák Tibor, Debrecen, Latin Betűk Alapítvány, 169–199.
- Foucault, Michel (2001 [1969]): A tudás archeológiája (ford. Perczel István), Budapest, Atlantisz, 311.
- Gadamer, Hans, Georg (1984): *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlat* (ford. Bonyhai Gábor), Budapest, Gondolat.
- Geertz, Clifford (1994): Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez (ford. Berényi Gábor) in Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*, Budapest, Századvég, 170–199.
- Körösesnyei, András (1996): A magyar politikai gondolkodás főárama (1989–1995), *Századvég tél*; 80–107.
- Ricoeur, Paul (2002): A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés, *Szociológiai Figyelő* 1–2; 60–76.
- Szabó Márton (2003): Diskurzuselemzés és politikatudomány, in Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai*, Budapest, L’Harmattan, 123–135.
- van Dijk, Teun A. (2000): A kritikai diskurzuselemzés elvei (ford. Kriza Borbála), in Szabó Márton – Kiss, Balázs – Boda, Zsolt szerk.: *Szövegváltozatok a politikára, Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, 442–477.

3.

Narratív biográfiai elemzés

KOVÁCS ÉVA

I. Elméleti megfontolások

Az élettörténetet elbeszélő miközben arra tesz kísérletet, hogy élete egyes eseményeit a saját létélményét hordozó egységes történetként mutassa be, önmaga és a Másik (jelen esetben az interjúer) *elvárásai* között egyensúlyoz, miközben a Másik elvárásait nem ismeri. Különösen akkor nem, ha az – mint az interjús helyzet esetében az interjúer teszi –, amennyire csak módjában áll, rejtőzködik. Az elbeszélő a Másikkal kapcsolatban is saját magára van utalva, arra, ahogyan a Másikat elképzeli. Ügyelnie kell tehát arra, hogy ne csak a képzeletbeli Másik elvárásának feleljen meg, hanem hű maradjon önmagához is. Az elbeszélés tehát maga is egy *kommunikatív* aktusban jön létre (Bruner 1984).

Az elemző nemcsak az elbeszélő felszíni szövegének, hanem a szöveg nyelvi megformálásán keresztül a megnyilatkozó lényének, személyes identitásának megértésére is lehetőséget kap. Másfelől a nyelv közvetítette létélmény nem képzelhető el a közösség nélkül, a közösségben teremtett és őrzött narratívák, mítoszok nélkül. Tehát az elemzés is egy *társadalmi* folyamat eredménye.

Mi a narratíva? Kibontja, ugyanakkor el is rejti identitásunkat. A múltba néz, jövőből íródik, s a jelent teszi múlttá. A történetünket elbeszélő szövegben a létünket elismerő Másik által mutatkozunk meg. A beszélgetésben a nyelv a Másikkal való találkozás, a Másik és önmagunk megértésének az eszköze. Az élettörténeti narratíva nyelve maga is e köztességben él: az elbeszélő és a Másik közötti közvetítést célozva szöveget hoz létre, mely önálló életre kel. A szöveghez közeledő szubjektum már hiába keresi benne a valaha volt elbeszélőt. Saját maga és a szöveg találkozásában *új értelmek* születnek, melyek vonatkoznak ugyan az elbeszélőre, de már nem csak róla szólnak. A megértésünkben keletkező új narratíva maga is szöveg, mely együtt hordozza az elbeszélőt, a nyelvben mutatkozó közösséget és önmagunkat.

A személyes emlékezés „mindenkor-enyémvalósága” (Husserl 1972) nem állítható szembe a kollektív emlékezet (Halbwachs 1971) saját létét feltételező jelentésével. „Csakis az individuális tudathoz és az individuális emlékezet-hez mért hasonlóságában lehet a kollektív emlékezetet úgy felfogni, mint egy bizonyos csoport történelme szempontjából a jellegzetes események emléks-nyomainak összességét, azaz az emlékek mindenkor-enyémvalóságát csakis analogikus átvitel révén tágíthatjuk az emlékek *mindenkor-miénkvalóságá-vá.*” (Ricoeur 1999: 56, kiem. K. É.)

A narratív biográfiai megértés három kulcsfogalma: *élmény, megélés és elbeszélés.* Az interjú készítésekor az a törekvés munkál bennünk, hogy az elbeszélőt „visszavigyük” az egykori élmény közelébe, hogy a szövegben az egykori perspektíva is minél kézzel foghatóbbá váljék. A létrejött szöveg elemzésének célja a megélt és az elbeszélte élettörténet viszonyának megér-tése az interjúban megjelenő életesemények, illetve az interjú, mint szöveg adta *Gestalt* összevetése révén.

A megélt és az elbeszélte történetnek az elemzésben történő mesterséges szétválasztása egy elméleti konstrukció, mely segíti a megértést, de nem ke-resi a történeti „faktumokat”, hiszen a megélt élettörténet rekonstrukciójának alapját képező adatokat is az elbeszélő bocsátja rendelkezésünkre, így ezeket is ő válogatta ki saját emléksanyagából. A megélt történet tehát az elbeszélő által felmutatott történetként, azaz *tanúságtételként* fogható fel (Ricoeur 1987).

Meddig juthatunk el az élettörténeti rekonstrukcióval? Aki a múlt mú-landóságára adott replikaként arra vetemedik, hogy mások történeteit értel-mezze, valójában saját történetet alkot. Ahogy a megértés még a személyközi helyzetben is csak arra lehet képes, hogy elképzeljük azt a személyt, aki ma-gunk volnánk a Másik helyében, sokkal inkább így van ez olyankor, amikor az eredeti elbeszélést a papírra vetett szöveg helyettesíti. Nem juthatunk el máshová, mint a Másik életének tényeivel ugyan rokon, de azzal azonosnak semmiképpen nem tekinthető történethez.

II. Az elemzési eljárás

II. 1. Biográfiai elemzés

Az élettörténeti rekonstrukció első lépésben a kronologikusan elrendezett eseményeket veszi sorra, majd felvázolja a további életpálya elképzelhető horizontját, miközben minden egyes eseményre úgy tekint, mint a horizon-ton megjelent lehetőségek közüli választásra. A korábbi életutat az újabb és

újabb események fényében újra és újra számba véve hermeneutikai köröket jár be, hogy végül a maga számára rekonstruálhatóvá, megragadhatóvá tegye a megélt élettörténet mögött húzódó átfogó életrajzi „épitményt”.

A hermeneutikai esetrekonstrukció nem az egyes esetek numerikus összevetésén keresztül jut általános megállapításokra, hanem az egyes eseteken belüli strukturális összefüggések alapján (Lewin 1972). Az elemzés során felállított hipotéziseket először az egyes eseten belül verifikáljuk és falszifikáljuk, majd minden esetet a társadalmi mező általános szempontjai szerint összegzünk. Akár egy jó nyomozó, az egyes esetek szerkezetének összevetésével jutunk el a típusalkotáshoz. Hipotéziseink felállítását és ellenőrzését egyidejűleg végezzük el minden egyes elemzési lépésben (minden egyes biográfiai adat esetén) az *abdukciónak* követésével (Peirce 1981). Nem csupán egy, hanem minden lehetséges hipotézist megfogalmazunk, amely megvilágíthatja az esetet, azaz az elemzés folyamatában – a ténylegesen befutott egyedi pálya mellett – több lehetséges életpályát rajzolunk fel. Az adott biográfiai eseményre vonatkozó feltevéseinket az azt megelőző és követő eseménnyel egyaránt szembesítjük, azaz adatainkat *szekvenciákba* rendezzük, hogy korábbi feltevéseink érvényességét ellenőrizhessük. Egyes korábbi hipotéziseink ez által megerősödhetnek vagy meggyengülhetnek. A szekvencialitás elvét lépcsőről-lépésre, ahogy az adatokkal haladunk, az egész elemzésre kiterjesztjük. Az elemzési folyamat végére így feltárhatjuk az életpálya fontos mozgatórugóit is.

II. 1. 1. Biográfiai adatok kigyűjtése

Elsőként a legépeltebb interjúból kigyűjtünk, és kronologikus sorrendbe állítunk minden életrajzi adatot. Életrajzi adatnak azok a családra, életkorra, társadalmi miliőre vonatkozó információk számítanak, melyek mögött konkrét cselekvés vagy történés húzódik meg. Nem tekinthetők életrajzi adatnak az érzések és az értelmezések, a vágyak és a tervek, stb.

Példa: Mari biográfiája

0. Az anyai nagyanyja zsusptetős kunyhóban élt egy baranyai faluban.
1. 1951 születés egy kis baranyai faluban. Nyolcan vannak testvérek.
2. Gyermeckor: Édesapja munkája miatt többször költöznék.
3. 1969-ig egy pusztán él a család a télesztől kapott szolgálati lakásban. Mari és a testvérei oda járnak iskolába. Apja is a téesztben dolgozik.
4. Az apja többször fizikailag bántalmazza az anyját, néha Mari áll közédjük.
5. Az apja börtönbe kerül verekedésért.

6. A szülők elválnak.
7. Anyja egy másik faluba költözik a gyerekekkel, és koldulásból tartja fenn a családot.
8. Két, fogyatékkal élő testvérét állami gondozásba adják.
9. Apja kiszabadul a börtönből, és élettársához költözik egy közeli faluba.
10. Mari bátyját és vőlegényét, aki nem cigány, behívják katonának. Egy határ menti faluban teljesítenek szolgálatot.
11. 1969 Mari dolgozni kezd ugyanebben a faluban, a téglagyárban. A leányszállón lakik.
12. Anyai nagyanya konyhóját lerombolják, egy panelba költöztetik.
13. Vőlegénye származása miatt elhagyja.
14. Az apja meglátogatta a téglagyárban.
15. Az első fizetéséből malacot vesz.
16. 1971 Megismer egy elvált, gyermekes férfit, aki szintén nem cigány.
17. A férfi iszik.
18. Közös lakásba költöznek a téglagyári kolónián.
19. 1971 Szívbetegséggel kezelik.
20. 1973 Teherbe esik.
21. Nyolc hónapos terhesen leválik a lepénye, a magzat meghal.
22. A kórházban a halott magzatot császármetszéssel veszik ki, a babát nem láthatja.
23. Végrehajtanak rajta egy másik műtétet is. E műtét közben aláíratnak vele egy beleegyezési nyilatkozatot, amelynek a tartalmát nem ismertetik vele.
24. A kórházban arra kéri, hogy egyezzen bele a baba elégetésébe, végül igent mond.
25. 10 nap múlva hazatérhet a kórházból a kolóniára.
26. Heteken keresztül nem mozdul ki a lakásból, egy játék babát öltöztet.
27. Élettársa egész nap dolgozik.
28. Elmegy a körzeti orvoshoz, aki azonban elzavarja, mondván a „bolondokat nem tudja meggyógyítani”.
29. Élettársa egyre többet iszik.
30. Élettársa verbálisan bántalmazza a származása miatt, majd elhagyja.
31. Családja időközben szétszéled.
32. Hetvenes éve közepe: meghal az apja.
33. Két testvére meghal.
34. Hetvenes évek vége: Depressziós lesz, a közeli kisvárosban jár pszichiátriai magánrendelésre.
35. Állami gondozott testvérei megházasodnak és a fővárosban élnek. Nem tartják a kapcsolatot.

36. Egyre többet iszik.
37. 1981 Hozzámegy egy munkatársához, aki nem cigány, a közeli kisvárosból származik, ott él a szüleivel. A lakodalmat a kolónián tartják. A lakodalom végén veszekedés tör ki a férj szülei és Mari között: Marit ismét lecigányozzák. A férje kiáll mellette.
38. Apósát és anyósát három hónapig nem látja, aztán kibékülnek.
39. Több kórházat is felkeres a megyében, hogy vizsgálják meg, miért nem esik teherbe. Sehoh sem fogadják, állítólag a zárójelentésbe írtak miatt, amit azonban Mari nem ismer.
40. 1980: a kórházban nem találják a zárójelentését.
41. Végül megműtik, és akkor mondják meg neki, hogy két milliméter hosszban a petevezeték el van halva. Többször próbálkoznak méh-átfúvással, de mindkét vezeték letapad.
42. Bezár a téglagyár, a helyére műanyag-feldolgozó települ: mindketten ott dolgoznak tovább.
43. Apósa és anyósa is meghal.
44. Kilencvenes évek eleje: az örökségéből felújítják a lakásukat.
45. Örökbe fogadnának egy gyermeket.
46. A Gyámügy egy olyan kisgyermeket közvetít ki számukra, akinek az anyja cigány.
47. Elállnak az örökbefogadási tervüktől.
48. 2000 körül: nőgyógyászati panaszokkal felkeresi a közeli kisváros kórházát (azt, ahol 1973-ban először is operálták). Az orvosok műtétet javasolnak. A műtét előtt kiderül, hogy az 1973-as zárójelentés mégis megvan a kórház archívumában.
49. A műtét során „kipakolják”, ezt csak a műtét után tudja meg.
50. Négy hétig bent fekszik, ekkor tudja meg az orvostól, mi is az a sterilizálás. A zárójelentésből kiderül, hogy mindkét oldalon lekötötték a petevezetékét.
51. A főorvos lebeszéli a feljelentésről, mondván, úgyis elévült már.
52. Apja másik kapcsolatából előkerül egy féltestvére. Egyszer találkoznak, azóta nem tartják a kapcsolatot.
53. Ma rokkantsági nyugdíjas, 42.800 Ft-ot kap havonta.
54. A férje alkalmi munkákból él.
55. A közeli kisvárosba jár kezelésre az izületeivel, illetve mentálhigiénias gondozásra.

II. 1. 2. Biográfiai adatok elemzése (részlet)

A hipotézisek a legkülönbözőbb elvontságú és általánosságú feltevéseket tartalmazhatják. Valószínűségüket és érvényességüket az ellenőrzés során állapítjuk meg. A hipotézisek megfogalmazásakor az alábbi kérdésekre keressük a választ.

- Milyen kapcsolatba hozható az adott biográfiai esemény az életkorral, a személyes életpályával, a családdal és a történeti-társadalmi környezettel?
- Hogyan illeszthető az adott biográfiai esemény a befutott életpályába?
- Milyen következményeket vonhat maga után az adott biográfiai esemény? Milyen „folytatásra” számítunk az élettörténetben?

Az adott eseményre vonatkozó hipotézisek felállítása után vegyük a következő adatot, és vizsgáljuk meg, mely hipotéziseink maradtak érvényesek, s melyek gyengültek meg az új esemény fényében.

Az élettörténeti elbeszélések kronológiájakat (a személyes időt) tekintve roppant változatosak lehetnek: van olyan elbeszélő, aki élettörténetét úgy szólván a honfoglalástól, de van olyan is, aki egy fontos sorseseemény lejátsszódásától indítja. Minden kiindulópontnak megvan a maga jelentősége, hiszen arra utal, hogy narratív azonosságunkba mennyire építettük bele a családunkról szóló, s csak másodlagos módon megélt tapasztalatainkat, melyek a születésünk pillanatát megelőző időkre vetülnek vissza; illetve a másik végletet nézve, a ma szemszögéből mennyire integrálhatók bizonyos korábbi életszakaszaink. (Előbbire jó például szolgálhatnak a „nemesi” életrajzok, melyekben az identitás sarokköve a család történelmi múltja, azaz a személyes idő és a történelmi idő egymásra vetítése, mint a társadalmi elismerés forrása. Utóbbira pedig gyakran találunk példát olyan „kisebbségi”, vagy „elnyomott” elbeszélésekben, ahol a mutakozás fontos fordulatot jelent: például zsidó élettörténeti elbeszélésekben vagy éppen leszbikusok élettörténeteiben. (Vö. Kalocsai 1997; Kovács-Vajda 2002; Takács 1997, Kiss 2004.)

Példa: Hipotézisek megfogalmazása (részlet)

- H.0.1. Az anyai nagyanya valamilyen okból fontos szereplője Mari életének.
- H.0.1.1. Mari vele nőtt fel.
- H.0.1.2. A nagyanya egy lehetséges női minta, amely Mari életét mindmáig meghatározza.
- H.0.1.2.1. Pozitív módon: a nagyanya mintájának követése által. Ekkor egyfajta tradicionális női pályát képzelünk el róla.
- H.0.1.2. Negatív módon: ezt a mintát/múltat kerülné el.

- H.0.2. „zsuptetős kunyhó” – Az anyai nagyanya az első világháború környékén vagy közvetlenül utána születhetett. A megemlített biográfiai adat a második világháború évtizedére tehető. Ki lehetett Mari nagyanyja, akiről éppen ez – és csak ez az információ – derült ki?
- H.0.2.1. A nagyanya nagyon szegény asszony, ezt szimbolizálhatja a zsuptetős kunyhó (Ne kerülje el a figyelmünket, hogy nem zsuptetős „háznál” van szó – az másik irányba vezetne, mégpedig a szegényparaszti lét ábrázolásához.)
- H.0.2.2. A kifejezés a cigány származásra utal, de csak burkolt formában.
- H.0.3. Hiányzó adatok. A biográfia elemzésekor fontos észrevennünk azokat az adatokat, amelyek nem jelennek meg. Amit látjuk, Mari személyes életrajza csak egy ponton nyúlik át a nem-megélt múltba: szülei származásáról, házasságáról nincs adatunk. Feltételezhetjük, hogy Mari a szülei nem illeszthetők abba a kontextusba, melybe Mari nagyanyja és Mari maga, mert
- H.0.3.1. valamilyen érzelmi vagy biográfiai okból következően nehéz velük azonosulnia.
- H.0.3.2. nem olyan életpályát futottak be, mint Mari és a nagyanyja.
- H.0.3.3. Mari saját élettörténetét nem származtatja a szülőkéből. Élettörténete ebben az értelemben kizárólag az övé: a családi háttér, a származás nem játszik benne – legalábbis Mari így éli meg – szerepet. Feltételezhetjük, hogy Mari egy emancipált nő pályáját futotta be. (Hogy ez az emancipáció a női avagy az etnikus helyzetekre értendő-e, egyelőre kérdés marad.)

Folytassuk az elemzést!

Már a 0. biográfiai adatból két fontos hipotézist szűrhetünk le (H.0.1.2.1. és H.0.3.3.) a biográfia egészére vonatkozóan. A továbbiakban a kronologikus sorrendet követve hasonló módon faggatjuk az adatokat, mindig szem előtt tartva a biográfia-elemzés fő kérdéseit: milyen életpályát látunk kibontakozni az eddig ismert adatokból? Korábbi hipotéziseinket szembesítjük az újabbakkal, s az elemzésnél jelöljük, mely hipotézisünk erősödött (pl. H.5.5. IH.0.3.3.) vagy gyengült meg (pl. H.5.5; H.0.1.2.1.). Az elemzés végén megvizsgáljuk, hogyan értelmezhetők az életpálya fordulatai és törései. Arra is megkísérlünk választ adni, hogy milyen alternatív életpályák rajzolódhatnak ki amellet az egyetlen életpálya mellett, melyet Mari ténylegesen befutott? Miért épp ez az életpálya adott meg neki?

II. 1. 3. A megélt élet rekonstrukciója a biográfia alapján

A biográfiaelemzés a megélt élet történetének szerkezetét rekonstruálta. Ezen részelemzés utolsó állomása a struktúra-hipotézisek megfogalmazása. Az alábbiakban nagy vonalakban összefoglaljuk, milyen eredményekre jutottunk Mari életrajzának értelmezésében.

Példa: Biográfia rekonstrukció

Mari élettörténetének motorját a női és az etnikai identitás közötti feszült viszony adja. Élete első 18 évét, egészen a felnőtté válásig, az általa ismert női szerepekben való elbizonytalanodás határozza meg, hiszen anyját az agresszív férj, annak börtönbe kerülése, majd a válás a társadalom legaljára sodorja: koldulásal tudja csak fenntartani gyermekeit. Ez a minta nem követhető Mari számára. Az első jelentősebb fordulópontra életében a munkába állás, mely szakítást jelent egyfelől a korábbi hagyományos női szerepekkel, másfelől azonban a korábbi kulturális mintákkal és a származással is: Mari önálló fiatal munkásnőként kezdi felnőtt életét és olyan férfit választ társul, aki nem cigány. Mari személyes pályája a szocialista iparosítás és a cigánytelepek felszámolása körüli időszak történelmi idejével¹ párhuzamosan fut, a kor ideológiai elvárásait (cigányok asszimilációja), és burkolt cigányellenességét is követi, sőt belsővé teszi: Mari gyári munkásként szakad ki a hagyományos cigány létformából és próbál integrálódni a „nem cigány” világba.

Az élettörténet legjobban adatolt része a szüléssel illetve a gyermekvállalással kapcsolatos időszak – és fordítva: élettörténetének második felét elsősorban az anyaság lehetetlenné válásának állomásai jelzik. Mari életének fordulópontja 1973, amikor terhes lesz, ám a babát végül elveszti és utána soha többé nem esik teherbe, mert a kórházban tudta nélkül elköltötték a petevezetékét.² S noha élete

¹ Vö.: Kemény István – Havas Gábor (1996): *Cigánynak lenni*, in Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György: *Társadalmi riport 1996*, Budapest, TÁRKI, 335; Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes szerk. (1991): *Cigánylét*, Budapest, MTA PTI, 15–17.

² Hogy Marit származása miatt sterilizálták a tudta nélkül, nehezen tudnánk bizonyítani. Tény azonban, hogy sem Mari egészségi állapota, sem a halva született magzat önmagában nem indokolt volna ilyen orvosi beavatkozást. Maga Mari sem kérte, hogy kössék el. A fel-fellángoló botrányok mégis arra engednek következtetni, hogy e kényszersterilizáció és a borszín között lehetett kapcsolat, hiszen máig fel-felröppenek botrányos hírek hasonló történetekről. Lásd pl. a *Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda* dokumentációját. <http://www.neki.hu/> – Fehér füzet 2001. Sz. Andrea esete. Letöltés: 2006. 10. 10.; Kállai Ernő – Törzsök Erika (2004): *Cigánynak lenni Magyarországon*, Budapest, EÖKK, 119–120. Marinak cigányként való

1981-ben végre pozitív fordulatot vesz (férjhez megy egy munkatársához), az ezt követő időszakban is rendre felbukkannak az anyasággal kapcsolatos események és problémák.

Marit nyilvánvalóan traumatizálta első gyermeke elvesztése, s ezt a traumát talán azóta sem tudta kiheverni. Ráadásul két évtizeden keresztül küzdött azért, hogy gyermeke lehessen, és sterilizálásáról csak 2000-ben értesült. Meglehető, 2005-ben, nekünk mesélt élettörténetét e második trauma szervezte oly módon, hogy a jelen perspektívájából egész élete átértékelődött e tudás fényében.

A biográfiát átszövi a párválasztás témája. Mari pontosan adatolja mindhárom partnere esetén, hogy azok „magyar fiúk” voltak. Ő tehát a legszorosabb integrációs mintát követte: rendre nem cigány férfit választott magának. S noha az első kettőt elvesztette a származása miatt, s a harmadik, jelenlegi partnere családjában is problémát jelentett Mari származása, ő mindmáig kitart férje és nem cigány környezete mellett – a cigány létformával lényegében szakított.

Állítsuk még egyszer szembe a Mari által befutott egyedi életpályát azokkal a lehetőségekkel, melyek elvileg előtte álltak: Mari követhette volna a hagyományos cigány női mintát, melyben rá az anya és a feleség jól megformált szerepei vártak – ehhez azonban gyermekeket kellett volna szülnie. E minta követését nemcsak gyermekkori rossz élményei, hanem a sterilizáció is lehetetlenné tette: gyermek nélkül cigány anyaként nem tölthetett volna be legitim pozíciót egy hagyományos cigány családban. A (kényszer)sterilizáció – melynek célja a biológiai reprodukciós képességtől való megfosztás lehetett, ezáltal Mari „cigányságának” áthagyományozását volt hivatott megakadályozni – valójában nemcsak egy „cigány” gyermektől (vagy gyermekektől) fosztotta meg Marit, hanem Maritól, mint nőtől is elvette „cigányságát”. Mari ezek után már nem is igen mehetett volna cigány férfihez feleségül.

A (kényszer)sterilizáció nem szándékolt következményeképpen Marinak olyan párkapcsolatot kellett kialakítania, amely elfogadja a gyermektelenséget. Férje, úgy tűnik, társává vált a tragédiában. Mari saját sanyarú helyzetéből egy emancipált női identitást épített fel, s máig egy olyan társkapcsolatban él, melyet nem tart(hat) össze senki és semmi más, csak egymás kölcsönös tisztelete és megbecsülése. *De vajon miért nem fogadott egy olyan gyermeket e kapcsolatban örökbe, amilyent maga is szülhetett volna?*

besorolásáról lásd Dupcsik Csaba (2005): Cigány-képek. A magyarországi cigányvizsgálatokról, in Neményi Mária – Szalai Júlia szerk.: Kisebbségek *kisebbsége*, Budapest, Új Mandátum, 266; Székelyi Mária – Örkény Antal – Csepeli György – Bama Ildikó (2005): *A siker fénytörései*, Budapest, Sík, 54.

II. 2. Tematikus mezőelemzés

Még mielőtt hozzáfognánk a tematikus mezőelemzéshez, képzeljük el az eddigiek alapján, milyen elbeszélésre *számítunk* a megélt élet ismeretében. Ennek segítségével könnyebben elkerülhetjük, hogy a tematikus mezőelemzés alatt rabul ejtsen bennünket élettörténeti elbeszélőnk nézőpontja.

A szöveg szerkezetét vizsgálva a jelen perspektíváját meghatározó narratív „építményt” rekonstruáljuk, hasonló hermeneutikai köröket írva le, mint a biográfia-elemzésben, de immáron a *témák* és *elbeszélési módok* váltakozása mentén felbontott elbeszélés-szekvenciák (lásd *Melléklet*), nem pedig az életút kronológiájának sorrendisége szerint. Az elemző minduntalan azt a kérdést teszi fel magának, hogy az addigi szöveg szerkezete hogyan épül össze, és milyen lehetőségeket rajzol ki a folytatásra. *Tematikus mezőn* azon események vagy helyzetek összességét értjük, amelyek azonos téma köré csoportosulnak és további – az elbeszélő számára gyakran rejtett vagy tudatalan – tartalmakat hordoznak.

Minden olyan szöveghelyen új szekvencia kezdődik, ahol

- az elbeszélő és az interjú készítője dialógusba kerül egymással;
- új téma mesélésébe fog,
- új elbeszélésmódot alkalmaz az elbeszélő.

II. 2. 1. Szöveg-szekvencia típusok

I. ELBESZÉLÉS: múltbeli eseménysor egyes szám első személyben történő előadása. Tényszerű vagy fiktív események sora, melyek időbeli vagy oksági összefüggésben állnak egymással. Altípusai: tudósítás, történet, epikus és drámai elbeszélés, külsőleg átélt történet, mellélkelbeszélés, evaluáció, vizszatekintés és előrettekintés, beszúrás (mint háttérinformáció).

- I. 1. Tudósítás: rádiótudósításhoz hasonló „gyorsított” elbeszélés, melyben igen kevés árnyaló részlet szerepel. Az események, helyzetek kidolgozatlanul, felsorolásszerűen jelennek meg.
- I. 2. Történet: kiemelkedő esemény árnyalt, részletezett előadása. Meghatározott időhöz és helyhez kötődik.
- I. 3. Epikus elbeszélés: olyan elbeszélés, amely sok „expanzióról” számol be. A konkrét esemény-idők a „felnagyításon” keresztül elvesznek, kihullnak az elbeszélésből, s a narratíva a fő eseményszálra korlátozódik, míg a konkrét események összesűrítődnek. (Például „csak mentünk, mentünk tovább, utaztunk egyik faluból a másikba, pihenő, megállás nélkül...”)
- I. 4. Drámai elbeszélés: olyan elbeszélés, melyben több eseményszál egy közös helyzetben fut össze.

- I. 5. Külsőleg átélt történet: olyan eseménysor történetyszerű elbeszélése, amely nem az elbeszélővel történt meg.
 - I. 6. Mellékelbeszélés: a fő eseményszálhoz nem tartozó elbeszélés, melynek szerepe az, hogy a magyarázatokat plauzibilisabbá tegye.
 - I. 7. Evaluáció: magyarázat az elbeszélésen belül. Értékeli, esetleg értelmezi az elbeszélte eseményt, helyzetet. Legtöbbször bevezeti az elbeszélés-szekvenciát, amelyre vonatkozik (például „aztán történt valami igencsak különös dolog”), de be is ágyazódhat egy történetbe, vagy lezárhatja azt (például „ez igen különös volt”).
 - I. 8. Beszúrás: történeti, földrajzi stb. információk, melyekkel az interjúalany a kérdezőt kívánja tájékoztatni.
- II. LEÍRÁS: alapvetően statikus mivolta különbözteti meg az elbeszéléstől. A benne elbeszélte események „befagynak”, a cselekmény érdektelenné válik, valójában egy (helyzet)képet tár elénk. Ebbe a főtípusba soroljuk a tömörített helyzetet is, melyben mélyen megélt események sűrűsödnek össze egy helyzetbe, melyet általában visszatérő elemek írnak le.
- III. MAGYARÁZAT: általánosító tartalmú, érvelő-értelmező szövegrész, mely mind az elbeszélés-szekvencián belül (ekkor nevezzük evaluációnak), mind azon kívül előfordulhat. Ide soroljuk a rejtett magyarázatot is, melyben az általánosítás egy történeten, leíráson keresztül illetve más szájába adva jelenik meg.
- IV. KISZÓLÁS: az interjúalany szövegét megszakítva a kérdezőt személyesen szólítja meg, megerősítést kér, visszakérdez, stb. (például „maga is tudja”, „ugye?”, „biztos hallotta már”, stb.).
- V. EGYÉB szövegszekvenciák: melyekben a kérdező szólal meg.
- V. 1. Kérdés: melyet a kérdező tesz fel.
- V. 2. Kérdezői megerősítés: például „ühüm”, „igen”, „ahogy gondolja”, stb.

II. 2. 2. Interjúszöveg szekvenciákra bontása

Példa: Mari elbeszélése (részlet)

I: Azért vagyunk itt, mert a telepiek életét szeretnénk megismerni. Arra szeretném Marikát is kérni, hogy mesélje el az élettörténetét.

M: Hát hogy kezdjem el, mivel ---- nem is tudom, mivel kezdjem---- hát kérdezzen és akkor talán könnyebb lesz----

I: Hát, ahonnan jól esik ---- Minket a teljes élete érdekel.

M: Hát én nagyon-nagyon letről kezdtem el az életemet --- nagyon rossz családi körülményekbe nevelkedtem föl ---, és 18 éves koromig _____pusztán laktam, és onnan kerültem ide _____ra -- a lányszállóra, a téglagyárba jöttem ide dolgozni, itt dolgoztam, amíg le nem rokkantságtak. Közbe hát ugye ezek

voltak még, hogy a Múanyag vett át bennünket, meg mi is jött utána, -- Múanyag? igen, az vett át bennünket utána-- és onnan mentem rokkantságira. Most akkor nagy vonalakba azért ugye elmondtam (nevet).

I: Hát azért sokkal részletesebben is elmesélhetné.

M: Hát mint ahogy említettem is, nagyon rossz körülmények között éltünk ott-hon, apám ütötte-verte anyámat, nagyon rossz körülmények között --- nem kívánom senkinek sem ezt az életet. Apám akkor bekerült a börtönbe verekedésért, anyám nevelt bennünket, voltunk nyolcan testvérek. És akkor tényleg úgy nevelt bennünket, hogy elment a faluba és akkor --- házról házra járt, és így nevelt bennünket. El akartak vinni bennünket állami gondozóba, és akkor azt nem engedte, szóval nagyon mostoha körülmények között nevelkedtünk föl, se cipőnk, se ruhánk nem volt, jóformán még ennivalónk sem volt, tehát ezt tisztelen az anyámban, hogy megtehetette volna, hogy más utat válasszon, de nem választott más utat, hanem inkább így tengődött lengődött és fölnevelt bennünket, már ahogy tudott, a maga kis problémájával, gondjával.--- Utána ugye szétszéledt a család és mindenki éli a maga kis életét.--- De az egyik jobban, a másik még rosszabbul (nevet) szóval mindegyikünk más-más életet él. A család valahogy nem tart össze, nem tartanak össze már a testvérek. A legidősebb nővérem, aki meghalt, azt nagyon szerettem, annak agydaganata volt és az abban halt meg-- az egyik alkoholista lett, a testvérem, a másik meg, szóval mindegyiknek van valami problémája, és azért a testvérek valahogy nem is tartanak össze. Most anyám is ott van, egyedül van, próbáltam egyszer, elhoztam ide, taval, vagy azelőtt volt? Most nem is tudom, elhoztam ide magamhoz, hogy itt legyen nálam, de nem lehet vele. Ugye annyira ki van borulva már ő is idegileg, de nem is csodálkozom rajta, mert olyan előzményei voltak ugye ennek az egész dolognak, korábban vártuk azt, hogy ki fog bukni idegileg, már hogy ilyen mostoha körülmények között nevelt föl bennünket, sajnálom, de nem lehet vele kijönni. Itt volt, akkor azt mondta, moslékot főzök, most ugye, mert, ő ilyen, na hát a betegségből kifolyólag, mert agykoponya-elmeszesedése van, meg ilyen, szóval nem a konkrét dolgokért. Épp tegnap telefonált, hogy most ő is itt van _____ban, szegény, jár most kezelésre, nekem is kell mennem, mert én is, most vettek föl, _____ra, kezelésre kell mennem az izületeimmel, hát majd fognak értesíteni, hogy mikor. Hát most vagy telefonon fognak értesíteni, vagy postai úton fognak értesíteni, hogy mikor kell mennem. Nem tudom, mit mondhatok még ezzel kapcsolatosan (nevet).

I: Milyen emlékeket őriz ebből a gyerekkorból?

II. 2. 2. 1. Szekvencia-lista

Példa

Sorszám	Hossz	Típus	Tartalom
1	6	Kérdés	Hogy kezdjem el
2	6–7	Kérdés	Kérdezzen
3	9	Válasz	Ahonnán jól esik
4	11	Evaluáció	Nagyon letről kezdtem az életem
5	11–12	Evaluáció	Nagyon rossz körülmények között
6	12	Tudósítás	18 éves koráig _____pusztán élt
7	12–14	Tudósítás	Utána _____, téglagyár, míg le nem rokkantságtáltak
8	14–15	Tudósítás	Utána Műanyagfeldolgozó
9	16	Lezárás	Most akkor elmondtam az életemet
10	18	Kérés	Mesélje el részletesebben
11	20–21	Tudósítás	
		+evaluáció	Rossz körülmények: apja verte az anyját
12	22–24	Tudósítás	Apja börtönbe kerül, anyja neveli őket kéregetésből
13	24–29	Tudósítás	
		+evaluáció	Anyja nagyon nevelte őket, de nem adta mégsem állami gondozásba, s ezért tiszteli
14	29–34	Tudósítás	
		+evaluáció	Tervékekről, s hogy nem tartanak össze
15	34–41	Történet	
		+evaluáció	Anyja egyszer meglátogatja, de nem jön nek ki
16	42–45	Tudósítás	Anyját is őt is Harkányban kezelik, most is menni fog
17	45–46	Lezárás	Hát ennyit mondhatok
18	48	Kérdés	Gyermekkor

II. 2. 2. 2. Gyakorlatok

1. Az elbeszélő életének egy bizonyos szakaszáról történeteket beszél el, míg egy másikról csak argumentál. Mi lehet ennek az oka?
2. Mít jelenthet az, ha az elbeszélő egy élményét épp csak megemlíti, s nem mesél róla részletesen?

3. Mit jelenthet az, ha az elbeszélő teljes részletességgel leírja azt a környezetet, ahol lakik, a munkahelyet, ahol dolgozik, pontosan elmeséli a hétvégi napirendjét, de nem mond történeteket?
4. Az elbeszélő a saját életéről csak tudósít, míg a gyereke/szülője/házastársa életéről történeteket mond. Mit jelenthet ez?

II. 2. 3. Az elbeszélt élet rekonstrukciója a szöveg alapján

A szekvenciák kigyűjtése és listázása után – ahogy a biográfia elemzésekor tettük – vesszük az első szekvenciát és a következő kérdésekre keressük a választ:

- Hogyan fogja fel az elbeszélő az interjús helyzetet? Belehelyezkedett-e az élettörténeti kontextusba, vagy csupán „sztorizgat”? Milyen attitűd jellemzi az interjús helyzettel kapcsolatosan?
- Hogyan illeszkedik az elbeszélés vezérfonala ahhoz a kontextushoz, melyet mi jelöltünk meg az interjú elején?
- Milyen tematikus mező sejlik fel az adott szekvenciában? Vajon miért éppen az adott élményt eleveníti fel elbeszélőnk a témával kapcsolatosan? Milyen rejtett összefüggésekre lehetünk figyelmesek?
- Miért éppen az adott elbeszélési módot alkalmazza az élmény elmesélésekor?
- Mit hoz a következő szekvencia? Milyen folytatást (folytatásokat) tudunk elképzelni?

Az adott elbeszélés-részre vonatkozó hipotézisek felállítását követően megvizsgáljuk a következő szekvenciát és vizsgáljuk meg, mely hipotéziseink maradtak érvényesek, s melyek gyengültek meg az új esemény fényében.

Példa: Hipotézisek megfogalmazása (részlet)

H.1. Mari visszakérdez, mert:

H.1.1. bizonytalan az interjús helyzetben, nem tudja, mit várunk tőle;

H.1.2. az interjús helyzet szokatlan számára. (Ezzel egyébként nincs egyedül. Nagyon gyakori, hogy az interjú elején elbeszélőink nehezen fognak bele élettörténetük elmesélésébe. Az ilyenkor gyakori kérdések, amennyiben nem a konkrét kutatási témával – Mari esetében ez a telepiek élete – kapcsolatosak, a ráhangolódásra is utalhatnak.)

V(árakozásaink).1. a következő szekvenciára vonatkozóan. Arra számítunk, hogy ráhangolódik az interjús helyzetre.

H.2. Mari arra kér, hogy kérdezzünk, mert:

H.2.1. !H.1.1.

- H.2.2. !H.1.2. a szokványos, kérdezz-felelek interjú helyzet nagyobb biztonságot jelentene számára.
- V.2. Arra számítunk, hogy csak akkor tud belekezdni az élettörténetébe, ha az interjú helyzetet kényelmessé sikerült tennünk számára.
- H.3. Interjúer „válasza”: Ahonnan jól esik. A válasz nem szorítja korlátok közé az elbeszélőt, viszont biztosítja arról, hogy számunkra az a fontos, hogy ő szabadon jelölhesse ki története kezdőpontját.
- V.3. Arra számítunk, hogy belefog az élettörténetébe.
- H.4.1. Evaluációval (értékeléssel) kezdi az elbeszélést. „Nagyon lentről kezdtem az életemet”, mondja.
- H.4.1.1. A ma perspektívájából gyermekkorát sokkal rosszabbnak, nehezebbnek éli meg, ennek fényében életpályája felfelé ívelt. Ebben az esetben az egyéni kreativitás jut szerephez a „lent”-ből való kitérésre.
- H.4.1.2. Azt az ellenhipotézist is megfogalmazhatjuk azonban, hogy a kezdet meghatározta egész életét, azaz jelenlegi helyzetét születése körülményeivel magyarázza. Ebben az esetben az egyéni életpálya alakulásáért nem ő a felelős, hanem a körülményei.
- H.4.2. Élettörténetét saját születése pillanatával/gyermekkorával kezdi – egy individuális elbeszélést indít.
- =V.3. Mari tehát belefog élettörténete elbeszélésébe
- Arra számítunk, hogy a továbbiakban, hogy:
- V.4.1. leírás formájában részletezni fogja, mi volt az a „lent”;
- V.4.2. röviden tudósít azokról az eseményekről és körülményekről, melyek gyermekkorát meghatározták.
- H.5. Várakozásainkkal ellentétben hosszabb evaluációban ismétli meg, hogy nagyon rossz körülmények között nőtt fel. Marinak valamiért hangsúlyoznia kell számunkra, hogy „rossz körülmények” között nőtt fel. Mire utalhat ez, és miért fogalmaz ilyen általánosan?
- H.5.1. Nagyon szegény családba született és ezt szégyelli, vagy azt feltételezi rólunk, hogy el tudjuk képzelni ezt a szegénységet.
- H.5.2. Rossz családi légkörben nevelkedett, ennek részleteiről azonban nem szívesen mesél.
- H.5.3. Valami más ok miatt fogalmaz ilyen általánosan a származásáról.
- T(ematikus mező) I. A gyermekkor, a család, azaz a SZÁRMAZÁS témája lesz az egyik motorja az elbeszélésnek. Mivel eddig csak evaluáció formájában jelent

meg, arra számítunk, hogy a narratívában az élményekhez Mari nem akar/nem tud visszanyúlni.

- V.5.1. Nagyon valószínű, hogy az elbeszélés a gyermekkor időszakát átugorja, és a felnőttkorral folytatja, feltehető, hogy ismét evaluáció vagy tudósítás formájában.
- V.5.2. Kisebb a valószínűsége, de megkockáztatható, hogy egy konkrét történeten keresztül – amely a „rossz körülményeket” illusztrálja – mégis belefog a mesélésbe.

Folytassuk az elemzést!

II. 2. 4. Az elbeszélt élet rekonstrukciója a tematikus mezőelemzés alapján

A tematikus mezőelemzés után megkíséreljük összefoglalni a szöveg szerkezetére vonatkozó megállapításainkat.

Példa: Az elbeszélt élet vázlatos rekonstrukciója

Mari élettörténeti elbeszélése maga is négy nagyobb hermeneutikai kört alkot. Az első, rövid narratíva (lásd idézet első fele) csupán felvillantja Mari pályájának főbb állomásait, egyfajta „munkás önéletrajzként” fogható fel, melynek végpontja a rokkantsági nyugdíjas lét. Miután arra kérjük, mesélje el részletesebben az élettörténetét, mégsem a munkás-szálon folytatja, hanem a *család széthullásának* stációit veszi sorra (lásd idézet második fele). Ebben a narratívában egyáltalán nem szerepel a dolgozó nő témája, a zárás azonban nagyon hasonló az előzőhöz: itt is a betegséghez jutunk el. Mintha Mari hiába indítaná más pontból élettörténetét (az egyik az individuális, a másik a kollektív mintákat követi), ugyanoda jut. A harmadik, a gyerekkorára vonatkozó kérdés utáni elbeszélés (nem szerepel már a szemelvényben) az elsőhöz hasonlóan indul, azonban egy történetre fut ki: Mari fel-eleveníti az utolsó *gyermekkori* konfliktusát apjával. E történet – mely szerint apja az anyja helyett őt találta el a piszkafával – sorsesemény Mari életében: innen datálja a család szétesését. Ez után a kolóniára kerülésére kérdeztünk vissza. Az erre születő leghosszabb, a negyedik narratíva egy *női* elbeszélés: Mari magzatának elvesztéséről és az azt követő időkről szól, egészen méhének 2000-ben történt eltávolításáig. Néhány perc alatt a *társadalmi pozíció* (munkás), a *származás* és az *apa*³ ívén keresztül eljutottunk tehát a női azonosság narratívájáig. Mari először röviden utal arra, hogy vőlegényét annak szülei elszakították tőle a származása

³ Ehelyütt nem bontjuk ki az *Apa elbeszélés* rejtett tartalmait, mert azok szétfeszítenék e tankönyvi forma kereteit, egyúttal olyan jártasságot feltételeznének a pszichoanalízisben, amelyet e tankönyv nem alapoz meg

miatt („nem jön össze a lúd és a disznó”), majd megismerkedett egy másik „magyar” emberrel, akitől teherbe esett. Az előbbiekkel ellentétben ez az időszak perc-re pontosan, minden részletében feltárul előttünk. Mari közel másfél órán keresztül, megszakítás nélkül mesél. Különös részletességgel eleveníti fel a műtőasztalon majd a kórházban töltött órákat, napokat – mondandóját dialógusokkal teszi még inkább drámaivá. Hasonlóan részletesen meséli el a hazatérés utáni hónapokat: mély depresszióját és elhagyatottságát. Egykori kiszolgáltatottsága miatt magát okolja, úgy éli meg, hogy túl fiatal, túl tudatlan volt élete legnehezebb helyzetében. Mindazonáltal szülőorvosát ma sem vádolja a történetekért, sőt tiszteletteljes félelemmel beszél róla. Hasonlóan mesél egykori körzeti orvosáról is, aki ahelyett, hogy depresszióját kezelte volna, megszégyenítette a többiek előtt és kiabált vele.⁴ Tekintélytisztelete és kiszolgáltatottsága – mely messze túlmutat származásán és jóval szélesebb társadalmi körben is általános attitűdnek mondható – évtizedek múltán sem csökkent. Ezt az élményanyagot még az a viszonylag friss tudás sem rendezte át benne, amelyre (ahogy később egy történet formájában, aprólékosan elmeséli) a méheltávolítás után tett szert, azaz, hogy indokolatlanul sterilizálták egykoron. A valószínűleg a származását büntető fizikai erőszakot, a kényszersterilizációt mind az egykori mind a mai tudatos énye elutasítja: orvosi műhibaként ábrázolja a testén hordott stigma (bőrszín) miatt a testén elkövetett bűnt. Értelmezésünkben minduntalan utalunk Mari származására, mint egy olyan témára (tematikus mezőre), mely bűvópatakként az egész elbeszélést átszövi. Ez a „származás” azonban sajátos módokon képződik meg a szövegben. Ahogy az első két elbeszélésben láttuk, a kimondott szintjén a pusztta, a szegénység, a részeges apa, a nyolc testvér, a kolduló anya képei írják le: a cigány szó egyszer sem hagyja el Mari száját. (Nem kizárt persze, hogy Mari „tudja”? hogy „tudjuk”, cigány származású. Vö. Kovács 2006). Mari a hosszú elbeszélésben mindössze négy alkalommal utal valamilyen módon a cigányságra. Az első, közvetett utalás a vőlegény kapcsán kerül elő: a „magyar gyerek” szülei megakadályozzák a házasságot, mert, ahogy Mari érvel: „nem jött össze a lúd meg a disznó”. A második, közvetlen és brutális utalás a tragédia idejére esik: amikor Mari a kisbaba halála után megromlott viszonyból menekülő élettársának, aki szintén „magyar ember”, könyörög, hogy ne hagyja el, az így felel vissza: „takarodj innen, te cigány kurva!”. A harmadik, megint csak közvetett utalás az esküvő történetének elbeszélésekor kerül elő:

⁴ Vö. Losonczy Ágnes (1986): *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*, Budapest, Magvető; Gyukits György (2000): A romák egészségügyi ellátásának szociális háttere, in Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia szerk.: *Cigánynak születni*, Budapest, Új Mandátum, 471–490. Az itt nem tárgyalandó gender-aspektusokról lásd még: Fehér Ferenc – Heller Ágnes (1993): *Biopolitika, Világosság* 8–9, 5–49; Foucault, Michel (1988): *Technologies of the Self*, Amherst

a szintén „magyar” férj szülei az esküvőn lecigányozzák Marit, és azzal vádolják, hogy csupán azért ment feleségül a fiukhoz, mert szerezni akart magának egy „magyar legényt”. A stigma-lét a párválasztás pillanataiban Marit visszazárta a „cigány” etnicitásba, és ezzel megbüntette, megalázta. Ezek az utalások nem Mari önmagáról megfogalmazott állításai, hanem a környezettől kapott bélyegek. Az élettörténeti elbeszélésben Mari nem cigányként mutatja be magát, hanem szegényként. Szövege a cigányság stigmája ellen mindvégig tiltakozik. A negyedik utalás egy csak töredékesen elbeszélte kudarcos örökbefogadás-történet, melynek jelentését a tematikus mező-elemzésben nem tudtuk feltárni. Ezt a szövegrészt finomelemezni fogjuk. Összességében tehát az elbeszélte életet egyfajta identitásbujócskaként, szélsőségebben fogalmazva egy hosszú menekülésként olvastuk. Mari munkásnő-identitása stabil, de kudarcos: úgy éli meg, hogy belebetegedett a munkába (és ez valószínűleg így is van). A származásából adódó mintákat apja elvesztésével és a család még mélyebbre süllyedésével hozza kapcsolatba, ezért követhetetlen számára családja közösségi elbeszélésébe se kapaszkodhat. Első párkapcsolatainak kudarcát is származásának tulajdonítja. Női identitásában pedig gyógyíthatatlan sebet kapott: termékenysége erőszakos elvesztését élete legnagyobb tragédiájaként ábrázolja. *Miért nem képes mégsem kimondani, hogy azért sterilizálták, mert cigány?*

II. 3. Megélt és elbeszélte élettörténet ütköztetése: finomelemzés

A megélt és az elbeszélte élettörténeti konstrukciók egybevetése révén megmutatkoznak az események illetve az elbeszélés szerkezete által kirajzolódó *Gestalt* különbségei. Ezek magyarázatához a módszer harmadik lépésben a szöveg mélyebb rétegeinek elemzését, a felmerülő majd újra lemerülő témák rajzolatát hívja segítségül – rekonstruálja az egyes sorsesemények szövegszerű elbeszéléséből az élmény eredeti megélését. A finomelemzés az addigi interjúkiértékelési lépésekben nyert hipotézisek – úgy a megélt élettörténet biográfiai jelentéseinek, mint az elbeszélő biográfiai összképének és összértékelésének – „ellenőrzésére” szolgál, továbbá lehetővé teszi az életrajzi elbeszélés korábbiakban nem tisztázott mechanizmusainak és szabályrendszerének feltárását. A szövegrészek kiválasztása a finomelemzés számára egyfelől a korábban nyert struktúrahypotéziseken, másfelől olyan szövegrészek meglétén alapul, amelyek addig megoldatlanok, kiértékelhetetlenek maradtak.

A finomelemzés abban tér el az eddigi lépcsőfokoktól, hogy itt az egyes szövegrészek, kijelentések dekontextualizálása áll előtérben. A finomelemzés során egy-egy kijelentés minden, a normalitás-elvárások szerint értelmes

kontextusát felvázoljuk. Szekvenciáról szekvenciára, kijelentésről kijelentésre, szóról szóra haladva egyre több bomlik ki szöveg belső összefüggéseiről. Az elemzés lezárásakor, a korábbi kiértékelési lépésekre alapozva szembeállítjuk az itt nyert hipotéziseket egyrészt a biográfiai önbemutató összkontextusával, másrészt a megélt élettörténet *Gestalt*-jával.

Miként az előbbieken jeleztük, egy olyan interjúrészletet választottunk ki, melyet

- eddig nem tudtunk sem a tematikus mezőelemzés, sem az élettörténeti rekonstrukció fényében értelmezni;
- ellentmond az interjúból végig kisugárzó és Mari által többször is említett gyermek iránti váagnak;
- szóba kerül a cigányság, de nem az első három említés témájában, azaz a párválasztás kapcsán, hanem éppen az anyasággal kapcsolatosan.

Példa: Interjúrészlet finomelemzésre

M.: Akartam hozni ki gyereket az intézetből/, már meg is volt mindenféle papírom rá, hogy hozunk ki gyereket az intézetből/, csak mikor kijöttek a---/ nem tudom, kik voltak/-- mikor kijöttek, mindent rendbe találtak./ semmi problémát nem találtak./ csak azt-/ mielőtt elmentek volna./ hát megmondja az őszintét, aszongya, zöme gyerek olyan van, aszongya, az intézetbe, akinek az anyja cigány, az apja meg magyar./ Na, akkor én úgy éreztem./ annyira megsértődtem én ezen./ hogy pontot tettem a végére és azt mondtam, hogy nem./ Itthagyták a címüket---/

I.: Ühüm.

M.: Hát, még jóformán be se ültek a kocsiba./ már írtam is a papírt, hogy nem tartok rá igényt./ És akkor ugye./ a férjem is egyes gyerek./ és az meg addig nem is akart szólni semmit, csak már mikor meggyőződött arról, hogy föladtam a levelet, és elment./ akkor mondta, hogy aszongya./ hát mama, őszintén megmondva, én miattad csináltam, aszongya, az egészet./ Neki nem hiányzik./ Hát mondom, te nem vagy normális!/ Hát jó, hogy nem akkor mondom má./ mondom má./ mikor itt a gyerek!/ Mer addig mindig./ ugye./ hát ő az én érdekeimet nézte, nem az övét.

A finomelemzés a szekvenciáknál kisebb egységeket vizsgál. Minden olyan ponton megállunk, ahol az elbeszélés mondattanilag törik: az elbeszélő egy szót elharap, egy gondolatot nem fejez be, mondat közben alanyt, tárgyat stb. vált. Azt feltételezzük ugyanis, hogy a be nem fejezett mondat, végig nem mesélt élmény „árulkodik” azokról a mögöttes tartalmakról, melyek bennünket az eset megértéséhez közelebb vihetnek: ezeket azonban nekünk,

az elemzőknek kell megformálnunk, mert elbeszélőnk nemcsak előlünk, de önmaga előtt is rejtegeti.

Példa: finomelemzés (részlet)

I. „Akartam hozni ki gyereket az intézetből”

H.1.1. Mari örökbefogadási szándékáról kezd mesélni.

H.1.2. A mondat megformálásából sejtethető, hogy ez valamiért nem sikerült neki.

V(árakozásaink a folytatásra). 1.1.1. Történet – arról, hogy miért nem sikerült.

V.1.1.2. (gyenge H a mondat megformálása miatt, de még feltehető, hogy) Történet arról, hogy miért sikerült mégis.

V.1.2. Argumentáció – „mert mindig nagyon szerettem volna gyereket”

II. „már meg is volt mindenféle papírom rá, hogy hozunk ki gyereket az intézetből”

H.2.1. !H.1.1. !H.1.2.

H.2.2. Mari hangsúlyozza saját erőfeszítéseit, hogy gyermeket kaphasson.

H.2.3. Nem a hivatalos akadályok számítottak, azokat legyőzte – erre talán büszke is.

H.2.4. Változik a mondat alanya: papírja Marinak volt, de „együtt” hozták ki, feltehetőleg a férjével – ez azt sugallja, hogy elsősorban Mari akarta a gyermeket, ő intézte az örökbefogadást, de a férje is támogathatta ebben.

V.2.1. V.1.2.

V.2.2. V.1.1. Késlelteti a kudarcos/sikerese történetet – Történet arról, hogy hogyan szerezte meg a hivatalos engedélyeket.

V.2.3. Történet arról, hogy miért nem sikerült mégsem az örökbefogadás.

III. „csak mikor kijöttek a---”

H.3.1. !H.1.2.

H.3.2. Ismét változik az alany – valamilyen interakcióra számítunk Mari (és talán a férje) valamint azok között, akik kijöttek (feltehetően a tanácstól, vagy az intézettől⁵)

H.3.2.1. Feltételezhető, hogy valami konfliktusba keveredtek, s ez a helyzet az oka, hogy Marinak végül nem sikerült az örökbefogadás.

⁵ Örökbefogadás esetén környezettanulmányt készítenek azok az intézmények, akik az örökbefogadás engedélyezését végzik.

- H.3.3. „kijöttek” – Mariékhoz, azaz a kolóniára, amely már akkoriban is nagyon szegényes képet mutatott, ez tehát fenyegető lehetett Mari számára.
- H.3.3.1. Meglehet, Mari kiszolgáltatottnak érezhette Magát, hogy a „hivatalos személyek” ítéletet hoznak a körülményeiről, vagy betekintést nyernek az intim szférájába.
- H.3.4. ---
- H.3.4.1. Talán nem jut eszébe a látogatók minősége.
- H.3.4.2. Olyan rossz élményeket szerzett erről a szituációról, hogy nem tudja őket elsőre szalonképesen megnevezni.
- H.3.4.3. A látogatók megszemélyesítése nem is lényeges – ők a hatalmat szimbolizálják Mari számára.
- V.3.1. Meg fogja mégis nevezni a látogatókat: „kijöttek a gyámügytől”, „kijöttek az intézettől”.
- V.3.2. Átugorja ezt a nehézséget és folytatja tovább a történetet.

IV. „Akartam hozni ki gyereket az intézetből/, már meg is volt mindenféle papírom rá, hogy hozunk ki gyereket az intézetből/, csak mikor kijöttek a---/nem tudom, kik voltak”

H.4.1. !H.3.4.1.

H.4.2. A kijelentésben burkoltan benne van a gyanú, hogy talán nem is a „megfelelő” személyek voltak „kint”, hiszen „megvolt minden papírja”, mégsem sikerült az örökbefogadás.

V.3.1., V.3.2.

V.4.1. Történet: „de azt mondták, hogy ilyen körülmények közé nem kaphatunk gyereket”.

V.4.2. Történet: „de azt, mondták, hogy Maga nem kaphat gyereket”.

VI. „-- mikor kijöttek, mindent rendbe találtak”

H.6.1. !H.2.3. Tehát nemcsak a hivatalos papírok voltak rendben, hanem a környezetanulmányozás eredménye is pozitív volt. Akkor mi lehet az oka annak, hogy így meséli Mari a történetet?

H.6.1.1. A férje állt el mégis a szándékától.

H.6.1.2. Mari állt el a szándékától valamiért, amit még nem tudunk

H.6.2. A gyerekkel volt valami baja valamelyik szereplőnek.

H.6.2.1. Az intézmény képviselőinek.

H.6.2.2. Marinak.

H.6.2.3. Mari férjének.

V. 6. A történet folytatódik.

VII. „*semmi problémát nem találtak*”

H.7.1. !H.6.1., H.2.3. H.4.2.

H.7.2. Valami problémát mégis találtak, melyet Mari nem akar/tud megnevezni.

H.7.3.. Fokozza a helyzet feszültségét, hogy tartalmában megismétli az előző állítást, azonban míg az előbbiben azt állította, „mindent rendben találtak”, e második állításával valamelyest relativizálja ezt: semmi problémát nem találtak – lehet, hogy nem volt minden rendben, de probléma azért nem lehetett!

H.7.3.1. Arról lehet-e szó itt, hogy *meglátták* Marit és felismerték benne a származását? (Kovács 2006)

H.7.3.1. Valami mást *láttak meg*, ami megváltoztatta a helyzetet.

V.7.1.. A történet folytatódik.

V.7.2.. Argumentáció jön, amely megmagyarázza, mi történt.

VIII. „*csak azt-*”

H.8.1. !H.7.2.

H.8.2. ?H.6.1. ?H.2.3. Ezek szerint a papír mégis kevés volt valamihez.

H.8.3. !H.7.3.

H.8.4. Miért tart szünetet Mari a mesélésben?

H.8.4.1. Mert nem tudja kimondani, mi volt a gond – valami olyan dolog történt, amiről ő nem tud mesélni (v.ö. tematikus mezőelemzés: cigányság témája), mert nem tudja kimondani, hogy „cigány vagyok” (ez esetben a mondat így folytatódna: „semmi problémát nem találtak, csak azt, hogy cigány vagyok”).

V.8.1. Mari ebben a szövegrészben sem fogja kimondani az előbbi mondatot, ezért

V.8.1.1. vagy a látogatók szájába adja valamilyen dialógus formájában (lásd korábbi történetek a párvalasztás körüli konfliktusokról);

V.8.1.2. vagy átugorja a látogatás ezen pillanatát.

IX. „*mielőtt elmentek volna*”

H.9.1. V.8.1., V.8.2. Még nem tudjuk, hogyan fogja folytatni

X. „*Akartam hozni ki gyereket az intézetből/, már meg is volt mindenféle papírom rá, hogy hozunk ki gyereket az intézetből/, csak mikor kijöttek a---/ nem tudom, kik voltak/-- mikor kijöttek, mindent rendbe találtak,/ semmi problémát nem találtak,/ csak azt-./ mielőtt elmentek volna,/ hát megmondja az őszintét, aszongya, zöme gyerek olyan van, aszongya, az intézetbe, akinek az anyja cigány, az apja meg magyar.*”

H.10.1. ! V.8.1.1. Mari a látogatók szájába adja az „ítéletet”.

H.10.2. Amiatt a probléma miatt, amit nem mesél el (8.), nem kapott volna „magyar” gyereket – azért nem kapott volna „magyar” gyereket mert „felismerték”, hogy ő cigány.

Folytassuk az elemzést!

Példa: Vázlatos esetrekonstrukció a finomelemzés fényében

Mari elbeszélésének kulcsepizódja az örökbefogadásról szóló történet. Mikor a „hatóság” figyelmezteti, hogy csak olyan babát kaphat, akinek az anyja cigány, az apja „magyar”, Mari lemond az örökbefogadásról. Olyan babát, akinek az anyja cigány, ne hozzanak neki. Olyan babát, amilyen neki is lehetett volna, semmiképpen nem akar. A tematikus mező-elemzésnél az alábbi kérdést fogalmaztuk meg: Miért nem képes kimondani Mari, hogy azért sterilizálták, mert cigánynak azonosították be? A biográfia-elemzés azt a kérdést állította elénk, hogy 10 évvel később vajon miért nem fogadott örökbe egy „olyan” gyereket Mari, amilyent maga is szülhetett volna?

A finomelemzés megmutatta, hogy Mari a saját életét alapjaiban korlátozó stigmát nem akarta továbbörökíteni. Ezt úgy is értelmezhetjük, hogy alávetette magát a rá rótt egykori ítéletnek. Ahogy a biográfia elemzésekor már láttuk, Mari az integráció identitás-stratégiáját választotta. Mindig „magyar” férfakkal élt és az együttélés vegyes vagy nem cigány tereiben próbált érvényesülni. Ebben megerősítette őt párkapcsolata is, hiszen férje – ahogy mindhárom elemzési lépésben kiderült – akceptálta gyermektelenségét. Ahhoz, hogy kimondhassa, azért sterilizálták, mert cigány, azonosulnia kellene a cigánysághoz. Az élettörténetben Mari saját önképe, a jogtudatos, emancipált, magyar nő birkózik a külvilág által róla alkotott kiszolgáltatott, cigányasszony képével: ha azonban harcolna a jogaiért, rögtön visszázáródna a cigányságba: ezért nem vállalja a felkínált gyereket, s ezért nem tudatosítja a testén elkövetett erőszakban rejlő rasszizmust.

IRODALOM

- Alfred Schütz (1984 [1932]): A társadalmi valóság értelemfeltel felépítése, in Hernádi Miklós szerk.: *A fenomenológia a társadalomtudományban*, Budapest, Gondolat, 159–177.
- Bruner, Jerome (1987): Life as Narrative, in *Social Research*, Vol. 54, No.1.; 11–32.
- Fischer-Rosenthal, Wolfram – Rosenthal, Gabriele (1997): Warum Biographieanalyse und wie man sie macht, *Zeitschrift für Sozialisationsforschung und Erziehungssoziologie* 17/4, 405–425.

- Fischer-Rosenthal, Wolfram (1996): Strukturale Analyse biographischer Texte, in Brähler, E. – Adler, C. (Hg.): *Quantitative Einzelfallanalysen und qualitative Verfahren*, Gießen, Psychosozial-Verlag, 147–208.
- Halbwachs, Maurice (1971): Az emlékezés társadalmi keretei, in Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia*, Budapest, KJK, 124–131.
- Husserl, Edmund (1972): *Válogatott tanulmányai*, Budapest, Gondolat.
- Kalocsai Csilla (1997): *Leszbikus identitások az élet- és föltárulkozástörténetekben*, Szakdolgozat, Budapest, ELTE Kulturális Antropológia Tanszék.
- Kiss Tamás (2004) Vállalkozástörténetek Erdélyben, in Kovács Éva szerk.: *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 23–126.
- Kovács Éva – Vajda Júlia (2002): *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek*, Budapest, Múlt és Jövő.
- Kovács Éva (2006): Mari és az ő „cigánysága” – avagy a narratíva helye és ereje az etnicitás kutatásában, *Tabula* 9(1) 41–52.
- Lewin, Kurt (1972 [1931]): Az arisztotelészi és a galileánus gondolkodásmód összecsapása a mai pszichológiában, in Lewin, Kurt: *A mezőelmélet a társadalomtudományokban. Válogatott elméleti tanulmányok*, Budapest, Gondolat.
- McIntyre, Alasdair (1999): *Az erény nyomában*, Budapest, Osiris, 289–291.
- Peirce, Charles Sanders (1981 [1878]): Hogyan tegyük világossá eszméinket? in Szabó András György (vál.): *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítónak műveiből*, Budapest, Gondolat, 33–62.
- Ricoeur, Paul (1987): A tanúság hermeneutikája, in Fabiny Tibor szerk.: *A hermeneutika elmélete I*; Szeged, JATE, 185–208.
- Ricoeur, Paul (1999): Az én és az elbeszélte azonosság, in Ricoeur, Paul: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Budapest, Osiris, 373–413.
- Ricoeur, Paul (1999): Emlékezet – felejtés – történelem, in Thomka Beáta, N. Kovács Tímea szerk.: *Narratívák 4*. Budapest, Kijárat.
- Takács Judit (1997): (Homo)sexual Politics, in Hadas Miklós és Vörös Miklós szerk.: *Ambiguous Identities in the New Europe. Replika Special Issue*, Budapest, Replika Kör, 93–107.
- Tengelyi László (1998): *Élettörténet és sorseseemény*, Budapest, Atlantisz.

4.

Strukturált interjú Élethelyzetek, megélhetési stratégiák, faluképek

VÁRADI MONIKA MÁRIA

I. Együtt- és különélők: a háztartás és a család szerkezete

Ehhez lásd a fejezet végi adatlapot, amit akár az elején akár a végén kitölthető összefoglalásképpen. Hasznos még egyszer átbeszélni, tisztázni, kik az együtt- és különélő családtagok!

I. 1. A közös háztartásban együtt élők

Minden családtag esetében a beszélgetőpartnerünkhöz viszonyított családi státuszra (férj, feleség/élettárs, gyerek, a kérdezett vagy házas/élettárs szülői, nagyszülői, rokon és nem családtag), *életkorra; nemre; foglalkozásra* (jelenlegi foglalkozás, ha van); *aktivitásra/inaktivitásra*: tanuló, eltartott, htb, nyugdíjas/rokkant nyugdíjas – kérdezzünk.

Amikor sorra vesszük, hogy kik élnek együtt, figyeljünk az alábbiakra!

- *Házastárs/élettárs*: mikor házasodtak össze, mióta élnek együtt?
- A gyermekek esetében igyekezzünk tisztázni a beszélgetés során, hogy ki a *saját, nevelt, örökbefogadott illetve a jelenlegi házas/élettárssal közös, előző házasságokból, kapcsolatokból született gyerek*. A gyermekekről hagyjuk nyugodtan mesélni beszélgetőpartnerünket, ebből is kibontakozhat a család története.
- Ha a *szülői, nagyszülői generáció a családdal él*: mióta élnek velük, ha előzőleg másutt laktak, mi indokolta, hogy hozzá(juk) költözzenek, mennyire tartós ez az állapot?

- Amennyiben *távolabbi rokonok és/vagy nem családtagok* is élnek a kérdezettel és családjával, mióta élnek itt, miért költöztek ide, mennyire lesz tartós ez az állapot?

I. 2. A nem közös háztartásban élő családtagok

Lásd az 1. 1. pontot! Ezen kívül a következő kérdéskör a fontos.

- *Amikor sorra vesszük a külön élőket*, kérdezzük meg, hogy az egyes családtagok mióta és milyen okból élnek külön, jelenleg hol élnek, milyen gyakran és formában tartják a kapcsolatot egymással, vagyis milyen gyakran, milyen alkalmakkal keresik, látogatják egymást.
- *Párkapcsolatok*. Az olyan esetekben, amikor kiderül, hogy a kérdezett több párkapcsolatban élt, noha nagy a kísértés, vélhetően nem lesz arra idő, hogy ebben az interjúban a volt társakról minden vonatkozásban információkat szerezzünk. A kérdezett házas- és élettársa: természetesen a jelenlegire vonatkozik az interjú során, de özvegnél/elválnál az elhunyt, elvált férjre – ha jelenleg is egyedül élnek, de ha nem, akkor a jelenlegire. Részben be fognak szűrődni információk a többiekéről is. A nagyon zaklatott életknél érdemes lehet a párkapcsolatok történetének utánajárni, de ezt külön interjúban javasolnánk, ha kialakul a bizalom a felek között. Ha viszont ömlik a szó a partnerünkől a korábbi kapcsolatokról, hallgassuk végig.

Instrukció. A kérdező hallgató jelezze a kutatási naplóban s majd az interjú leírásakor is, hogy megítélése szerint beszélgetőtársa cigány/roma-e. S hogy miből is gondolja ezt. Ha nem kerül magától szóba a beszélgetés során, rá is kérdezhet a megfelelő helyen és alkalommal – ez belátás kérdése –, hogy magát cigánynak vallja-e, s milyen cigánynak?

II. Otthon, édes otthon

II. 1. Települési és településen belüli mobilitás (a beágyazottság-gyökértelenség fokozatai)

Figyeljünk az alábbiakra!

- A kérdezett valamint házas/élettársa *nagyszülei* hol/melyik településen éltek, az ő születésük idején, hol éltek a legtöbb ideig/hol élnek most?
- A nagyszülők generációja mi okból költözött el korábbi lakhelyéről erre a településre?

- A kérdezett valamint házastársa *szülei* hol/melyik településen éltek az ő születésük idején, hol éltek a legtöbb ideig, illetve hol élnek most?
- A szülők generációja mi okból költözött el korábbi lakhelyéről erre a településre?
- *A kérdezett és/vagy házas/élettársa* mióta laknak a településen? Ha korábban másutt éltek – honnan, mi okból költöztek ide, mit hagytak maguk után, mit reméltek a költözéstől? Miért éppen ide, s nem máshová költöztek? (Például megélhetést, munkalehetőséget, jobb lakáskörülményeket reméltek; olcsó lakást találtak; itt éltek már rokonok, ismerősök; úgy hallották, hogy itt jobb lesz; egészségi okokból; családi okokból – válás, haláleset –; nem szerettek városban élni; stb.)
- A kérdezett illetve családja lakott-e korábban a falu más részén, részein: hol, milyen körülmények között éltek, miért jöttek el onnan? (Például cigánytelepen vagy más külterületi részen éltek; családi okokból – házasság haláleset –; jobb lakáskörülményekre vágytak...)

Jól szokott működni, ha indításként arra kérjük beszélgetőpartnerünket, hogy vegyük sorra, *születése óta eddig hol, milyen településen lakott* – s közben a költözéseknél rá lehet kérdezni azok okára is. Ha *többször költöztek, a történeteket sorra kell venni!* Ha mindig a faluban lakott/laktak, akkor a falun belüli mozgásra ugyanez vonatkozik.

Tapasztalataink szerint a harmincas-negyvenes generáció emlékezete gyakran nem ér vissza a nagyszülőkig. Ha nem emlékszik pontosan, nem kell erőltetni, s próbálkozhatunk évszámokkal, de ez nem biztos, hogy sikeres lesz.

II. 2. A jelenlegi lakás/családi ház

Instrukció. A hallgatók a kutatási naplóba írják le a házat, a lakáskörülményeket – s majd az interjú leírása során vezessék át!

Figyeljünk az alábbiakra!

- A ház, ahol lakik/laknak a saját tulajdonuk-e, ha nem, milyen *jogcímen* laknak itt (Pl. albérllet; befogadták őket; csak úgy, önkényesen beköltöztek...)
- *Mikor* épült és mekkora a lakás, milyen *helységek* találhatóak benne (szoba, fürdőszoba, konyha, angol WC...)
- A lakás *komfortfokozata*: van-e benne folyóvíz, áram, központi fűtés, be van-e vezetve a csatorna, gáz, van-e kábeltévé.
- *Hányan (és kik) alszanak egy szobában?* A gyerekeknek van-e külön szobája, vagy a felnőttekkel alszanak?

- Ha valamelyik infrastruktúra hiányzik – feltéve, hogy a településen amúgy elérhető! – mi az oka?
 - Ha nincs *víz* – honnan hordják a főzéshez, mosáshoz, mosakodáshoz a vizet?
 - Ha nincs *áram*, hogyan, mivel világítanak?
- Mivel *fűtenek télen*, hány helyiséget *fűtenek* a házban? Honnan szerzik be a tüzelőt? Mennyire okoz nehézséget a tüzelő beszerzése? Lehet, hogy hallunk a faluban falopásokról, ilyen esetekben nyilván nem kérdezzük rá közvetlenül, de azt megkérdezhetjük, hogy itt a faluban szokás-e (mert olvastunk, hallottunk arról, hogy másutt igen...) az erdőre járni; hogyan vélekedik erről; van, ahol az erdei napszámos munka fejében lehet tűzifához jutni; stb.
- A ház mellett milyen *melléképületek* állnak a telken, és mire használják ezeket?
- Amennyiben nem ez az első lakásuk, a *korábbiakhoz képest mennyivel jobb vagy rosszabb* ez az otthon?
- Mikor *jávitottak/alakítottak utoljára a házon*, lakáskörülményeiken, mennyit költöttek rá? (Felújítás, bővítés, esetleg a komfortosság javítása, melléképület építése, felújítása, stb.) Volt-e segítségük, amikor a házon javítottak, alakítottak?
- Van-e valami, amin *változtatni* szeretnének a jelenlegi lakásukban? Mennyibe kerülne javítása, van-e fedezet erre? Van-e/lenne-e segítségük, ha építésbe/átalakításba fognának?
- Tervezik-e esetleg, hogy a *településen belül* új házat vásárolnak/építenek? Ha igen, milyen okból, hol, van-e rá forrás, számíthatnak-e valamilyen segítségre?
- Tervezik-e esetleg, hogy a *településen kívül* új házat vásárolnak/építenek? Ha igen, miért, hol, van-e rá forrás, számíthatnak-e valamilyen segítségre? Hová mennének, mennyire konkrétak az elképzeléseik?

A terepmunka után szerzett tapasztalat: a lakáskörülmények, a családi ház bemutatása, az építkezések (vagyis a gyarapodás) olyan hálás témakör, amelynél nagy kedvvel időznek beszélgetőpartnereink, s amelyről, mert önmagában semleges, családi történetekkel, konfliktusokkal ritkán terhelt, könnyen megragadható, a hallgatók is szívesen írnak aprólékos, részletes leírásokat. Ezt az elcsábulást azután gyakran a kutatás szempontjából jelentősebb témák sínylik meg. Az ilyen típusú, „könnyű” kérdéseket ezért feltehetjük az interjú végén vagy egy-egy olyan ponton, ahol fáradtság, elbizonytalanodás, kényelmetlenség, vagy bármi más miatt megtorpant a beszélgetés.

III. Az iskolai és munkahelyi mobilitás grádicsai, a rendszerváltás mint határkő

III. 1. Felmenő és oldalági rokonok mobilitása

Figyeljünk az alábbiakra!

- *A kérdezett és házas/élettársa nagyszüleinek* iskolai végzettsége, tipikus foglalkozása.
 - Ebben az esetben is érvényesek és megalapozottak a fiatalabb nemzedékek rövid emlékezetére vonatkozó aggodalmaink. Aprófalusi környezetben a nagyszülők generációjában várhatóan alacsony iskolai végzettséggel találkozhatunk, arra azonban ne nagyon számítsunk, hogy pontos információt kapunk az elvégzett osztályok számáról. Ami pedig a foglalkozást illeti, „parasztok”, földdel foglalkoztak”, „volt valamilyeni földjük”, hallhatjuk majd a tipikus válaszokat, de az csak az idősebb nemzedéknél várható, hogy a birtok nagyságáról, a gazdálkodás sajátosságairól tudással rendelkeznek.
- *A kérdezett s házas/élettársa szüleinek* legmagasabb iskolai végzettsége, legfontosabb munkahelyei (szakmai életutak), a rendszerváltás hatása a szülői generáció életére.
 - Itt már részletesen meg kell kérdezni, hogy hol, mit dolgoztak a szülők, s hogy a rendszerváltás időszakában – a kilencvenes évek elején – nyugdíjasok voltak, vagy munkanélküliek lettek, kényszernyugdíjasok, s mi van velük azóta. Történeteket szeretnénk hallani! Ezek a történetek azért fontosak, mert rendszerint komolyan befolyásolják beszélgetőpartnerünk és családja jelenlegi helyzetét, s beleívódtak a nemzedékek tapasztalataiba.
- *A kérdezett és házas/élettársa* (vérségi kötelékű vagy nevelt) *testvéreinek* iskolai és munkahelyi életpályájának főbb állomásai, a testvérek sorsának alakulása a rendszerváltozás óta.
- *A házas/élettárs iskolai és munkahelyi pályafutása* – főbb állomások, a rendszerváltás hatása

III. 2. Beszélgetőtársunk iskolai pályájának főbb állomásai

Az iskolák sorra vétele – mit és hol végzett/vagy kezdett el s hagyott félbe?

Figyeljünk az alábbiakra!

- Ha csak a nyolc általánost végezte el – vagy azt sem – ennek oka, körülményei; bánja-e, hogy így alakult?

- Az élete másként alakult volna, ha továbbtanul? Akár igen, akár nem a válasz, kérdezzük meg, miért gondolja így.
- Ha továbbtanult, hol, milyen *középiszkolát/szakmát*, s melyek voltak a *választást* befolyásoló erők/tényezők?
 - Ki döntötte el, hogy milyen szakmát/irányt válasszon, ő vagy a szülei; mit mérlegeltek a választásnál? (érettségizzen, minél előbb szerezzen szakmát; az iskolatárs, barát is oda ment, ez volt a legközelebb, egy tanára javasolta, stb.)
- Ha *felsőfokú tanulmányokat* folytatott, melyek voltak az iskola/szakirány választását befolyásoló erők/tényezők?
- Ha *félbehagyta bármelyik szinten a tanulmányait*, milyen okok, körülmények késztették erre, s visszatekintve, milyen befolyással volt ez az életének alakulására?

Az iskolához fűződő pozitív és negatív élmények. Figyeljünk az alábbiakra!

- Mennyire adott hasznos, kamatoztatható szakmai tudást?
- Voltak-e meghatározó tanáregyeniségek, mit kapott tőlük?
- Érezte-e valaha hátrányát annak, hogy kistelepülésen lakik, hogy roma származású? Miben nyilvánult ez meg?
 - Ezt általánosabban is meg lehet fogalmazni: emlékei szerint azokban az iskolákban, ahová járt, a falusiaknak, a kis falvakban élőknek illetve a romáknak milyen nehézségekkel kellett megküzdeniük?
- *Visszatekintve: az iskola/iskolák hogyan befolyásolták, akár jó, akár rossz értelemben az életét?* (Pl. Mit csinálna másként, ha ma kezdhetné az iskoláit?)

III. 3. Beszélgetőtársunk munkahelyi pályájának főbb állomásai

Munkahelyek sorra vétele (az elsőtől a legutolsóig-jelenlegiig, nőknél a gyese-n vagy más okból otthon töltött időre is kérdezzünk rá, ha erre nem kerülne sor), az alábbi szempontok szerint.

- Hol, mennyi ideig, milyen beosztásban dolgozott, milyen munkát kellett végeznie, milyen fizetésért?
 - Mennyire volt elégedett a munkahellyel: fizetés, juttatások, munkakörülmények, előbbre jutási lehetőségek, munkahelyi közösség vonatkozásában?
 - A munkahelyi közösséggel kapcsolatban érdemes rákérdezni arra, hogy adott munkahelyen kikkel dolgozott együtt – falubeliek, rokonok, ismerősök, barátok – a munkahelyen mennyire tartottak össze, miben nyilvánult ez meg
- A munkahelyválasztást/ és a munkahelyváltást befolyásoló tényezők általában és az egyes esetekben.*

- Amikor a munkahelyet kiválasztotta, vagy úgy döntött, hogy változtat, milyen szempontokat mérlegelt? (Fizetés, munkakörülmények, esetleg képezhetette magát; közelebb volt a munkahely; az ismerősei, barátai után ment; a családi teendőkhöz jobban illeszkedett; stb.)
- Női beszélgetőpartnerünkötől kérdezzük meg, hogy a *család és munkahely összeegyeztetésében voltak-e nehézségei*: az egyes munkahelyeken mivel segítették/segítik a kisgyermekes nőket?
 - Volt-e munkahelyi bölcsőde, óvoda, rugalmas műszakbeosztás, más kedvezmények?
 - Pozitív és negatív tapasztalatok a rendszerváltás előtt és után. A rendszerváltás előtt a munkahelyek egy részében megkönnyítették a nők munkába állását a fent említett munkahelyi gyermekintézményekkel, vagy például az óvodák, iskolák nyitva tartásához igazodó munkabeosztás lehetővé tételével. A nyolcvanas években ezek az intézmények, kedvezmények fokozatosan megszűntek, a rendszerváltás után a munkaadók túlnyomó többsége nem biztosít olyan szolgáltatásokat, amelyek megkönnyítik a nők munkába állását. Ez a tény valamint a közlekedési nehézségek az aprófalvakban élő nők számára gyakran lehetetlenné teszik a munkavállalást.
- *Női és roma beszélgetőpartnereinktől kérdezzük meg, hogy munkahelyeiken milyen, az elfogadáshoz és a negatív diszkriminációhoz kapcsolódó élmények érték őket (főnökök, munkatársak, előmeneteli lehetőségek, bizonyítási kényszer: többet kell teljesíteni ahhoz, hogy elismerjék). Pozitív és negatív példákra egyaránt kíváncsiak vagyunk.*
 - Magyarok/paraszt nő: érezte-e bármely munkahelyén, hogy hátrányban van férfi munkatársaival szemben, hogy nehezebben boldogul/érvényesül?
 - Romák: érezte-e valaha, hogy hátrányban van nem roma munkatársaival szemben, másként viszonyultak-e hozzá, mint a magyarokhoz/parasztokhoz? Itt is lehet általában kérdezni, tapasztalt-e személyesen vagy hallott-e olyan esetről, amikor valakit azért ért negatív megkülönböztetés, mert nő, roma származású?
- Minden beszélgetőpartnerünkötől kérdezzük meg, hogy ő vagy családi ismerősi körében tapasztalta-e, hogy az a tény, hogy valaki aprófaluban, kistéleplésen él, valamilyen módon hátrányt jelentett az elhelyezkedésben, munkavállalásban.
- Visszatekintve: hol volt a legjobb dolgozni s hol a legrosszabb? (*Indoklással.*) Ha ma kellene szakmát, munkahelyet választani, hogyan döntene? (*Indoklással.*)

III. 4. Családi helyzetkép a rendszerváltás küszöbén

Figyeljünk az alábbiakra!

- *A szocializmus időszakára visszatekintve hogyan ítéli meg a maga és/vagy családjá helyzetét, mi az, amit elérték?* (emelkedés, stagnálás, süllyedés az előző generációkhoz képest)
 - A fiatalabb nemzedék (harmincas éveikben járók és náluk fiatalabbak) közvetlen tapasztalatokkal ebből a korszakból nem rendelkezik, de mégis megkérdezhetjük, mit gondolnak/hogyan látják, a szüleik a nagyszüleik generációjához képest jobban éltek-e, többre vitték-e? Ha igen, ezt minek köszönheték? Ha nem, miért nem sikerült a szülőknek megkapaszkodniuk, előbbre jutniuk?
- *A családnak volt-e bekapcsolódási lehetősége a második gazdaságba a szocializmus időszakában, és ennek milyen hatása volt a család előre lépésére/megkapaszkodására?*
 - A szüleinek/neki magának/a saját családjának tagjai, a munkahely mellett dolgoztak-e, voltak e más munkából is bevételeik?
 - Milyen lehetőségek adódtak akkori lakóhelyükön/ a faluban? Háztáji, munkahelyi vállalkozások, fusizás, más informális lehetőség (napszám helyben és másutt, szolgáltatások a helyi vagy térségi piacon, stb.)
 - A második gazdasághoz kötődő pozitív és negatív tapasztalatok (gyarapodás vagy kudarcok)
- *Hogyan érkezett a család – rokonság – a rendszerváltáshoz? Kik voltak már akkor is periférián (akiknek már akkor is rosszul ment), és kik voltak sikeresek (akkor is jól ment) a családban? Minek köszönhetően alakult így a helyzetük?*

A második gazdaság aprófalvas környezetben jellemzően a háztáji gazdálkodásba való bekapcsolódást jelentette, és tömeges stratégia volt a szocializmus éveiben. A háztájiban megtermelt zöldség, gyümölcs, a hizlalt sertés, bika vagy a tehéntej értékesítése jellemzően a téeszeken keresztül történt, de arra is volt példa, hogy a családok a termékeiket kis piacokon maguk értékesítették. A háztáji gazdasághoz tartozó földterületet is a szövetkezet biztosította tagjainak. Az ezzel kapcsolatos kérdések azért fontosak, mert rendre kiderül, hogy a családok megélhetésében, gyarapodásában – például a családi házak felújításában, a gyerekek taníttatásában – nagy jelentősége volt ennek a bevételi forrásnak, ami azután a rendszerváltással gyakorlatilag teljesen megszűnt.

IV. Kiszorulás a szervezett munka világából (munkanélküli/inaktív taggal rendelkező háztartások)

IV. 1. Családi láttelek

Ismét vegyük sorra, hogy az együtt élő családtagok közül *ki nincs jelen, milyen okból és milyen régen a szervezett (első) munkaerőpiacon* (minden érintett vonatkozásában meg kell kérdezni).

Kérdezhetünk a következőképpen: akkor még egyszer foglaljuk össze, tekintsük át, hogy ma a családból kinek van munkahelye, ki a munkanélküli, nyugdíjas, háztartásbeli, tanuló; azok, akik most munkahellyel rendelkeznek, voltak-e valamikor munkanélküliek?

A következő kérdések nem csak a jelenleg munka nélkül levőkre, hanem azokra is vonatkoznak, akik ha csak egyszer is, de voltak munkanélküliek. Minden érintett családtag esetében tegyük fel az alábbi kérdéseket!

- *A munkanélkülivé/inaktívvá válás körülményei*
 - Mikor, milyen okból bocsátották el?
 - Az elbocsátás csak őt érintette, vagy munkahelyén másokat is sújtott?
- *A munkaerőpiacra való visszatérést/belépést szolgáló erőfeszítések: sikerek és kudarcok.*
 - *Első elbocsátása után milyen elhelyezkedési kísérletei voltak?*
 - Mikor, hol, milyen munkára jelentkezett?
 - Kitől értesült a munkalehetőségről? (rokon, barát, volt kolléga, polgármester, stb.)
 - Volt-e ajánlása? Ha igen, kitől kapott ajánlást?
 - Ha alkalmazták, milyen beosztásban, mennyi ideig állt alkalmazásban?
 - Ha nem vették fel, mivel utasították el?

Az elhelyezkedési kísérletek történetei mellett nagyon fontos, hogy a sikereket, kudarcokat hogyan értelmezi beszélgetőpartnerünk, ezért fontos, hogy megkérdezzük, véleménye szerint minek köszönheti a felvételt/elutasítást ő vagy más családtagja.

- *Ha nem akart/próbált elhelyezkedni, miért ennek az oka?*
- *Tartott-e/tart-e kapcsolatot a munkaügyi kirendeltséggel?*
 - Milyen gyakran járt/jár be?
 - A munkaügyi kirendeltség szervezésében részt vett/vesz-e valamilyen *tanfolyamon*, képzésen? Mit tanult/tanul ott? Mennyire volt hasznos, segítette-e az elhelyezkedésben?
- *Ha volt, de most nem munkanélküli, mennyire elégedett vagy éppen elégedetlen a jelenlegi munkájával, munkahelyével? (Indoklással.)*

- Ha jelenleg is munkanélküli, illetve nem elégedett a jelenlegi munkájával, munkahelyével, *milyen munkát végezne, hol helyezkedne el szívesen?*
 - A bérezést, a munka tartalmát, a munkakörülményeket illetően vannak-e konkrét elképzelései?
 - Számíthat-e valaki segítségére a megfelelőnek tartott munkahely, munka megszerzésében?
- *Vállalkozna-e távolabb is munkát végezni?* Milyen munkára, milyen feltételekkel?
 - Elmenne dolgozni messzebbre? Akkor is, ha a családját csak ritkán látná? Milyen munka és fizetés csábítaná erre?
- *Mi a véleménye a munkanélküliségről?* (Mennyire egyedi illetve kollektív élmény a rokonságban, településen, környéken, kik lettek – tartósan – munkanélküliek, kiknek sikerült megmaradni a munkahelyen, kinek sikerült állást találnia?)
 - A családban, ismerősi körben, a faluban sok embert érintett-e a munkanélküliség?
 - Vannak-e olyan emberek, akik nem vagy csak nagyon rövid ideig voltak munkanélküliek? Kik ők és minek köszönhetik a szerencséjüket?
 - Kik azok, akik már nagyon hosszú évek óta nem tudnak elhelyezkedni? Mi az oka ennek?

IV. 2. A helyi munka- és segélypolitikai gyakorlat megítélése

Figyeljünk az alábbiakra!

- *Milyen gyakorisággal és feltételek mellett lehet részt venni a faluban közhasznú/közcélú munkában?*
 - A kérdezett illetve munkanélküli családtagjai hány alkalommal, milyen hosszan vettek részt közmunkában?
 - Milyen munkát kellett végezni?
 - Megfelelőnek tartja-e a díjazást?
 - Maga és családtagjai a másokkal való összevetésben kedvezményezettnek vagy inkább mellőzötteknek mondható?
 - A polgármester/a polgármesteri hivatal kiknek kedvez a helyi közmunka lehetőségeinek elosztásakor?

Figyelem! Beszélgetőpartnerünk szóhasználatát fogadjuk el. Általában nem tudják pontosan, hogy közhasznú vagy közcélú munkában vettek-e részt. Az önkormányzatoknál ennek utána lehet nézni. Milyen munkát végeztek, mennyi fizetségért, kikkel dolgoztak együtt, milyen volt a társaság? Elége-

dett volt-e, szereti-e ezt végezni? Akár igen, akár nem a válasz, kérjünk indoklást. Az önkormányzat minden rászoruló munkához juttat-e, vagy vannak kivételezettek/mellőzöttek; kik ők, s mi okból?

- *A segélyeket a közcélú munkához köti-e az önkormányzat?*
 - Kell-e ahhoz dolgozni 30 napot, hogy kapjanak rendszeres szociális segélyt? Ez is ellenőrizhető az önkormányzatnál. Szigorú az önkormányzat a segélyek megítélésénél? Kijönnek-e ellenőrizni, milyen gyakran kell megjelenniük a hivatalban?
- *Ő vagy valamelyik családtagja részt vett-e valamilyen megélhetési programban, nagy közmunkában, vagy más pl. Phare-programokban, Autonómia Alapítvány által támogatott programban, szociális földprogramban.*
 - Ha részt vett, mi volt ezeknek a programoknak az eredménye, haszna a saját életében/életükben? Ezt csak ott érdemes megkérdezni, ahol előzetes tájékozódunk és tudunk arról, hogy ilyen típusú programokat a helyi és/vagy kisebbségi önkormányzat vagy valamilyen civil szervezet bonyolít, szervez. Akkor viszont érdemes rákérdezni, hogy ha részt vettek, melyikben, hogy kerültek bele, volt-e ennek valamilyen feltétele. Mit végeztek a programon belül, milyen jövedelmük/fizetésük volt, mi volt a haszna, eredménye – s voltak-e kudarcaik. Ha nem vettek részt ilyen programban, noha a településen léteznek, hallottak-e róla egyáltalán, ha igen, akkor ők miért nem kerültek bele, kik azok, akiket ezekbe bevettek s miért?
- *Véleménye szerint a települési önkormányzat mennyire tud, vagy akar segíteni a helybéli munkanélküliek, szegények helyzetén? (A vélemények indoklását természetesen kérjük.)*

IV. 3. Azoktól a beszélgetőpartnereinktől kérdezzük, akiket nem érint, s nem is érintett soha a munkanélküliség

- *Kik váltak tartósan munkanélkülivé a településen, mennyire egyéni vagy éppen sokak közös sorsa a munkanélküliség? Miért éppen ezeket az embereket/csoportokat érinti a munkanélküliség?*
- *Véleménye szerint elég erőfeszítést (mindent meg)tesznek-e az érintettek annak érdekében, hogy munkához, munkahelyhez jussanak?*
- *Az önkormányzat mennyire támogatja, és mennyire kellene támogatnia a munkanélküli családokat?*

V. Gyerekek

V. 1. Családtervezés, gyermeknevelés

Figyeljünk az alábbiakra!

- *Hány gyermeket tervezett(tek), szeretett (szerettek) volna, s végül hány közös gyermek született, illetve hányat neveltek/nevelnek?*
 - Mit mérlegeltek a gyermekek vállalásakor?
 - Ha a tervezett és a vállalt gyermekek száma eltér egymástól, mi ennek az oka?
- *Terveznek-e további gyereke(ke)t (saját gyerek, nevelőszülőség, örökbefogadás, stb.) (Indokolják a választ!)*
 - Noha nyilvánvalónak tűnik, a közös 2005-ös terepmunka tapasztalatai után szükségesnek tűnik megjegyezni, hogy a további gyermekvállalásra vonatkozó kérdést az életkorban érintett nőknek, férfiaknak tesszük föl, tehát mondjuk hetven év fölötti özvegyasszonynak nem. Ugyanakkor vannak olyan falvak, ahol gyakori, hogy családok állami gondozásba vett gyerekeket vesznek magukhoz, és nevelőszülőként gondoskodnak róluk. Ha ilyen családokkal találkozunk, mindenképpen (tehát középkorúaktól is) kérdezzük meg, hogy vállalkoznak-e még gyerekek felnevelésére?
- *A gyermekek nevelésében melyeket tartották legfontosabb értékeknek, céloknak? Mire törekedtek/törekednek velük kapcsolatban, milyen erőfeszítéseket tettek/tesznek ezért? (Például korán bevonni a munkába, jó szakmát adni a kezébe, ameddig lehet, tanuljon tovább, stb.)*
- *Hogyan alakult a gyerekek iskolai és esetleg szakmai pályafutása? (Mind-egyik velük élő és már külön élő gyerekekre kérdezzük meg!) Célszerű életkor szerint átbeszélni a gyerekek pályafutását, tehát a legidősebbtől a legkisebb felé haladva, az esetleges változások esetén indoklással.*

V. 2. A gyerekek és a szocializáció hivatalos intézményei

Figyeljünk az alábbiakra!

- *A gyerekek hány éves korukban kezdtek járni óvodába?*
- *Milyen szempontot mérlegeltek az általános iskola kiválasztásánál? (Közelség; ők is/a nagyobb gyerekek is oda jártak; jó a híre; nincs más a közelben, jó pedagógusok; az iskola kínálata, stb.)*
- *Milyen szempontot mérlegeltek az esetleges középiskola, szakma- illetve munkahely kiválasztásánál?*

- Végül ki döntött a továbbtanulásban, a szülők vagy a gyerek?
- Ha a gyerek(ek) az általános iskola után nem tanult(ak) tovább, ennek okai.
- Ösztönzik-e most arra, hogy mégiscsak tanuljon tovább?
- Az általános illetve középiskolát még be nem fejezett gyerekei számára *milyen iskolát, szakmát, munkát terveznek/képzelnék el?*
 - Tudják-e segíteni őket? (anyagilag, másféle ösztönzéssel)
 - Mennyiben veszik figyelembe a gyerek hajlamait, érdeklődését?
- A gyerekei részt vettek/vesznek-e valamilyen *kisebbségi/nemzetiségi nevelésben?*
 - Ha igen, fontosnak tartja-e; ha nem, nem volt lehetőség vagy nem is akarták? (Indoklás minden esetben.)
- Ha *nincs* (korábban volt, most nincs, soha nem volt) az általános iskolában nemzetiségi/kisebbségi oktatás, örülne-e, ha a gyerekek megismerhetnék a kisebbségi közösség nyelvét, történelmét, kultúráját?

Az utóbbi három kérdést azokban a falvakban illetve családokban tegyük föl, ahol roma vagy más, például német kisebbség él, illetve, amely családokról tudjuk, hogy adott kisebbséghez tartoznak.

- Tanultak/tanulnak-e a gyerekek idegen nyelvet (melyiket s milyen sikerrel, mennyire tudták használni az életben, munkahelyen?)
- *Részt vettek/vesznek-e valamilyen külön programban, különórán? (tánc, zene, valamilyen szakkör, stb.)*
 - *Miért (volt) fontos, hogy a gyerek(ek) különórára járjanak?*
- A gyerekei tanultak/tanultak-e az iskolában számítógépen dolgozni, játszani?
 - Van-e esetleg otthon számítógépük, amit a gyerek(ek) használnak?
- El tudtak/tudnak-e járni a gyerekek osztálykirándulásokra?
- *A gyerekek iskolai sikerei és kudarcai.*
 - Miben voltak sikeresek, milyen tantárgyakban, mi az, ami nem ment, mi az oka? Tudtak/tudnak-e segíteni nekik a tanulásban?
 - *Származott/származik-e a gyerekeinek hátránya abból, hogy kisteleplősen élnek, hogy roma származásúak?*

Ennél a témánál megint csak általánosságban lehet fogalmazni, illetve például úgy, hogy szerinte az, hogy egy gyerek mondjuk Fehérgyarmaton/Harkányban (stb.) nő fel, azzal az iskolában is könnyebben jut előbbre/ha valaki cigány vagy nem cigány családba születik, az meghatározza-e az iskolai

sikereit, kudarcait (jó jegyek, bukás, osztályismétlés, kivételezés, megkülönböztetés, stb.)

- *Mennyire követték/követik a gyerekek óvodai, iskolai előmenetelét?*
 - Milyen gyakran járnak be az óvodába, iskolába, beszélnek a nevelőkkel, tanárokkal, részt vesznek-e például a szülői munkaközösség, óvoda-, iskolaszék munkájában)?
- *Meg vannak-e elégedve az általános iskola/középiskola munkájával (pedagógusok hozzáállása, követelmények, légkör, osztályközösség, továbbtanulási lehetőségek, stb.) Indokolja a választ!*
- *Mennyire vonták/vonják be a gyerekeket a házi, ház körüli vagy más munkákba?*
 - Fontosnak tartják-e, hogy a gyerekek megtanuljanak dolgozni, megismerjék a háztartási, ház körüli munkákat? Mit vártak/várnak el a leány- és fiúgyermekektől?
- *Felnőtt gyerekek esetében: tudták-e a gyerekeiket az önálló életkezdésben segíteni? Ha igen, miként, ha nem, miért?*
- *Hol szeretnék, hogy a gyerekei éljenek, mit kívánnak nekik leginkább?*
 - Szeretnék-e, hogy itt éljenek a faluban vagy inkább máshol? Mit szeretnének a gyerekek? Hogyan tudják segíteni őket terveik megvalósításában?

VI. Megélhetési/túlélési stratégiák

VI. 1. Megélhetési források, bevételek, kiadások

Figyeljünk az alábbiakra!

- Vegyük sorra, hogy a közös háztartásban élők milyen rendszeres bevételekkel gazdálkodhatnak, becsüljük meg, hogy az egyes *bevételeknek mekkora az aránya az összes bevételből!*
 - Rendszeres fizetés (biztos állásból szerzett jövedelem).
 - Alkalmi fizetések (fekete munka, például alkalmi napszám – olyan jövedelmek, amelyek után sem a munkáltató, sem a munkavállaló nem fizet járulékok, amelyek nem járnak formális szerződésben rögzített munkavisztonnyal).
 - Nyugdíj, rokkant nyugdíj.
 - Gyermek után járó támogatás (gyes, gyed, főállású anyaság).
 - Ápolási díj (beteg családtag után).
 - Rendszeres szociális segély (munkanélkülieknek jár).

- Kiegészítő családi pótlék (gyermekvédelmi támogatás [gyvt]), rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény.
- Tanulmányi ösztöndíj.
- Hitelek (gyakori, hogy a szegény családok uzsorakamatra vesznek föl hitelt cégtől, magánszemélytől).

Ha pontosan tudják a kért összeget, az jó, de kevésbé valószínű. Legcélszerűbb megkérdezni, hogy az előző hónapban hogyan alakultak a bevételek; miből tudtak gazdálkodni; ez mennyire tipikus; mikor és miért van több vagy kevesebb. Ha a becsült arány nem megy, akkor kérdezzük meg, hogy melyek a legfontosabb/legnagyobb tételek.

- Vegyük sorra ezután, hogy a közös háztartásban élőknek melyek a *legfontosabb kiadásai!* Az egyes kiadások arányát mekkorára becsülik? (Lásd az előbbi kérdéshez fűzött megjegyzést.)
 - Étkezés, lakás, gyerekek taníttatása, hitel törlesztése, egyéb.
- *Elegendő-e* a család bevétele a szükséges/rendszeres kiadásokhoz? Ha nem, hogyan, min tudnak spórolni, hogyan oldják meg ezt a helyzetet?
- *Mennyire jellemző az alkalmi munkavégzés* a családban?
 - Ki, milyen rendszerességgel, milyen munkát végez, kinél, milyen fizetségért? (Ilyen lehet a háznál végzett napszám, erdei, mezőgazdasági munka, a településen vagy a környéken szokásos pénzbeli és természetbeni juttatások). Ha nem akarnak konkrétumokat mondani, akkor általában kell kérdezni, hogy van-e lehetőség eljágni a faluból dolgozni, hová, kihez lehet menni (lásd fent); tudja-e, kik járnak el, s ha ő vagy családtagjai nem, akkor miért nem; mit tudnak a helyben szokásos fizetségekről?
- Az *informális gazdaságba* mennyire kapcsolódik be a család? Például gyűjtögetés, böngészés.
- A *fekete gazdaságban* való jelenlét, érintettség. A településen mennyire szervezett illetve esetleges a fekete munka, kik a munkaadók, szervezők, milyen típusú a munka, elviszik-e oda az embereket, a fizetség nagysága, módja, stb. (Lásd az előző megjegyzést.)

Az alkalmi és fekete munkák jellemzően egybeesnek például a napszám esetében. De elképzelhető olyan fekete munkavégzés, ami nem helyben kínálkozik, hanem távolabbi építkezésen, mezőgazdasági nagyüzemekben betakarítás idején. Az informális gazdaság kapcsán az olyan, nem rendszeres, és elsősorban a romák között gyakori jövedelemforrásra gondolunk, mint a gyógynövények, csigák, gomba, szarvasagancs gyűjtése, vagy a mezőgazdasági betakarítást követően a földeken maradt termények utáni „böngészés”. Ha a szervezett munka világán kívüli megélhetési, jövedelemszerzési

formákra bukkanunk, érdemes feltérképezni, akár egy külön interjúban, az ehhez kapcsolódó történeteket. Meg kell tudnunk, hogy az egyes formákhoz milyen kapcsolati hálók működtetésére van szükség; kik végzik és milyen munkamegosztásban; milyen hierarchikus-kooperációs kapcsolatok alakultak ki; kik működtetik a rendszert; ki milyen haszonnal vesz részt ezekben; stb.

- *A család megélhetésében mekkora a jelentősége a mezőgazdasági termelésnek?*
 - Van-e saját tulajdonban lévő vagy bérelt földterület (szántó, erdő, legelő, szőlő, konyhakert)?
 - Milyen állatokat tartanak (milyen fajtákból hány jószág)?
- A földeken, kertben termesztett növényekből, zöldségből, gyümölcsből, a tartott, tenyésztett állatokból melyek azok, amelyek az *önellátást szolgálják* (önmaguknak, gyerekeiknek, más családtagoknak) és mi az, amit piacra termelnek?
 - Amennyiben piarca is termelnek, milyen terményeket milyen piacokon értékesítenek?
- Ha korábban is foglalkoztak mezőgazdasági tevékenységgel, a jelenlegi és a korábbi állapotokat összehasonlítva milyen irányú változásról (romló vagy javuló gazdálkodási, értékesítési feltételek) tudnak beszámolni?
- Milyen terveik vannak a gazdálkodás, a gazdaság jövőjét illetően? (*Indoklással.*)
- Ha *egyáltalán, sem önellátásra, sem eladásra nem gazdálkodnak*, próbálkoztak-e valaha vele? Miért nem próbálkoztak, miért hagytak fel vele?

VI. 2. A mindennapok küszködései és örömei

Figyeljünk az alábbiakra!

- Az elmúlt években tudtak-e nagyobb összeget *megtakarítani*? Ha igen, mekkora volt ez az összeg, mire költötték?
- Milyen gyakran fordul elő, hogy *nem jönnek ki a pénzből a hónap végéig*? Hogyan oldják meg a helyzetet? (Lemondanak valamiről: miről, kölcsönt kérnek: kitől, milyen gyakran, pénzt vagy természetben, kamatosan vagy anélkül, stb.)
- Egy téli és egy nyári *átlagos hét étrendje*.
 - Milyen gyakran/milyen alkalmakkor esznek húst, tejet, tejterméket, zöldséget, gyümölcsöt? Különös figyelemmel legyünk a gyerekek táplálkozási szokásaira!
 - Az óvodában/iskolában étkezik-e a gyerek?

- Milyen ünnepeket tartanak a családban, hogyan szoktak *ünnepelni*? (Karácsony, név- és születésnapok, ajándékozás, étel, ital, vendéglátás – ünnepi menü)
- Emlékeznek-e olyan hónapra, amikor az *átlagosnál több bevétele* volt a családnak? Ha igen, minek volt köszönhető? Mire költötték a többletpénzt?
- Emlékeznek-e olyan hónapra, amikor az *átlagosnál kevesebb bevétele* volt a családnak? Mi volt ennek az oka, hogyan vészték át a hónap(ka)t?
- Voltak-e valaha *nyaralni itthon és külföldön*? Ha nem, van-e olyan hely a világon, hová szeretne(nének) eljutni? A gyermekeinek kívánja-e, hogy világot lássanak?
- Van-e *gépkocsija* a családnak? Ha igen, hová járnak vele? Ha nem, volt-e valaha; s miért kellett megválni tőle; szeretnének-e autót?
- Mi a *luxus* az életükben? Milyen gyakran engedhetik meg maguknak, hogy ilyesmire költsenek?
- Ha nincs ilyen luxus, *mire költenének, ha nagyobb összeg kerülne a kasszába*? Mi az, amire abszolút nem telik, de szeretnék, ha költhetnék rá?
- *Mérleg*: ha visszatekintenek a rendszerváltozás előtti évekre/korábbi éveikre, a megélhetésük, az életkörülményeik mennyiben változtak s milyen irányban?(*Indoklással.*)
- *Látnak-e* esélyt arra, hogy az anyagi körülményeik, létfeltételeik a közeli jövőben megváltozzanak? (*Indoklással.*)

VII. Testi és lelki nyavalyák

Vegyük sorra a közös háztartásban /együtt élők *egészségi állapotát!* (Leltár a különböző testi és lelki betegségekről, nyavalyákról).

- Van-e a családban valaki, aki beteg? Mióta, milyen betegséggel küszködik?
- Ön egészségesnek vagy betegnek mondaná magát? Milyen panaszai, betegségei vannak?
 - Rá is kérdezhetünk részletesebben: magas vérnyomás, cukor, szív-baj, reuma, asztma, stb. Tehát az olyan problémákra, amelyeket esetleg nem is tekintenek komoly betegségeknek.
- Ha van a családnak leszázalékolt tagja, mi a rokkantság oka, milyen súlyos a baj?
- A gyerekek milyen gyakran hiányoztak/hiányoznak az óvodából, iskolából betegség miatt? Általában milyen bajokkal maradtak/maradnak otthon?

A háziorvossal és a védőnővel interjút kell készíteni, az abból nyert információk is segíthetnek, illetve a két forrás egybevethető.

Minden beteg esetében meg kell kérdezni az alábbiakat!

- *Betegségtörténetek*: az egyes betegségek mikor, hogyan alakultak ki, mi a betegség forrása, oka?
 - Mit gondol, miért alakult ki ez a betegség?
 - Volt-e a szülők, nagyszülők, rokonok között, aki hasonló betegséggel küszködött?
 - A munkahelye, a munka, amit végzett, mennyire játszott közre a betegségében?
 - Voltak-e az életében, a családjában olyan stresszhelyzetek, problémák, amelyek a betegséget okozhatták?
- A betegség(ek) milyen *változást* okoztak/okoznak a mindennapokban, a család életében? (Anyagi kiesés, valakinek állandóan otthon kell maradnia, stb.)
- A család *jelenlegi helyzetét* (anyagi körülmények, megélhetési nehézségek) mennyiben befolyásolja családtag(ok) betegsége?
 - A betegség(ek) kezelése, karbantartása mekkora anyagi ráfordítást igényel, mennyibe kerül? (Saját kiadások, támogatás (közgyógyellátás; gyógyszerre fordított, orvosnak adott pénz, kórházi, szanatóriumi kezelés költségei).
- Milyen gyakran *fordul(nak) orvoshoz*? A gyógyszerek szedésén túl mit tudnak/akarnak tenni, hogy állapotuk ne romoljon tovább, illetve javuljon?
 - Milyen gyakran jár illetve kellene orvoshoz járnia?
 - Milyen/hányfajta gyógyszert kell szednie?
 - Az orvos mit mondott, hogyan javíthatna az egészségi állapotán? Például egészségesebben étkezzon, fogyasszon több vitamint, ne dohányozzon, stb. Igaza van-e az orvosnak, és meg lehet-e fogadni, ami mond? (*Indoklással.*)
 - Volt-e arra példa, hogy *orvoshoz kellett volna fordulnia/fordulniuk*, s ezt mégsem tették? Milyen gyakran fordult ez elő, és mi az oka? (Pénzhiány; nehéz eljutni az orvoshoz; félt, hogy elveszíti a munkahelyét; stb.)
- Volt-e a megkérdezett vagy más családtagja valaha *szanatóriumban*, hosszabb *gyógykezelésen/gyógyüdülésen*? Ha igen, mikor, milyen bajjal, mennyi ideig, javult-e az állapota?
- Véleménye szerint milyen a faluban, a központban az *orvosi ellátás*? Mi az, ami hiányzik, ami nagyon kéne? Mennyire elégedettek az ellátással?

A betegségekkel járó problémák kezelésében *számíthatnak-e* hivatalos (önkormányzati) vagy nem hivatalos (családi, baráti, szomszédsági) *segítségre?* (Gyógyszerek beszerzése, házi segítségnyújtás, ételhordás, egyéb.)

- A családtagok jelenlegi egészségi állapotától függetlenül, volt-e olyan *időszak az életükben*, amikor valakinek a *megbetegedése lényeges változást* hozott? A krízis oka, tartóssága, hosszú távú következményei (elhalt szülők, házastárs betegségei, hosszabb ápolása, gyermek tartós betegsége).

VIII. Beágyazottság és kirekesztődés

VIII. 1. Család/ rokonsági/ szomszédsági munkamegosztás és hálózatok

Figyeljünk a következőkre!

- *A családban mire milyen munka hárul?* (Nők és férfiak, nagyszülők, szülők, gyerekek közötti munkamegosztás).

– Háztartás (főzés, takarítás, mosás, bevásárlás); ház körüli munka (jóságok, kert, tűzifa beszerzése és fölaprítása, bütykölés, barkácsolás, a háztartási gépek javítása); a gyerekekkel tanulás, ügyintézés a településen, a központban (pl. szülői értekezleten való részvétel).

Kérdéseket úgy fogalmazhatjuk: A családban ki szokott...? Ki az, aki a családból besegít?

- Van-e olyan munka a háztartásban, ház körül, amit egyedül nem tudnak elvégezni, és *segítséget* kell hívni? (Például kert felásása, tűzifa felaprítása.) Kiket szoktak hívni, milyen fizetségért?
- *A fontos családi döntések hogyan születnek meg*, például a gyerek iskoláztatásával vagy a pénzzel kapcsolatban? Kie az utolsó szó? (Ha lehet, kérjünk példákat!)
- *Vásároltak-e* az utóbbi időben valamilyen gépet, ami a *háztartási munkát* könnyebbé teszi? (Ha igen, mit?)

– Szükségük lenne-e valamire – gépre, eszközre –, ami a háztartási, ház körüli munkában könnyebbséget jelentene? (Mik azok, futja-e majd ezekre vagy csak vágyálom?)

Érdeemes megtudni, hogy rendelkeznek-e olyan „civilizációs” javakkal, amelyek széles körben elterjedtek – mikrohullámú sütő, automata mosógép, kávéfőző masina.

- Ha anyagi okokból *le kell mondani valamiről*/nem futja rá, mi az, amiről a leghamarabb lemondanak, s ki az, aki leginkább „hajlamos” a lemondásra?
- Mi jelenti beszélgetőtársunk és családja számára a *kikapcsolódást, szórakozást*?
 - Tévé, rádió, olvasás, bármi. Ha nem mond semmit, akkor is érdemes megkérdezni, hogy szeret-e tévézni; mit szokott nézni/hallgatni/olvasni; mit szeret és miért; stb.

VIII. 2. Társas körök

Figyeljünk az alábbiakra!

- A család felnőtt tagjainak (férfiaknak és nőknek) van-e saját vagy közös *baráti társasága*?
 - Kikkel járnak össze, milyen gyakran, hol találkoznak, mivel foglalatostkodnak. Ha sem külön, sem együtt nincsenek barátaik, korábban másként volt-e ez? Ha igen, mi a változás oka?
- Milyen *gyakran látogatják egymást – milyen alkalmakkor* keresik fel egymást, találkoznak, s akkor mivel töltik az időt következő emberekkel.
 - Szomszédok.
 - Helyben lakó rokonok.
 - Másutt lakó rokonok.
 - Keresztszülők/bérmaszülők.
 - (Volt) munkatársak.
 - Más fontos emberek (például egy vallási közösség tagjaival, vezetőjével. (Ha lehet, a személyekre is kérdezzünk rá, a nevükre illetve a rokonsági fokra is.)
- *Kikhez fordul beszélgetőpartnerünk és családja segítségért* (név és a kérdészetthez, annak családjához való viszonya) a következő esetekben.
 - Anyagilag megszorulnak.
 - Valamilyen munkához kell kiségités.
 - Betegség, egészségügyi problémák.
 - El kell utazni városba, ügyet intézni (például utazásban társulni vagy a gyerekekre, időse vigyázni).
 - Amikor nem bírja tovább, fáradt, szomorú (lelki problémák esetén).
 - *Hozzájuk* – a család valamelyik tagjához *fordulnak-e segítségért* (mint az előbbi kérdésnél).
- A család tagjai – felnőttek, gyerekek egyaránt – *tagjai-e valamilyen helyi szervezetnek, társaságnak* (cserkészlet, vallási közösség, kulturális csoport);

tagok-e vagy viselnek-e tisztséget politikai, érdekvédelmi szervezetben (pl. kisebbségi egyesület, önkormányzat, fejlesztő szervezet)?

- Ezeknek a története, hogy kerültek e körökbe, mit csinálnak, szeretik-e? Ha nem tagjai semminek, okok (nincs semmiféle lehetőség, ha lenne, mennének; nem szeretnek otthonról kimozdulni; nincs is rá igényük). Ha a családban vagy rokonságban van fontos, pozícióban lévő személy, segített-e már nekik valamiben? (Például polgármester, képviselő, kisebbségi elnök.)

VIII. 3. Települési hátrányok/izoláltság

Figyeljünk a következőkre!

Mennyire okoz nehézséget eljutni a következő helyekre (hol van a szolgáltatás; időben, pénzben mennyire elérhető; van-e *segítségük*, például falugondnoki busz vagy más formában).

- Körzeti orvoshoz, gyermekorvoshoz.
- Orvosi ügyeletre.
- Szakorvoshoz.
- Kórházba.
- Gyógyszertárba.
- Óvodába, iskolába.
- A munkaügyi kirendeltségre.
- A körjegyzőségbe (polgármesteri hivatali ügyintézés).
- A városba (a térségi központokba) bevásárolni, ügyet intézni.
- Alapvető élelmiszereket helyben vagy másutt megkapni.
- Templomba/gyülekezetbe.
- Máshová, ahová fontos eljutni.

Itt panaszok, történetek várhatóak. Nyilván az eddigi beszélgetés fényében kell a fontos helyeket/problémákat megnevezni. Meg lehet kérdezni például, hogy mennyi időt kell várni, ha valakihez az ügyeletet, mentőt hívnak ki? Van-e egyáltalán telefonjuk? Vagy a nyilvános telefon az egyetlen lehetőség? Mennyi időbe kerül, ha szakorvoshoz kell menniük, gyógyszer kell kiváltaniuk?

Mérleg a faluról

- Hogyan látja, ebben a faluban jók, segítőkészek az emberek vagy éppen ellenkezőleg, mindenki befelé fordul, csak a maga dolgaival foglalkozik?

- Ilyen volt-e mindig ez a falu, vagy csak mostanában változott meg? Ha rosszabb a helyzet, mint korábban, mi lehet ennek az oka?
- Hogy látja: milyen itt az ellátás, mennyire könnyen tudják elintézni az emberek ügyes-bajos dolgaikat? Mi az, ami hiányzik, amin változtatni kellene/lehetne?

IX. Első falurajz: az együttélési mintákhoz

IX. 1. Képek a helyi társadalomról

Kérjük, hogy jellemezze a faluját az itt élők összetétele szerint, és jellemezze az egyes csoportokat!

- Magyarok (parasztok), romák, más kisebbségek, régi, törzsköcs lakosok és a beköltözök különböző csoportjai: milyenek öök?

Ez a kérdés nagyon település-specifikus, de jellemeztetni kell a falu társadalmát mindenkivel! Olyan dimenziók merülhetnek föl, mint például jó-mód versus szegénység; jóra valósság, törekvés a felemelkedésre versus napról napra élés; igényesség versus lustaság, igénytelenség; segítőkészség versus elzárkózás; a falusi szokások tisztelete vagy figyelmen kívül hagyása, furcsa, idegen szokások az újonnan beköltözök között; a beköltözök által nyújtott megélhetési lehetőség.

IX. 2. Nyílt és rejtett határ(törés-) vonalak

E határ- és törésvonalak feltérképezése nehéz feladat. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy a falun belül miként alakulnak, szerveződnek a különböző kapcsolatok, amelyek között különösen fontosnak tartjuk az alábbiakat.

- *Hogyan alakulnak a házassági körök;* vegyes házasságok a különböző csoportok között régen és most, kik között elképzelhető, s kikkel nem a házasságkötés (történetek), a családban volt/van-e példa vegyes házasságokra? (Itt elsősorban, de nem kizárólag az etnikai határok átlépése érdekes számunkra.)
- Részvétel a másik csoport(ok) életében (mindenütt indoklás, természetesen).
 - *Munkavállalás, munkaadás területén:* kinél vállalkunk munkát illetve kinek adunk munkalehetőséget? És kinél kinek nem? (Például a ház körül, vállalkozóként.)

- *Tulajdonosként* – például a szőlőhegyen – kit nem látunk/látnánk szívesen?
- *Munkatársként* kit nem látunk/látnánk szívesen?
- Ki az a *gyerek*, akit nem szívesen látnák a gyerekünk barátjaként?
- Ki az a *gyerek*, akit nem szívesen látunk a gyerekünk padszomszédjaként?
- Hogyan *jellemezhető a faluban illetve a családban a keresztszülőség, bérmaszülőség* gyakorlata – átjárások vannak-e az egyes csoportok között?
- *Más gyakorlatok* (pl. komaság Hídvégardón).
- Ki hogyan és kivel tartja a nagy egyházi ünnepeket? (Ülésrend a templomban; szeretetvendégség; ki mellett szokott ülni; stb.)
- Multságok/mulatozás (községi és egyéb bálók, szüreti felvonulás, búcsú, ki kivel ül egy asztalhoz, ülésrendek, táncrendek).
- Az elkülönülés és együttélés más lokális terepei.
- Ha tudjuk, hogy az iskolába nagyobb/növekvő számban járnak roma gyerekek, akkor kérdezhetünk azzal a felvezetéssel, hogy sokan úgy vélekednek, hogy nem jó a gyereket olyan iskolába járatni, ahol túl sok a roma gyerek. Egyetért-e ezzel a véleménnyel?
 - Léteznek-e a faluban vegyes házasságok? Ha igen, kik között? A saját családjukban van-e példa vegyes házasságra, ő maga hogyan fogadná, ha a gyereke cigány/paraszt (és a fokozatok a helyi sajátosságok fényében alakulnak), esetleg más felekezetű családokba beházasodna?
 - Ismerünk olyan falut, ahol a magyar/sváb családok keresztgyerekei között cigányok is vannak. Ebben a faluban lehetséges-e az ilyesmi, van-e rá példa?
 - Vannak-e a faluban olyan gazdák/vállalkozók, akik nem alkalmaznak cigányokat? Mi az oka ennek?

Fontos, hogy lássuk, mi az, ami lehetséges, mi az, ami elképzelhetetlen, indoklást is kérjünk!

Ez az a témakör, ami nagyon település-specifikus, ami hiányos, és a helyi adottságokhoz igazítandó; amit nem lehet feltétlenül így végigkérdezni, s résztvevő megfigyelést is igényel. Az is megoldás, ha az egyes más témacsoportban elrejtve teszünk föl idevágó kérdéseket. Például a vegyes házasságokat a családi kérdések között, a gyerekek padtársait az iskolai kérdéseknél, az iskolával kapcsolatos problémáknál. Az is lehet, ha érzékenynek látszik a problémakör, akár magnó nélkül, beszélgetve, visszatérve. Ebben a kollégák és a diákok érzékenysége perdöntő.

Mérleg a helyi közösségről

- A helyi közösség a békesség, a termékeny együttélés oázisa vagy konfliktusok terepe?
- Így volt-e mindig: történelmi távlatok és perspektívák; jobb lesz-e tíz év múlva a helyzet vagy rosszabb? Kik lakják akkor majd a falut?

X. Második falurajz: a falu sikerei, terhei

X. 1. A helyi elitről

Figyeljünk az alábbiakra!

- *Ki nevezhető a falu(közösség) sikeres, tekintélyes embereinek?*
 - Kik ők (nem feltétlenül ugyanaz a kör, természetesen), és minek köszönhetik a sikereiket, mivel vívták ki a tekintélyüket?
 - Ön szerint milyen egy sikeres ember? Ismer-e sikeres embert? Itt a faluban van-e? Kinek van a legnagyobb tekintélye a faluban?
- *Mi az, amit a sikeres, tekintélyes emberek eddig a falu, az itt élők érdekében tettek?*
 - Fejlesztések a faluban: infrastruktúra, intézmények; szolgáltatások színvonalának javítása; szociális támogatás, ellátás javulása; munkahelyteremtés; stb.
- *A faluközösség terhei. Mi az, ami hiányzik, amire szükség lenne ebben a faluban? Mi az, ami a legnagyobb gondot jelenti? Mitől lehetne jobb az élet itt?*
 - Fejlesztések, szolgáltatások, munkahely, jó közösség, szórakozási lehetőségek.
- Ha ön lenne a polgármester, min változtatna?
- Csak a vezetők egyedül képesek a változtatásra, vagy a helyi lakosokon is múlik a falu sorsa?
 - Min kéne változtatni az itt élőknek?
 - Mi az, amivel a (kérdezett) családok és a helyi lakosok általában hozzá tudnak járulni a vágyott falujövő megvalósításához?
- Milyenek szeretné látni ezt a falut tíz év múlva?

X. 2. Otthon vagy kelepce?

Figyeljünk az alábbiakra!

- *Szeretnek-e itt élni?* Jól érzik-e magukat, tartósan itt akarnak megtelepedni?
- *Tervezik-e, hogy elköltöznek más településre?* Ha igen, miért, hová, van-e hozzá forrásuk, valamilyen segítségük?

- Ha elköltözne, lenne-e valami, ami hiányozna, amit *sajnálna itt hagyni*?
- A rokonságban, baráti, ismerősi körben, a szomszédságban volt/van-e valaki, aki elköltözött/komolyan fontolgatja elköltözését? Kik ők, hová mennek/mennének, s miért kerekedtek fel? (Szervezetten vagy spontánul zajlik-e az esetleges elköltözés?)

KÓDUTASÍTÁS AZ EGYÜTTÉLŐ CSALÁDTAGOK ADATLAPJÁHOZ

Figyelem: a számítógépre bevitt adatlapokon a szöveges válasz mellé kerüljön zárójelben a megfelelő szám zárójelben!

1. Név (nem a hivatalos név, hanem ahogy az interjú szövegéből azonosítani lehet)

2. Neme

1. férfi
2. nő

3. Születési év (négyjegyű szám)

4. Rokoni Kapcsolat a válaszadóval

01. házastárs (élettárs is)
02. szülő
03. gyermek (mostoha vagy örökbefogadott is)
04. testvér (mostoha is)
05. nagyszülő
06. unoka
07. anyós/após
08. vő/meny
09. sógor/sógornő
10. unokatestvér
11. unokaöcs/unokahúg
12. nagybácsi/nagynéni
13. más rokon
14. más személy, aki nem rokon
15. nem derült ki

5. Azonos háztartás

Külön számmal jelöljük azokat a személyeket, akik azonos lakcímen, de külön kasszán élnek. Például minden, a válaszadóval közös kasszán élő egyén 1-es, ha valaki külön kasszán él 2-es, a vele közös kasszán élők mind 2-sek stb.

Egy lakcímen élő háztartás(ok) adatai

Név	Nem	Születési év	Rokoni kapcsolat a választóval	Azonos háztartásban élők	Jár-e iskolába, óvodába	Iskolai végzettség	Fő tevékenység	Mikor, honnan költözött a településre	Az előző lakóhely jellege
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
A választadó		X							

A választólól különböző családtagok adatai

A különböző családtag neve	Nem	Születési év	Rokoni kapcsolat a választóval	Elköltözés éve	Az elköltözés oka	Hova költözött	Lakóhely jellege	Milyen gyakran találkoznak	Milyen alkalmakkor találkoznak
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.

6. Jár-e iskolába, óvodába

igen

nem

7. Végzettség

01. nem járt iskolába

02. 4 vagy több, de be nem fejezett általános

03. befejezett általános

04. befejezett szakmunkásképző

05. befejezetlen középfokú (szakközépiskola vagy gimnázium)

06. befejezett középfokú (szakközépiskola vagy gimnázium)

07. középfokú végzettség és külön szakképző iskolai végzettség (érettségi utáni, nem felsőfokú képzés)

08. befejezetlen felsőfokú

09. befejezett felsőfokú

10. nem derült ki

8. Fő tevékenység

1. dolgozik

2. diák

3. munkanélküli

4. munkanélküli szoc. segélyen

5. háztartásbeli vagy gyes-en van

6. munkaképtelen, rokkantnyugdíjas

7. börtönben van

8. semmit sem csinál

9. nem derült ki

9. Mikor költözött a településre, honnan

évszám

honnan

0. Budapest

1. térségen belül

2. térségen kívül

település típusa

1. megyeszékhely

2. város

3. mikrotérségi központ

4. község

5. külterület

Pl. Drávacséhit kérdezve: Pécs 1982, 11; Békéscsaba 2002, 21; Harkány 12; a lengyári telep pedig 15

- 9. itt született
- 10. nem derült ki/nem tudja

10. Az előző lakóhely jellege

- 1. ahonnan költözött ott többségében nem szegények éltek
- 2. a lakosság többsége szegény volt, de nem roma
- 3. a lakosság többsége roma, de nem szegény
- 4. a lakosság többsége szegény roma
- 9. itt született
- 10. nem derült ki/nem tudja

KÓDUTASÍTÁS A KÜLÖNÉLŐ CSALÁDTAGOK ADATLAPJÁHOZ

Figyelem: a számítógépre bevitt adatlapokon a szöveges válasz mellé kerüljön zárójelben a megfelelő szám zárójelben!

1. Különélő családtag minden olyan személy, aki a válaszadóval, annak családjával valaha együtt élt, de elköltözött. Azt a nevet kell beírni, ami alapján azonosítani lehet az interjúból.

2. Neme

- 1. férfi
- 2. nő

3. Születési év (négyjegyű szám)

4. Rokoni kapcsolat a válaszadóval

- 01. házastárs (élettárs is)
- 02. szülő
- 03. gyermek (mostoha vagy örökbefogadott is)
- 04. testvér (mostoha is)
- 05. nagyszülő
- 06. unoka
- 07. anyós/após
- 08. vő/meny
- 09. sógor/sógornő
- 10. unokatestvér
- 11. unokaöcs/unokahúg
- 12. nagybácsi/nagynéni
- 13. más rokon
- 14. más személy, aki nem rokon
- 15. nem derült ki

5. Elköltözés éve (négyjegyű szám)

6. Miért költözött el

1. tanulás
2. házasság
3. munkalehetőség, munkahely
4. lakhatás
5. egyéb okból

7. Hova költözött el

0. Budapest
1. térségen belül
2. térségen kívül

település típusa

1. megyeszékhely
2. város
3. mikrotérségi központ
4. község
5. külterület

Pl. Drávacsehit kérdezve: Pécs 1982, 11; Békéscsaba 2002, 21; Harkány 12; a lengyári telep pedig 15

lakóhely jellege

1. **ahova költözött** ott többségében nem szegények éltek
2. a lakosság többsége szegény volt, de nem roma
3. a lakosság többsége roma, de nem szegény
4. a lakosság többsége szegény roma

8. Milyen gyakran találkoznak

1. naponta
2. hetente
3. kéthetente
4. havonta
5. évente néhányszor
6. évek óta nem találkoztak

9. Milyen alkalmakkor találkoznak (több válasz lehetséges)

1. esküvő
2. keresztelő
3. temetés
4. Húsvét
5. Karácsony
6. Mindenszentek
7. névnap

8. születésnap

9 egyéb jeles alkalommal

10. nem csak ünnepeken találkoznak

11. nincs válasz/nem vonatkozik rá

5.

Fókuszcsoportos interjú

VÁRADI MONIKA MÁRIA

A fókuszcsoportos interjú, ahogy neve is mutatja, olyan módszer, amelyet akkor alkalmazunk, ha kutatásunk egészében vagy részben egy jól körülhatárolható kérdésre, problémára irányul (fókuszál), és amelynek során több olyan emberrel folytatunk (csoportos) beszélgetést, akiket adott kérdés, probléma személyesen érint. A fókuszcsoportos interjút gyakran és szívesen használjuk például egy helyi vagy térségi fejlesztést megalapozó kutatás keretében, amikor egy-egy jól körülhatárolható csoport képviselőit, mondjuk vállalkozókat, pedagógusokat vagy környezetvédőket azért hívunk össze, hogy saját nézőpontjukból megfogalmazzák problémáikat és azok megoldására vonatkozó javaslataikat. Ha például kutatásunk arra keresi a választ, hogy a nők miért nem vállalnak nagyobb szerepet a helyi politikában, akkor érdemes meghívni polgármester és önkormányzati képviselő asszonyokat, hogy a nők közéleti szerepvállalását támogató és akadályozó tényezőkről elmondják véleményüket. E példákat a fejlesztéssel, közpolitikával összefüggő alkalmazott kutatások köréből választottuk, de a fókuszcsoportos módszer akkor is használható eszköz, ha kutatásunk nem ennyire gyakorlatorientált, s eredményeink alapján nem kívánjuk javaslatokkal bombázni a helyi vagy országos döntéshozókat. Az alább közölt fókuszcsoportos interjú egy olyan kutatás során készült, amely két kistérségben vizsgálta a munkanélküli nők és férfiak helyzetét, perspektíváit, vágyait, elképzeléseit, elhelyezkedési lehetőségeit. A fókuszcsoportos interjúk mellett készítettünk olyan félig strukturált interjúkat is, amelyek fényt derítettek a munkanélküliek életútjára, a munkanélkülivé válás körülményeire, annak hatására a megkérdezett emberek és családjuk életében. A fókuszcsoportos interjú tehát kiegészíti a személyes interjúkat. Míg utóbbiak a munkanélküli „életutakban” rejülő azonosságok és különbségek, egyéni és kollektív sajátosságok feltárásában, addig a fókuszcsoportos interjú a munkaerőpiactól távol lévő markáns és jelentős csoportok, jelen esetben fiatal, munkanélküli és kisgyermekükkel otthon lévő, de a fizetett munka világába előbb-utóbb visszatérni szándékozó munkanélküli nők sajátos helyzetének megismerésében segítenek. A fókuszcsoportos interjú ugyan

nem ad lehetőséget az egyéni életutak mélyebb megismerésére, de tapasztalataink szerint ezért a hiányért bőségesen kárpótol az a sajátossága, hogy a beszélgetésben résztvevők, még ha ismerik is egymást, ha hasonló cipőben járnak is, nem beszélgetnek egymással azokról a problémákról, amelyekkel az irányított beszélgetés során szembenézni kénytelenek. Ez a helyzet felszabadítóan hat a résztvevőkre, akiknek történeteiből egy közös egész, egy közös sors rajzolódik ki, ami a szolidaritás érzését is fölkelti és erősíti bennük.

Csoportos interjú munkanélküli, illetve gyes-en lévő nőkkel

Időpont: 2003. december 2. 9 óra

Helyszín: Sásd, Baranya megyei kisváros, Roma Közösségi Ház

Résztvevők: Lenke, Judit, Róza, Anikó, Éva, Róza, József

Készítette: Váradi Monika Mária

Lejegyezte: Rác Katalin

A beszélgetésre a sásdi Roma Közösség Házban került sor, a résztvevőket (GYES-en lévő családanyákat, munkanélküli nőket) személyes ismeretségeire támaszkodva a sásdi Cigány Kisebbségi Önkormányzat elnöke, József hívta össze. A zömmel 30–35 év közötti, sásdi valamint felsőegerszegi fiatalasszonyok személyesen is ismerik egymást, valamennyien bekapcsolódtak ugyanis a Dél-Dunántúli Regionális Forrásközpont és a sásdi CKÖ által szervezett, kereskedelmi végzettséget adó tanfolyami képzésbe. A beszélgetés barátságos hangulatban, a József és neje által szervírozott pogácsa, kávé és az éppen melegedő kályha mellett folyt.

I. A résztvevőkről

A beszélgetés fonalát kézben tartó, széparcú, jó kedélyű *Lenke* 32 éves, kétgyermekes családanya. A gyes előtt az Abaligeten működő téesz állattenyésztési ágazatában dolgozott állatgondozóként, szakképzettsége nincsen. A Sásd külterületén, Hörnyéken élő fiatalasszony 1996-ban lett először munkanélküli, a gyes letelte után szűnt meg a munkahelye. Ezt követően, bár többször több helyütt is próbálkozott, rövidebb időszakokra sem tudott elhelyezkedni. A munkaügyi központ által ajánlott munkalehetőségeknek egytől-egyig utánajárt, de „*amikor megtudták, hogy van gyerek, azt mondták, hogy köszönöm, nem létszámot szeretnénk növelni, hanem munkaerőt. Ahova kellettem volna, az Pécsen lett volna három műszak, de azt meg én nem tudtam vállalni a két gyerek miatt*”. A munkavállalást *Lenke* esetében az is megnehezíti, hogy

beteg anyósáról kell gondoskodnia, férje ráadásul a fővárosban, a húsiparban talált állást, s csak kéthetente jár haza. A biztos havi jövedelem (nettó 50.000 Ft) és a bejelentett munkahely miatt azonban kénytelen volt elvállalni a munkát. Ahogy Lenke fogalmaz, „...*muszáj volt, a szükség viszi rá az embert, hogy amikor helyben nincsen, akkor máshol keressen lehetőséget*”.

Judit jelenleg gyese-en lévő, Sásdon élő négygyermekes édesanya, korábban betanított munkásként dolgozott a Sásdi Agro Rt-nél a baromfiágazatban. Gyerekei tizennégy, nyolc, hét és másfél évesek, érthető, hogy a gyese letelte után csak olyan munkát szeretne, tudna vállalni, ami összeegyeztethető a négy gyermek nevelésével. Arra nem gondolt, hogy főállású anyává váljon, úgy véli, a pénzből négy gyermeket nem lehet tisztességesen felnevelni. „*Ahhoz, hogy tényleg normálisan járjon az a gyerek iskolába, meg mindent megadjak neki, hát tényleg nem elég ez a pénz. Hát, ha anyám nem volna...*” Judit férje az építőiparban dolgozik segédmunkásként, egy építési vállalkozó 4 órára bejelentett, valójában azonban napi 10–12 órában foglalkoztatott munkásként ingázik nap mint nap Pécsre. A fizetése hivatalosan havi 22.000 Ft, amiből a család az albérleti díjat sem tudja fedezni. Judit a kereskedelmi tanfolyam elvégzésétől várja, hogy munkavállalási lehetőségei kiszélesednek, 4 órás munkát a gyese letelte után szívesen vállalna. A gyerekek felügyeletét valószínűleg nem tudná megoldani, ha jelenleg elfoglaltságai adódnak, gyerekeit egyik barátnőjére tudja rábízni, állandó jelleggel azonban nem számíthatna a segítségére.

A harmincas éveie elején járó Róza jelenleg ügyintézőként dolgozik a kisebbségi önkormányzatnál, amiért elég sok kritika éri, hiszen férje (a beszélgetésben szintén résztvevő József) a cigány kisebbségi önkormányzat elnöke. Rózának két gyermeke van, egy harmadikos és egy nagycsoportos. A munkaügyi központ által támogatott ügyintézői munka csupán 20 hónapra szólt, hamarosan lejár, Róza egyelőre nem lát lehetőséget az elhelyezkedésre. Három műszakos munkát a gyermekek miatt nem tud vállalni, Sásd térségében azonban másra nemigen van esélye. A gyese letelte után, annak idején több helyen próbálkozott munkakereséssel, a Pécsre, Dombóvárra, Kaposvárra történő ingázást a gyerekek miatt nem akarta elvállalni, másra nem tudta rábízni őket, nem is tartaná jó megoldásnak, ha a gyerekeket az ismerősök, nagyszülők hoznák-vinnék.

„Én akkor vagyok nyugodt, ha én indítom el a gyereket, normálisan meg legyen fésülve, fel legyen öltöztetve. Ki öltöztesse fel őket, ki hozza-vigye őket? Ez mind komoly gond. Egy tizenéves már hazatalál, ki lehet neki készíteni a ruhát, ennivalót, de egy kicsinek még kell az anyja.”

A Felsőegerszegen élő, törekeny fizikumú *Teréz* szintén a gyეს letelte után lett munkanélküli, ezt megelőzően egy német tulajdonban lévő, sásdi székhely-lyel működő cégnél dolgozott varrónőként. A céget azóta felszámolták. Sásdon működik egy másik varroda is, a *Classico Kft.*, itt azonban *Teréz* tapasztalatai szerint nagy kockázat munkát vállalni: három műszak van és teljesítménybér, ráadásul a tulajdonos rapszodikusán fizet, hetente 5000 Ft-ot, s így is több hónapi bérrrel tartozik az alkalmazottaknak. *Teréz* az elmúlt évben 2 hónapot dolgozott (1 hónapot 6 órában, 1 hónapot 4 órában) közhasznú munkásként a felsőegerszegi önkormányzatnál; ha alkalma lett volna rá, az egész évet végigdolgozta volna. Immár negyedik éve vesz részt a közhasznú foglalkoztatási programban. Ennek is örül, az álma azonban „*egy rendes munka*” lenne. A munkanélküliek rendszeres szociális ellátása mellett özvegyisége folytán árvaellátást kap, ez a két gyermek után 50.000 Ft, ehhez jön még a családi pótlék, 13.000 Ft, a család összjövedelme tehát mindössze 63.000 Ft. (A gyermekvédelmi támogatásból így is kiestek tavaly). A résztvevők közül egyébiránt többen megjegyzik, hogy pár forint eltérés is elég ahhoz, hogy valaki elveszítse a gyermekvédelmi támogatásra való jogosultságot, úgy érzik, „*a helyi önkormányzatnál nincs olyan, hogy méltányosság*”. *Teréz* édesanyjával él együtt, ahogy mondja, „*anyukám van, aki a támaszom, de szegénykém ő se sok, mert ő is csak rokkant nyugdíjas*”. *Teréz* most kapott állásajánlatot, az Oroszlón működő, német tulajdonú sertéstelepre hívják állatgondozónak. A felvétel körülményeire a következőképpen emlékszik vissza.

„*Azt mondtam, hogy igen, de nem gondoltam át a dolgokat... mert se ünnepnap, se hétvége, ahogy a munka adódik, úgy kell menni. A havi fix 44 ezer Ft... én azt mondtam, hogy nekem ez főnyeremény, mert nem 15.000, hanem négygyel kezdődik. Igen ám, de a főnök rám nézett, és azt mondta, Úristen, maga 45 kiló... mert itt zsákokat kell cipelni. Nem baj, azt mondtam, hogy próba-szerencse, én megpróbálom, ha nem megy, akkor abbaahagyom*”.

Az egyelőre szüleivel élő, 27 esztendőös *Anikó* 1997-ben dolgozott utoljára, gyermeke, saját családja még nincsen. Idén 6 hónapot dolgozott a közhasznú foglalkoztatási programban 4 órás munkában, amiért havi 21.800 Ft-ot kapott. A közmunka keretében a temetőt, templomot, kavicsos utakat kellett rendben tartani, az önkormányzati virágoskerteket kapálni, illetve a faluház körül adódó munkákat elvégezni. A csöndes beszédű, s a nyilvános szerepvállalástól láthatóan idegenkedő *Anikó* biztosan fizető, állandó munkahely reményében az ingázást, sőt a gyaloglást is vállalná. (Felsőegerszegről Sásd felé autóbusz hiányában a kora reggeli időszakban nem is tudna másképp,

csak gyalog közlekedni.) Mivel még nincsenek gyermekei, a három műszakot is vállalná, a rossz közlekedés miatt azonban nem tudná a napi ingázást megoldani, az albérlet díja pedig elvinné a fizetést. A pécsi ELQOTEC-hez felvették volna, de az utazás miatt nem tudta vállalni, Felsőegerszegről Sásdra, onnan Komlóra kellett volna eljutni, Komlóról pedig átszállással Pécsre.

„Csak a bejárással van a gond, nem tudom, nagyon rossz lenne, ha hajnalban kelnem kellene, hogy beérjek Sásdra, onnan Komlóra, majd Pécsre. Ha már ketten lennénk, bátrabban vállalnám.”

A 27 esztendőes *Éva* 1997 óta munkanélküli, addig a Baranya megyei Vizmúnél dolgozott raktárosi beosztásban. Bár a munkáját szerette, és őt is szerették, elfogadták, a cégnél bekövetkező létszámleépítésnek megfelelő végzettség hiányában áldozatul esett. Munkahelyet azóta folyamatosan keres, legutóbb a sásdi Postahivatalban kapott komoly ígéretet, ám az állást végül ismerőssel töltötték be. Helyzetét némileg megkönnyíti, hogy jelenleg szülei-vel él, s férje, saját gyermekei még nincsenek.

A kisebbségi önkormányzat elnöke, *József* jelenleg rokkantnyugdíjas, korábban a komlói bányában dolgozott segédmunkásként. Mint mondja, „*ha a bánya még meglenne, semmi gondom nem lenne...*” A munkanélküliség Józsefet rokkantsága folytán közvetlenül nem, felesége révén azonban érinti, rokkant nyugdíját a Forrásközpont alkalmazottjaként jelenleg roma referensi fizetésével egészítheti ki. A CKÖ-ben vállalt szerepe illetve a Forrásközpontban végzett tevékenysége miatt sok kritika éri, a sásdi romák közül többen úgy vélik, hogy József „*csak a pénz miatt*” vállal közéleti szerepet.

II. A munkanélkülivé válás körülményei, álláskeresési nehézségek

A munkanélkülivé válásban a beszélgetés résztvevői szerint problémát jelent, hogy az illetékes hivatalok (helyi önkormányzat, munkaügyi központ) nem megfelelően tájékoztatják az ügyfeleket, a jelenlévő kisgyermekes fiatalasszonyok között több olyan is akadt, aki információ hiányában a megadott határidőn belül (azaz a gyés lejártá előtt) nem jelentkezett be a munkaügyi hivatalhoz, így egy évre elesett a munkanélküli támogatástól. Az egyik érintett, Lenke így vall erről.

„Amikor lejárt a gyés, mentem a munkaügyi központba, de azt mondták, nem időben jöttem, semmilyen ellátásra nem voltam jogosult, sehol se szerepeltem.

A helyi önkormányzat nem azon volt, hogy tájékoztassa a gyesen lévő anyukákat, nem szóltak, hogy amikor a gyerek betölti a 2 éves korát, az embernek regisztrálni kell magát a munkaügyi központnál és kell az egyéves együttműködés ahhoz, hogy az ellátásra jogosult legyen. Most nincs felelős, ennyire törődnek az emberrel”.

Az álláskeresésnél komoly gond, hogy csak kapcsolatok útján lehet egy-egy állást betölteni, visszatérő tapasztalat, hogy az érdeklődő munkanélkülit elküldik, azzal biztatják, hogy majd értesítik, közben ismerőssel töltik be az állást. Általános tapasztalat, hogyha felszabadul egy-egy hely, már előre megvan a jelölt, a legtöbb munkahely afféle *protekción állás*. Az egyszerű takarítói állásoknál is nagy a tülekedés. József szerint a faji megkülönböztetés is nehezíti az álláskeresést, bár a munkáltatók általában nyíltan nem mondják ki, hogy a faji hovatartozás miatt nem vesznek fel valakit, a háttérben azért számít, hogy valaki roma, vagy nem roma.

„Az a baj, hogy a köztudatban az van, hogy aki munkanélküli, az mind cigány. De nem csak ez a probléma, hanem hogy cigányokat nem alkalmaznak. Nem egyszer találok olyan munkaadót, hogy a telefonban megkérdezi tőlem: roma? Hát nekem nem szabad hazudnom, mert ha azt mondom a telefonban, hogy nem, úgymint oda kell menni, akkor meg bukta van. Hát mondom a telefonban, hát igen, én cigány vagyok.” (József)

„Ebből nem lehet kitörni, amit a média leírt X-családról Kikutyinban, akkor azt hiszik, hogy az egész országban olyan a cigányság. Pozitívumokat nem írnak le, vagy csak az apró betűs rövid hírek között.” (Lenke)

„Én a gyerekekből kifolyólag kerültem olyan helyzetbe, hogy kellett aláírni papírokat. Kerültem én abba a helyzetbe, hogy a gyerek apai ágon cigány, anyai ágról meg nem. Alá kellett írni, mert akkor támogatás járt. A másik helyen megkérdezték szintén, hogy döntsem már el én, hogy a gyerek kisebbséginek vallja magát, vagy sem. Én meg azt mondom, hogy félvér, mert van belőle az apjából is meg az anyjából is. Akkor erre kell találni egy új szót. Miért nem mindegy, hogy hívják azt a gyereket, Orsós vagy Bogdán, Kalányos vagy Tóth, akkor is lehet olyan értelmes, mint a Dr. Wagner.” (Lenke)

József a munkaügyi központ által támogatott bolti eladói tanfolyamot említi, a gyakorlati képzést (heti két alkalommal 4–4 óra) helyben nem tudják megoldani, mert nincs kereskedő, aki ingyen foglalkoztatná a többségében

roma kereskedőtanoncokat „...nem kell a munkaerő, ingyen sem”, „...*az embernek annyi szerencséje sincs, hogy gyakorlata legyen, most még csak reménykedni sem tudunk abban, hogy el tudunk helyezkedni*” (Éva). A képzés díja ráadásul a munkanélkülieket terheli, az 5 hónapos tanfolyam 60.000 Ft-ba kerül, nagy könnyítés, hogy a résztvevők havi 12.000 Ft-os részletekben törleszthetik az összeget. A jelenlévők közül többen a szülői támogatásnak köszönhetik, hogy be tudtak kapcsolódni a tanfolyami képzésbe, a szülők, nagyszülők, segítő családtagok anyagi illetve a gyermeknevelésben, gyermekfelügyeletben nyújtott segítsége nélkül lemorzsolódtak volna.

„Nagyon nehéz volt megszervezni ezt a tanfolyamot is, mert mi már a tanfolyamon ülünk, amikor a gyerekek még az iskolában, óvodában... és körbe kell trombitálni a rokonságot, hogy mikor érnek rá, nekünk kell megszervezni, hogy jöjjenek be értük, mert az óvodába maximum fél ötig lehet bemenni a gyerekért, mi meg fél hatig itt vagyunk.” (Lenke)

A 11 főt érintő tanfolyam beindítását József igyekezett megfelelően előkészíteni, nemcsak a munkanélküliek körében mérte fel az igényeket, hanem a környező cégek álláshirdetéseit is nyomon követte. „*Végül összeállt a kép, hogy a cégek bolti eladókat kérnek, de képzett, számítógépes ismerettel kéri őket*” – meséli József. A tanfolyami résztvevők közül többen abban bíznak, hogy a kereskedelmi végzettség birtokában könnyebben el tudnak majd helyezkedni, tapasztalataik szerint aki az ismerősök közül elvégezte a bolti eladói tanfolyamot, 70 százalékban el tudott helyezkedni. A munkaügyi központ által szervezett tanfolyamokkal általában az a probléma, hogy nem adnak piacon keresett szakmai végzettséget, „*a dísznövénytermesztő, seprűkészítő, kosárfonó tanfolyamnak nincs jövője*”. Amire még gondoltak Józsefék, az a szociális gondozói tanfolyam lenne, érdeklődés a munkanélküliek részéről biztos, hogy lenne, „*ezt meg kell csinálni, mert ennek lesz jövője*”. Az átképzésnél nehézséget okoz, hogy amennyiben a munkaügyi központ támogat egy tanfolyamot, akkor 10 hónapig más tanfolyamra nem lehet támogatást igénybe venni, akkor sem, ha a munkanélküli vállalná a képzést. Ezért kénytelenek most Józsefék részben saját forrásból fedezni a tanfolyami képzést, s ezért lesz a háromféle tanfolyamból csak egy, a számítógép-kezelői végzettséget adó tanfolyam ingyenes. Teréz már részt vett egy alapfokú számítástechnikai tanfolyamon, a felsőegerszegi teleházban talán lesz majd lehetősége használni a gépeket. József azért tartja fontosnak a számítástechnikai képzést, mert komolyan hiszi, hogy lesz jövője a távoktatásnak, távmunkának.

„Én hibáztatom a helyi vezetőket, de hibáztatom a kormányt is, mert csak azért ad pénzt, hogy otthon maradjon a munkanélküli, nem is igazából motiválja a munkavállalót. Persze nem igazán kellene motiválni az embert, hogy jobb körülményei legyenek, elmehetne magától is, de mégis azt mondom, ők a hibások, mert megszűntek a munkahelyek, bezártak a cipőgyárak, bányák, az építőipart leépítették. Kinek a hibája ez?! A Kormány bácsié. Piacképes voltam régen, most hitelt se tudok felvenni.” (József)

„Nagyon rendes az a kirendeltség-vezető, de igazából nem akar közös nevezőre jutni, mert arról van szó, hogy kitalálják, hogy kosárfonó vagy seprűkészítő legyek, mikor pedig tudjuk, hogy igazából nincs rá piac. Egy ilyen egyszerű kis emberkétől nem lehet elvárni, hogy menedzselje is magát, vagy mi legyen. Ez nehéz dió azért. Ha én munkaügyi lennék, időt szakítanék arra, hogy meghallgatás, elmennék, hogy halljam az igényeket. Nem a hasamra ütnek, és azt mondanám, legyél kosárfonó, nem egy irodán belül döntenék, kényelmesen, lezserül, félvállról, nem úgy, hogy minél előbb vége legyen és lehessen kávézni. Legyen kötelező beszélni az igényekről.” (József)

„Valahol a remény miatt megyünk tanfolyamra, továbbképzésre, valami kell, hogy egy kis önbizalmat adjon, hogy bármit is kezdjünk. Eddig arról volt mindig szó, hogy nincsen szakképzettségünk. Na jó, nem egy nagy dolog ez a tanfolyam, de lehet, hogy egy év múlva azt mondom, hogy milyen jó, hogy ezt elvégeztem.” (Lenke)

Legtöbbször abban bíznak most, hogy a Sásdon épülő bevásárló centrumban tudnak majd elhelyezkedni, állítólag a területet már megvette a befektető, az építkezés azonban még nem kezdődött el. A résztvevők közül többen úgy vélik, hogy az önkormányzatnak kellene hatékonyabban képviselni a településen élő munkanélküliek érdekeit, például szerződést kellene kötni a befektetőkkel, a vállalkozások működését helyi munkavállalók foglalkoztatásához kellene kötni. József szerint a vállalkozókat az adópolitikával kellene jobban motiválni, hogy munkanélkülieket foglalkoztassanak.

„Én abban látnám a megoldást, hogy a vállalkozót valami komolyan motiválja, hogy alkalmazzon romát. De komolyan, nem úgy, hogy 3000 Ft-ot kapnak, mert a vállalkozót az nem érdekli, ha ennyi adókedvezményt kap és kifűjt. Motiválni azt a vállalkozót, azt a 15.000 Ft-ot odaadni havonta, vagy engedjék el az egész adóját, semmit ne fizessen az alkalmazott után, ha az cigány.” (József)

A beszélgetés résztvevői egytől-egyig vállalnák az otthoni munkát is, fehérmű-csomagolást, dobozolást, bármit. Az éjszakát sem sajnálnák beáldozni a munka érdekében, bár nagy kockázat ilyen munkát elvállalni, a vállalkozók általában előre kérik a pénzt, a tájékoztatás eleve pénzbe kerül.

„Jelentkeztem én is ilyen otthoni munkára, uniós fizetést ígértek, 200–300 ezer Ft-ot. Hát mondom, jelentkezőnk. Befizettem, amit kellett, a válaszböríték 4–5000 Ft-nál kezdődik. Jó, egyszer mondom, áldozok ennyit. Erre hol kötök ki? A rendőrségen. Az a baj, hogy sok a kamu, leleményesek az emberek.” (Judit)

Alkalmi munka főleg férfi munkavállalóknak adódik az építőiparban, erdészetben, mezőgazdaságban, a nők ezeket (a többségében fizikailag megterhelő) munkákat nem tudják vállalni, illetve csak a férj kiegészítőjeként. Az említett alkalmi munkák többnyire helyben vannak és csak fekete foglalkoztatást biztosítanak. A feketén végzett munkánál komoly gond, hogy a munkaidő téli időszakban csupán 4–5 óra, nyáron viszont napi 10–15 óra, ezt a nők, különösen, ha családanyák, nem tudják vállalni. A munkavállalónak nincs reklamálni valója, ha a munka nem tetszik, rögtön akad más, aki rosszabb feltételekkel is vállalja.

III. Közhasznú munkalehetőségek

„Én szívesen csináltam ezt a munkát, na most az más, hogy kritikát kap az ember, de egyik fülelembe, a másikon ki. Itt nemcsak az önkormányzat részéről kap az ember kritikát, hanem a járókelők részéről is. Tényleg úgy bánnak az emberrel, hogy lenéznek.” (Teréz)

A résztvevők szerint a közhasznú munkával az a probléma a térségben, hogy csupán 2, 3, 4 hónapra biztosít munkát, utána megint egy évet kell várni, hogy valaki visszakerülhessenek a programba. A résztvevők mégis inkább ezt a munkát választanák, nem a segílyt, ha lenne rá lehetőségük. Azt sem bánják, hogy általában a többségi társadalom által el nem végzett, lenézett munkákat bízzák rájuk, csak legyen hosszú távú a foglalkoztatás. József kisebbségi önkormányzati elnök szerint a települési önkormányzatok hozzáállása kifogásolható a munkanélküliség kezelésében, az önkormányzatok „politikát csinálnak a munkanélküliségből”, azaz csipegetnek egy kis pénzt a közhasznú programokból, így a támogatás éppen azokhoz nem jut el, akiknek eredetileg szánták. A települési önkormányzatok illetve a képviselő

testület választja ki a közhasznú program résztvevőit. József szerint ezt át kellene engedni a kisebbségi önkormányzatoknak, ők fel tudnák mérni, ki szorul rá leginkább, ki a legalkalmasabb a munkára. Ráadásul a támogatottsága is más lenne a közhasznú programnak, kisebbségi önkormányzat nélkül a támogatás 50–70 százalékát biztosítja az állam, a kisebbségi önkormányzat közreműködésével megvalósuló programot 90 százalékkal. Az a tapasztalat, hogy a települési önkormányzat inkább lemond a keretről, csak ne kelljen a kisebbségi önkormányzattal egyezkednie. Sásdon 140–150 fő körül mozog a munkanélküliek aránya, de csak 3–4 embert vonnak be a közhasznú programba, szinte kizárólag romákat. Most a kisebbségi önkormányzat kéri a munkanélküli ellátásban részesülők felülvizsgálatát, mert az a tapasztalat, hogy Sásdon aki teheti, kibújik a közmunka alól, az utcán nem akarnak takarítani, orvosi igazolást hoznak, hogy nem bírják a munkát, vagy nem létező iskolai végzettségükre hivatkoznak, mert szégyellik, hogy az utcán kell dolgozniuk. Az utcára csak a romák mennek ki, mintha a munkanélküliek csak a romák soraiból verbuválódnának. (Mint az egyik résztvevő megjegyzi: „nem hiszem el, hogy ebben a városban csak cigány munkanélküli van”.)

A résztvevők szerint egy polgármesternek az lenne a dolga, hogy kezel-lábbal harcoljon a településen élők érdekeiért, a környező települések polgármestereinek (a kritika a sásdi polgármesternek szólt) azonban szinte könyörögni kell, hogy a Volánnál kezdeményezzék a buszjáratok sűrítését, mert az emberek a rossz közlekedés miatt nem tudnak a környező városokban munkát vállalni. A sásdi kisebbségi önkormányzat maga vette a kezébe a közlekedési nehézségek megoldását, József több alkalommal egyeztetett az illetékesekkel Sásd-Kaposvár között egy reggeli járat beindításáért, ami lehetővé tenné a kaposvári húskombinátnál történő munkavállalást, a térségben pedig lennének munkavállalók. Az a baj, hogy lassú az ügyintézés, hiába egyezkedett József a Volánnal, a papírokra ráültek, mire lesz busz, betöltik az álláshelyeket a Húskombinátnál. Nincs összehangolva a települési és országos akarat, a beszélgetés résztvevői úgy vélik, hogy egyszerűbb lenne a munkaügyi támogatást bérlettámogatásként odaadni a munkavállalóknak, mert akkor fölvennék őket a környező városok gyáraiba, így most nem szívesen alkalmazzák őket, s ha igen, nem fizetik a távolsági közlekedést.

„Én azt mondom, szívesen elvállalnám ezt a munkát, reggel buszoznék, sőt gyalognék is. Ne mondjunk 70.000 Ft-ot, mondjunk csak 60.000 Ft-ot, én azért is boldogan elvállalnám. Az önkormányzat felajánlhatná, hogy arra az időre behozza az embereket Sásdra. A falugondnoki járatot lehetne ilyen célra használni.

Erre is lehetne megoldást találni, ha már tízen lennénk, akkor már megérné az önkormányzatnak is.” (Teréz)

Sásdon van mikrobusz, de nem valószínű, hogy a polgármester beleegyezne a munkavállalók szállításába, jelenleg csak az időseket hozzák-viszik, meg a gyerekeket az iskolába. Közlekedési problémák vannak Sásdon belül is, Hörnyékről nem tudnak bejutni a betegek, onnan a gyerekeknek is nehéz a közlekedés. *„Egy cigány hamarabb felvesz, mint az önkormányzati busz.”* (Judit) Józsefék falujáratot szerettek volna szervezni, a sásdi képviselőtestület azonban elvetette el az ötletet azon az alapon, hogy erre települési szinten nincsen igény. *„Testületi ülésen rákérdeztem, hogy ki lett megkérdezve... az ember leesik a székről, mert nem az illetékeseket kérdezték meg... miért nem egy idős embert kérdezték meg?”* A hörnyékiek nyáron iskolakezdés előtt aláírásokat gyűjtöttek az iskolabusz megszervezésére. Arra is gondoltak, hogy egymás között szervezik meg a szállítást, mindig más vállalta volna a gyerekek utaztatását, az önkormányzattól csak a benzinköltségre kértek volna némi támogatást.

„Volt olyan család, aki felajánlotta az autóját, hogy ha kell, akkor kétszer fordul, ha méltányossági alapon adnak egy kis benzinpénzt. El lettünk utasítva azon az alapon, hogy ott a volánbusz, igaz, hogy teljes áron. Először azt mondták, legyen X számú aláírás, amikor az megvolt, sőt még még egyszer annyi, akkor elutasították.” (Lenke)

IV. Elvárások, munkavállalói igények

A beszélgetésben résztvevő kisgyermekes családanyák számára olyan munkaidő lenne optimális, ami 8-tól 16 óráig tart, a gyerekek felügyeletét ugyanis a többség nem tudja megoldani. Arra nincsen példa, hogy a munkahelyen (vállalati óvoda, iskola, gyermekmegőrző formájában) felvállalnák a gyermekek ellátását, a munkavállaló gondja, hogyan hozza-viszi a gyermekét. Az is komoly probléma, hogy táppénzre nem tudnak (illetve nem mernek) elmenni a munkavállalók, mert a munkáltató általában nem tolerálja a hiányzást, másnap már új alkalmazott után néz.

„Én, mint anya, én nem tudok úgy megfelelni azoknak a dolgoknak, mint a másik férfi, akit alkalmaz.” „Ne az legyen, hogy vasárnap este még semmi baja

a gyerekeknek, de hétfőn belázasodik, betelefonálok, és kedden reggel megkapom a felmondást”. (Lenke)

Baráti, rokoni körben jól működik a gyermekmegőrzés, de csak alkalmi jelleggel, pár órára. Arra, hogy egymás között, szervezett formában is megoldhatnák a gyermekek felügyeletét, a résztvevők még nem gondoltak, József szerint nem minden szülő merné rábízni a gyermekét idegenekre, az egy hetes ingyenes nyári táborba sem engedik el a gyerekeket, annak ellenére, hogy saját pénzből nem tudják megoldani az üdültetést, pedig a 30 gyereket általában 8–10 felnőtt kíséri. Hiányzik a bizalom, „*az emberek féltékenyek egymásra*”, Józsefet kisebbségi önkormányzati elnökként azért nem keresik fel a problémáikkal, mert azt hiszik, a fizetését az ügyfelek után kapja. „*Nekem is az arcomba vágják már: én nem jövök be hozzád ügyfélnek, mert te ezért kapod a fizetést.*” József helyzetét megnehezíti, hogy mind az önkormányzat, mind a roma kisebbség árgus szemekkel figyeli a tevékenységét, mintha két frontvonal között kellene lavíroznia.

Nincs könnyű dolga a kutatónak és oktatónak, ha olyan jegyzetet akar a diákok kezébe adni, amely a közösségtanulmányozás módszereit – egy módszer módszereit – foglalja össze.

Vállalkozásunk kísérlet. Egy nagyobb volumenű kutatás keretében magyar aprófalvak, aprófalvas térségek életlehetőségeit vizsgáltuk – ennek kutatás-módszertani segédanyaga e kötet. Településeket kutattunk, ahol a közösségek a település határaitól jelentősen eltérő alakzatokat vettek fel. „Közösségeket” vizsgáltunk, melyek a „közösségiesedés” meglehetősen felbomlott, töredezett mintázatait mutatták. „Falusi politikákat” kerestünk és azt tapasztaltuk, hogy a lokális ágensek központi célokat valósítanak meg, és fordítva, a lokális szolgáltatásokban transzlokális ágensek működnek. Etnikai „csoportokat” azonosítottunk, s egyúttal az is világosan kitűnt, hogy a csoportosodás térben és időben nagyon is változatos formációival van dolgunk. Térségeket értelmeztünk, noha érzékeltünk, hogy az „etnikai táj” kategóriája olykor relevánsabb értelmezési keret volna számunkra.

Biztosak vagyunk abban, hogy szerény jegyzetünk sem fog hozzájárulni a közösségtanulmány tudományosításához, s nem is ez volt a célunk. Egy olyan anyagot szerettünk volna összeállítani, amely bevezet a magyar *community studies* rövid történetébe, és felvázolja azokat a „forró témákat”, melyek az elmúlt két évtizedben meghatározókká váltak a tárgyban. Ezek után olyan módszereket ismertet a kötet, melyek kipróbált eszközei a közösségek tanulmányozásának, végül ezek alkalmazásába is bepillantást enged.

A könyv szerzői – noha van köztük egyetemi oktató, társadalomföldrajzos, néprajzos, antropológus és szociológus is – egytől egyig terepmunkások, és „módszertani feszességen” edződött, gyakorlott kutatók, akik reményeik szerint kellő alázattal vették tudomásul, hogy egy rengeteg értékítélettel terhelt vállalkozáshoz adják a nevüket. Közös célunk az, hogy a kvantitatív kutatásoknak tulajdonított „fegyelmezett megfigyelést” a kvalitatív vizsgálatokban is meghonosítsuk.

A szerkesztő

A kötet szerzői:

Béres István – Bódi Jenő – Feischmidt Margit – Glózer Rita
Járosi Katalin – Koós Bálint – Kotics József – Kovács Éva
Mester Tibor – Oblath Márton – Pulay Gergő – Szijártó Zsolt
Zuhay Péter – Timár Judit – Váradi Mónika Mária – Virág Tünde

ISBN 978-963-642-156-4

9 789636 421564